mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

UKRAJNA SZÍNE-VÁLTOZÁSA

1991–2008

Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök

Válogatta és szerkesztette
Fedinec Csilla és Szereda Viktória

KALLIGRAM
REGIO KÖNYVEK

UKRAJNA SZÍNEVÁLTOZÁSA 1991–2008

Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök

Szerkesztette: Fedinec Csilla és Szereda Viktória

UKRAJNA SZÍNEVÁLTOZÁSA 1991–2008

Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök

Szerkesztette:
FEDINEC CSILLA és SZEREDA VIKTÓRIA

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2009

REGIO KÖNYVEK

Sorozatszerkesztő:
Bárdi Nándor, Kovács Éva, Papp Z. Attila

A kézirat előkészítését a Szülőföld Alap támogatta.

A könyv megjelenését az MTA Kisebbségkutató Intézet támogatta.

A tanulmányokat oroszból és ukránból fordította:
Fedinec Csilla

© Authors, 2009
Editor © Fedinec Csilla, Szereda Viktória, 2009
Hungarian translation © Fedinec Csilla, 2009

ISBN 978-80-8101-124-5

TARTALOM

Előszó 7

NEMZETIESÍTÉS ÉS POLITIKAI KULTÚRA

Történelemírás ukrán módra
Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez 11
Andrej Portnov

Az ukrán társadalom átalakulása
A gorbacsovi reformpolitikától a narancsos forradalomig 50
Jevhen Holovaha – Natalija Panyina

Az ukrán társadalom politikai kultúrája
Szociológiai felmérés és nemzetközi összehasonlító kutatás alapján 73
Jevhen Holovaha – Natalija Panyina

Politikai kultúra – regionális megközelítésben
A politikai kultúra regionális eltérései mint a szociológiai kutatás tárgya ... 86
Olekszandr Sztehnij

Parlamentarizmus Ukrajnában és a kárpátaljai magyarok 114
Fedinec Csilla

GAZDASÁGPOLITIKA ÉS NÉPESSÉGMOZGÁS

Gazdaságpolitikai modellek és kihívások
Ukrajna jövője az Európai Unió
és az Egységes Gazdasági Térség között 139
Valerij Hejec

Ukrajnai gazdasági átalakulások: quo vadis? 153
Olga Kucenko

Falu, parasztok és agrárreform – ukrán módra 169
Olena Ivanenko

Az ukrajnai munkaerőpiac migrációs potenciálja
Társadalmi körkép szociológiai felmérés alapján 191
Irina Pribitkova

„Nem hagyományos" bevándorlók Kijevben 204
Olena Brajcsevszka – Olena Malinovszka

KULTURÁLIS MINTÁK

A kulturális fogyasztói szokások átalakulása
a 20. és a 21. század fordulóján 219
Anatolij Rucska – Ljudmila Szkokova

A város mint lieu de mèmoire: egységes vagy megosztott emlékezet?
Lemberg példája 244
Viktória Szereda

Konstruált közös emlékezet
Felejtés és az emlékezés Doneck emlékműveinek példáján 271
Okszana Mihejeva

Vallások és egyházak a mai Ukrajnában 281
Natalija Vasrova

Muzulmánok Ukrajnában 294
Szerhij Danilov

ETNOPOLITIKA UKRÁN VÁLTOZATA

Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti sajátosságai 307
Volodimir Jevtuh

Xenofóbia és antiszemitizmus Ukrajnában 328
Volodimir Paniotto

Kétnyelvűség Ukrajnában 346
Larisza Aza

Az oroszok Ukrajnában: társadalmi státus, közérzet, integrálódás 353
Vira Arbenyina

A krími tatár kérdés: politika, jogalkalmazás és retorika 364
Okszana Sevel

KRONOLÓGIA 397

A kötet tanulmányai 417

A kötet szerzői 419

Előszó

Olyan tanulmánykötetet ajánlunk olvasóink figyelmébe, amely az ukrajnai társadalomban az ország függetlenné válása óta eltelt közel két évtizedben végbement átalakulásokat, változásokat, azok irányait igyekszik nyomon követni. Arra törekedtünk, hogy mindezt összehasonlító kontextusba helyezzük, ezzel is érzékeltetve az európai és a globális társadalomfejlődéssel azonos vonásokat, illetve a specifikusan ukrán tendenciákat, melyek az államszocializmusból a piacgazdaságra és a demokratikus berendezkedésre való áttérés velejárói voltak. A kötetbe olyan tanulmányokat igyekeztünk beválogatni, amelyek nemcsak a posztszovjet átalakulás eredményeként kialakuló ukrán társadalom általános leírására, hanem a regionális sajátosságok érzékeltetésére is törekednek. Ukrajnában az utóbbi években a társadalmi folyamatok regionális sajátosságainak vizsgálata fontos kutatási területté lépett elő. Egyrészt a politikai szembenállásnak gyakran volt kimutatható regionális háttere, ami tovább fokozta az érdeklődést a téma iránt. Másrészt az ilyen irányú kutatások azért is fontosak, mert az ukrán társadalomépítés során nemcsak a szocializmus örökségével, annak értékrendszerével kell megküzdeni, hanem a politikai nemzetet is meg kell teremteni, és ez egyenes következménye Ukrajna történelmileg kialakult regionális tagolódásának.

Fontos hangsúlyozni, hogy a mai ukrán szakirodalomból gyakorlatilag hiányoznak az általános összefoglaló munkák, melyek komplex módon bemutatnák az ukrán társadalomban az utóbbi évtizedekben végbement politikai, gazdasági, kulturális és etnikai folyamatokat. Tanulmánykötetünkkel az volt a célunk, hogy ezekben a kérdésekben a lehető legteljesebb képet tudjuk nyújtani az érdeklődő olvasóknak.

A *Nemzetiesítés és politikai kultúra* című fejezet többek között bemutatja a társadalmi átalakulások logikáját, a politikai kultúra regionális sajátosságait befolyásoló tényezőket (úgy mint a regionális identitások, az etnikai-felekezeti sajátosságok, a regionális érdekek és értékek, a közös politikai tapasztalat és a történelmi emlékezetet befolyásoló regionális komponensek), az emlékezetpolitika változásait a gorbacsovi átalakítás időszakától a narancsos forradalmat követő közelmúltig. Egyrészt az ukrán politikai elit a történelmi emlékezetet a lakosság politikai mobilizálására és az ukrán államhatalom új intézményeinek legitimálására használja fel, másrészt viszont, ha érdekeik úgy kívánják, pillanatnyi politikai érdekek eszközeként, valamint konfliktusos identitások és politikai lojalitások alakításának forrásaként is beveti.

Ukrajna posztszovjet átalakulásának legfőbb sajátossága a heterogenitás, a társadalomban nincs konszenzus az alapvető kérdéseket, többek között a közös nemzeti minimumot illetően.

A második fejezet, *Gazdaságpolitika és népességmozgás*, a gazdasági rendszer alapvető sajátosságait tárja az olvasó elé, bemutatva az exogén és endogén gazdasági modelleket, pro és kontra elemzi az euroatlanti integráció és a szovjet utódállamok gazdasági szövetségében rejlő lehetőségeket és buktatókat. Képet kapunk a piaci változások, a politikai mobilizáció és a lakosság társadalmi rétegeződése közötti összefüggésekről, a közhangulat, a társadalmi identitások és a nemzettudat változásairól. Az egyes régiók közötti igen jelentős társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek tovább zilálják és destabilizálják, súlyosbítják a politikai és társadalmi széttöredezettséget. Képet kapunk az agrárreform hatásairól, az ukrajnai parasztság problémáiról, valamint a munkaerőpiac helyzetéről, az ebből eredő külső és belső migrációról is.

A harmadik, *Kulturális minták* c. fejezet a kulturális szféra infrastrukturális változásait, a szabadidős tevékenységek dinamikáját és szerkezetét, valamint a különböző társadalmi csoportok erre vonatkozó preferenciáit elemzi. Egyértelmű, hogy a szocializmus időszakának monokulturális társadalma elmozdult a multikulturalitás irányába, annak minden velejárójával, kialakult a nem állami kulturális intézmények hálózata, ugyanakkor állandó problémák okozója a pénzhiány, a kulturális szféra elüzletiesedése, a kultúra művelőinek szűkülő köre, valamint, hogy az országban nincs egységesen kidolgozott kultúrpolitika, a vonatkozó törvények nincsenek összehangolva.

Ukrajna regionális sokszínűségének vizsgálatára tett kísérletek az utóbbi évek ukrajnai társadalomkutatásának fontos irányát képviselik. Vizsgálják többek között a nyelvhasználat, a politikai beállítódás kérdéseit. Egyes kutatók szerint a nyelvi tényezőnek és az etnikai hovatartozásnak kisebb szerepe van a kollektív identitás alakításában, mint az alanyok lakhelyének – annak a régiónak, ahol élnek. A 2004 és 2006 közötti események, amikor a választási kampányok erőteljesen az ország kulcsrégiói társadalmi, kulturális és politikai különbözőségeinek politikai instrumentalizálására épültek, egyértelművé tették, hogy szükséges a regionális identitások és a regionális történelmi emlékezet domináns modelljeinek szaktudományos vizsgálata. Ezért kerültek be kötetünkbe Lemberg és Doneck – két fontos regionális központ – emlékezetpolitikáját elemző tanulmányok. Képet kapunk arról is, hogyan befolyásolják a nyilvános diskurzusok a kollektív identitást és annak kapcsolatát az ukrán társadalom kulturális sokszínűségével. Foglalkozunk az ukrajnai iszlám identitással, e közösségek számbeli, etnikai összetételével, településszerkezetével, megismerjük e közösségek keletkezésének történetét.

Megjelennek a kötetben a tradicionális keresztény felekezetek – a részben a moszkvai, részben a kijevi patriarchátusnak alárendelt pravoszlávok, az autokefália hívei, a római és görög katolikusok, valamint érintőlegesen a protestánsok –, valamint foglalkozunk az egyházak mint társadalmi intézmények iránti bizalom változásaival, a felekezeti identitás szerkezetével és tartalmával, más kulturális és társadalmi identitásokkal való kapcsolatával. A mai ukrán társadalom egyre több kulturális-vallási elemet integrál, azonban ez nem járul hozzá a vallásosság vagy a közerkölcsök erősödéséhez.

A 20. század utolsó negyedében az emberiség egy olyan szakaszba lépett, amelyben az „etnikai és nemzeti reneszánsz" meghatározó folyamat. Ennek alkotóelemei többek között a Szovjetuniónak és szatelitországainak a szétesése, a „glokalizációs" folyamatok felerősödése. A nacionalizmus a világ legfejlettebb országaiban továbbra is fontos politikai legitimációs tényező. Ezek a folyamatok fokozzák az érdeklődést a nacionalizmus kutatása iránt. Éppen ezért a kötet *Etnopolitika ukrán változata* c. utolsó fejezetének központi szerepet tulajdonítunk. Ukrajna egyrészt a posztszocialista tábor azon kevés országainak egyike, amelynek eddig sikerült elkerülnie az éles etnikai konfliktusokat, ugyanakkor az utóbbi években végzett kutatások tanúsága szerint növekszik az etnikai intolerancia, a nemzeti sztereotípiák és előítéletek mind nagyobb szerepet játszanak a választási kampányok során.

Megkínáljuk az olvasót az ukrán–orosz kétnyelvűség kérdésével is. Ez az egyik olyan tényező Ukrajnában, amely az etnikai alapú konfliktusok irányába hat. Erről tanúskodik, hogy az emberek etnikai és nyelvi identitása nem fedi egymást, a nyelvi kérdést a különböző politikai pártok felhasználják a választási kampányok idején a választókért folytatott küzdelemben, az orosz nyelv Ukrajnában továbbra is számos régióban az alapvető érintkezési és hivatali nyelv maradt. Bemutatjuk ezen kívül két kulcsnemzetiség helyzetét – az oroszokét, akik a legnagyobb nemzeti kisebbséget alkotják, egyes régiókban pedig többségben vannak, és a krími tatárokét, akik a Krím-félsziget őslakói között a legnagyobb etnikai csoportot, az országban az ötödik legszámosabb kisebbséget képezik, s akiket a szovjet időszakban kitelepítettek, visszatelepedésük pedig mind a mai napig súlyos problémákkal terhelt folyamat.

A Szovjetunió felbomlása időszakában és a függetlenné váló Ukrajna politikai történéseiben való eligazodást segíti a kötet végén található kronológia. A földrajzi nevek átírásánál a magyar megfelelőt használtuk, vagy ennek hiányában az ukrán kiejtés szerint írtuk át, mivel helytelennek tartjuk azt a gyakorlatot, amikor a magyarban – a szovjet időszak örökségeként – továbbra is az orosz elnevezést használják, ami nyilvánvaló anakronizmus.

A szerkesztők

NEMZETIESÍTÉS ÉS POLITIKAI KULTÚRA

Történelemírás ukrán módra

Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez[*]

ANDREJ PORTNOV

A történetírás az emberiség egyik kísérlete, hogy rendszerezze a való világban uralkodó káoszt. A mai történelem rögzítésével szemben felhozott leggyakoribb érv, hogy a múlt történéseinek megírásakor képzelhető csak el az érzelmi távolságtartás. Ugyanakkor ez az érvelés nagyon félrevezető, hiszen a narratívát minden esetben a szerző hozza létre. Az élő történelem esetében a kockázat az, hogy nem tudni, mi lesz a történet vége.

Az aktuális eseményekből nem következik a folyamatok végkifejlete, viszont megkerülhetetlen a szembesülés, a helyzetértékelés, a következtetések mindenkori feltételességével. Képeket villantok fel és próbálok megmagyarázni egy olyan társadalomról, amelyben magam is élek. Nem ringatom magam abban az illúzióban, hogy mentesíteni tudtam magam attól a kísértéstől, hogy racionalizáljam saját politikai, tudományos és etikai elveimet.

Az 1990-es évek eleje – az eredetmítosz nyomában

A mai államhatárok szerinti Ukrajna, és ami ennél is lényegesebb, az ország társadalmi struktúrája a szovjet politika eredménye, melyet döntéseiben

* Портнов Андрей: Упражнения с историей по-украински (Заметки об общественных измерениях функционирования истории в постсоветской Украине). *Ab Imperio*. 2007. № 3. 93–138.

befolyásoltak a mindenkori ukrán mozgalmak, a külpolitikai helyzet és a szovjet rendszer értelmezésében bekövetkező változások. Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején végbement dezintegrációs folyamatok következtében létrejövő ukrán állam *de jure* és *de facto* az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) utódja volt, s a legelső problémák egyike, amellyel szembe kellett néznie: a történelmi legitimálás kérdése. Élezte a helyzetet, hogy az új állam létrejöttét nem előzte meg „hősies nemzeti-felszabadító harc",[1] és hogy a függetlenséget, mint olyat össznépi lelkesedés fogadta, úgy értelmezve a helyzetet, hogy a függetlenséggel rögtön egy jóléti állam polgáraivá válnak, s ebben a hitükben a hazafias sajtó igyekezett megerősíteni az embereket[2] (erről tanúskodnak többek között az 1991. évi referendummal kapcsolatos várakozások), mindeközben azonban a régi elit maradt hatalmon, ezen a téren semmilyen váltás nem következett be. A korábbi társadalmi rendszert annak pártelitje igyekezett felszámolni.[3] Leonyid Kravcsuk 1980 óta állt Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságában az Agitációs és Propaganda Osztály élén, s őt választották meg 1991-ben az ország elnökévé. A parlament – Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának – elnöke pedig az az Iván Pljuscsa lett, aki az USZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének volt az elnökhelyettese, s 1990 nyarán a zaporizsjai kozákfesztiválon éppen emiatt még bőszen kifütyülte a közönség. Azok a volt disszidensek, akik visszatértek az országba, és a hatalom részeseivé váltak, a valóságban nem tudtak befolyással lenni a dolgok állására, és hamar ki is kerültek névleges pozícióikból, viszont akkorra nevükkel már legitimálták a poszt- vagy újszovjet hatalmi elitet.

Az 1980-as évek végének társadalmi mozgalmaiban döntő szerepet játszott a történelemi múltra való hivatkozás.[4] A korábban betiltott irodalom

---

1 Orest Subtelnij kanadai történész szerint „noha az ukránok örülhetnek, hogy sikerült elkerülni a konfliktusokat, mindeközben azt is tudatosítaniuk kell, hogy e békés megoldásnak meg kell fizetni az árát politikai és ideológiai engedmények formájában". Орест Субтельний: Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України. *Сучасність*. 1994. № 12. 66–67.

2 Tipikus idézet a korabeli sajtóból: „elegendő, ha elkülönülünk. És akkor a mesés gazdagság híven fogja szolgálni népünket." І. Падалка: Чи виживе Україна... *Дзвін*. 1991. № 12. 154.

3 Сергей Аверинцев: Преодоление тоталитаризма как проблема: попытка ориентации. In: Uő: *Связь времен*. Киев, 2005. 390.

4 Részletesebben ld.: Георгий Касьянов: Украина – 1990: «бои за историю». *Новое литературное обозрение*. 2007. № 1. 76–93; Wilfried Jilge: Nationale Geschichtspolitik während der Zeit der Perestroika in der Ukraine. In: Helmut Altrichter (ed.): *Gegenerinnerung. Geschichte als politisches Argument im Transformationsprozess Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas*. München, 2006. 99–128;

dömpingáruvá válása, az 1920–30-as években kivégzett alkotók életművének felfedezése, a repressziók, és elsősorban az 1932–33-as, mesterségesen előidézett nagy éhínség[5] tematizálása a közbeszédben összekapcsolódott a nyilvános tömegrendezvényekkel. 1990. január 21-én például Ukrajna Egységének Napját méltatták (Nyugat-Ukrajna és az Ukrán Népköztársaság 1918. január 22-i újraegyesülési paktuma aláírására emlékezve), amit szembeállítottak az 1939-es szovjet „újraegyesítéssel" és V. I. Lenin halálának évfordulójával. Ezzel kapcsolatban született meg az „élő lánc" gondolata, hogy az emberek Lembergtől Harkivig egymás kezét fogva demonstrálják az egységet. Az „élő lánc" ugyan csak Kijevig állt fel, ám így is legalább 500 ezren vettek részt benne. Miután az USZSZK Legfelsőbb Tanácsa 1990. július 16-án elfogadta Ukrajna állami szuverenitásáról szóló nyilatkozatot, augusztusban Zaporizsje megyében, Hortica szigetén[6] megszervezték a kozák dicsőség napját, amelyre több száz ezren gyűltek egybe egész Ukrajnából.

David R. Marples: Stalin's Emergent Crime: Popular and Academic Debates on the Ukrainian Famine of 1932–33. *Journal of Ukrainian Studies*. 2004. Vol. 29. № 1–2. 295–309.

5 Ukrajna Kommunista Pártjának Központi Bizottsága 1990. február 7-én határozatot hozott „Az 1932–1933. évi ukrajnai éhínségről és az ezzel kapcsolatos levéltári dokumentumok publikálásáról". Az éhínség tényét nyilvánosan először Volodimir Scserbickij, Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának első titkára ismerte el a nagy októberi forradalom 70. évfordulója alkalmából tartott beszédében (akkor azt mondta, hogy a tragédia a szárazság következménye volt). Az éhínséggel kapcsolatos mértékadó szakirodalom: Георгий Касьянов: Разрытая могила: голод 1932–1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании. *Ab Imperio*. 2004. № 3. 237–269 (http://eu.spb.ru/reset/dsp/kasjanov_holodomor.doc); Wilfried Jilge: Holodomor und Nation. Der Hunger im ukrainischen Geschichtsbild. *Osteuropa*. 2004. № 12. 147–163; Андреа Грациози: Советский голод и украинский голодомор. *Отечественные записки*. 2007. № 1. 156–177; Uő: The Great Famine of 1932–33: Consequences and Implications. *Harvard Ukrainian Studies*. 2001. Vol. 3–4. 157–166. Az olasz történész szerint az éhínséget nem mesterségesen idézték elő annak érdekében, hogy az ukránokat megtizedeljék, nem „megtervezett" politikai lépés volt, de ha már bekövetkezett, a hatalom tudatosan felhasználta politikai és ideológiai céljai érdekében, s ettől kezdve már valóban népirtásnak tekinthető, noha nem volt cél az ukrán nemzet teljes megsemmisítése. Az éhínséggel kapcsolatos diskurzusokat foglalja össze: Григорій Грабович: Голодомор і пам'ять. *Критика*. 2003. № 12. (http://www.krytyka.kiev.ua/articles/s4_12_2003.html).

6 Hortica szigetével a köztudat egyértelműen a Zaporozsjei Szicset asszociálja, noha magán a szigeten egyetlen kozák szics sem volt. Az 1960-as években a szigetet természetvédelmi területté nyilvánították, 1983-ban pedig itt nyitották meg a Zaporozsjei Történelmi Múzeumot. Christian Ganzer: *Sowjetische Erbe und Ukrainische Nation. Das Museum der Geschichte des Zaporoger Kosakentums auf*

Miközben sor került ezekre az össznépi alkalmakra, a Legfelsőbb Tanács komolyan tárgyalt „Polubotok kincséről" – arról az aranykészletről, amit állítólag Pavel Polubotok hetman a 18. század elején helyezett el az Angol Bankban. Az országban szétkürtölt hírnek volt egy apró szépséghibája – 1723-ban Polubotok hetmant bezárták a Péter Pál Erődbe, ahol rövidesen meghalt. A 18. század végén és a 19. század elején keletkezett, *A ruszok története* c. fogalmazvány állította azt, hogy Polubotok Ukrajna szabadságáról szónokolt I. Péter cár előtt. A hetmani aranyat ezt megelőzően előrelátóan rejtette el külföldön. A kincs visszaszerzésének kérdését a 20. század vége felé immár úgy tűntették fel, hogy az Ukrajna jogos öröksége a több száz éves moszkvai elnyomás jóvátételére. A politika nyíltan és teljes komolysággal beszélt arról, hogy a felgyülemlett kamatokkal együtt „Polubotok kincséből" minden ukrajnai lakosra mintegy 300 ezer font jut.[7] A hasonló mítoszok felröppentése és az azokba vetett naiv hit arról tanúskodott, hogy az 1990-es évek elején Ukrajnában szükség volt a csodavárásra. A politikai függetlenségben az emberek a gazdasági problémák megoldásához vezető utat látták, a szuverenitásból következő gyors anyagi gyarapodáshoz fűzött remények blokkolták a készséget az államiság első időszakában felmerülő elkerülhetetlen nehézségek leküzdésére.

A be nem teljesülő szociális-gazdasági várakozások határozott befolyást gyakoroltak az új állam szimbolikus terének kialakítására. Az elsődleges kérdés – „mit kell tenni a szovjet múlttal és annak jelképeivel?" – a posztszovjet Ukrajnában elkerülhetetlen ambivalenciával lett megoldva. Ráadásul az elintézés nem országos szinten történt meg, hanem a helyhatalmi szervek hoztak ezzel kapcsolatban döntéseket, aminek következtében az egyes régiókban egymástól eltérő megoldások születtek. A Lemberg megyei Cservonohradban a városi tanács döntése értelmében 1990. augusztus 1-jén lebontották a Lenin szobrot. Hasonlóképpen jártak el Ternopilban, Lembergben, Ivano-Frankivszkban, Kolomijában és néhány más településen, elsősorban a történelmi Kelet-Galícia területén. Gyakorlatilag a szoborbontással egyidejűleg azokon

der Insel Chortycia. Stuttgart, 2005; Володимир Маслійчук: Повернення в добре знану країну. *Критика*. 2007. № 4. 20–23.

[7] „Polubotok kincséről" és az 1990-es évek első felében kiváltott sajtóvisszhangjáról ld.: Karel E. Berkhoff. "Brothers, We Are All of Cossack Stock": The Cossack Campaign of Ukrainian Newspapers on the Eve of Independence. *Harvard Ukrainian Studies*. 1997. Vol. XXI. № 1–2. 119–140. Kaszjanov felhívja a figyelmet arra, hogy „azzal kapcsolatban senkiben nem merült fel kétség, hogy a mai ukránok a kozák hetman leszármazottai". Георгий Касьянов: Украина – 1990: «бои за историю»... 90.

a helyeken, ahol korábban V. I. Lenin szobra állt, emlékművet vagy emlékjelet állítottak a két világháború közötti időszak és a második világháború éveinek nacionalista mozgalmaiban vezető szerepet betöltött személyiségeknek – Sztepan Banderának, Roman Suhevicsnek, Jevhen Konovalecnek, Jaroszlav Szteckónak.

Az utcák átnevezését a legkövetkezetesebben Lembergben hajtották végre. A városi tanács mellett történészbizottságot hoztak létre, melynek legfőbb feladata az volt, hogy eltöröljék a város szovjet arculatát. Az új nevek megállapításánál elsősorban a történelmi megnevezésekre és a város ukrán hagyományaira voltak tekintettel (a nem ukrán személyiségek közül csak azokat vették figyelembe, akik szorosan kötődtek a városhoz, vagy legalábbis felemlegetésük „nem sértette az ukránok nemzeti érzelmeit").[8] A vitákat követően letörölték Lemberg térképéről Konyev marsall nevét, aki megmentette a várost a háborús rombolástól (az ellene felhozott érv az volt, hogy kegyetlenül leszámolt a nacionalista felkelőkkel); a bizottság véleménye ellenére a városi tanács a Lermontov utcát Dzsohar Dudajevről nevezte el. A névváltoztatások után a közterületek névadói között az ukránok mellett az oroszok voltak a második helyen (meghagyták a Gercen, a Turgenyev, a Tolsztoj, a Pavlov utcákat, utcát neveztek el Andrej Szaharovról). A diákszervezetek kezdeményezésére utcát neveztek el John Lennonról – azzal az indokkal, hogy a nonkomformizmus szimbolikus alakjaként befolyással volt az 1970-es években a diákok értékvilágára. Ez nyilvánvalóan jelzi az utcanévadás átpolitizáltságát.

Kijevben ennél következetlenebbek voltak, így ezért a szovjet és posztszovjet megnevezések és emlékművek a városkép részei maradtak. A város szívében, a Függetlenség téren (a volt Októberi Forradalom téren) lebontották a Lenin emlékművet,[9] attól nem messze, a Hrescsatikon, a besszarábiai piac mellett azonban meghagyták. Kijevben ma is három Lenin utca

[8] A szimbolikus politizálás és a lembergi köztéri elnevezések 19–20. századi történelmi keretéről ld.: Yaroslav Hrytsak: Constructing a National City: The Case of L'viv. In: John J. Czapliczka – Blair A. Rubel (eds.): *Composing Urban History and the Construction of Civic Identities*. Washington–Baltimore–London, 2003. 140–164. Ugyanez ukrán nyelven: Ярослав Грицак: Конструювання національного міста: випадок Львова. *Дух і Літера*. Київ, 2006–2007. 157–181.

[9] Érdekesség, hogy a helyén 2001-ben, amikor felszámolták az *Ukrajna Kucsma nélkül* akció keretében tüntetők sátortáborát, a függetlenséget jelképező szimbolikus szoborcsoportot állítottak fel. Sokan, főleg az értelmiség úgy vélte, hogy ezzel elrontották a történelmi belváros összképét. 2004-ben azonban azzal, hogy a narancsos forradalom idején kitüzték rá a narancsos zászlót, végbement a szoborcsoport legitimálása. Wilfried Jilge: Kulturpolitik als Geschichtspolitik. Der "Platz der Unabhängigkeit" in Kiev. *Osteuropa*. 2003. № 1. 33–57.

van, valamint van még Lenini, Vologya Uljanov és Iljics utca is (bár egyik sem a város központjában található). A posztszovjet pluralizmus jegyében Kijevben utca viseli Mazepa kortársa, Pilip Orlik, a Babij Jarban agyonlőtt Olena Teliha költőnő, a szovjet lágerben 1985-ben elpusztult Vaszil Sztusz költő, valamint a bolsevikok – Vorovszkij, Frunze, Urickij nevét.[10] Néhány eldöntött utcaátnevezést végül a gyakorlatban nem hajtottak végre – nem cserélték ki a táblákat –, aminek következtében Kijev központjában ma több kétnevű közteret találunk: Januári felkelés – Iván Mazepa, Artyom – Szicslövészek, Gorkij – Volodimir Antonovics utcák (az utcanévtáblán csak a szovjet megnevezés szerepel, és az emberek is ezt használják). Az átnevezések szakmai előkészítésére létrehozott bizottság egyik tagja nemrégiben kifejezte sajnálkozását, hogy az 1990-es évek elején a Leninről elnevezett főutcának nem sikerült visszaadni a város kormányzójának és mecénásának, Iván Funduklejnek a nevét, csak azért, mert cári hivatalnok volt és köze volt Tarasz Sevcsenko letartóztatásához.[11] Az utca Bohdan Hmelnickijnek, annak a történelmi személyiségnek a nevét kapta meg, aki legitim személyisége mind a nacionalista, mint a szovjet típusú ukrán identitásnak.

A lembergi és a kijevi történészbizottságokhoz hasonlóan Dnyipropetrovszkban is megelégedtek a Komszomol-sziget nevének Kolostor-szigetre változtatásával és a Cskalov parknak Globa parkra nevezésével (az utóbbi feldúlta a parkot, majd maga is ide lett eltemetve). A dnyipropetrovszki utcákat nagyrészt csak Leonyid Kucsma elnöksége alatt nevezték át, mégpedig közvetlen kijevi utasításra (Aleksandr Kwasniewski lengyel államfőnek a városba tett látogatása alkalmából a Szerov utca egy szakaszát Juliusz Słowacki ismert lengyel költőről nevezték el; Volodimir Scserbickij, aki Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságában utolsóként töltötte be az elsőtitkári posztot, a városban tett látogatása jubileumára kapott utcát: az ő nevét kapta meg egy parkon átívelő, picinyke utca, melyet egyébként előtte Új utcának neveztek). Nem kapott támogatást az az elképzelés, hogy az 1995-ben megnyitott városi metró megállóit a Dnyipropetrovszkhoz és környékéhez kötődő írókról-költőkről nevezzék el. Végül semmitmondó, de nyilvánvalóan konfliktuselkerülő nevekben maradtak: Metróépítők, Kohászok, Gyár, Kommunár.

A dél- és kelet-ukrajnai városok között kivételnek számít Odesza. Eduard Hurvic polgármester keresztülvitte, hogy a város központjából telepítsenek ki minden Lenin- emlékművet, és a város egyik főutcáját az Ukrán Felkelő

[10] Ігор Гирич: «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми. *Пам'ятки України*. 2007. № 1. 122–138.

[11] Максим Стріха: Зникомий Київ будинків і назв. *Критика*. 2007. № 1–2. 21–22.

Hadsereg főparancsnokáról, Roman Suhevicsről nevezzék el. Ám ez a példa azt bizonyítja, hogy a szimbolikus politizálás regionális különbözőségei nem mindig a lakosság regionális emlékezetének különbözőségeivel voltak összefüggésben.

Egészében véve Ukrajna keleti részeinek passzivitását a városi és a falusi közterületek szimbolikus átalakításában (legfőbbképpen értelmiségi körökben) a nemzeti öntudat hiányosságaival magyarázták, amelyre még rá kell ébreszteni az embereket. Ennek érdekében nem konstruktivista tervvel álltak elő, hanem azt mondták, hogy fel kell ébreszteni az embereket a nemzeti letargiából, el kell hessegetni a szovjet amnéziát, vissza kell térni a természetes kerékvágásba. Ukrajna „deruszifikálásának" tézisét soha nem tették a nyilvános közbeszéd tárgyává és nem vált az állami politikai program részévé. Ugyanakkor megjelent abban a formában, hogy arról beszéltek – főleg Ukrajna nyugati részével kapcsolatban –: az ország lakossága nagy részének magatartása racionalizálásra szorul. Ennek fontos komponense volt – megint csak a hivatalos állami politika szintjére való emelés nélkül – az ukrán nyelv minél szélesebb körű elterjesztése, és ezzel egyidejűleg a háború utáni időszakban kierőszakolt szovjet normáktól való megszabadulás (többek között a Szovjetunióban minden kiadó köteles volt betartani azt az előírást, hogy külön szószedetben összeírt szavakat tilos volt ukrán nyelvű kiadványokban használni). Az ukrán nyelvi norma kérdése mind a mai napig igen problematikus. Az élő beszédben a szurzsik nyelv okoz gondot – az ukrán és az orosz nyelv sajátos keveréke, amely sajátos nyelvi szabályokhoz igazodik; az írásbeliség szintjén pedig az ukrán nyelv egységes helyesírásának hiánya,[12] ami annak a nyelvi reformnak a csődjét jelzi, amely az ún. „harkivi helyesíráshoz" való visszatérést akarta normává tenni.[13]

---

[12] Mind a mai napig minden kiadó maga dönti el, melyik helyesíráshoz tartja magát. Például a «Критика» c. újság és kiadó, a «Ї» c. lembergi kulturológiai folyóirat, az СТБ országos tévécsatorna a „harkivi helyesírást" használja, melyet 1928-ban fogadtatott el Mikola Szkripnik, az USZSZK oktatási népbiztosa, ezzel is hangsúlyozva az 1930-as évektől eszközölt változtatások elfogadhatatlanságát. A helyesírással kapcsolatos diskurzusokkal foglalkozó tanulmányok gyűjteményét ld.: http://pravopys.vlada.kiev.ua

[13] Még 1990-ben az ukrán írásmódban újra elfogadottá tették a «ґ» betűt, amit 1933-ban tiltottak be. Egyéb tekintetben változatlanul hagyták a szocialista rendszerben kialakított írásmódot. Az ukrajnai nyelvi helyzetről ld.: Laada Bilaniuk: *The Politics of Language and Identity in Post-Soviet Ukraine.* A PhD dissertation (Anthropology) in the University of Michigan, 1998; Oksana Ostapchuk: Looking for Friends and Enemies: Borrowings in Language, Philosophy, Language Building and Usage in Modern Ukraine. In: Giovanna Brogi Bercoff – Giulia Lami (eds.):

Már az 1990-es évek elején a nyelvpolitika kérdésében kétféle diskurzus alakult ki, melyeket Volodimir Kulik nyomán „ukránosnak" és „oroszosnak" nevezhetünk[14] (a szociális tér kategorizálása feltételes és nem jelenti azt, hogy a kiemelt csoportokon belül nincsenek eltérések). Az ukránosok hagyományosan arra szólítják fel a hatalmat, hogy politikai célként kezeljék az ukrán nyelv elterjesztését, pozitív diszkrimináció árán is, rámutatva, hogy de facto a független Ukrajnában sem teljes a nyelvi jogi háttér. Ezzel szorosan összefügg az az elvi alapállás, hogy a nemzetet azonosítják a nyelvvel, az ukránságot az ukrán nyelvűséggel (közkeletű aforizma: ukrán nyelv nélkül nincs ukrán nemzet). Az oroszosok meg vannak győződve arról, hogy a hatalom valóban diszkriminál: az ukrán nyelv használatának kibővülése az orosz nyelv háttérbe szorítását eredményezi.[15]

Az oroszosok a nemzetközi nyelvpolitikai gyakorlatra és az európai normákra hivatkoznak (instrumentális megközelítésben csak a számukra előnyös tételeket veszik elő), az ukránosok viszont a történelmet tekintik elsődleges hivatkozási alapnak. Ilyen az Orosz Birodalom és a Szovjetunió által (azonos elvi alapon) keresztülvitt erőszakos beavatkozás az ukrán nyelv visszaszorítására. Mindkét állam nyelv- és nemzetiségi politikája történelmileg konstans. Ennek a körülménynek megkülönböztetett jelentősége van a kommunizmussal és ukrajnai örökségével kapcsolatos reflexiók széles problémakörében tekintetében.

Az ukránosok érvelése szerint az orosz birodalom és a kommunizmust építő állam is erőszakkal kényszerítette bele az ukrán területeket a saját világába. Az ukránok tényleges részvételét ennek a szerkezetnek a működtetésében, változó és átalakuló politikájuk kidolgozásában és megvalósításában úgy oldják fel, hogy szembeállítják az egyes emberek érdemeit és hőstetteit mindazzal a rosszal, amit a szovjet birodalom hozott magával. Meg lehet

Ukraine's Re-Integration into Europe: A Historical, Historiographical and Politically Urgent Issue. Allesandria, 2005. 181–196. Az ukrán nyelv történelméről ld.: George Y. Shevelov: *The Ukrainian Language in the First Half of the 20th Century (1900–1941). Its State and Status*. Harvard University Press, 1989. Források az ukrán helyesírás történetéhez: Василь Німчук – Наталія Пуряєва (уп.): *Історія українського правопису XVI–XX століття. Хрестоматія*. Київ, 2004.

14 Volodymyr Kulyk: Normalisation of Ambiguity: Policies and Discourses on Language Issues in Post-Soviet Ukraine. In: Barbara Törnquist-Plewa (ed.): *History, Language and Society in the Borderlands of Europe*. Malmö, 2006. 117–140; Uő: Языковые идеологии в украинском политическом и интеллектуальном дискурсах. *Отечественные записки*. 2007. № 1. 296–316.

15 Владимир Кулик: Языковые идеологии... 305–306; Петро Толочко: *Що або хто загрожує українській мові?* Київ, 1998; Іван Дзюба: Доля мови – доля народу. In: Uő: *З криниці літ*. Т. 2. Київ, 2006. 799–808.

érteni azt a szociálpszichológiai mechanizmust, amikor a totalitarizmust valóban megszenvedő Ukrajna tagadja részvételét a totalitarizmus megteremtésében és magát a külső agresszió áldozataként tünteti fel. Ennek megnyilvánulása az is, amikor fájó pont (még akadémiai körökben is) a szovjet hatalom ukránosításának kérdése, a Szovjetuniónak az USZSZK politikai határainak kialakításában és politikai terének etnicizálásában játszott szerepe. A posztszovjet Ukrajna számára rendkívül fontos a kapcsolat (legyen az bár illuzórikus) az ukrán államiság szovjet korszak előtti kezdeményeivel. Ezért volt súlya annak a szimbolikus lépésnek, amikor 1993-ban Mikola Pavljuk, az (1917–1921. közötti időszakból eredeztetett, a bolsevikok által felszámolt) Ukrán Népköztársaság száműzetésben élő elnöke átadta hatalmi jelvényeit Leonyid Kravcsuknak, Ukrajna hivatalban levő elnökének.

A szovjet örökséget azonban nem lehetett teljesen kiszorítani a legitimnek tekintett narratívából, tekintettel a lakosság jelentős részének hangulatára – akik a szovjet korszakot a jólét, a szociális garanciák és a stabilitás időszakaként élték meg –, és Oroszország külpolitikai nyomására. Ilyen feltétlenül integrálandó történelmi esemény volt a Nagy Honvédő Háború,[16] mellyel kapcsolatos emlékezetet főként a szovjet politika, azon belül is a brezsnyevi időszak alakította.[17] A háborúnak a hivatalos narratívába történő integrálásában a fő stratégia az volt, hogy igyekeztek azt az emberi oldaláról megközelíteni, a figyelmet az „egyszerű emberek" hőstetteire és szenvedéseire irányítani, miközben lerántották a leplet a szovjet állami és katonai vezetés által elkövetett hibákról és kegyetlenségekről. Figyelemre méltó, hogy még Nyugat-Ukrajnában sem fordult elő – miközben sorra állítottak emléket

[16] Maga a szóösszetétel is éles vitákat váltott ki, egészen odáig, hogy a parlamentben is napirenden tartották Fedor Turcsenko 10. osztályosok számára írt tankönyvét, melynek első kiadásában a Nagy Honvédő Háború meg sem volt említve. Végleges megoldás nem született, a hivatalos diskurzusban egyaránt jelen van a „Nagy Honvédő Háború" és a „II. világháború" szóösszetétel, illetve teljesen visszaszorult az 1990-es évek elején ezek mellett még használt „szovjet–német háború". A második világháború emlékezetének az ukrajnai politikában betöltött szerepéről ld.: Wilfried Jilge: The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991 – 2004/2005). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 2006. № 1. 50–81; Владислав Гриневич: Расколотая память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. *Неприкосновенный запас.* 2005. № 2–3. 218–227.

[17] 1965-ben vált hivatalos állami ünneppé május 9. (a Szovjetunió által Németország felett aratott győzelem napja). Ekkor jelent meg a „Hős város" kategória, jubileumi érmet bocsátottak ki és emlékmúzeumokat hoztak létre Szovjetunió-szerte. Ekkor emelték Kijevben a Kijevi-Pecseri Kolostor szomszédságában a Haza Anyácska monumentális emlékművet.

a nacionalista illegális mozgalmaknak –, hogy a szovjet katonák emlékműveit lebontanák vagy azok vandalizmusnak estek volna áldozatul. Ezeknek az emlékműveknek a deszovjetizálása és az új körülményekhez való adaptálása nem egy esetben úgy ment végbe, hogy az emlékművet kiegészítették az istenanya szobrával, aki elsiratja az elesetteket.

Azt a problémát, hogy hogyan lehet beleírni a II. világháború történetének új, ukrán verziójába az Ukrán Nacionalisták Szervezetének és az Ukrán Felkelő Hadseregnek a tevékenységét, azzal oldották meg, hogy a hangsúlyt a németekkel szembeni ellenállásukra, a Kelet-Ukrajnára is kiterjedő akciókra (ezzel szimbolizálva a mozgalom összukrán jellegét), a nacionalista mozgalom 1943 utáni demokratizálódására fektették, elhallgatva a volhíniai lengyelellenes akciót és az ukránok részvételét a zsidók exterminálásában. Ráadásul az Ukrán Felkelő Hadsereg esetében sokkal kevésbé állították szembe a mozgalom egyszerű tagjainak hősiességét a vezetők által hirdetett ideológia természetével, mint történt ez a szovjet hadseregről szólva. A front különböző oldalain harcoló ukránok egyetlen célja a virágzó és szabad Ukrajna volt, aminek alapul kell szolgálnia ahhoz, hogy 1991 után a túlélők megbékéljenek egymással. Ugyanakkor minden hivatalos állami kísérlet, ami arra irányult, hogy a nacionalista mozgalom résztvevőit a háború veteránjainak ismerjék el, illetve, hogy rehabilitálják az Ukrán Felkelő Hadsereget, kudarcot vallott. Ez is egy „örök" téma maradt a posztszovjet Ukrajnában.

A szovjet örökség szelektív integrálására nem csak a világháború esetében került sor. Az irodalmi kánonból kizárták a szovjet klasszikusokat – Alekszandr Kornyejcsukot és Jaroszlav Halant, ugyanakkor még inkább felmagasztalták Olesz Honcsart (a szocreál, féldisszidens *Székesegyház* és az officiózus *Zászlóvivők* és *Tronka* szerzőjét). Az ukrán hadseregben megőrizték a szovjet katonai rendfokozatokat és az „elvtárs" megszólítást. Hiba lenne túlértékelni azt a társadalmi igényt, hogy el kell ítélni a kommunizmus bűneit. Közvetett bizonyíték erre, hogy a nemzeti értelmiség lelkesen fogadta Jevgenyij Marcsuk KGB-ezredes jelölését az 1999. évi államfőválasztás alkalmával.

Az 1980-as évek végének és az 1990-es évek elején egyik legélesebb kérdése az egyházra vonatkozott. Ebben egyértelműen megmutatkozott a történelem instrumentalista értelmezése és rávilágított az állami politika dialektikájára is. A szovjetunió felbomlásának idejére az Orosz Pravoszláv Egyháznak Ukrajna nyugati megyéiben volt a legtöbb parókiája, azokban a megyékben, ahol 1990-ben az államhatalom legalizálta az Ukrán Görög Katolikus Egyházat, amely illegalitásban működött 1946 óta, amikor a szovjet hatalom betiltotta. Megkezdődött a harc a templomokért (a legfőbb eszköz a templomok elfoglalása volt), s ebben a történelemre való hivatkozás szá-

mított a legfontosabb érvnek. A görög katolikusok arra hivatkoztak, hogy az Ukrajnai Görög Katolikus Egyház 1946-os betiltásakor a templomokat jogszerűtlenül adták oda a pravoszláv egyháznak; a pravoszlávok pedig a 16. század végére mentek vissza, amikor 1596-ban a breszti unióval létrehozott görög katolikus egyház pravoszláv templomokat kapott meg.

Ezzel párhuzamosan élesen vetődött fel az ukrán pravoszlavizmus kérdése. 1991 nyarán Ukrajnában újjászületett az Ukrán Autokefál Pravoszláv Egyház (melyet 1921-ben a szovjet hatalom közreműködésével hoztak létre az uralkodó Orosz Pravoszláv Egyház ellensúlyozására, s az 1930-as években ugyanez a szovjet hatalom erőszakkal felszámolta). Az Ukrán Görög Katolikus Egyház legalizálására és a nyugat-ukrajnai megyék közhangulatára reagálva a Moszkvai Patriarchátus 1990-ben függetlenné nyilvánította az Ukrán Pravoszláv Egyházat, ami az igazgatásban jelentett önállóságot, de autokefáliát nem. Ukrajna független állam lett, pravoszláv egyháza azonban nem lett az; az egyház központosító hatalma erősebbnek bizonyult, mint a politikáé.[18] Az ukrán államhatalom sikertelenül próbált közbenjárni Moszkvában az ukrajnai pravoszlávok autokefáliája érdekében. Az Orosz Pravoszláv Egyház főpapi zsinata nem értett egyet Leonyid Kravcsukkal, az ukrán államfővel, aki hivatalos levelében így fogalmazott: „Meggyőződésünk, hogy az 52 milliós lakossággal bíró szuverén ukrán államnak joga van a teljes függetlenséghez minden területen, közte az egyházak vonatkozásában is."[19] Erre 1992-ben az ukrán pravoszlávok egyházmegyéjének egy része Filaret kijevi metropolitával az élen – aki ezt a tisztséget 1968 óta töltötte be és élvezte Kravcsuk elnök támogatását – önhatalmúlag kinyilvánította a Kijevi Patriarchátus létrehozását, amelybe hamarosan beolvadt az Ukrán Pravoszláv Egyház legtöbb parókiája, így maga az Ukrán Pravoszláv Egyház erősen marginális helyzetbe került. Kravcsuk újabb levelet írt, ezúttal a konstantinápolyi pátriárkának: „Mindenki ismeri a kijevi főegyházmegye történetét és emlékeznek a kereszténység felvételére a Kijevi Ruszban, ezért a Konstantinápolyi Patriarchátushoz, mint anyaegyházhoz fordulunk, és hisszük, hogy az Egyetemes Patriarchátus segíteni fogja az Ukrán Pravoszláv Egyházat, hogy elnyerje a kanonizált függetlenséget – az autokefáliát."[20]

Már 1992-ben a Kijevi Patriarchátus hívei megkísérlik az Ukrán Pravoszláv Egyházhoz tartozó templomok elfoglalását, a jogi argumentáció helyett

[18] Виктор Еленский: Религия и формирование модерной украинской нации. *Отечественные записки*. 2007. № 1. 279.

[19] Idézi: Александр Драбинко: *Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории)*. Киев, 2002. 66.

[20] Uo. 125.

azonban történelmi és politikai érvekre hivatkoznak. Bár 1992–1994-ben az államhatalom határozottan támogatta a Kijevi Patriarchátus önállósodási törekvéseit, az kánonjogi értelemben mind a mai napig nincs önálló egyházként elismerve. A Moszkvai Patriarchátusnak alárendelt Ukrán Pravoszláv Egyház továbbra is Ukrajna elsőszámú pravoszláv egyháza. Az egyházi vagyon megosztását drámai események kísérték, melyek eredményeképpen Kijev egyik központi székesegyháza, a Vlagyimiri a Kijevi Patriarchátus fennhatósága alá került, a Kijevi-Pecseri Kolostor azonban, akárcsak Ukrajna összes többi kolostora – az államhatalom nyílt nyomásgyakorlása ellenére – a Moszkvai Patriarchátus kezében maradt. Az ország keleti és déli részében a Kijevi Patriarchátus templomai zömmel a külvárosokban, régi moziépületekben találhatóak. Az ország nyugati részében a Moszkvai Patriarchátusnak alárendelt Ukrajnai Pravoszláv Egyház a templomok kisebb részét tudta megtartani saját fennhatósága alatt.

Az 1990-es évek közepére kialakult status quo az egyházi vagyon tekintetében tovább élénkítette a pravoszláv egyházak közötti történelmi-kánoni diskurzust. A Moszkvai Patriarchátusnak alárendelt Ukrajnai Pravoszláv Egyház elsősorban azt hangsúlyozza, hogy ellenlábasa nem kánoni egyház, és hogy a hívek többsége a Moszkvai Patriarchátus pártján áll. A Kijevi Patriarchátust nacionalista erők politikai kreatúrájaként tünteti fel, melynek létrehozását az államhatalom, és mindenekelőtt Kravcsuk elnök erőszakolta ki. Érvelése szerint azért kell megőrizni a kánoni közösséget a Moszkvai Patriarchátussal, mert autokefália adományozása egyházszakadási hullámot indíthat el, melynek eredője a popák és a hívek körében elterjedt regionális színezetű nézetkülönbségek.[21]

A Kijevi Patriarchátus érvelésében a legfőbb szerepet a történelmi argumentáció játssza, a kánonjogi érvek másodlagosak. A Kijevi Patriarchátusnak alárendelt Ukrajnai Pravoszláv Egyház magát „nemzeti egyháznak" tartja, „történelmi-kánoni nyilatkozata" kimondja: „A hazaszeretet a krisztu-

[21] 2000-ben a Moszkvai Patriarchátusnak alárendelt Ukrajnai Pravoszláv Egyház kinyilvánította, hogy „a szentséges Ukrán Pravoszláv Egyház nem zárja le az utat az autokefália lehetősége előtt", azonban „teljes nyilvánvalósággal tudatában vagyunk annak", hogy „a hívek körében ma többen vannak az autokefália ellenzői, mint pártolói". Ezenkívül „a Moszkvai Patriarchátussal fennálló kánoni közösségünk által reális lehetőségünk van arra, hogy befolyással legyünk az egyházpolitikára", ezenkívül „kánoni közösségünk felbecsülhetetlen hozzájárulás az Ukrajna és Oroszország közötti baráti viszonyhoz". Vö.: Александр Драбинко: *Православие в посттоталитарной Украине*... 205–207. Az idézett könyv az ukrajnai egyházi kérdés hivatalos története; megjelentetéséhez áldását adta Volodimir, Kijev és Egész Ukrajna metropolitája.

si szeresd felebarátodat elv legtermészetesebb valóra váltása."[22] A történelmi argumentáció során hangsúlyozza, hogy nem lett kanonizálva a Kijevi Főegyházmegyének 1686-ban a Moszkvai Patriarchátushoz való csatolása, és ezt jóval később ismerte csak el Konstantinápoly, ebből következően történelmi precedens szempontjából nem kivételes helyzet, hogy nincs elismerve a Kijevi Patriarchátusnak alárendelt Ukrajnai Pravoszláv Egyház autokefáliája (gyakorlatilag minden esetben az autokefáliát önkényesen nyilvánították ki és csak később ismerték el hivatalos egyházi szinten).

A felek egymás szemére vetik az egyházi élet átpolitizálását (mindkét fél meggyőző érveket sorakoztat fel ennek alátámasztására). Annál inkább, hogy az egyházi ügyek Ukrajnában a világi politizálás állandó eszközei. Ukrajna mindhárom eddigi államfője – Kravcsuk, Kucsma, Juscsenko – folyamatosan napirenden tartotta az egységes Pravoszláv Egyház megteremtésének kérdését, értve alatta minden létező felekezet mechanikus egyesítését a választási tömörülések vagy a parlamenti koalíciók mintájára.

Egészében véve az egyház kérdése továbbra is konfliktusos. A két póluson találjuk a Moszkvai Patriarchátust – amely nyilvánvalóan nem érdekelt az ukrajnai pravoszlávok, valamint pravoszlávok és görög katolikusok közötti konfliktusok feloldásában[23] –, és az Egyetlen Országos Ukrán Pravoszláv Egyház elnevezésű állami tervet, bár az utóbbi egyre inkább csak retorikai szinten létezik. Az államhatalom nagy súlyt helyez ugyan az egyházak egyesítésével járó jótékony következmények sulykolására, a közvéleménnyel való elfogadtatására, ám a valóságban azt tapasztalni, hogy a két pravoszláv és a görög katolikus egyház létezése elősegíti az egyházi élet vonatkozásában a pluralizmus megőrzését, aminek egyházi, nemzeti és politikai következményei egyaránt vannak.

A legkövetkezetesebb nemzeti narratívát az iskolai tankönyvekben sikerült érvényesíteni. Az 1990-es évek legelején a posztszovjet történészek még nem érkeztek lépést tartani a gyorsan változó konjunktúrával,[24] a tankönyvek

---

[22] Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква. Історико-канонічна декларація (http://cerkva.info/2007/05/02/deklaracia.html). Hálámat fejezem ki Szergej Szavcsenkónak, aki felhívta figyelmemet erre a dokumentumra és számos hasznos észrevétellel segítette ennek a tanulmánynak az ukrajnai egyházpolitikára vonatkozó része megírását.

[23] Виктор Еленский: Религия и формирование модерной украинской нации... i. m. 282.

[24] Az egyik 1991 őszén megjelent 10. osztályos tankönyv szerzője elismerte, hogy a tankönyv „hamarabb elavult, minthogy a tanulók elé került volna". Станіслав Кульчицький: Історія і час. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1992. № 4. 10.

szerepét Mihajlo Hrusevszkij, Iván Kripjakevics, Natalja Polonszkoj-Vaszilenko szintézisei –, melyeket először az emigrációban adtak ki – és Orest Subtelnij kanadai történész *Ukrajna történelme* c. könyvének ukrán fordítása töltötte be. Az ukrán történetírás megújulása rekord sebességgel (a tankönyveket zömmel az akadémiai szféra történészei írták) és gyakorlatilag fájdalommentesen ment végbe. A múlt eseményeiben továbbra is a konfliktusok bemutatása dominált, az „osztályharc" szerepét azonban átvette „a nemzeti-felszabadító harc" külső (más etnikumhoz tartozó) ellenségekkel. Egészében véve a tankönyvek nemzeti narratívája szinte az egyetlen számba vehető eszköz volt annak felmérésében, hogy milyen befolyással van a professzionális historiográfia a társadalmi életre. Bár többször történtek kísérletek a tankönyvek revíziójára (elsősorban Ukrajna Kommunista Pártja parlamenti frakciójának kezdeményezésére), azok kellő potenciállal rendelkeztek ahhoz, hogy megingathatatlanok maradjanak. Sőt, a hivatalos diskurzusban a hatalom egyetlen más kérdésben sem volt annyira radikális a múlt nacionalizálását illetően, mint éppen a tankönyvek körüli diskurzusban.

Az iskolai tankönyvek nemzeti narratívájának alapvető vonásai (függetlenül azoktól a módosításoktól, amelyeket a különböző kiadásokban maga a szerző tesz meg[25]) a következők: teleológia (a történelem legfőbb célja a nemzetállam létrehozása és a történelmi folyamatnak az ehhez vezető útként való ábrázolása); áldozatiság-komplexus (az ukránoknak olyan autochton és békés népként való ábrázolása, amely folyamatosan kénytelen visszaverni a külső ellenség támadásait, ami a legfőbb akadálya önálló államuk megteremtésének[26]); a konfliktusok külső körülményekre vetítése a más etni-

[25] Az iskola történelem tankönyvekről készült elemzések közül figyelemre méltó: Надія Гончаренко: Міфи в сучасних підручниках з історії України. *Дух і Літера*. 1998. № 3–4. 220–229; Наталя Яковенко: Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або Відлуння давнього й недавнього минулого. In: Uő: *Паралельний світ*. Київ, 2002. 366–379; Peter W. Rogers: Contestation and Negotiation: Regionalism and Politics of School Textbooks in Ukraine's Eastern Borderlands. *Nations and Nationalism*. 2006. № 4. 681–697; Андрей Портнов: Terra hostica. *Неприкосновенный запас*. 2004. № 4. 86–91. Figyelemébresztő annak a nemzetközi tanácskozásnak a szöveggyűjteménye, amelynek témája a tankönyveket elemezése volt: az ukrán szerzők „állami hagyományokról" és a „nemzet újjászületéséről", a külföldi szerzők pedig főként a kulturális különbözőségekről, a pluralizmusról és a mások véleményére való odafigyelésről beszéltek. Ld. *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог*. Київ, 2000.

[26] Az egyik 5. osztály történelmi olvasókönyv például így fogalmaz: „Sehonnan nem jöttünk a saját földünkre", noha „a történelem folyamán gúnyoltak, megaláztak bennünket, fosztogatták városainkat és falvainkat, elvették földjeinket és

kumokkal való történelmi kapcsolatok mezejébe, az ukrán népnek monolitikus egység, erős demokratikus hagyományok tulajdonítása; Ukrajna mai politikai és etnikai határainak esszencializálása, megkülönböztetett hangsúlyt fektetve az egységre – feltételezve minden egyes régió ukrán lakosságának közös sorsát és közös törekvéseit.

Bár a tankönyvekben a fő irányvonal a nemzeti narratíva érvényesítése volt, hellyel-közzel megmutatkozott a pluralizmus is. Többek között gondolok itt arra, hogy nem mindig egyeztették az ukrán történelem- és a világtörténelem-tankönyvek tartalmát, illetve a normatív tudásanyag sajátos konkurenciáját jelentették a tömegtájékoztatási eszközök, a család, s végül a pedagógus személyes meggyőződése (amely nem feltétlenül esett egybe a hivatalos irányvonallal). Ily módon nem szabad túlértékelni a tankönyvek uniformizáló hatását. Ráadásul ugyancsak a nemzeti narratíva alternatívájaként jelen volt a szovjet mitológia, a populizmus és a nosztalgia is, mely jelenségeket erősen feltételes összefoglaló néven posztszovjet identitásnak nevezhetünk – határozatlanul artikulált képzeteinek domináns elemei a nemzeti kérdéssel szembeni érdektelenség és határozott szembehelyezkedés az exkluzivista etnikai nacionalizmussal.[27]

Nem szabad túlértékelni sem a hivatalos narratívával szembeni álláspontok, sem az állami politika tudatosságát. Az Ukrajna függetlenedése utáni első évekre a „nacionalizáló állam" fogalmát csak erős fenntartásokkal lehet vonatkoztatni. Ezeknek az éveknek az állami politikáját elsősorban a helyzetfüggőség és a sokirányúság jellemzi. Folyamatosan ki lehetett tapintani, hogy a stratégiakeresés Ukrajna és posztszovjet elitjének legitimálását szolgálta, szem előtt tartva, hogy eközben ne generáljanak nemzeti, nyelvi, felekezeti konfliktust, folyamatosan figyelve Oroszországra. Azokban az esetekben, ahol erős ellenállásra talált (ennek legnyilvánvalóbb példája az egyházpolitika) az állam visszavonult, a pluralizmus szférája pedig tovább szélesedett. A társadalomban fokozatosan halványult az érdeklődés a történelem, annak „fehér foltjai" iránt, elvesztette sajátos báját az ellenzékiség. Ukrajna szociális-gazdasági problémái adták meg az alaphangját az 1994-es előrehozott elnökválasztásnak, melyen Leonyid Kucsma győzedelmeskedett. Kucsma államfővé választását az ukránosok katasztrófaként fogták fel.

kilakoltattak bennünket saját házainkból – mi kibírtuk és túléltük." Віктор Мисан: *Оповідання з історії України (5 клас)*. Київ, 1997. 48.

[27] John-Paul Himka: The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*. (Megjelenés alatt.)

Ukrajna Kucsmával: variációk a centrizmusra

Kucsmától, aki azt ígérte, hogy elmélyíti a kapcsolatokat Oroszországgal és hivatalossá teszi az orosz nyelvet, a nemzeti értelmiség ruszifikációt, szovjetizálást, a sárga-kék zászló elvetését és már-már a Szovjetunió újjáélesztését feltételezte. Valójában az újonnan megválasztott államfő a centrizmus ellentmondásos politikáját választotta, mely mögött annak tudatosítása, vagy legalábbis intuitív érzékelése állt, hogy a történelem a konfliktusok potenciális hordozója. Kucsma azonban ilyen alapon nem akart konfliktusokba keveredni. V. Kulik megállapítása szerint Kucsma megpróbálta ötvözni a középutas (józan) álláspontot a szélsőségesekkel – a koránt sem veszélytelen nacionalisták és kommunisták nézeteivel. Programjának pozitívuma a stabilitás, a jólét univerzális értékként való meghirdetése, összevegyítve ugyanakkor a pillanatnyi és semmitmondó, de jól csengő ideológiai klisékkel.[28] Az egymással ellentétes dolgok vegyítésére példa Kucsma 1999-es beszéde a nyelvkérdésről, melyben először kijelentette, hogy „Ukrajnában az orosz nyelv nem lehet idegen", majd pedig azt hangsúlyozta, hogy „nálunk csak egyetlen hivatalos nyelv van – az ukrán".[29]

Az ambivalencia jellemzi a Kucsma által kezdeményezett szimbolikus tettek zömét. Amikor 1996-ban bevezették a nemzeti valutát, az új ukrán pénznek a Kijevi Rusz időszakára visszavezethető „hrivnya" nevet adták, a váltópénz neve azonban továbbra is a „kopejka" maradt, aminek semmi köze az ukrán hagyományokhoz. Kucsma 1998-ban megalapította az Ukrajna Hőse kitüntetést, melyhez átvette a szovjet időkből az ötágú aranycsillagot, csak a díszszalag színét változtatta kék-sárgára. Az államfő nemcsak következetesen köszöntötte az ukrán állampolgárokat az összes szovjet ünnep alkalmából, hanem 2000-ben ismét állami ünneppé tette február 23-át mint a Honvédők Napját, illetve november 7-ikét a Szociális harmónia napjaként méltatták. Viktória Szereda véleménye szerint a szovjet ünnepnapok legitimizálása az ukrán naptárban azt a célt szolgálta, hogy „feloldják a szovjet identitás és az új ukrán lojalitás közötti konfliktust".[30] Nehéz megmondani, mennyire volt ez tudatos, mindenesetre tagadhatatlan a szovjet hagyomány újratematizálása, „honosítása" és részbeni dezideologizálása. A hatalomnak ezzel az volt a célja, hogy döntéseit a posztszovjet társadalom pozitívan fogadja.

[28] Владимир Кулик: Языковые идеологии... i. m. 308–309.

[29] Uo. 315.

[30] Вікторія Середа: Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії. *Соціологія: теорія, історія, маркетинг*. 2006. № 3. 194.

A sokvektorúság Kucsma kül- és szimbolikus politizálásának egyaránt kulcsfogalma. 2002. március 13-án elnöki rendeletet adott ki a Perejaszlavi Tanács 350. évfordulójának méltatásáról, amelyet úgy fogadtak, hogy szembe megy a nemzeti historiográfiával és fenyegeti a nemzeti narratívát.[31] Néhány nap múlva, március 20-án megjelent az ukrajnai éhínség 70. évfordulójának méltatásával kapcsolatos rendezvényekről szóló rendelet. Ezután Kucsma nagy pompával ünnepelte meg a Dnyeperi Vízerőmű átadásának 70. évfordulóját az orosz elnök társaságában.[32] Vajon tisztában volt az ukrán államfő és apparátusa ezeknek a rendeleteknek a mélységes ambivalenciájával? Vajon számításba vették, hogy nem minden leánytestvér örül az ajándék fülbevalóknak? A jelek szerint igen. Ezért valóságos know-how, amit Kucsma kreált a szimbolikus történelmi eseményekhez kapcsolódó események regionalizálásával. A Nyugat-Ukrán Népköztársaság, valamint Danilo Halickij jubileumait Lembergben, Scserbickijét Dnyipropetrovszkban méltatták, Harkivban pedig a Komszomol metrómegállót Zsukov Marsallra keresztelték át. Fontos hangsúlyozni, hogy Kucsma sokkal keményebben kézben tartotta a hatalmat, mint Kravcsuk, ezért a példaként említett esetekben az ünnep ötlete és a méltatás kezdeményezése mindig a központból indult ki, a régiókban csak végrehajtották. Ráadásul az is előfordult, hogy az ideológiai konfliktusok metszéspontjában álló jubileumokat párhuzamosan méltatták, ám különböző helyszíneken és más-más típusú közönségnek. Ilyen volt például, amikor egyidejűleg méltatták Volodimir Scserbickij születésének 85. évfordulóját –, aki utolsóként töltötte be az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága első titkárának tisztségét, s akinek időszakában váltak represszió áldozataivá

[31] Perejaszlav szimbolikus jelentőségének, pontosabban a hozzá fűződő birodalmi, majd szovjet mitológiának a fontosságát jelzi a perejaszlavi egyezségek tartalma körüli nem csillapuló vita. Az ukrán történészek egyre többször hangsúlyozzák, hogy 1654-ben egyenlő felek szerződtek egymással, illetve, hogy az egyezség pillanatnyi és ideiglenes döntés volt. Perejaszlav kérdésének ukrán historiográfiáját részletesen elemzi: Володимир Кравченко: Концепції Переяслава в українській історіографії. In: *Переяславська рада 1654 р. Історіографія та дослідження*. К., 2003. 463–529. Függetlenül a tudományos és annak látszó diskurzusoktól, 1992 nyarán aktivisták egy csoportja, élükön Vjacseszlav Csornovillal, a RUH vezetőjével Perejaszlav-Hmelnickijben kezdeményezték új kozák tanács összehívását, azzal a céllal, hogy szimbolikusan megtagadják a moszkvai cárnak tett hűségesküt. Володимир Кравченко: Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) In: *Западные окраины Российской империи*. Науч. ред. Михаил Долбилов, Алексей Миллер. Москва, 2006. 478.

[32] Володимир Кравченко: Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества. *Ab Imperio*. 2004. № 2. 14.

a disszidensek, illetve következett be a csernobili erőműrobbanás –, és Kucsma rendeletére Vjacseszlav Csornovil jubileumát, akit Scserbickij idejében a disszidensek lágerébe zártak, majd Ukrajna Nemzeti Mozgalmának (közkeletű nevén: RUH) lett a vezetője, s ebben a minőségében az első elnökválasztás alkalmával Kravcsuk legfőbb ellenfele volt.[33] Ennek a cinizmusnak vajon az volt a célja, hogy a történelmet megfossza mozgósító erejétől?

Valóságos apoteózissá vált 2003. november 22. – az éhínség áldozatainak emléknapja. Ezen a napon az ország tévécsatornái szórakoztató programokat tűztek műsorra, az STB országos tévécsatorna pedig az Éhség című reality show-val rukkolt elő. Az emberek nem foglalkoztak ezzel a jelenséggel, a show kitalálója pedig minden szégyenérzet nélkül jelentette ki „az 'éhség' és az 'éhínség' szavak folyamatos emlegetése a sajtóban és a televízióban csodálatos és ingyenes reklám, amely valószínűleg megadja a kezdőlökést a show nézettségéhez."[34] A történelemnek ha nem is show-elemmé, de politikailag ártalmatlan rituálévá változtatása beleillett Kucsma nemzetiesítő politikájába. A tragédiára való emlékezést rutinná, hivatalos és érdektelen előadássá kellett változtatni.

Ugyanakkor az 1990-es évek közepén mind szembeötlőbbé válik a törekvés arra, hogy megteremtsék az ideologizált emlékezet alternatíváját, amit óvatosan nevezhetünk a nemzetiesítéssel szembeni ellenállás puha formájának. Nemcsak ideológiai amnéziáról van szó, amikor a Lenin utca vagy Dzerzsinszkij utca névadói már semmit sem mondanak az ott élőknek, hanem a szimbolikus összefüggések új formáinak kereséséről is. Ennek legnyilvánvalóbb példája, amikor Ilf és Petrov regényhőseinek emlékműveket állítottak. Még 1992-ben Kijevben avattak emléktáblát azon a helyen, ahol „a nagy októberi szocialista forradalomig Mihail Szamuelevics Panyikovszkij dolgozott" (ugyanitt, pár lépésre a Hrescsatiktól, 1998-ban szobrot is állítottak Panyikovszkijnak). Hamarosan *12 szék* emlékművet állítottak Odeszában, Fjodor atyának a harkivi váróteremben, Osztap Bendernek a Zsmerinka állomáson, „Schmidt hadnagy gyerekeinek" Bergyanszkban, Emberevő Ellocskának Harkivban. Röviddel Juscsenko hatalomra kerülése után a Harkiv megyei állami adminisztráció honlapján megjelent a hír, hogy 2005. augusztus 22-én, Harkiv felszabadításának évfordulójának küszöbén és Ukrajna Függetlenségének napján avatják fel Osztap Bender szobrát.[35] Nem tudni, mennyire voltak tisztában az ötletgazdák

[33] Uo. 19.

[34] Володимир Кулик: Телевізійний цинізм і українська громадськість. *Критика*. 2003. № 12. (http://www.krytyka.kiev.ua/articles/s.8_12_2003.html)

[35] http://www.kharkivoda.gov.ua/for_press.php?for_press=550&calendar_month=8-06&calendar_month=10-06&calendar_month=8-06&lang=ru

a két nagy állami ünnep és az irodalmi alak összekapcsolásának természetével. Fontos leszögezni, hogy az Ilf és Petrov hősök emlékművekben való megörökítésének hulláma nem terjedt ki a nyugati megyékre, ahol Tarasz Sevcsenkónak és Sztepan Banderának állítottak újabb és újabb emlékműveket. A posztszovjet Ukrajna egyik paradoxonja, hogy az „ideológiamentes" emlékművek (lásd még csak Harkivban például a szerelmesek szobrát, a Hegedűs a háztetőn vagy a focilabda emlékművét) stílusukat tekintve sokkal kevésbé emlékeztetnek a szovjet hagyományokra, mint az ideológiai kötődésű, radikálisan szovjetellenes tartalmú galíciai monumentumok.

Kucsma adminisztrációjának nem csak saját kommemorációs eszmékkel kellett előállnia, hanem kezelnie kellett a történelem értelmezéséből eredő politikai kihívásokat is. Az első ilyen téma, amit nem sikerült megoldani a függetlenség első három évében, az az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) tagjai rehabilitálásának, valamint a II. világháború értékelésének és benne Ukrajna szerepének kérdése. Az ambivalencia ebben a tekintetben is megmutatkozott. Az apoteózis azáltal következett be, hogy az elnöki rendeletre elkészített Ukrajna emlékkönyve köteteit, melyekben a háborúban elesetteket sorolták fel, két hivatalos változatban nyomtatták ki. Az egyikben az utolsó kötet szerkesztői utószavába bekerült, hogy „az UPA és annak fegyveres alakulatai a fasiszta Németország csatlósaiként harcoltak a Hitler-ellenes koalíciót alkotó országok ellen és a fasizmussal kollaborálók bélyegét viselték magukon". A második változatból ezt a szövegrészt kihagyták.[36] Mindenki azt a történelmet kapta, amit várt.

Amikor az elnöki beszédek címzettjeit nehéz volt elkülöníteni egymástól, akkor a helyzetet az elhallgatás taktikájával kezelték. Kucsma elnök május 9. alkalmából mondott ünnepi beszédeiben igyekezett megkerülni az UPA kérdését és ezzel együtt az ukrán társadalmon belüli sokkal mélyebb konfliktusokat is (retorikájában az ukránok mindig egységesek voltak).[37] A hatalom ugyanakkor az UPA rehabilitálásának kérdését igyekezett felhasználni politikai érdekei mentén. 1997. május 28-án kormánybizottságot hoztak létre az Ukrán Nacionalisták Egyesülete (OUN) és az UPA történelmének tanulmányozására. A történész munkacsoport élére Sztanyiszlav Kulcsickij került, akinek szakterülete Ukrajna és a Szovjetunió legújabb kori történelme volt. Kulcsickij csoportjának munkája azon kevés példák egyike, amikor

[36] Vö: Роман Сербин: Боротьба за історичну пам'ять українського народу (http://exlibris.org.ua/vvv/article-end.html)

[37] Вікторія Середа: Особливості репрезентації... i. m. 195.

a hatalom és a történész-szakma párbeszédet folytatott valamilyen széles társadalmi jelentőséggel bíró kérdésben.

A munkacsoport első következtetéseit 2000-ben adták közre,[38] a záró dolgozat pedig 2005-ben, az immár Kucsma nélküli Ukrajnában jelent meg.[39] Wilfried Jilge szerint a következtetésekben „számos újító és önkritikus interpretálás" jelenik meg (elsősorban annak elismerése, hogy az Ukrán Nacionalisták Szervezete radikális nacionalista nézeteket vallott) és ennek nyomán elvetik „az OUN és az UPA kizárólagos heroizálását". Ugyanakkor elhelyezik az ukrán nacionalista illegalitást egy „mérsékelt" ukráncentrikus narratívában, kategorikusan tagadják a felkelők együttműködését Németországgal 1943 után és „a történelmi igazságosság helyreállítása", azaz az UPA harcosainak a nagy honvédő háború veteránjaiként való elismerése mellett foglalnak állást.[40] Jilge azt a következtetést vonja le, hogy a hivatásos történészek a kormány számára az akadémiai legitimálás funkcióját töltötték be.[41] Viktor Jakunyin dnyipropetrovszki történész véleménye szerint a munkacsoport következtetései azok, hogy „nem tudományos, hanem politikai dokumentum, melynek célja nem csak az OUNB és az UPA rehabilitálása, hanem a nagy honvédő háborúra vonatkozó alapvető következtetések felülvizsgálása is".[42] Ugyanezért az átpolitizáltságért, csak ellentétes ideológiai színezettel, nacionalista körök is bírálták a következtetéseket.[43] 2004 júliusában Anatolij Kinah miniszterelnök javasolta a parlamentnek, hogy adják meg az UPA har-

[38] *Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант)*. Київ, 2000.

[39] *ОУН і УПА. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА*. Київ, 2005.

[40] Wilfried Jilge: The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005). *Osteuropa*. 2006. № 1. 73–74.

[41] Uo. 74.

[42] Віктор Якунін: 100 великих і маленьких питань до проф. Станіслава Кульчицького (з приводу публікації «фахового висновку» відносно ОУН і УПА). *Гуманітарний журнал*. 2005. № 1–2. 191. Lásd még Jakunyin tanulmányát orosz szaklapban: Валентина Иваненко – Виктор Якунин: Великая Отечественная война в интерпретации современного «украиноцентризма». *Отечественная история*. 2007. № 3. 173–181. Az általa javasolt alternatívák a következtetéseket illetően nem egyéb, mint a szovjet korszak propagandakliséinek gyűjteménye, ami lényegében nivellálja (és szemléletesen demonstrálja a naivitást) azt, amit saját maga posztulál arra vonatkozóan, hogy fel kell hagyni a II. világháború történelmének átpolitizálásával.

[43] Lásd például a következő hagiografikus tanulmányt: Ярослав Дашкевич: Роман Шухевич та його місце в історії України XX ст.: Дослідницькі проблеми. *Народознавчі зошити*. 2002. № 5–6. 403–408.

cosainak a háborús veterán státusát. A parlament elvetette a javaslatot, ami többek között arról tanúskodik, hogy Kucsma nem volt kellőképpen érdekelt annak keresztülvitelében.

Az ukrajnai hatalom számára a második, nem kevésbé bonyolult kihívás szintén a háborúval és az UPA tevékenységével volt kapcsolatban. 2003-ban volt 60 éve annak, amikor 1943-ban Volhíniában több százezer lengyelt öltek meg, illetve űztek el szülőföldjükről. Lengyelországban állami és társadalmi rendezvényeken emlékeztek meg a történtekről. A megemlékezések fontos vonása volt az UPA bűnbakként való feltüntetése, s nem egyszer az egész ukránság megvádolása azzal, hogy etnikai tisztogatást hajtottak végre. Ez a külső körülmény lökést adott ahhoz, hogy Ukrajnában elkezdjenek beszélni a kollektív bűnösségről és felelősségről, valamint a történelemről, amelyben az ukránok nem csak áldozatok voltak. Az ukrán diskurzust[44] a *Volhínia eleven sebe* című nyílt levél nyitotta meg, melyet 59 ukrán értelmiségi, köztе írók, újságírók, történészek (többek között donyeckiek és zaporozsjeiek), Iván Vakarcsuk, a Lembergi Egyetem rektora és két népképviselő, Anatolij Matvijenko és Tarasz Csornovil írt alá.[45] A levél szövege ambivalens és kompromisszumos – szerzői az ukránok nevében bocsánatot kérnek az elpusztult lengyelek rokonaitól, kifejezve sajnálatukat, hogy ártatlan emberek szenvedtek, ugyanakkor tagadják „a közösség kollektív felelősségét egyes tagjainak cselekedeteiért". A levél felemlegeti „az ukrán–lengyel történelem késleltetett aknáit", melyek a náci megszállás idején robbantak fel; ugyanakkor kifejezi a hálát azoknak az ukránoknak, akik a világháborúban a függetlenségért harcoltak. A levélben igen erős a vallásos konnotáció: „A testvérgyilkosság bűnét, mely mindkét felet terheli, Isten megbocsátja, és megváltást hoz mindkét nép bűnbánata és az őszinte jószomszédsága."

A volhíniai esetről a sajtóban is széles körű diskurzus zajlott, melyben a történészek, újságírók és népképviselők mellett Viktor Medvedcsuk, az államelnöki hivatal vezetője[46] és Volodimir Litvin, a Legfelsőbb Tanács

---

[44] Ennek legrészletesebb tárgyalását lásd: Bogumiła Berdychowska: Ukraińcy wobec Wołynia. *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2003. T. 146. 65–104.

[45] Szövegét lásd: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/vidozva.htm

[46] Medvedcsuk többek között a következőket írta: „Engem, mint ukránt, elsősorban az ismert ukrán politikai erőknek egy olyan terrorcselekményért viselt felelőssége érdekel, melynek békés lakosok ezrei váltak áldozataivá. A lengyel lakosság ellen irányuló cselekmény nem volt más, mint tömeges méreteket öltő etnikai tisztogatás, és kétségen kívül olyan büntény volt, amit el kell ítélni." Віктор Медведчук: Волинь – наш спільний біль. *День*. 2003. 2 апреля. (http://www.day.kiev.ua/17587) Figyelemfelkeltő, hogy a szövegben megjelenik az „etnikai tisztogatás" fogalma, ami hiányzik az ukrán szövegek többségéből, még a kritikai

elnöke[47] is megszólalt. Ezek – az egyébként leginkább kiegyensúlyozott – szövegek azt tükrözték, hogy Kucsma elhatározta a kérdés politikailag korrekt elintézését. Lengyelország és Ukrajna parlamentjeinek közös felhívása csak Kucsma nyomására ment át a Legfelsőbb Tanácson, mégpedig egyetlen szavazattal. Az ellenzékben levő Mi Ukrajnánk több mint 100 képviselőjéből csak 16-an szavaztak a felhívás mellett – nem először és nem utoljára pillanatnyi politikai megfontolásaik által vezérelve. Miközben Kucsma erőfeszítéseket tett a felhívás parlamenti elfogadtatása érdekében, kezdeményezte, hogy közvetlen munkatársai annak szellemében nyilatkozzanak meg (azaz olyan lépéseket támogatott, melyeket fel tudott mutatni a lengyel partnernek mint a párbeszédre és a megegyezésre való törekvés gesztusait), semmit nem tett azért, hogy a kérdésnek széles társadalmi visszhangja legyen Ukrajnában. Láthatóan ugyanez a logika vezérelte Viktor Juscsenkót, az ellenzék vezetőjét is, aki a volhíniai esetről nyilatkozott a *Gazeta Wyborcza* c. lengyel lapnak, de nem tartotta szükségesnek, hogy az ukrán lapok legalább átvegyék azt a cikket.[48] A Geschichtaufarbeitung (azaz a történelem feldolgozásának) imitálása a várt következményekkel járt. Egy 2003-ban végzett szociológiai felmérés szerint az ukránok 48,9%-a semmit sem tudott az 1943-as volhíniai történésekről,[49] ez az esemény nem került be egyetlen tankönyvbe se. Az a könnyedség, ahogyan a hatalom a „megbocsátásról" beszélt, arról tanúskodott, hogy a történelmet a legcsekélyebb mértékben sem élik át, s bármikor készek felhasználni a politikai célszerűség diktálta céljaik szolgálatában.

Berdychowska megfigyelése szerint az intellektuális diskurzus még a legkiegyensúlyozottabb és a legtoleránsabb publikációkban is „veszélyesen egybemosta a harcot a nemzetállamért az ártatlanok meggyilkolásával",

hangvételűekből is. Medvedcsuk cikke egy maradt a sok közül. Az olvasóközönség aszerint fogadta a szöveg tartalmát, ahogyan a szerzőjükhöz viszonyult – ez a jelenség egyik jelképes megnyilvánulása Kucsma autoritárius politikájának. – Medvedcsuk volt az az „ügyész", aki „burzsoá nacionalizmussal" vádolta meg Vaszil Sztusz költőt, aki 1985-ben lágerben halt meg.

47 Володимир Литвин: Тисяча років сусідства і взаємодії. *Голос України*. 2002. 12 листопада.

48 Juscsenko nyilatkozatát a «Ї» című lembergi kulturológiai folyóirat internetes portálján adták közre ukránra fordítva: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/gw30_05_ukr.htm. Juscsenko ugyanazokat a fordulatokat használta: „Megbocsátunk és bocsánatot kérünk", ám megengedhetetlen „a diktátum és a leegyszerűsítés nyelve", amit megenged magának a lengyel fél. A leghangsúlyosabb mondat: „Tudatomban súlyos teherként hordozom azt, hogy a bűnt földijeim követték el a lengyelek ellen, és ezt gyakran a hazafiság nevében tették."

49 Bogumiła Berdychowska: Ukraińcy wobec Wołynia. 69.

és manipulatív módon használta a „történelmi kontextus" szókapcsolatot, amelynek „nem annyira a volhíniai tragédiát kellett megmagyaráznia, mint inkább tagadni, vagy legalábbis kisebbíteni az ukrán fél felelősségét az UPA lengyelellenes akciójáért".[50] Egészében véve a tudományos diskurzus megint demonstrálta azt a lenyűgöző képességét, hogy a vizsgált kérdés nem válik közbeszéd tárgyává (ebben a tekintetben a volhíniai ügy körüli ukrajnai diskurzus gyökeresen különbözött a lengyelországitól). A lengyel–ukrán történelem megvitatása körüli érzelmi feszültségek régiónként igen eltérő szintet mutattak. A hangnem Galíciában és Volhíniában volt a legfeszültebb. Ennek oka az volt, hogy a helyi emlékezetet amúgy is érzékennyé tette, hogy a független Ukrajnában nem ismerték el az UPA hivatalos státusát, és hogy ezekben a régiókban nem fogadták el a Kucsma-rezsimet. 2003-ban Kucsma már nem tudta meggyőzni a lembergi városi tanácsot arról, hogy beleegyezését adja a temető megnyitásához azon lengyel *sasfiókák* számára, akik 1918-ban a Ukrán Galíciai Hadsereggel (UGA) a Lembergért folytatott harcokban estek el. A városi tanács képviselőinek ellenkezését az emlékmű lengyel nyelvű feliratának hangneme és a lengyelországi ukrán temetők állapota, valamint az a tény váltotta ki, hogy a tervezett temető közelében van az UGA elesett katonáinak temetője. Hosszas tárgyalások után a sasfiókák temetőjét 2005. június 24-én avatták fel Juscsenko ukrán és Alexander Kwasniewski lengyel elnök részvételével. Az elesettek emlékét őrző emlékmű felirata: „Itt nyugszik a lengyel katona, aki a Hazáért halt meg."[51]

A volhíniai ügyben zajló diskurzus megértéséhez fontos leszögezni, hogy ez volt az első eset, amikor kísérletet tettek arra, hogy nyilvános közbeszéd tárgyává tegyenek egy olyan történelmi eseményt, amelyben az ukránok nem áldozatok voltak, de legalábbis nem csak áldozatok. A holokausztról még az értelmiségi elit sem beszélt. Kucsma megkerülte ezt a fogalmat hivatalos beszédeiben, még akkor is, amikor Babij Jar 60. évfordulójáról, a Kijev melletti tömeggyilkosságról emlékezett meg.[52] A téma megkerülése arra a súlyos

[50] Uo. 99.

[51] http://www.korespondent.net/main/39308. Mielőtt a lembergi városi tanács beleegyezését adta volna az emlékhely megnyitásába, Viktor Juscsenko elnök levelet intézett a képviselőkhöz. Az elnök „törhetetlen hazafias lelkületükre, a narancsos forradalom győzelme, a demokrácia megszilárdítása ügyéhez való múlhatatlan hozzájárulásukra" apellált, kérte, hogy ne mulasszák el a lehetőséget „új fejezet megnyitásának az ukrán–lengyel kapcsolatokban", biztosította a képviselőket, hogy „az ukrán hatalom a lembergi lengyel temető kérdését csakis az általános megbékélési folyamat kontextusában kezeli". A levél szövege itt olvasható: http://www.president.gov.ua/news/data/11_1075.html

[52] Вікторія Середа: Особливості репрезентації... i. m. 195.

problémára mutatott rá, hogy az ukrán közgondolkodásból teljesen hiányoztak a fogalmi és tapasztalati elemek, amelyekkel beszélni lehet erről a kérdésről. Ugyanakkor az antiszemitizmust politikailag instrumentalizálták, mint minden mást is. 2003 szeptemberében a legnagyobb példányszámú Kucsma-ellenes lap, a *Szil'szki visztyi* közreadta Vaszil Jaremenko professzor *Ukrajnai zsidók ma: realitás mítoszok nélkül* című cikkét, melynek már a címe is magáért beszél. A Nemzetközi Antifasiszta Bizottság, melynek élén az államelnöki adminisztrációhoz közel álló személyek álltak, a bírósághoz fordult azért, hogy a lapot tiltsák be nemzetek közötti ellenségeskedés szítása miatt. Kijev város egyik kerületi bírósága helyt adott a keresetnek. A vezető politikai erők reagálása a döntésre világosan demonstrálta az ukrán politikai kultúra szintjét. A Mi Ukrajnánk és Julia Timosenko Blokkjának hivatalos nyilatkozatai elítélték az újsággal való „leszámolást" mint a „kucsmizmus"-nak, „a társadalmi élet eme visszataszító jelenségének" példáját, és egyetlen szót sem ejtettek az antiszemita írások elítéléséről, azt állítva, hogy „polemizáló a hangnemük".[53] Egészen másképp értékelte a helyzetet Romano Prodi, az Európai Bizottság elnöke: „ha a bíróság antiszemitizmus és xenofób hangulat keltésében megállapítja a bűnösséget és elítélő határozatot hoz, ez arról tanúskodik, hogy az adott ország újabb lépést tett a demokratikus Európa felé".[54] Valamivel később, nyilván tekintettel az európai politika normáira, Juscsenko egyik interjújában azt mondta, hogy a *Szil'szki visztyi* „vegye a bátorságot és tanúsítson bölcsességet azáltal, hogy bocsánatot kér az emberektől, akiknek nemzeti érzelmeit megsértette publikációiban".[55]

Kucsma politikájának legbátrabb (bár éppen ezért kontraverzális) lépése volt az ideológia terén annak beismerése, hogy kudarcot szenvedett „Ukrajna ukránosításának" terve. Kucsma kijelentette: „Az ukrán nemzeti eszme nem

[53] Részletesebben lásd: Андрій Мокроусов: Провоковане суспільство. *Критика*. 2004. № 1–2. (http://www.krytyka.kiev.ua/articles/s6_1–2_2004.html); Анатолій Подольский: Знову про банальність зла (http://www.holocaust.kiev.ua/issled/ban_z/ban.htm); Per Anders Rudling: Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence and Ideology. *Canadian Slavonic Papers*. 2006. Vol. 48. № 1–2. (http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3763/is_200603/ai_n16731407).

[54] Idézi: Андрій Мокроусов: Провоковане суспільство...

[55] Kevesebb mint egy év elteltével, 2004 júliusában Juscsenko jóval határozottabban reagált az általa irányított Mi Ukrajnán parlamenti frakció egyik tagjának, Oleh Tyahniboknak az UPA veteránjai előtt tett antiszemita kijelentéseire. A „demokratikus erők imidzsén ejtett csorbáért" Tyahnibokot kizárták a frakcióból. Juscsenko ezzel kapcsolatban kijelentette: „Az ukrajnai hazafi nem szinonimája a xenofób fogalomnak." (http://www.vaadua.org/antisemit/Yuch7.htm)

működött" (bár nem tisztázta, mit ért „nemzeti eszmén" és mit tett ő maga annak megvalósítása érdekében). Az elemzők többsége úgy vélte, hogy ezzel Kucsma politikai ingája megint Oroszország felé mozdult ki, és azt üzente, hogy nem kívánja támogatni az ukrán kultúra fejlesztését. Kucsma kijelentésében (noha bátortalanul és burkoltan) ott volt az a tézis is, hogy az orosznyelvűség és még a szovjet identitás számos eleméhez való hűség sem akadálya a politikai értelemben vett ukrán identitásnak – ez azonban nem lett kifejtve. Mint ahogy nem lett konceptualizálva az a gondolat sem, hogy az orosznyelvűség és a szovjet kultúra elemeinek szétválasztása nem azonos az Oroszország felé vett politikai irányvonallal. Kucsma annak kimondásával, hogy „Ukrajnát megteremtettük, most teremtsük meg az ukránokat", tulajdonképpen felkínálta a politikai nemzet eszméjét. Ezt az eszmét azonban az emberek a Kucsma körüli botrányok, a megjelenő cenzúra és az elnöki kormányzás mind nyilvánvalóbban autoritárius jegyei, valamint a nyilvánosságban zajló folyamatok prizmáján keresztül szemlélték.

Kucsma szimbolikus kezdeményezéseivel és főként az orosz irányba mutatókkal szembeni bizalmatlanság megnyilvánulása volt az, ahogyan a nyilvánosság reagált 2002-ben a kormányzati oldalról kiinduló kezdeményezésre, hogy hozzanak létre orosz–ukrán közös bizottságot a történelem-tankönyvek összehangolására. A Fiatal RUH (Népi Mozgalom) dokumentuma, amelyet a kormányépület előtti rendezvényen olvastak fel, a következőket állította: „A demokratikus államok gyakorlatában példa nélküli a tankönyvek összehangolása."[56] Makszim Sztriha publicista, miközben rámutatott arra a valós tényre, hogy ez az állítás nem felel meg a valóságnak, kifejtette, hogy a tankönyvek összehangolása a demokratikus és egyenjogú államok privilégiuma, ám Oroszország és Ukrajna még nem tartozik ezek közé.[57] Sztriha jó érzékkel ragadta meg az ukrán értelmiség elvi meggyőződését: ha egy ilyen bizottság létrejönne, akkor csak és kizárólag az ukrán tankönyvek változnának meg, melyekből kitörölnék többek között az olyan témákat, mint az 1930-as évekbeli nagy éhínség, a világháború időszakának nacionalista illegális mozgalma stb. A hasonló ukrán–lengyel bizottság (melynek munkája igen szerény eredményekkel járt és arra szorítkozott, hogy javaslatokat tegyen a tankönyvszerzők felé) mentes volt a hasonló politikai csatározásoktól és körülötte soha nem alakult ki társadalmi diskurzus.

[56] Részletesebben lásd. Андрій Портнов: Підручникова війна. Чи з тим ворогом? (http://krytyka.kiev.ua/comments/01Portnov.html)

[57] Uo.

A hatalmi ágazatok sokvektorú politikájának, Ukrajna nem pontosan körbehatárolt európai orientációjának és annak a ténynek a fokozatos tudatosodása, hogy nem lehetséges az ország egészének ukránosítása, sajátos következménnyel, regionális mítoszok megjelenésével járt. Ezek között a leginkább szofisztikus (egyidejűleg elitközpontú) jelenség az az eszme, hogy Galícia az „utolsó régió", ahol az ukrán nyelv és kultúra fölényben van. Ennek alapján keletkezik a „galíciai szeparatizmus", mely társadalmi hatását tekintve marginális jelenség, ám más a helyzet, ha Galícia és Ausztria-Magyarország mitológiájának mélységét tekintjük. A Habsburg birodalom válik azzá az elveszített Európává, melynek kifejező szimbóluma az 1918-ig rendszeresen közlekedő Lemberg–Velence vonat.

Ezért a vonatért (és nem csak ezért) köszönetét fejezte ki Ausztriának egyik esszéjében Jurij Andruhovics, az 1990-es évek végének legtekintélyesebb ukrán írója, aki Ivano-Frankivszkből származott és ott is élt. Andruhovics hálás Ausztriának az ukrán kultúra megőrzéséért a kulturális és vallási terén pluralista birodalom keretében. A Habsburgok államával kapcsolatban a „birodalom" kifejezést elveszíti pejoratív felhangját, ami mindig jelen van, ha Oroszországgal kapcsolatban mondják. Ugyanebben a szövegben Andruhovics szülővárosát (amelyet nem a nemzeti kánonnak jobban megfelelő Ivano-Frankivszk néven emleget, hanem a szovjet idők előtti megnevezéssel illet), Sztanyiszlavov/Stanisławówot szembeállítja azokkal a városokkal, amelyeknek történelme más birodalmakhoz kötődik: „az én Sztanyiszlavovom mégiscsak, hál'istennek, különbözik Dnyipropetrovszktól, Krivij Rihtől vagy Zaporizsjétól, amelyek ugyanakkor semmiben sem különböznek egymástól".[58] Ily módon Ausztria a pluralizmusra és a sokszínűség iránti toleranciára (netán szeretetre) asszociál, Oroszország pedig a szürkeségre és az unifikáltságra. Ukrajna különböző térségeinek ilyen módon való elválasztása az adott kontextusban nyilvánvaló diszkriminatív következtetésre vezet. Eközben Galícia antitézisei a központi-keletukrán városok, de ezek közé nem tartozik Volíny és Podólia, noha a 18. század végétől ezek is az orosz birodalomhoz tartoztak. Ráadásul az osztrák mítosz lényegében marginalizálja a Rzecz Pospolita és a lengyel kultúra szerepét Galícia történelmében,[59] noha a mai Ukrajna egyetlen régiója sem tartozott olyan hosszú ideig a lengyel

[58] Юрій Андрухович: *Дезорієнтація на місцевості*. Івано-Франківськ, 1999. 8.

[59] Ольга Гнатюк: *Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність*. Київ, 2005. 314–316.

államhoz, mint éppen Galícia (az 1380-as évektől Rzecz Pospolita 1770-ben bekövetkezett első felosztásáig).[60]

Az osztrák mítosz abban különbözik alapvetően a Romanov birodalom emlékezetétől, hogy a Habsburg-örökség felemlegetése veszélytelen a mai ukrán identitás szempontjából. Az orosz birodalom ezzel szemben továbbra is aktuálpolitikai kérdés, örökségének felemlegetése a helyi emlékezetben az ukrán államiság és annak ideológiája szempontjából fenyegetettséget jelent. Ennek a hozzáállásnak egyik példája az a diskurzus, ami immár egy évtizede zajlik Dnyipropetrovszk alapítása körül. 1976-ban először méltatták nagy pompával a város fennállásának 200. évfordulóját. Az alapítás évének azt az évet tekintették, amikor V. Cserkov kormányzó Grigorij Potyomkin fejedelemnek beszámolt arról, hogy kiválasztották a megfelelő helyet, ahol a birodalom déli fővárosa, Jekatyerinoszlav felépülhet. Meglepő egy ilyen beszámolóhoz kötni egy város alapítását (a hely ráadásul geodéziai szempontból szerencsétlenül lett megválasztva, 1784-ben a várost át is helyezték a Dnyeper bal partjáról a jobb partra), hacsak nem vesszük figyelembe, hogy ebben az évben volt 70 éves Leonyid Brezsnyev, akinek karrierje szorosan kötődött Dnyipropetrovszkhoz. A bürokratikus tehetetlenség következményeként a város alapításának a csertkovi beszámolóhoz való kötése megerősítést kapott, amikor 2001-ben hivatalosan méltatták Dnyipropetrovszk alapításának 225. évfordulóját.

Ezzel párhuzamosan a társadalom egy részét elkezdte foglalkoztatni a Kodak körüli kozák települések kérdése. Kodak lengyel erőd volt, amit 1635-ben alapítottak és a mai Dnyipropetrovszk határában állt. Meglehetősen komoly történelmi érvek szólnak amellett, hogy Jekatyerinoszlav és az 1770-es években még létező településnek volt köze egymáshoz. Fontos tisztázni, hogy vajon kik is volt az őslakók Dnyipropetrovszkban – a kozákok vagy az oroszok. Sikertelen volt az a kísérlet, hogy a várost átnevezzék „Szicseszlav"-nak (tekintettel arra, hogy a jellegzetes kozák településszerkezetek, a szicsek többsége a mai Dnyipropetrvoszk megye területén állt), a „Jekatyerinoszlav" név visszaadását pedig senki nem vetette fel komolyan, a város hivatalos címerében azonban a fő motívum a kozák szimbolika (a kodaki fölvár emblémája).

[60] Vö: John-Paul Himka. The Basic Historical Identity Formations in Ukraine... i. m. Az Ukrajnában fellelhető identitások történelmi genealógiájának leírásával Himka figyelmeztet egy rendkívül fontos dologra, mégpedig arra, hogy ne higgyünk a látszatnak, miszerint a történelmi fejlődés inerciája oda vezet, hogy a múlt az egyetlen olyan tényező, amely a jövőt determinálja.

A kérdés éles politikai vetülete előre vetítette, hogy nem volt rá képesség és akarat, hogy a város mitológiájába integrálják azt a rendkívül fényes történelmi elképzelést, miszerint ez a város lett volna az orosz birodalom déli fővárosa, s amely terv megvalósítása II. Katalin halála miatt bukott meg; az az elképzelés, melynek megvalósulása esetén a mai Ukrajna területén az első egyetem és Európa legnagyobb pravoszláv székesegyháza Jekatyerinoszlavban épült volna fel. Szintén jelzésértékű, mennyire nem beszélnek arról, a város orosz történelmét hogyan lehetne úgy integrálni a mai hivatalos narratívába, hogy az egyensúlyt teremtsen a valódi és képzelt, politikailag veszélyes tartalmak között; hogyan lehetne a katalini fejezetet (a kozák fejezettel együtt) a pillanatnyi politikai harc fegyveréből turisztikai védjeggyé és a város sajátos történelmi emlékezetének elemévé alakítani. Nem kevésbé fontos, hogy adott esetben, akárcsak az osztrák mítosz esetében, marginalizálva van a lengyel történelem, pedig a 17. században keletkezett Kodak, mint a Rzecz Pospolita legkeletibb erődítménye, ily módon tudná betölteni szerepét a régió „európaiságának" konstruálásában.

A 2004-es elnökválasztások közeledtével, Kucsma elnök második ciklusának vége felé, erősödtek az államfő politikájában az autoritárius tendenciák, amit tovább szított annak az ellentmondásos hírnek a terjesztése, hogy esetleg lehetséges egy „harmadik ciklus". A választások küszöbén a szimbolikus politizálásban éles fordulat következett be Oroszország irányába, aminek tanúbizonysága volt az a brezsnyevi stílusban megtartott parádé 2004. október 28-án Ukrajna felszabadításának 60. évfordulója tiszteletére, melyen Vlagyimir Putyin elnök is részt vett.[61] Ez azonban nem segített. A szimbolikus politizálás helyzetfüggősége és a világos elvek hiánya rossz tréfát űzött Kucsmával – *Ukrajna – nem Oroszország* c. könyvét senki nem vette komolyan.

Partitúra két Ukrajna számára

A 2004. évi narancsos forradalom eseményei[62] az értelmiséget teljesen váratlanul érték és igen mélyreható következményekkel járt az ukrán társadalom

[61] Részletesebben lásd Bohdan Harasymiw: Memoirs of the Second World War in Recent Ukrainian Election Campaigns. *Journal of Ukrainian Studies*. 2007. Vol. 32. No. 1. 97–108.

[62] A 2004. évi eseményekről lásd elsősorban: Станіслав Кульчицький: *Помаранчева революція*. Київ, 2004; Данило Яневський: *Хроніка «Помаранчевої революції»*. Харків, 2004; Andrew Wilson: *Ukraine's Orange Revolution*. New Haven, 2005

számára. Egyik váratlan következménye volt a széles körű diskurzus (ráadásul nem csak Ukrajnában, hanem a világban is) arról, hogy az országon belül mély regionális választóvonalak húzódnak, amit a „két Ukrajna" képlettel fejeztek ki. Ez a képlet (melynek történelmi konnotációjával később foglalkozunk) olyan univerzális magyarázatnak bizonyult, amely gyakorlatilag abszolút módon megszerezte a közbeszéden belüli hatalmat.

A nyugati világban „a mélyen kettéosztott ország" képzetét nem a politikai szembenállás kategóriáival írták le, hanem „geopolitikai háborúnak" tüntették fel az „Európa párti" Nyugat-Ukrajna és az „oroszpárti, piacellenes" Kelet-Ukrajna között.[63] Érdekes, hogy gyakran ezt a posztulált „oroszpártiságot" és „piacellenességet" Huntington terminológiája szerint nyilvánították kelet-ukrán normának és civilizációs sajátosságnak.[64] Kockáztatva a kérdés további kiélezését, felhívom a figyelmet arra, hogy értékrendbeli és civilizációs törésvonalak mentén regionális különbségeket tenni Ukrajna térségei között nem más, mint „új orientalizmus" friss kiadásban (amit Alekszandr Etkind írt le a nyugatiak 1920–30-as évekbeli Szovjetunióban tett utazásai kapcsán[65]), ami egyfajta önigazolás, mindenekelőtt az Európai Unió részéről, amely nem akar és nem is kész arra, hogy határozott irányvonalat képviseljen a posztszovjet térséggel kapcsolatos politikájában.

Az ukrán kommentárokban épp az ellenkezőjét figyelhetjük meg, igen gyakran teljes mértékben ignorálják a regionalizmus problémáját, amit a nyilvánosságban nem beszéltek ki az elmúlt években; az egyik vagy másik jelölt melletti voksolást a választások alkalmával a lakosság „zombiként" való működésében írják le. Ráadásul mindkét esetben a leegyszerűsítő magyarázatnak az lett az ára, hogy az ennek az elvnek alá nem rendelődő adatokkal egyáltalán nem foglalkoztak: azzal például, hogy Herszonban a választások harmadik fordulójában Juscsenko és Janukovics egyaránt 50–50 százalékot kapott, hogy Dnyipropetrovszkban Juscsenko a szavazatok 30 százalékát

[63] Éppen erről írt Klaus Bachmann a tekintélyes lengyel *Rzeczpospolita* 2004. december 4-i számában.

[64] Denis Soltys találó észrevétele, hogy amikor Huntington a Dnyeper vonalára helyezi a civilizáció határát, újratermeli a nemzetközi kapcsolatok értelmezését a „befolyási övezetek" kategóriái szerint és abból a kétséges elképzelésből indul ki, hogy a nyugat saját belátása szerint állapíthatja meg „saját" civilizációja határait. Denis Soltys: Shifting Civilizational Borders in Orange Ukraine. *Dilemmas and Opportunities for Western Diplomacy. International Journal.* 2005–2006, Winter. 163., 175. Köszönetemet fejezem ki Roman Szporluknak, hogy felhívta a figyelmemet erre az írásra.

[65] Vö: Александр Эткинд: *Толкование путешествий. Россия и Америка в травелогах и интертекстах.* Москва, 2001. 169–177.

szerezte meg (ez 650 ezer ember szavazatát jelenti), és végül a Donbász határozott nemzeti elkötelezettségének hiánya egyáltalán nem tudható be a politikai oroszbarátságnak, és még kevésbé a „piacellenességnek".

A politikailag megrendelt tézis a „két Ukrajnáról" a politikai választás és az identifikáció motivációinak repertoárját leegyszerűsítette, reprodukálva az exkluzivista elképzelést a normáról és az attól való eltérésről. Sajnos ez azzal járt, hogy diszkriminatív potenciált szívott magába az ország lakossága egy részével kapcsolatban, melynek alapjait az 1990-es évek közepe óta megjelenő publikációk fektették le, válaszként Ukrajna „ukránosításának" sikertelenségére, és hogy ezért a felelősséget áthárítsák a hatalomra vagy az orosz-szovjet hagyományok erejére. Kiváló példája ennek a gondolkodásnak a *Tizenkét apolitikus irodalmár nyílt levele a választásról és a választásokról* című írás közreadása a narancsos forradalom kellős közepén, melyet aláírt többek között Jurij Andruhovics, Jurij Izdrik, Tarasz Prohaszko, Mikola Rjabcsuk.[66] A levél szerzői Janukovics hatalomra kerülésének lehetőségét azonosították Ukrajna lemondásával az európai útról, az új oroszosítással, az Oroszországgal való egybeolvadással és a környezet megsemmisítésével. A levél antitézisei: „Juscsenko – polgári jogok és szabadság, Janukovics – nagyotmondás és hazugság; Juscsenko – szabad személyiségek és nem megijesztett zombik választása." A levélben a fent már emlegetett oroszországi fenyegetés érzése és a szavazás motivációjával kapcsolatos minimális empátia hiánya több millió honfitársban párosult Janukovics kampányának propagandakliséi iránti mellbevágó fogékonysággal.

A „két Ukrajnáról" szóló tézis népszerűsítése kiváltotta a regionalizmussal kapcsolatos komoly kutatást és diskurzust, s elzárta annak a lehetőségét, hogy komolyan megvitassák a 2004. évi politikai harc minden oldala által a kék-sárga zászló legitimálásának kérdését, az állami zászlóét, amely pártok fölött áll, azaz elvette a lehetőségét annak, hogy „sajátjaként" tekintsen rá a lakosságnak az a része, amely hagyományosan a „nacionalizmushoz" kötötte. A „két Ukrajna" historizálása és ontologizálása, akár pozitív, akár negatív előjelekkel, a hasonló szimbolikus elmozdulásokat kívül helyezi a látótéren. A „két Ukrajna" mítosza (azaz a nemzeti szempontból öntudatos Ukrajnáé és a „kreol" Ukrajnáé, melyek közül az előbbi a kívánatos norma), melyet Mikola Rjabcsuk népszerűsít publikációiban,[67] Volodimir Kulik erre

[66] Vö: http://artvertep.dp.ua/news/410.html

[67] Magyarul lásd: Mikola Rjabcsuk: Két Ukrajna. Miért bizonytalanok az ukránok? (Fordította: Nagy Mónika Zsuzsanna.) *Tr@nsit online*, 2002. 23. szám. (A szerk.) Rjabcsuk koncepciójának legkiegyensúlyozottabb taglalását és kritikáját lásd.

vonatkozó találó észrevétele szerint az orosz ajkú ukránokból „Másfélét" hoz létre, miközben nem kontrollálja kellőképpen a nyelv diszkrimináltságát, és figyelmen kívül hagyja az egyes csoportokon belüli eltéréseket és az ukrán társadalom egyéb törésvonalait.[68] Tatyjana Zsurzsenko harkivi szociológus, Rjabcsukkal polemizálva, kifejezte ellenérzését azzal kapcsolatban, hogy etno-lingvisztikai kritériumok alapján képezzenek erkölcsi választóvonalat, amelynek eredményeképpen a polgári társadalmat és a demokráciát az ukrán ajkúsággal, a korrupciót, az árnyékgazdaságot és rossz zenét pedig az orosz ajkúsággal azonosítsák.[69]

A civil társadalom és az ukrán nemzeti öntudat közötti korrelációt posztulálja az olyan precíz analitikus is, mint Dominique Arel.[70] Nem tagadva annak heurisztikus potenciálját, mégis hangsúlyozni szeretném, hogy elhamarkodott ítélet azt mondani, hogy a 2004-es események eredménye a polgári társadalom megszületése lenne. Ezt az elhamarkodottságot és magabiztosságot a narancsos forradalom után röviddel felváltotta a kiábrándultság, melynek egyik okát Arel jól ragadta meg: „nagyon valószínű, hogy Kelet-Ukrajna tapasztalatában van valami állandó".[71] Az átalakítás könnyedsége, amit feltételesen kizárólagosságon alapuló „kelet-ukrán" identifikációként azonosítottak, meglehetősen illuzórikusnak bizonyult. Eltérései az exkluzivista „normától" egyáltalán nem azt jelentik, hogy ez az identifikáció nem-ukrán, és még kevésbé azt, hogy nem változhat, nem kapcsolódhatnak hozzá új elemek, nem következhet be átcsoportosítás stb.

Jaroszlav Hricak felhívta a figyelmet arra, hogy teljesen természetesek a regionális különbözőségek egy olyan nagy kiterjedésű ország esetében, mint Ukrajna, és sokkal többféle Ukrajna megragadása valószínűsíthető, mint csak

---

Ольга Гнатюк: *Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність.* Київ, 2005. 360–374.

68 Володимир Кулик: Щирі українці та їхній othering. *Критика.* 2000. № 12. (http://www.krytyka.kiev.ua/articles/s9-12-2000.html)

69 Татьяна Журженко: Миф о двух Украинах. Комментарий к статье М. Рябчука «Две Украины». *Перекрестки.* Минск, 2005. № 3–4. 116. Magyarul lásd: Tatjana Zsurzsenko: Két Ukrajna? A nemzeti eszme bukásának mítosza. (Fordította: Nagy Mónika Zsuzsanna.) Tr@nsit online, 2002, 23. szám. A szerző hangsúlyozza, hogy az ilyen koncepciókat Kelet-Ukrajna lakossága a nemzetépítés részének tekinti, ami kifejezi, hogy „nincsenek szimbolikus források, amelyekre támaszkodva megalkothatná a rá jellemző nemzeti identitást".

70 Arel véleménye szerint „a polgári társadalom azokban a megyékben eresztett gyökeret, ahol a legerősebb az ukrán nemzeti öntudat". Доминик Арель: Украина выбирает запад, но без востока. *Pro et Contra.* 2005. № 1. 50.

71 Uo.

két különböző.[72] Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nem helyes következtetéseket levonni a törésvonalak mélységéről mindösszesen csak két véglet, Lemberg és Doneck alapján. Ráadásul, külön elemezve az utóbbi dichotómiát, felhívta a figyelmet egy rendkívül fontos részletre: a lembergi lakosság zömének politikai szovjetellenessége összefér a szovjet paternalista szociális és gazdasági értékek szétválasztásával.[73] Különösen fontos az a következtetés, miszerint a „szovjetesség" (függetlenül attól, hogyan értékeljük), nem előfeltétele Ukrajna keleti és déli részének, noha ez nem zárja ki a szovjet politika regionálisan eltérő megnyilvánulásai megértésének és tanulmányozásának fontosságát.[74]

Ily módon 2004-ben az ukrán regionalizmus témáját legitimálta a közbeszéd. A „két Ukrajna" metafora segített néhány reália megértésében, ám instrumentális politikai alkalmazása erősen problematikussá tette tudományos használatát. Nem ritkán komoly elemző írásokban is úgy kezelik, mint véglegesen kialakult, zárt és antagonista csoportokat Ukrajnán belül, mellőzve az átmeneti lehetőségek sokszínűségét és azt az összukrán identifikációs törekvést, amely a külső és belső szociális kihívásokból következik. A „két Ukrajna" által felkínált keret a szociális valóság leírására túlságosan normatív. Ugyanakkor a közbeszédben való elterjedtsége miatt fontos utalnunk Etkind meghatározására: „a mítoszoknak történelmi következményei vannak függetlenül hitelességüktől, sőt, függetlenül valóságosságuktól".[75] Mindenesetre a kettészakadt ország képe a legnagyobb kihívás Juscsenko szimbolikus politikájában.

---

72 Ярослав Грицак: Двадцять дві України. In: uő: *Страсті за націоналізмом*. Київ, 2004. 216–228.

73 Yaroslav Hrytsak: National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of L'viv and Doneck. In: Z. Gitelman – L. Hajda – J.-P. Himka – R. Solchanyk (eds.): *Cultures and Nations in Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk*. Cambridge, 2000. 276. A donyecki regionális identitás elemzését lásd. Оксана Михеева: Не все так просто з тими українцями... *Отечественные записки*. 2007. № 1. 97–106.

74 A Szovjetunió háború utáni nyugat-ukrajnai és nyugat-belorussziai politikájáról, a háborús tapasztalatokkal való összefüggésekről és a szovjet hatalommal szembeni ellenállásról lásd. Roman Szporluk: West Ukraine and West Belorussia: Historical Tradition, Social Communication, and Linguistic Assimilation. In: uő: *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford, 2000. 109–138. Szporluk még az 1970-es években felhívta a figyelmet arra, hogy a dnyepropetrovszki hivatalos megyei lap ukrán nyelven jelent meg, a Donyeckben pedig orosz nyelven. A szovjet politika hasonló változásainak hatását a posztszovjet Ukrajna identifikációs folyamataira még nem kutatták kellő mélységben.

75 Александр Эткинд: *Non-fiction по-русски правда. Книга отзывов*. Москва, 2007. 101.

Juscsenko történelmi témájú beszédeinek retorikai stratégiáját a nemzet megbékélésének és egységének diskurzusa határozta meg. A leghangsúlyosabb fogalom a „nemzet", amelynek Juscsenko már a választási kampányban kiemelt szerepet biztosított. Janukovics, válaszul, „Ukrajna soknemzetiségű népéről" beszélt. A politikusok egyik esetben sem racionalizálták szóhasználatukat, a szavak intuitív értelmezésére apelláltak. Ha az ukránok egy része számára a „nemzet" jól hangzó kifejezés, a nemzeti retorika része volt, másik része számára azonban a „nacionalizmust" jelentette, szemben a szovjet időben is előszeretettel használt „nép" fogalomával. Akárcsak elődei, a megbékélés és az egység stratégiáját alkalmazta Juscsenko a II. világháború tematikájával kapcsolatban is. Juscsenko a fasizmus felett aratott győzelmet az államisággal kapcsolta össze („A mi Győzelmünk – az ukrán államiság ünnepe"[76]). A nemzet egységét, amit a háborúban tanúsított, nem a harccal, hanem a harc céljaival posztulálja: „Olesz Honcsar, Olena Teliha, Oleksza Bereszt és sokan mások – ők mindannyian és rajtuk kívül az ukránok milliói szerették országukat, Ukrajnájukat... Az egész ukrán nemzet egy akarattal küzdött az országáért."[77] Ebben az idézetben két momentum a fontos számunkra. Először is az elnök nem konkretizálja, kiket ért az „ukránok" alatt, de a felsorolásban csak etnikailag ukrán származásúakat említ. Másodszor egy sorba helyezi a szovjet katonát, a szovjet író Olesz Honcsart, valamint az Ukrán Nacionalisták Egyesületének tagját, a Babij Jarban a németek által agyonlött Olena Teliha költőnőt.

Deklarálva a nemzet egységét a háborúban, Juscsenko gyakorlatilag elismeri, hogy ilyen egység nem volt: az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) 63. évfordulója alkalmából a következőket mondta: „Társadalmunkban eljött a megbékélés és a kölcsönös megbocsájtás ideje. Veteránjaink hozzájárultak a II. világháborúban, a Nagy Honvédő Háborúban aratott nagyszerű győzelemhez."[78] A látszólag antagonisztikus jelképek összeegyeztetésének, integrálásának gyakorlata tipikus jelenség Juscsenko beszédeiben. Az Ukrán Felkelő Hadsereg katonáihoz intézett beszédében használja a „Nagy Honvédő Háború" kifejezést, ami szovjet ideológiai konstrukció, 2005. május 9-én pedig a szovjet veteránokhoz intézett beszédében azok sorában, akik az elnök szerint az ukrán államiságról ábrándoztak, Bohdan Hmelnickijjel, Nagy Volodimirral és Bölcs Jaroszlavval egy sorban emlegeti Iván Mazepát – az ukrán múlt birodalmi és szovjet verziójának archetipikus antihősét. Az integrációra törekvés csúcspontja, amikor az ukrán népnek a világháborúban tanúsított

[76] Idézi: Вікторія Середа: Особливості репрезентації... 196.
[77] Uo. 198.
[78] Uo.

egysége tézisével kapcsolatban említette meg Vatutyin tábornokot, akit az Ukrán Felkelő Hadsereg partizánjai öltek meg és Roman Suhevicset, az Ukrán Felkelő Hadsereg parancsnokát.[79]

Juscsenko beszédeiben az az újítás, összehasonlítva Kucsma beszédeivel, hogy a holokausztról (megkerülve az ukránok szerepét) és a krími tatárok szovjetek általi represszió járól is beszél: „Meggyőződésem, hogy ezen a napon szükségük van a szolidaritás kifejezésére honfitársainknak – a krími tatároknak, akiket különös cinizmussal sújtott mind a háború, mind a háború utáni represszió."[80] Meg kell jegyezni, hogy mind a megbékélés retorikája, mind a holokauszt felemlegetése a társadalom részéről igen csekély visszhangot váltott ki. 2006. szeptember 11-én Luck határában az Ukrán Felkelő Hadsereg harcosainak és a szovjet katonák megbékélését jelképező emlékjelet állítottak fel.[81] Az Ukrajna történelmét bemutató iskolai tankönyvek megemlítik az Ukrán Felkelő Hadsereg és a szovjet partizánok együttműködését és marginalizálják szembenállásukat, továbbra is megkerülik a holokauszt témáját. A világtörténelem-tankönyvekben pedig megjelenik ugyan a holokauszt, de mint olyan esemény, amelynek nem volt köze Ukrajnához. Johann Dietsch véleménye szerint ennek okai: az iskolában oktatott ukrán történelem nemzetorientált struktúrája; azok a félelmek, hogy a holokauszt felemlegetése erősen megingathatja az ukrán múlt tragikus konceptualizálását és egyfajta áldozati versenyhez vezethetne, ezenkívül árnyékot vetne az ukrán nemzeti mozgalomra.[82]

Juscsenko számára az elvi szimbolikus jelentőséget hordozó téma, hogy a világ hivatalosan ismerje el az 1932–33-as éhínséget az ukrán nép genocídiumának. Ezt a szimbolikus lépést már több mint tíz ország megtette, ráadásul az ukrán parlament ebben a kérdésben csak Észtország, Kanada, Argentína, Magyarország, Olaszország, Lettország törvényhozása után lépett.[83] A Legfelsőbb Tanács 2006. november 28-án ismerte el az éhínséget genocídiumnak. Ez a döntés ismételten csak a szimbolikus kérdésekhez való viszonyulás pillanatnyi politikai érdekek általi determináltságát bizonyította. A törvényjavaslat

[79] Juscsenko beszédeiből idéz: Юрій Шаповал: Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні. *Дзеркало тижня*. 2007. № 24 (23–29 июня) (http://www.dt.kiev.ua/3000/3150/59716)

[80] Idézi: Вікторія Середа: Особливості репрезентації... 198.

[81] http://glavred.info/archive/2006/11/02/210426_12.html

[82] Részletesen lásd. Johan Dietsch: *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. Lund, 2006.

[83] Azon országok listáját és a dokumentumok megnevezését, melyben az éhínséget genocídiumnak ismerték el lásd http://www.golodomor.org.ua/news.php?id=1751

parlamenti vitájának napján Ukrajna Kommunista Pártja képviselői felálltak és elhagyták az üléstermet, az elnök által beterjesztett törvény az első szavazási körben nem kapta meg a kellő szavazatszámot. Juscsenko ellenzékéhez tartozó Régiók Pártja, amely a legnagyobb létszámú parlamenti frakciót adja, bejelentette, hogy elismeri a mesterséges éhínség tényét, de ezt nem tartja genocídiumnak vagy etnocídiumnak. Alekszandr Moroz, a Legfelsőbb Tanács elnöke és a Szocialista Párt vezetője kijelentette: „Nem szavazhatunk erre a törvényre 230-an vagy 250-en. Mindenkinek szavaznia kell. A parlament nem hallgathatja el az igazságot. Nincs ehhez joga." Moroznak köszönhetően sikerült elfogadni a törvényt 233 „igen" (az elnökpárti Mi Ukrajnánk, Julia Timosenko Blokkja, az ekkor már a Régiók Pártjával koalícióra lépett szocialista és két, a Regiók Pártjához tartozó képviselő – Anna German és Tarasz Csornovil) szavazattal.[84] Eközben a képviselők, Moroz javaslatára, az elnöki törvénytervezet szövegében „az ukrán nemzet genocídiuma" helyett „az ukrán nép genocídiuma" megfogalmazást hagyták jóvá, ismételten csak összefüggő érvelés nélkül. Az 1932–33-as éhínség a törvény szövege szerint „embertelen módja volt több millió ukrán likvidálásának, megtestesítette az akkori hatalom bűnös lényegét", nyilvános tagadása „az áldozatok milliói emlékének meggyalázása és az ukrán nép méltóságának megsértése".[85]

A szovjet repressziók és az éhínség emlékezetének intézményesítésére tett kísérlet volt a Nemzeti Emlékezet Intézetének létrehozása. Noha hasonló intézmények létrehozásának gondolata korábban is felmerült, a 2006 májusában Juscsenko rendeletével létrehozott intézet körül mégsem alakult ki széles társadalmi diskurzus. A rendelet az intézet feladatává tette „az állam politikájának realizálását az ukrán nép revitalizációja és nemzeti emlékezetének megőrzése érdekében", „segítségnyújtás az ukrán nemzet történelmének széles körű tanulmányozásában, többek között a totalitárius rendszerek vele szemben alkalmazott represszióí ügyében", „Ukrajna objektív történelmének terjesztése a világban".[86] Az intézettel szemben (amely bő egy év alatt sem volt képes konkrét programokat letenni az asztalra) elvárás volt az emlékezet etnicizálása és az ukrán történelem viktimizálása. Sem az intézetet létrehozó rendelet, sem az intézettel kapcsolatos nyilvános felszólalások nem foglalkoztak annak szükségességével, hogy a mai Ukrajna területén élő összes nemzetiségi csoport sérelmeivel foglalkozzanak, nem került szóba az átvilágítás problematikája sem, vagy az sem, hogy az intézet felügyelhetné

[84] http://www.voanews.com/ukrainian/achive/2006–11–28-voa3.cfm
[85] http://ua.korespondent.net/main/25206
[86] http://www.yuschenko.com.ua/ukr/present/News/3942

a KGB iratanyagot őrző levéltárakat. Ily módon az aktív és tudatos emlékezetpolitika helyett az intézet mindösszesen csak kirakatszerepet tölt be, de még ez is láthatatlan a közélet számára.

Hasonló módon kirakatszerepet töltöttek be Juscsenko egyéb hangzatos szimbolikus kezdeményezései is: a felszólítások az Egységes Ukrán Pravoszláv Egyház létrehozására; a nemzeti múzeum – „az ukrán Louvre" eszméje „Múzeumi arzenál" néven; Baturin – Mazepa hetman rezidenciájának helyreállítása, melyet 1709-ben égettek fel orosz katonák; a Tripoljei kultúra emlékeit befogadó múzeumlánc létrehozása – ezt az eneolitikus, mezőgazdasági jellegű kultúrát a tudománynépszerűsítő kiadványokban és a tankönyvekben az ukránok közvetlen elődjeként mutatják be.[87]

Manapság a pluralizmusnak és a viszonylagos szólásszabadságnak köszönhető politikai szembenállást Ukrajnában gyakran öltöztetik történelmi viseletbe. Az ideológiai viták helyett a politikai pártok gyakorlatilag azonos populista lózungokkal lépnek fel, így a történelem pótolhatatlan eszköze az elválasztásnak és a polarizálásnak.

2006 óta Ukrajnát magával ragadta az emlékművek háborúja, ami a politikai pluralizmus kifejeződése, melynek egyik megnyilvánulása az elnök és a kormánykoalíció, a politikai pártok terminológiájának megfelelően, a Mi Ukrajnánk és a Régiók Pártja szembenállása. Minden politikai tényező beraktározta a maga számára a múlt egy darabját. Az előbbi azokat a történelmi kezdeményezéseket támogatja, amelyek a nemzeti mozgalommal, a szovjet narratívában gyakran elhallgatott szereplőkkel asszociálnak; az utóbbi a szovjet és az orosz birodalommal asszociáló jelképek pártján van. Az ellentétes szimbolikus kezdeményezések monologizálnak a másik oldal kezdeményezéseit illetően, a két fél között nincs lehetőség semmiféle átjárásra, mindkét fél elzárkózik a másik fél meghallgatásának lehetőségétől.

Juscsenko felhívásaira a II. világháború összes veteránja megbékélését illetően, a front bármelyik oldalán is álltak, a Régiók Pártja által ellenőrzött Harkiv Megyei Tanács 2006 októberében határozatott hozott az Ukrán Nacionalisták Egyesületével és az Ukrán Felkelő Hadsereggel kapcsolatos minden emlékmű lebontásáról. A megyei tanács döntését ismeretlenek hajtották végre, amikor ugyanezen év december 20-án lebontották az Ukrán Felkelő Hadseregnek állított kisméretű emlékművet, melyet még 1992-ben állí-

[87] A hivatalos tripoljei mitológiaképzésről lásd. Олена Русина: Парк трипільського періоду. *Критика*. 2006. № 4. 18–22. Uő: Дикі танці. *Критика*. 2005. № 6. 18–20.

tottak fel a harkivi Ifjúsági parkban.[88] Másnap a helyi lapok anonim e-mailt kaptak, melynek alapján a lebontott emlékművet megtalálták a helyszíntől nem messze egy gödörben.

Az elnöki kezdeményezésre élesebb választ adott a Szimferopoli Városi Tanács, amikor 2007. június 21-én támogatta a Kommunista Párt és a Haza nevű oroszpárti szervezet kezdeményezését, hogy a főtéren állítsanak emléket az Ukrán Nacionalisták Egyesülete és az Ukrán Felkelő Hadsereg áldozatainak „Tarkólövés" néven. Az emlékmű kezdeményezői így indokolták elhatározásukat: „Ez az emlékmű a krimiek méltó válasza lesz mindazoknak a reakciósoknak, akik ma át akarják írni, meg akarják rágalmazni a szovjet nép történelmét, meg akarják hazudtolni a Nagy Honvédő Háború krónikáját, el akarják feledtetni hőseit, viszályt akarnak kelteni, megbékélésre szólítanak fel a fasiszták csatlósaival, az OUN-UPA katonáival."[89]

2007. július 5-én a Harkivi Megyei Tanács támogatta a szimferopoliakat és felszólított „az UPA-katonák heroizálásának abbahagyására".[90] Ezt megelőzően Natalja Vitrenko Progresszív Szocialista Pártjának megyei tanácsi képviselői a harkivi Győzelem parkban elültettek tíz kék fenyőt, létrehozva „az ukrán népből kikerült áldozatok fasorát, akiket az OUN, az UPA és a hitleri fasizmus egyéb csatlósai pusztítottak el".[91]

Poltavában ugyanazon politikai szereplők politikai szembenállásába a bíróság is beavatkozott. 2007. július 2-án a Poltava megyei gazdasági bíróság jogszerűtlennek ismerte el, hogy az államfő által kinevezett kormányzó, Valerij Aszadcsev által vezetett Poltova Megyei Állami Adminisztráció Szimon Petljurának állított emlékművet azon a helyen, ahová az ukrán Direktórium elnökének emlékművét tervezik. A bíróság a döntést azzal indokolta, hogy az adminisztráció a helyszínt illetően nem egyeztetett a városi tanáccsal, melynek hatáskörébe a hasonló döntések tartoznak, és ahol a képviselők többsége a Régiók Pártjának tagja. Ugyanakkor a bíróság nem adott helyt a városi tanács azon kérésének, hogy az emlékművét bontsák le, és kötelezte, hogy tartózkodjon emlékmű állításától addig, míg meg nem történik minden dokumentum egyeztetése.[92] Petljura túlságosan ellentmondásos személyiségnek bizonyult a poltavaiak számára, abban azonban senki nem látott problémát, hogy díszpolgárságot adományozzanak a város szülöttének, Andrej Danilkónak (Verka Szergyucska irodalmi alakja megteremtőjének).

[88] http://www.proua.com/news/2006/12/20/105319.html
[89] http://delo.ua/news/politics/ukraine/info-39308.html
[90] http://www.korrespondent.net/main/197557
[91] http://www.korrespondent/main/189377
[92] http://www.korrespondent.net/main/197015

Ukrajna déli részén a Mi Ukrajnánk ellenzett minden olyan kezdeményezést, ami a régiósoktól indult ki. 2007. június 2-án Szimferopolban a város napján megjelölték azt a helyet, ahová II. Katalin emlékművét tervezték. A Mi Ukrajnánk krími szervezete felszólította a városi tanácsot, hogy néhány évig tekintsen el az emlékmű felállításától, amely „nemzetiségi alapon állampolgári konfliktushoz vezethet". Ironikus, hogy az indoklás a brezsnyevi korszakból származó kliséket tartalmazott: „A férj megölése, a 'kegyencek' végtelen sora, akik közül többen milliókkal rövidítették meg az állam kincstárát – mindezek tények, melyek népszerűsítése rossz hatással van a társadalmi erkölcsre egy olyan időszakban, amikor terjedőben van az AIDS és növekszik a korrupció."[93] Az emlékmű felállítása ellen a legaktívabban a krími tatárok tiltakoztak. A Musztafa Dzsemilev, a krími tatár medzslisz elnöke és a Mi Ukrajnánk képviselője Katalin emlékművének kérdését megvitatta Ukrajna főügyészével, arra az álláspontra helyezkedve, hogy az emlékmű felállítása éppen olyan lenne, mintha Oroszország fővárosában Devlet-Girej kánnak állítanának emlékművet, aki háromszor perzselte fel Moszkvát.[94]

Született egy olyan kezdeményezés is, hogy Odeszában állítsanak emlékművet a város alapítónak, melynek központi alakja II. Katalin lenne. A kérdésben a kommunisták váratlanul negatív álláspontra helyezkedtek, mivel az emlékműnek az 1905-ös, „a cári Oroszország – a népek börtöne" elleni Potyomkin-lázadás hőseinek emlékművét kellett volna áthelyezni.[95] Az emlékmű felállítását Eduard Hurvic, a város polgármestere kezdeményezte, aki a narancsos forradalom következtében tért vissza a hatalomba és korábban ő kezdeményezte Odeszában a Lenin-emlékművek eltávolítását, illetve az egyik utcának Suhevicsről való elnevezését. Álláspontját Hurvic a város történelmi képe helyreállításának kizárólagos szándékával indokolta.[96] Akárcsak Szimferopolban, a Mi Ukrajnánk és néhány társadalmi szervezet itt is ellenezte a cárnő szobrának felállítását, mivel az szerintük sértené az ukránok és a krími tatárok nemzeti érzelmeit. A Régiók Pártja támogatta az odeszaiak kezdeményezését. Viktor Janukovics arra a kérdésre, hogy pártja miért támogatja „az ukrán államiságot felszámoló orosz uralkodónő" emlékművének tervét, a következőket válaszolta: „A történelmet tisztelni kell."[97]

Ebben a kontextusban fontos az a kérdés, hol lehetséges történelmi konszenzus, hol nem jár politikai előnyökkel a történelmi sztereotípiákkal való

[93] http://www.korrespondent.net/main/194140
[94] http://www.korrespondent.net/main/192898
[95] http://mynews-in.net/printnews/1148538.html
[96] http://od.vlasti.net/index.php?Screen=news&id=216854
[97] http://www.otechestvo.org.ua/phpprint.php

játék. Miért nem kísérte semmiféle ellenkezés Ivan Franko szobrának felállítását Odeszában 2006. december 7-én? Miért állíthattak emlékművet még az 1990-es évek közepén a fiatal Sevcsenkónak (fontos tisztázni, hogy az írónak; manapság Ukrajnában a rendkívül népszerű labdarúgás miatt sokak számára ez nem egyértelmű)? Miért tud Ukrajna egészében legitim személyiség lenni Bohdan Hmelnickij és Leszja Ukrajinka? A válasz egyszerű: a felsorolt személyiségek egyike sem lehetett szimbolikus alak a szovjet időkben (az ukrán nacionalizmussal kapcsolatos szovjet próbálkozások ambivalenciája ellenére). Felülemelkedni ezen és összukrán szinten fajsúlyossá válni csak Mihail Hrusevszkijnek sikerült, köszönhetően „az első elnök" mítoszának, amit az 1990-es évek elejétől széles körben propagáltak az elnökség intézményének elfogadtatására. Az ő alakja inkább egységesítő, mint konfliktusos.

Ukrajna posztszovjet átalakulásának legfőbb sajátossága a heterogenitás, ami mind a mai napig nincs tematizálva. Ukrajnában nem került sor társadalmi vitára sem a „történelmi politikáról", sem „az emlékezet kultúrájáról". A hatalmi ágazatok által kezdeményezett szimbolikus események többségét pillanatnyi politikai érdekek motiválták. A neoszovjet szellemben ritualizált hivatalos rendezvények nélkülözik az előretekintést és átgondolt ideológiát. A taktika része annak tudatosítása, hogy reménytelen széleskörű, régiók feletti támogatottságot szerezni a túlságosan egysíkú képletekhez. A többértelműség, a nemzeti és a szovjet narratíva szimbiózisa megakadályozták, hogy állami szinten tartalmilag tisztázzák „az ukrán nemzeti eszmét" és a „politikai nemzet" elveit. A koncepcióalkotók retorikus alakok maradnak, akiket manipulatív célokkal használnak fel.

A narancsos forradalom eseményei egyrészt megmutatták a nacionalizmus és a demokratikus lózungok mozgósító potenciálját, másrészt maximálisan kiélezték a régiók sokszínűségének problematikáját, amely összeegyeztethetetlen úgy az „egységes állam", mint a „két Ukrajna" antagonista képével. Az a kihívás, amelyre az ukrán társadalomnak és elitnek ma még nincs válasza – hogyan lehet figyelembe venni a regionális különbözőségeket olyan módon, hogy azok ne a konfrontációt és a kölcsönösen diszkrimináló kategóriákat, hanem a sokszínűségben rejlő előnyöket erősítsék; hogyan lehet elfogadni a másságot, mint a normaváltozatot, s nem mint fenyegetést, hanem mint esélyt az ország számára. Nem kevésbé komoly kihívás felismerni a társadalom belső mozgósításának tartalékait a vélt (vagy valós) külső fenyegetéssel szemben és az identifikációs folyamatok dinamikáját, amelyeket nem csak a hivatalos emlékezetpolitika és a helyi ellenemlékezet határozza meg, hanem az individuum sokféle és sokszintű szociokulturális beágyazottsága is a társadalom életében.

Az ukrán társadalom átalakulása

A gorbacsovi reformpolitikától a narancsos forradalomig[*]

JEVHEN HOLOVAHA – NATALIJA PANYINA

A társadalmi átalakulás folyamata Ukrajnában, akárcsak a többi posztszovjet országban, immár több mint két évtizede zajlik, kezdve a „neo-nómenklatúrát" képviselő Mihail Gorbacsov hatalomra kerülésétől a mai „posztnarancsos" korszak radikális, ám sok tekintetben átgondolatlan társadalmi változásáig. A szociológusok nem kis megelégedettségére már a szovjet valóság keretei között, az átalakítás jelszavával fémjelzett reformpolitikával elhárultak az ideológiai tilalmak a közvélemény-kutatások, a gazdasági és társadalmi-politikai helyzettel, értékekkel és irányelvekkel kapcsolatos lakossági vélemények feltárása útjából. A politikai cenzúra enyhülésével, majd teljes eltűnésével az emberekben elmúlt a félelem az őszinte véleménynyilvánítás esetleges következményeit illetően. Ennek köszönhetően ma az ukrán szociológusok nagyszámú szociológiai felmérés adataival rendelkeznek a gondolkodásmód, a pszichés állapot és a társadalmi közérzet változásai, a hatalomhoz és a politikai intézményekhez való viszony, a társadalom etnoszociális és rétegeződés szerinti magatartásváltozásai tekintetében. E felmérések közül, megítélésünk szerint, kiemelkedik az a kutatás, amit az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete végzett 1992–2006 között, s melynek alapvető eredményeiről az alábbiakban számolunk be. Ezenkívül felhasználtuk az ukrajnai Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete szociológus csoportjának, valamint a Szovjet Országos Közvélemény-kutató Intézet ukrajnai filiáléjának 1986–1991 közötti felméréseit is. Munkánk eredményességét nagyban segítette az együttműködés a külföldi kollégákkal, mint például Simon János és Bruszt László (Magyarország), Samuel H. Barnes (USA) 1991–1992-ben, Hans-Peter Meier-Dallach

[*] Головаха Євген, Паніна Наталя: Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до „помаранчевої революції". *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2006. № 3. 32–51.

(Svájc) 1992–1994-ben, Russell Farnen (USA) 1993–1996-ban, Klaus Segbers (NSZK) 1994–1997-ben, Evelyn Bromet (USA) 1996–2005-ben, Jurij Levada, Lev Gudkov, Vladimir Magun (Oroszország) 1998–2006-ban, Władisław Adamski (Lengyelország) 2001–2004-ben, David Lane (Nagy-Britannia) 2005–2006-ban.

Az elvégzett kutatások alapján számos publikáció született, melyek tanulságait foglaljuk össze az alábbiakban. Mivel az empirikus anyag, ami alátámasztja következtetéseink hitelességét, e publikációk révén hozzáférhető a nagyközönség számára,[1] ezért az alábbiakban az utóbbi két évtized során Ukrajnában végbement társadalmi átalakulások logikájának bemutatására fektetjük a hangsúlyt, különös tekintettel a társadalom számára meghatározó aspektusokra – az intézményiekre, a társadalom-szerkezetiekre és a szociálpszichológiaiakra –, ezeken belül is kiemelve a társadalmi rétegek, az elit és a polgárok szerepét a társadalmi átalakulásokban.

---

[1] Lásd például: Golovakha, Yevhen: Popular Social and Political Attitudes in Ukraine. In: *Ukraine: The Search for a National Political Identity.* Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield, 2000; Golovakha, Yevhen: The Main Tendencies of Social Development under Postcommunist Transformation. In: *Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th.* Kiev, Institute of Sociology, 2000; Golovakha, Yevhen – Panina, Natalya: Post-Soviet Deinstitutionalization and Formation of New Social Institutions in Ukraine. *Sisyphus. Social Studies.* 2002. Vol. XVI. 13–32; Golovakha, Yevhen – Panina, Natalya: The Potencial for Protest in Ukrainian Society. *Sociological Research.* 2000. Vol. 39. № 6. 50–63; Головаха, Евгений: Критерии и формулы политического успеха: методы измерения и результаты исследования актуального и потенциального успеха политических лидеров Украины. *Социология: теория, методы, маркетинг.* 2002. № 2. 86–101; Головаха, Евгений: *Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине.* Киев, ИС НАНУ, 1996; Головаха, Евгений – Панина, Натал ия: *Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС). Конструирование и применению теста в массовых опросах.* Киев, ИС НАНУ, 1997; Головаха, Евгений – Панина, Натал ия: Постсоветская деинституционализация и формирование новых социальных институтов в Украине. *Социология: теория, методы, маркетинг.* 2001. № 4; Головаха, Євген: Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–2003 років. In: *Українське суспільство 1994–2003.* Київ, ІС НАНУ, 2003. 107–112; Головаха, Євген –Паніна, Натал ія: Соціальне самопочуття населення та тенденції соціальних змін в Україні. In: *Україна – 2003. Моніторинг соціальних змін.* Київ, ІС НАНУ, 2003; Панина, Натал ия: *Украинское общество: от выборов до выборов. Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002.* Киев, ИС НАНУ, 2002; Паніна, Натал ія: Соціальне самопочуття і політичний вибір населення України в умовах тривалої аномії. In: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Київ, ІС НАНУ, 2000. 205–216.

Az „átalakítás" időszakának társadalmi változásai és az intézményes robbanás 1991-ben

Az ukrajnai társadalmi változások sajátosságait nagymértékben meghatározták a társadalom intézményes kereteinek és társadalmi rétegeződésének szerkezeti változásaival kapcsolatos történelmi tapasztalatok, a „szovjet társadalom" keretei közötti élő egyének alapvető személyiségtípusa. Mindez az 1980-as évek elején szembetalálta magát a társadalmi-gazdasági, majd az egyre mélyülő politikai válság zűrzavarával, hozzájárulva a szovjet állam csődjéhez és annak romjain az új független államok kialakulásához. Mind a szovjet állampolgárok, mind a külföldi elemzők döntő többsége számára a gorbacsovi reformpolitika drámai végkifejlete sok tekintetben váratlan és megmagyarázhatatlan volt. Még ma is, amikor már jól látjuk a folyamatok törvényszerűségét és visszafordíthatatlanságát, alapvető nehézségekbe ütközik kellőképpen alátámasztani egy olyan ország felbomlásának elkerülhetetlenségét, amely világhegemóniára törekedett, kolosszális természeti és emberi tartalékokkal rendelkezett, szilárd társadalmi szerkezettel, és privilegizált, a látszat szerint egységes hatalmi elittel bírt, olyan társadalommal, amely felsorakozott a hatalom és az uralkodó ideológia mögé.

Az intézményi rendszer alapvető jellemzői a következők voltak: 1. a törvényi háttér, amely legalizálta a társadalmi berendezkedést; 2. a mindent átható intézményrendszer, amelyet óriási megtorló apparátus és az idő próbáját kiálló vertikális hatalmi szerkezet erősített meg; és végül 3. a lakosság döntő többségének hajlandósága arra, hogy természetesnek fogadja el „a szovjet életvezetést". Mindezek a tényezők önmagukban elegendők voltak ahhoz, hogy az elit a komoly gazdasági bajok, az alkotó értelmiség egy részének ellenzéki hangulata, a kedvezőtlen nemzetközi megítélés és a lokális katonai vereségek ellenére is fenntartsa a rendszert. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének kimúlását a gazdasági helyzet rosszabbodásával, a Nyugat nyomásával, az afganisztáni háborúval és az egyes tagköztársaságokban tapasztalható szeparatista hangulattal magyarázni csak külföldről lehet, annak az országnak a határain túlról, ahol tömeges lelkesedéssel fogadták az elképesztően bugyuta andropovi módszereket a fegyelem megszilárdítására, ahol az értelmiségiek végtelen hosszú sorokban várták, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártjának tagjai legyenek és hogy a Külügyminisztérium tartalékállományába kerüljenek, ami által megnyílt a lehetőség a külföldi utazások előtt (a KGB-vel, a szovjet titkosszolgálattal való együttműködés árán), ahol mindig bármilyen számban lehetett találni önkénteseket a gigaépítke-

zésekhez és a technogén katasztrófák felszámolásához, és ahol, végezetül, gyakorlatilag megsemmisítették a disszidens mozgalmat.

Véleményünk szerint az intézményes válság kirobbanása, a gyors szétbomlás teljesen felkészületlenül érte az országot. Ezt bizonyítják a posztszovjet országokban (a balti államok kivételével) ennek nyomán bekövetkező átalakulások is. A függetlenség másfél évtizede alatt a posztszovjet országok nem voltak képesek elérni a bruttó össztermelés „szovjet" szintjét, többségükben a politikai hatalmat továbbra is autoritárius módszerekkel gyakorolják, ismét csak a lakosság zömének támogatásával, s azt csak a nemzetközi nyomás fogja vissza valamelyest. Mivel elemzésünkben az ukrajnai társadalmi átalakulásokra fókuszálunk, ezért nem térünk ki a posztszovjet társadalmi változások általános problémáira. Mindösszesen annyit jegyzünk meg, hogy az átalakulás kezdeti fázisában az ukrán társadalom intézményesen semmi lényeges vonatkozásban nem különbözött az orosztól és a belorusztól, azonos jegyeket mutatott a közvélekedés, a társadalmi rétegződés szerkezete és az életszínvonal is.

Ilyen körülmények között mi adta a döntő lökést a társadalmi változásokhoz? A posztszovjet átalakulások kiindulópontját két kulcsfontosságú eseményhez szokás kötni: Mihail Gorbacsov hatalomra kerüléséhez és a csernobili atomerőmű katasztrófájához. Az első esemény annak volt köszönhető, hogy a pangás hosszú időszakának gerontokráciája után a szovjet társadalom fejlődésében új utakat akartak nyitni, a második pedig nyilvánvalóvá tette, mekkora halálos fenyegetést jelent az állam számára a zárt társadalom feltételei közepette kialakult felelőtlen emberi magatartás, különösen a korszerű technológiákból következő rizikófaktorral súlyosbítva. A megfiatalított szovjet vezetés a társadalmi kísérletezés útját választotta, hogy ezzel haladékot nyerjen a társadalmi kezdeményezések elfojtására. Az eredmény valójában az ország csődje lett, amely nem volt képes fennmaradni a legkülönbözőbb alkotóelemeit egyben tartó, egységes totalitárius ideológia hiányában. Az intézményes csődöt meggyorsította a gazdaságilag hatékonyabb és ideológiailag egységesebb Nyugat nyomása, a „szocialista tábor" országainak törekvése, hogy megszabaduljanak a „szovjet diktatúrától" és a Szovjetunió stagnáló gazdaságára egyre elviselhetetlenebb terheket rótt a „harmadik világ" országaiban a Nyugat-ellenes rezsimek támogatása.

Nagyvonalakban ez a magyarázat megállja a helyét. Ám még e feltételek közepette is képes lett volna a szovjet vezetés megőrizni az ország egységét és annak intézményességét, ha a gorbacsovi átalakítás (peresztrojka) és nyíltság (glasznoszty) politikájával szemben meghirdetik a zárt politika stratégiáját, ahogy azt tette a gorbacsovi érát közvetlenül megelőző időszakban

Jurij Andropov, aki az oroszok, a beloruszok és még az ukránok számára is mind a mai napig a legmegnyerőbb politikai vezető. Ezt a stratégiát választotta Kína, amelyik képes volt a kommunista ideológiát, a pártdiktatúrát és a politikai cenzúrát egyesíteni a piacgazdaság és a lakosság életmódjának modernizálásával. A Szovjetunió és Kína között az volt az alapvető lényegi különbség, amit rendszerint kulturális és pszichológiai sajátosságokkal magyaráznak, ti. hogy a hatalmi elitet tömeges elnyomással újították meg: a felszabaduló helyeket becsvágyó párttagokkal, a „legalsó szintekről" Kínában húsz évvel később töltötték fel, mint a Szovjetunióban, ahol a sztálini éra végére a nómenklatúra szakrális jelleget öltött és érinthetetlen státusba került. Éppen a legvágyottabb társadalmi pozíciók igen lassú megújulása és a státushierarchia legmagasabb helyei várományosainak gyorsított toborzása vezetett a szovjet társadalom átalakulási folyamatának beindulásához.

Jóval az átalakítás időszaka előtt, az 1970-es évek társadalmi-szakmai orientációit kutató felmérései szerint, az önálló életbe kilépő új nemzedékek tudatában azok a szakmák és tisztségek, amelyek megnyitották az utat a társadalmi hierarchia magasabb pozíciói felé, a tömegérdeklődés középpontjába kerültek, az addigi tömegszakmák és perspektiva nélküli hivatalok iránt pedig erősen visszaesett az érdeklődés a fiatalok zömének körében. A társadalmi státus megváltoztatását célzó álláskeresés destabilizálta az addigi társadalmi hierarchiát, mivel a be nem teljesedett várakozások fokozták az új nemzedékek elégedetlenségét a fennálló társadalmi rendszerrel szemben.

Az új ambíciók és törekvések kielégítésére új privilegizált társadalmi pozíciókat kellett volna teremteni, azonban a nómenklatúrához tartozó korlátozott és ideológiailag elszigetelt társadalmi réteg ezt nem tette meg. A szovjet elit szűk körébe túl sokan próbáltak benyomulni, és mivel már nem lehetett bevetni azt a kipróbált bolsevik módszert, hogy a régi elitet kilőjük és beetetjük az új nomenklatúrát, így egyetlen lehetőség maradt: bizonyos társadalmi-gazdasági engedményeket tenni és a feltörő szerzési vágyat a magángazdaság irányába terelni. David Lane véleménye szerint az értelmiségnek megkülönböztetett szerepe volt az átalakításban, mert a magasan képzett, szellemi foglalkozású szakemberek törekedtek leginkább a piacgazdaságra és a politikai pluralizmusra.[2] Ez valóban így van. Ám az átalakítás időszakától kezdődően az alkotó és a tudományos értelmiség különösen aktív részt vállalt az alkotó közösségekben, a tudományos és oktatási intézményekben való önmegvalósítás és karrierépítés útjában álló akadályok elhárításában.

[2] Vö: Девид Лейн: *Подъем и упадок государственного капитализма.* Киев, Институт социологии НАНУ, 2006.

Ezekből a körökből kerültek ki azok a káderek, akik az 1991-es moszkvai puccs veresége és a nyomában bekövetkező intézményes robbanás után a neo-nómenklatúra sorait feltöltötték.

A társadalmi intézményrendszer evolúciós átalakulása alternatívájának tekintett intézményes robbanáson az igen rövid idő alatt véghezvitt teljes körű intézményes átszervezést és a szociális szféra új törvényi alapokra helyezését értjük. A szovjet társadalom intézményes alapjainak fokozatos gyengülése az átalakítás időszakában teljes mértékben kielégítette az új nómenklatúrát úgy a szövetségi hatalmi ágazatokban, mint a tagköztársaságok többségében. Ám ez a folyamat semmiképp sem volt ínyére a hagyományosan privilegizált rétegnek, amely az evolúciós változások következtében pozíciói végleges elveszítésének kockázatával nézett szembe. Nem véletlen, hogy az 1991-es sikertelen puccsot végrehajtó Rendkívüli Helyzet Állami Bizottságának tagja volt minden erőszakszervezet és védelmi ipari ágazat vezetője, amelyeknek intézményrendszerét és személyi összetételét a leginkább fenyegette az állami berendezkedés megváltoztatása.

Lehetetlen túlértékelni az 1991. augusztusi puccs szerepét a Szovjetunió felbomlásában. A régi nómenklatúra által tanúsított határozatlanság és szervezeti tanácstalanság véglegesen meggyőzte a lakosságot arról, hogy az „egyszerű emberek" semmit nem várhatnak a régi rendszertől. Az év végén, amikor a gazdasági helyzet olyannyira kiéleződött, hogy valóságos éhínség fenyegetett, a „nemzeti bürokraták" úgy tűntek fel a lakosság szemében, mint akik közelebb állnak hozzájuk és nagyobb távlati lehetőség van bennük, mint a tehetetlen szövetségi vezetésben. Innen ered az a teljes közömbösség, amit az a lakosság tanúsított decemberben a Szovjetunió felbomlását kimondó „belovezsi egyezmény" iránt, amelyik márciusban még népszavazáson a Szovjetunió megőrzése mellett döntött. A Szovjetunió felszámolásában alapvető szerep jutott Ukrajnának, amelynek hatalmi elitje az átalakítás időszakának utolsó két évében megtapasztalta a függetlenség előnyeit a diktatúrával szemben, lakossága pedig hitt az ország kivételes gazdasági potenciáljában, amelynek kiteljesedését szerintük csak a szovjet kaloda akadályozta. Ezenkívül ezekben az években az emberek romantikus álmokat dédelgettek a demokráciával kapcsolatban, ebben látták annak az életszínvonalnak a zálogát, amit a fejlett kapitalista országok biztosítanak polgáraik számára. Bár formálisan ekkorra Ukrajna Kommunista Pártját betiltották, mégis fennállt „a párt és a nép egységének" sajátos formája: a hatalmi elit, a demokratikus ellenzék és a lakosság zöme támogatta az ország függetlenségéről alkotott elképzeléseket. Nem tartjuk túlzásnak azt mondani, hogy éppen Ukrajna játszott döntő szerepet a Köztársaságok Szövetsége megújítása eszméjének

végleges csődjében, hiszen Borisz Jelcin és orosz elvbarátai (azzal a feltétellel, hogy Gorbacsovot elmozdítják a helyéről) egyáltalán nem zárták ki az egységes állam valamilyen formában való fenntartásának lehetőségét.

Senki sem vonja kétségbe, hogy a Szovjetunió felbomlása következtében a szovjet társadalom intézményes alapjainak megváltozása és az ezt a folyamatot követő politikai, gazdasági és társadalmi-kulturális változás viharos módon ment vége. Elegendő az államhatalom szétesésére, a kommunista ideológia uralmának megszűnésére és az egypártrendszer intézményének felszámolására, az állami tulajdon kizárólagosságának megszüntetésére, a szellemi szféra hírhedt, totalitárius intézményeinek eltűnésére utalni. Nehéz lenne akár egyetlen olyan társadalmi intézményt is megnevezni, amelyet egészében vagy részben ne romboltak volna le a posztszovjet átalakulások. Elvi változások talán csak a család intézményében nem következtek be. A régi társadalmi intézmények felszámolása törvények útján történt meg, amit az intézményhálózat gyökeres átszervezése kísért. Bár gazdasági szempontból a végrehajtás első éveiben az állami vagyon privatizációja nem bizonyult hatékonynak, a folyamat azonban legális keretek között zajlott, ami ellehetetlenítette a termelés és a kereskedelem terén az állami monopóliumot. Bármilyen közel is állt a posztszovjet államokban a végrehajtó hatalom intézményének szellemisége a szovjet pártmonopóliumhoz, törvények által meghatározott jogosítványai és működésének feltétele (demokratikus választások) elvi különbséget tett közte és az egypártrendszer hatalmi intézménye között. Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a régi szociális intézmények, amelyek bizonyos társadalmi stabilitást és a társadalom integráltságát biztosították, a posztkommunista átalakulások következtében elveszítettek három intézményi attribútumuk közül legalább kettőt – a legalitást és a szervezeti infrastruktúrát.

Ebben az időszakban gyakorlatilag azonos időben keletkeznek és válnak legálissá az új társadalmi intézmények: az elnöki vertikális hatalom, a többpártrendszer, amelyben nem dominálhat a betiltott kommunista párt, a magántulajdon és a nagytőke, a deideologizált erőszakszervezetek. Gyakorlatilag teljesen új intézményrendszer jön létre, amely az adott időszakban bírta a lakosság zömének támogatását. Ez biztosította a legitimációt. Intézményes szempontból a helyzet paradoxona, hogy ezt a legitimációt az az intézményhálózat kapta meg, amely lényegénél fogva nem volt képes betölteni azokat a funkciókat, amelyek a demokratikus állam által kinyilatkoztatott normák és értékek megerősítésére szolgáltak volna. A hatalmi elit nem volt kész arra, hogy párbeszédet folytasson az ellenzékkel és a társadalommal, a bírói hatalom továbbra is függött a végrehajtó hatalomtól, a vállalkozók tulajdona nem „szent" volt, hanem olyasvalami, amit az állami tulajdonból loptak,

a tudomány, a kultúra, az oktatás továbbra is „maradékelven" finanszírozott szektora maradt az állami gazdaságpolitikának. A közhangulat, amely nyilvánvaló módon támogatta a piacgazdaságot, a politikai demokráciát és a jogállamot, semmit sem adott le paternalista sztereotípiáiból, az államtól való függés pszichológiájából és annak önkénye előtti tanácstalanságából. Képletesen szólva, Ukrajna éppen olyan mértékben volt kész a régi intézményi rendszer lerombolására, mint amilyen mértékben nem volt kész az új megteremtésére.

Az intézményi változások visszatartásának stratégiája, 1992–1994

1992 elején Ukrajnában olyan intézményi helyzet alakult ki, ami, első ránézésre, segítette azoknak a politikai és társadalmi-gazdasági reformoknak a végrehajtását, amelyek a demokrácia és a piacgazdaság kiépítéséhez szükségeltettek. Ugyanakkor a hatalmi bürokrácia és az egyszerű emberek többsége nem volt érdekelt abban, hogy a fennálló társadalmi rend alapvetően átalakuljon, még ha szavakban támogatták is a társadalmi rendszer megváltoztatásának és a piaci reformok elmélyítésének eszméjét. A szocialista rendszerben az emberek sok mindennel nem voltak elégedettek, de nem tartozott ezek közé az általános foglalkoztatottság és a vertikális mobilitás lehetősége a paraszti és a munkásszármazásúak részére, aminek egyenes következménye volt, hogy a szükségesnél nagyobb számú és strukturálisan kiegyensúlyozatlan munkahelyek és presztízzsel bíró társadalmi pozíciók keletkeztek. Eltérően a kapitalista rendszertől, mely szabályozza az áruk és szolgáltatások túltermelését, a szocialista társadalomban hosszú időn keresztül túltermelés jelentkezett a termelők és a fogyasztók tekintetében, aminek következtében eltorzult a társadalmi rétegeződés és a szakmai szerkezet. Sehol a világon nem volt annyi orvos és pedagógus a lakosság számához viszonyítva, mint a Szovjetunióban (így az ukrán tagköztársaságban is). Az unió felbomlásának pillanatára hasonló helyzet alakult ki azon társadalmi-szakmai pozíciók többségében, amelyek felsőfokú végzettséget igényeltek. Az új hatalom megtehette volna, hogy radikálisan beavatkozik és olyan reformot hajt végre, amivel a folyamatot teljesen a piac „kénye-kedvére" bízza. Ám ebben az esetben az új szerkezetben több millió felsőfokú végzettséggel rendelkező ember vált volna feleslegessé. Ugyanez történt a társadalmi rétegezettség terén, ahol az anyagi termelés szférájának extenzív fejlődése (vállvetve a szovjet társadalom élcsapata erősítésének ideológiai irányelvével) túltermelte a Szovjetunióban (és Ukrajnában) „a munkásosztály élcsapatát" – az ipari munkásokat.

Végül kialakult a posztkommunista fejlődés sajátos „ukrán modellje", amely lényegesen különbözött a balti, az orosz, a kaukázusi és a közép-ázsiai modellektől. A volt Szovjetunió tagköztársaságai közül valószínűleg Belorusszia és Kazahsztán állt a legközelebb Ukrajnához, ám az Oroszországhoz húzó tehetetlenségi erő, továbbá az, hogy a kuponrendszerben megnyilvánuló hiperinfláció csak Ukrajnát sújtotta, megakadályozta, hogy ezek az országok egy táborba kerüljenek a társadalmi túlélés módozatát illetően – kommunista ideológiától mentes szocialista társadalom, államilag szabályozott gazdaság és piaci viszonyok, melyek spontán alakulnak. A „zárt – nyílt társadalom" pólusok közül Ukrajna igen sajátos pozíciót választott a „félig nyílt társadalom" modelljével, amely jelentős lépés volt a politikai szabadságok vonalán, de igen jelentéktelen a gazdaság tekintetében.

Természetes, hogy egy ilyen „politikai-gazdasági kentaur" nem tudott sokáig életképes maradni, hiszen a világban sehol sincs példa a politikai szabadság és az önkényes gazdasági működés sikeres egymás mellettiségére. Mégis, a posztkommunista fejlődés „ukrán modelljének" fenoménja elemzésre érdemes, mivel a legsúlyosabb társadalmi-gazdasági válság közepette az országban a szociális helyzet nem vezetett agresszióhoz és vérontáshoz, ami egyébként nem ritka átalakuló társadalmakban.

Lehetséges, hogy a jövőben a történészek és a közgazdászok számára, akik a Szovjetunió felbomlása utáni posztkommunista világban zajló eseményekkel, tényekkel és fejlődési törvényszerűségekkel foglalkoznak majd, a „gazdasági csoda" ukrán változatának fenoménja, amikor igen rövid idő alatt az ország lakossága többségének életszínvonala a hivatalos szegénységi szint alá zuhant, a puszta túlélés miként is megérthetetlen, ám különösen érdekfeszítő lesz elméleti szempontból. A társadalom posztkommunista átalakulása első szakaszának „ukrán modellje", gazdasági hatékonytalansága ellenére, egy dologban sikeresnek bizonyult – meg tudta őrizni a békét az országban és el tudta kerülni a nyílt belső agressziót és vérontást. Leonyid Kravcsuk, Ukrajna elnöke ebben látta belpolitikájának bizonyos sikerét, hogy a hatalom, valamennyi posztkommunista országra jellemző társadalmi-gazdasági megrázkódtatások feltételei közepette, jól választotta meg a „konzervatív-védekező" stratégiát az állami és a társadalmi fejlődését illetően. Valóban, tagadhatatlan tény: a belpolitikai stabilitás felől nézve Ukrajna azon kevés volt szovjet köztársaság egyikének bizonyult, amelyiknek sikerült elkerülnie a különböző politikai erők kibékíthetetlen konfrontációját és a vérontással járó konfliktusokat.

Elvben nem kizárt, hogy éppen Ukrajna mutatta meg a kommunista diktatúrából és az adminisztratív tervgazdálkodásból a nyílt demokratikus

társadalomhoz vezető békés utat, ami a maga módján történelmi tett. Bár ennek a „konfliktusmentességnek" a függetlenség első éveiben a gazdaság összeomlása és a tömeges anómia volt az ára, ám ez nem is túl nagy ár azért, hogy a választott fejlődési stratégia biztosította azt a bizonyos „rossz békét", amely mégiscsak jobb, mint a „jó háború".

Az „ukrán modell" lényege, hogy a hatalom a társadalmi egyensúly fenntartására törekedett a társadalmi változtatások minimalizálásával, és a szociális ellátás korábbi struktúráinak és mechanizmusainak fenntartására a tömeges társadalmi elégedetlenség elkerülése érdekében. E modell végrehajtásának eredménye egyrészt az éles társadalmi konfliktusok elkerülése, másrészt a gazdasági és társadalmi-politikai aktivitás elfojtása. Egy ilyen stratégia széles körű elfogadása érdekében a társadalmat állandó félelemben kell tartani bármiféle konfliktus felvállalását illetően, noha a konfliktus elkerülhetetlen az elavult totalitárius irányítási struktúrák és a polgári társadalom között. A lakosság félelme a konstruktív társadalmi konfliktusoktól olyan mechanizmussá válik, amely akadályozza a társadalmi-gazdasági válság leküzdésére irányuló konstruktív cselekvést.

A radikális társadalmi változásokból következő lehetséges társadalmi káosztól való félelmében a lakosság többnyire ugyanahhoz a „politikai vonalhoz" tartotta magát, mint a hatalom: deklaratív módon támogatni a demokratikus társadalom, a piacgazdaság és a jogállam kiépítésének eszméjét, ugyanakkor semmit sem tenni ezeknek a politikai céloknak a valós elérése érdekében, nem bízva a politikusokban, ugyanakkor nem is biztatva őket arra, hogy komolyabb erőfeszítéseket tegyenek a hatékony piacgazdasággal bíró demokratikus társadalom kiépítése érdekében. Ugyanez a félelem uralta a vezető hatalomban levő elitet, amely félt elveszíteni pozícióit, és a „csendes többséget" is, amelyik belekapaszkodott ebbe az elitbe, mert benne látta a számára a régi szép időkből ismerős vezető és irányító szereplőt, amely garancia a „rossz béke" megőrzésére – az időszakban elsősorban ez vezetett a gazdaság leépüléséhez és az állami függetlenség eszméjének diszkreditálásához.

A posztkommunista átalakulás ukrán modellje első szakaszának elemzésekor figyelembe kell venni az elitek közötti együttműködés sajátos rendszerét, ami Ukrajnában alakult ki a politikai elit megoszlása következtében. Ez az elit bizonyos feltételek mellett képes politikai erővé válni, amelyik stabilizálja a társadalmat, és képes szervezett társadalmi tiltakozást is kezdeményezni. A társadalmi-politikai szervezettség sajátosságai befolyásolják az elitek magatartását, együttműködését, a megegyezés és a konfliktus lehetőségeit. Általános törvényszerűség, hogy a társadalmi élet legfontosabb területein – a gazdaságban, a politikában, a kultúrában és a szociális szférában – a társadalmi

magatartás állami ellenőrzésének mértéke közvetlen összefüggésben áll az érintett elitek külső és belső differenciálódásának szintjével. Ez azt jelenti, hogy az elitréteg abban a társadalomban a legintegráltabb, ahol az egységes totalitárius ideológia és a megtorló hatalmas erőszakszervezet gyakorlatilag ellehetetleníti a politikai ellenzék létezését, amely előidézhetné az elitek közötti konfliktust. A kommunista országok, amelyek szigorú ellenőrzés alatt tartják nem csak a politikai-ideológiai szférát, hanem a gazdaságot is, különösen kitűnnek „konfliktusmentességükkel". Amennyiben a „neokommunista totalitarizmus" feltételei közepette lehetséges a magántulajdon, a konkurencia és a piac, az törvényszerűen maga után vonja a gazdasági elit differenciálódását és előidézi az elitek közötti konfliktust, a kommunisták teljhatalma viszont hosszú időn keresztül képes megőrizni a „monolitikus elitet".

Úgy tűnt, a posztkommunista átalakulás első éveiben a helyzet alapjaiban változik meg a szocialista nómenklatúra differenciálódása és a kommunista ideológia csődje, valamint a független államiság által életre hívott új politikai, gazdasági és intellektuális elit megjelenése eredményeképpen. A posztszocialista társadalomban a régi és új elit közötti konfliktus a hordozója az esetleges társadalmi robbanásnak, mivel a társadalom válságidőszakaiban az elit és a tömeg szembenállása (egyes elszigetelt, az összezáró elit által könnyen kezelhető jelenségek kivételével) vérontást, polgárháborút előidéző forradalomhoz is vezethet, amennyiben a hatalmon levő elit és az ellenzéki politikai erők érdekei összeegyeztethetetlenek (egymást kizárják). Ukrajnában az elit osztódása a „hatalom pártjának" és az ellenzéknek a nyílt ideológiai szembenálláshoz vezetett, azonban a hatalommal való elégedetlenség és az arról való meggyőződés, hogy a régi elit nem képes a krízis leküzdésére, a széleskörű visszhang ellenére sem tudott mozgósítani elegendő aktiv és szervezett erőt ahhoz, hogy felgyorsuljon a régi rendszer elhalásának vontatott folyamata.

A több tucat hivatalosan bejegyzett politikai párt, melyek a hatalmon való elittel szemben ellenzékiként határozták meg magukat, nem voltak képesek a hatalom reális ellenzékévé válni, ami a fejlett szocializmusra emlékeztető társadalmi helyzetet teremtett – a „hatalom pártja" mindenütt ott volt, akár az egykori állampárt, korlátlanul rendelkezett az állami ipari és mezőgazdasági szférával, valamint a törvényhozással, amely a tulajdon elosztását szabályozta. A „hatalom pártja" könnyedén feláldozta az ideológiai dogmákat és az egyes politikusokat a társadalmi-gazdasági viszonyok zárt rendszerű irányításának konzerválása érdekében, amelyben elképzelhető volt az ott szereplő személyek felcserélése, ám a több évtizedes mechanizmusé már nem. A próbálkozás, hogy ennek a rendszernek rá nem jellemző szociális védelmi háló funkciót tulajdonítsanak, komédiába fordult, a lakosság zöme pedig olyan szegény

emberré vált, aki nem nélkülözheti az állam gondoskodását. Ezzel megvalósult „a párt és a nép egysége", amikor a „párt" folyamatosan gondoskodik arról, hogy a társadalomban minél több szegény ember legyen, az utóbbiak pedig belekapaszkodnak, mert félnek a szocializmus utolsó vívmányainak elvesztésétől, bár fokozatosan felismerik, hogy a kéz, amelyik a gazdaságban a régi rend fenntartására szavaz, az egyúttal adományért nyújtja ki a kezét.

Ily módon, annak ellenére, hogy Ukrajnában az elit differenciálódása a „hatalom pártjának" és az ellenzéknek a szembenállásához vezetett, a társadalomban nem volt elég aktív és szervezett erő ahhoz, hogy a régi társadalmi rend lassú agóniáját reformkövetelésekre váltsa. Ez nem utolsósorban annak volt köszönhető, hogy a gazdasági szférát a régi nómenklatúra elitje, az ideológiát viszont a nemzeti állam eszméjének erősítését célul tűző új elit uralta.

Amennyiben a hatalmat egymás között megosztó neo-nómenklatúra és a nemzeti-demokratikus elit képes lett volna a „nagykoalícióra", azzal sikerült volna visszafogni a társadalmi robbanást, és a jobboldali nacionalisták, valamint a baloldali radikális kommunisták éppen kibékíthetetlen versengésüknél fogva (eltérően Oroszországtól, ahol a soviniszták és a kommunisták közös erővel provokáltak tömegelégedetlenséget) veszítettek volna veszélyes extrémizmusuk súlyából. Végül sem egyik, sem másik erő nem tudott kellő támogatottságra szert tenni a lakosság lumpenizált és marginális helyzetbe került rétegeiben, melyek egyébként a társadalmi tiltakozás legfőbb destruktív erejét adják.

A kettős intézményrendszer létrejötte, 1994–1998

Ukrajnában a függetlenség első éveiben, az új hatalom politikai reform- és piaci kísérletei ellenére, nem jöttek létre olyan új intézmények, amelyek a társadalomban legitim státussal és hatékony infrastruktúrával rendelkeztek volna. Ugyanakkor egyre több jel mutatott arra, hogy legitimációs bázist teremtenek a szovjet intézményi rendszer egyes elemeinek: az állami paternalizmusnak, a kommunista pártnak, a „pszeudoprivatizált" (látszólag részvénytársaságként működő) vállaltoknak stb. Számos korábbi társadalmi intézmény a lehető legaktívabban funkcionált az új társadalmi feltételek közepette. Ahelyett, hogy kihaltak volna, újjászülettek – „reinkarnálódtak". Ennek köszönhetően a posztszovjet társadalom szociális szerkezetében megmaradt számos olyan hivatali szék, amit olyan emberek foglalhattak el, akik a korábbi rendszerben is ugyanott ültek. Ily módon kerültek be többek között

az új állami struktúrákba gyakorlatilag anyagi, egzisztenciális és erkölcsi veszteség nélkül a volt nómenklatúra tagjai.

Ukrajnában a hatalom folyamatosan hangsúlyozta a nyugati ideológia iránti elkötelezettségét és a Nyugathoz való integrálódásának szándékát. Az újonnan alakult „kentaurállam" (melynek feje a Nyugat felé nézett, de a helyéből nem tudott kimozdulni, mert „szocialista patkókon" állt) olyan „átmeneti társadalom" volt, amelynek státusa egyre kevésbé volt világos a demokrácia és a piac távlati szempontjából. A „társadalmi szervezet" a politikai és gazdasági fejlődést érő legkülönbözőbb irányú impulzusok hatására olyan irányba fejlődött, mely ellentétes volt a kezdetben kinyilvánított várakozásokkal, amikor bekövetkezett a tömeges kiábrándulás a demokratikus nyilatkozatok csodatevő hatását illetően, így egyre erősebbé vált az elveszített „társadalmi rend" iránti nosztalgia.

Ennek megfelelően a posztszovjet átalakulás kezdeti szakaszának, majd az intézményi átalakulások első két évét követő szakasznak a sajátosságait a következőkben foglalhatjuk össze:

1991 – 1992 eleje	1994 – 1998
Irányvétel a piacgazdaságra való áttérésre.	Irányvétel a termelési szféra állami támogatására.
Gyakorlatilag mindenki az állami függetlenséget támogatja.	A lakosság zöme a reintegrációt támogatja.
A kommunista párt elveszíti tömegtámogatottságát.	A kommunista párt a legfőbb ellenzéki erő és a hatalom várományosa.
A válságért a felelősséget a kommunista rendszerre hárítják.	A felelősséget a demokratikusan megválasztott hatalomra hárítják.

Mindez azért vált lehetővé, mert lényeges változások következtek be az emberek gondolkodásmódjában, egyre többen ellenezték a többpártrendszer intézményét, megerősödött a pozíciója azoknak, akik ellene voltak a magántulajdonnak mind a mezőgazdaságban, mind az iparban. Korábban úgy tűnt, néhány évnyi függetlenség, a tulajdonosi réteg kialakulása, a magángazdálkodás széles körű elterjedése fokozatosan kiradírozza a kommunista szemléletet az emberek fejéből. Azonban sem ez, sem pedig a demokratikus tábor több generációnyi fiatallal való gyarapodása nem vezetett a demokratikus értékek elterjedéséhez. A kommunizmus visszasettenkedett, ismét láthatóvá vált és reális hatalmi ambiciókat dédelgetett.

Azonban ez a körülmény sem vezette vissza az ukrán társadalmat a kommunizmus hajójába, nem következett be a „második eljövetel" és a társadalmi kataklizmák is elmaradtak. Véleményünk szerint ez ugyan a paradox „intézmé-

nyes felülértékelés" kialakulásának koncepciójával magyarázható. Ennek egyrészt az az alapja, hogy a szovjet társadalom rendszeralkotó intézményei, melyek ugyan elvesztették legalitásukat az átalakítás politikája és a Szovjetunió felbomlása következtében, nem vesztették el hagyományos legitimitásukat – az emberek kiegyezését a társadalmi szabályokkal, melyek az állami paternalizmus ideológiáján, a nagyvállalatok állami tulajdonban tartásán, a lakosság számára a társadalmi előnyök, a saját elit számára pedig a privilégiumok biztosításán, valamint az állami szféra változatlanságának a szociális szférában – az oktatásban, az egészségvédelemben, a tudományban, a művészetekben, a felekezeti és az etnikai viszonyok alakításában – való megőrzésén alapulnak. Másrészt a szovjet társadalom illegális (árnyék)intézményei – az árnyékgazdaság (árutermelés „balkézre" és spekuláció a deficittel), a protekció és a korrupció, a szervezett bűnözés, a kettős morál (eltérés a nyilvánosságban és a magánszférában tanúsított erkölcsi magatartás között) – áttranszformálódtak az „átmeneti társadalom" legális intézményeibe, de nem nyertek kellő legitimitást, mivel az emberek úgy fogták fel, mint a „törvénytelenség törvényesítését". Ebből ered, hogy az emberek nem fogadják el a formálisan legalizált, a valóságban „árnyék"-szabályokat, nem ismerik el azokat a társadalom intézményes infrastruktúrája alapjainak. Az anómiás demoralizáltság, a bizalmatlanság és a társadalomban elfoglalt hellyel való meg nem elégedés az ukrán állampolgárok többségére úgy hatott, hogy ambivalens módon viszonyultak az intézményes alakulatokhoz, melyek legális vagy illegális voltát nem biztosította a jog vagy az erkölcs. Az ambivalencia megnyilvánulása, amikor készek egy olyan intézményes térben élni, ahol a legalitást az új intézmények törvényesített létezésének ténye biztosítja, a legitimitást pedig a korábbi intézmények mimikristratégiáinak fenntartása, melyek megőrzik hagyományos szabályozó funkciójukat, és a szociális infrastruktúra, a régi társadalmi pozíciók, szerepelőírások elemeinek megőrzésére támaszkodnak. Ily módon alakult ki az ukrán társadalom „intézményes hiperértékessége", melynek alapja, hogy az emberek elfogadják élettérnek azt az intézményes keretet, melyben egyszerre léteznek a régi és új intézmények, amelyek ellentmondásos együttélésükkel biztosítják mindazt, ami szükséges a társadalmi integrációhoz és az intézményesség attribútumainak stabilitásához. Az intézményes kettősség klasszikus példája Ukrajna népképviselőinek tevékenysége, akiknek többsége aktív vállalkozó, hiszen a hatalmi és kereskedelmi intézményeket éppen az hozta létre, amit, Ronald Inglehart terminológiájával élve, „szimbiotikus kapcsolatnak" nevezhetünk.[3] Ilyen kapcsolatok jellemeznek gyakorlatilag minden

[3] Ronald Inglehart: *Modernization and Postmodernization.* Princeton, New Jersey, 1997.

intézményes szerveződést, lehetővé téve a polgároknak, hogy megtapasztalják a kettős intézményes terheltséget és megtalálják a társadalmi megértéshez a legalitás és a legitimitás attribútumait.

A kétféle társadalmi struktúra párhuzamos létezését biztosította az új szociális rendszer is, mely alapján a legaktívabb új társadalmi aktorok nem törekedtek a társadalom destabilizálására a kommunista restaurációtól tartva, a tömegeket képviselő régi társadalmi rétegek pedig a kettős intézményesítéssel együtt igyekeztek legalább részben megőrizni megszokott társadalmi szerepüket és helyzetüket. Ennek eredményeképpen a társadalom zöme elfogadta ezt az új társadalmi helyzetet, amikor a régi és az új társadalmi intézmények együttesen léteznek, ellentmondásos befolyásukkal biztosítják a fennálló társadalmi rend legalitását és legitimitását.

Az intézményes rendszernek ez a fajta működése azonban együtt járt az ország gazdasági helyzetének nagymértékű romlásával – csökkent a nemzeti összetermék, nőtt a munkanélküliség, visszaesett a lakosság életszínvonala, aminek következtében nőtt a pesszimista hangulat, az életminőséggel való elégedetlenség, a bizonytalanság a jövőt illetően és a hatalommal szembeni bizalmatlanság. Ugyanakkor megőrződött bizonyos társadalmi stabilitás, ami lehetővé tette a hatalom számára, hogy meghozzon számos fontos politikai és gazdasági reformlépést a társadalmi-gazdasági válság további leküzdése érdekében: elfogadták az Alkotmányt, végrehajtották a pénzreformot és megkezdődött az általános privatizáció, aminek eredményeképpen már 1998-ra magántulajdonba került a vállalatok többsége. Sok tekintetben ennek köszönhetően Leonyid Kucsma második elnöki mandátumának kezdetén sikerült megteremteni az alapot a gazdasági fejlődéshez, amiben egyértelműen érdekelt volt az üzleti világ, amelynek képviselői az árnyékgazdaságban vagyonosodtak meg valutaüzérkedés, barterüzletelés, az állam által dotált kölcsönök és a természeti kincsek felhasználásában történő prioritásjogok megszerzése révén.

Új intézményes válság és a „narancsos forradalom", 1999–2004

Leonyid Kucsma tízéves uralmának paradoxona, hogy a gazdasági szempontból katasztrofális 1994 és 1999 közötti időszakban a politikát a stabilitás jellemezte, a gazdasági szempontból sikeres második terminusban azonban rendkívül viharos volt a politikai élet, és diestelen végére a nemzeti összetermelés növekedése a posztkommunista világban addig soha nem tapasztalt 12 százalékra ugrott. A diestelen politikai véget a kazettabotrány és utódának a 2004-es választásokon való elbukása jelentette. Az események mögött, me-

lyek „rejtett aknaként" robbanva felszínre hozzák az „antikucsmizmust", sokkal mélyebb okok húzódtak, amik elsősorban azzal kapcsolatosak, hogy az előző években kialakított intézményes rendszer ellentétben állt mind a lakosság legaktívabb rétegeinek szükségleteivel, mind a befolyásos ellenzéki politikai elit érdekeivel, akik nem találták meg (vagy elveszítették) helyüket a kialakult hatalmi hierarchiában. A Kucsma elnök elleni első elitlázadást 2001-ben nem koronázta siker, mert a kettős intézményi rendszer tartalékai még nem merültek ki, és a lakosság döntő része számára a stabilitás megőrzése fontosabb volt, mint Kucsma nyugdíjazásának lehetősége. Annak első jelei, hogy Ukrajna lakossága kezd adaptálódni az új társadalmi feltételekhez, csak 1999-ben mutatkoztak meg, a reálkeresetek növekedése pedig 2001-ig váratott magára, noha a makrogazdasági mutatók már korábban lényeges javulást mutattak. Ilyen körülmények között a társadalmat továbbra is a hétköznapi gazdasági túlélés foglalkoztatta, s nem pedig a hatalmon levő és az ellenzéki elit politikai szembenállása.

Más volt a helyzet 2004 elején, amikor érezhetően javult a lakosság zömének életszínvonala és társadalmi közérzete. A mindennapi túlélésért folytatott harc szorításának lazulásával a polgárok egyre nagyobb számban tanúsítottak érdeklődést a politikai érdek-összeütközések iránt, melyek a „Kucsma éra" végéhez és az utód megválasztásának szükségességéhez kötődtek. És éppen itt mutatkozott meg a kettős intézményi rendszer tehetetlensége, amely csak ambivalens megoldásokat tudott javasolni az állam és a társadalom stratégiai irányvonalát illetően, legális és legitim attribútumokkal ruházva fel az egymást kizáró lehetőségeket.

A kettős intézményesítés időszakos jelenség és nyilvánvalóan hátráltatja a társadalom demokratikus átalakulási folyamatát. Normatív és infrastrukturális szempontból túlterheli az intézményi teret és folytonosan újratermeli a társadalmi tanácstalanság és a társadalmi helyzettel való meg nem elégedettség érzését az emberek többségében. Ez az elégedetlenség kiutat keres egyszerű és egyértelmű jelszavakban, amiket fel is kínál számukra a politikai ellenzék: „A bűnözők börtönbe fognak kerülni!", „A hatalmat el kell választani az üzlettől!" stb. E jelszavak egyszerűsége és közérthetősége az ellenzék javára kontrasztban álltak a hatalomnak tulajdonított „sokirányúsággal", ami nem ritkán a hamisság, a meghatározatlan politikai és erkölcsi álláspont igazolására szolgált. A sokirányúság előnye elsősorban az, hogy nem kell kategorikusan választani Nyugat és Kelet, az üzlet és a politika, az igazságszolgáltatás és a korrupció között. A kettős intézményi rendszer hasonló tulajdonságára, a választás kényszerének hiányára a régi és az új intézményes tér között nem volt szükség a 2004-es elnökválasztás alkalmával.

A „narancsos forradalom" eseményei, melyek felborították az ukrajnai elnökválasztások adminisztratív „forgatókönyvét", „áttörést" hoztak a közgondolkodás számos területén is. Egyes tendenciák más irányba fordultak, mások jelentős mértékben felerősödtek. Az elnökválasztás forradalmi eseményei arra engedtek következtetni, hogy Ukrajna demokratikus fejlődésében áttörés következett be. A 2005 elején végzett közvélemény-kutatás a közvélemény demokratizálódását mutatta több tekintetben. Mindenekelőtt politikai és erkölcsi-pszichológiai téren. Ugyanakkor a 2006 áprilisában megtartott parlamenti választások után közvetlenül végzett felmérés már arról tanúskodott, hogy a lakosság meggyőződése és hangulata a demokratikus elvek tekintetében visszatért a 2004 eleji „kiinduló állapotokhoz". Kiderült, hogy a javuló tendencia nem volt egyéb, mint „diszturbáció" – a demokratikus érzelmek pillanatnyi fellángolása.

2005 elején a következő mutatók jeleztek javulást a közhangulatban: bizalom az államfő, a kormány, a képviselői hatalom iránt; bizalom a többpártrendszer intézménye, a pártok és a pártok vezetői iránt; saját politikai hatékonyságuk tudatosodása az emberekben – elhitték, hogy az „egyszerű" emberek is képesek befolyásolni az országban zajló politikai folyamatokat; növekedett a társadalmi optimizmus – várakozások és bizonyosság afelől, hogy az országban javulni fog a helyzet. Ám a forradalmi várakozások, remények és illúziók nem álltak ki a posztforradalmi valóság próbáját, amikor is a pangás és az ellenkező előjelű közhangulat uralkodott el az ukrán társadalomban.

Helyzetkép forradalom után... és még egy évvel utána

A társadalom átalakulása folyamatának az a szakasza, amely a „narancsos forradalom" viharos eseményei után vette kezdetét, még nem ért véget. Az ukrán társadalom fejlődésében betöltött szerepének értékelése még várat magára. Ám már ma is ismerünk olyan közvélemény-kutatási eredményeket, amelyek első megközelítésben lehetővé teszik annak vizsgálatát, milyen tudati változásokat eredményezett a „narancsos forradalom" az emberek gondolkodásában. Mivel a kutatásnak ez a része nem került még publikálásra, ezért nem csak a következtetéseket vonjuk le, hanem empirikus adatokat is felsorolunk, amelyeken következtetéseink alapulnak.

2005 elején a társadalmi optimizmus valóságos robbanása következett be, olyannyira, hogy az ország függetlenedése óta eltelt időszakban először történt meg, hogy az optimisták tábora kétszer akkora volt, mint a pesszimis-

táké. Ugyanakkor nem egészen egy év elteltével a társadalmi pesszimizmus visszazuhant az ezt megelőző időszak szintjére.

Egyetlen év alatt kardinálisan megváltozott az emberek gondolkodása az ország jövőjét illetően. A közhangulat megváltozásának fő sajátossága, hogy lényegesen nőtt a negatív hozzáállású emberek száma, és csökkent azoknak a száma, akik reménnyel tekintettek a jövőbe. Egyre kevesebben gondolkodtak optimista módon, fejeztek ki érdeklődést, éreztek magabiztosságot, örömet, elégedettséget. Ugyanakkor mind többen váltak nyugtalanná, éreztek elveszettséget, tanácstalanságot, félelmet, s gondolkodtak pesszimista módon. Ezzel együtt a szakemberek is egyre kevesebb optimista prognózissal szolgáltak a szociális szféra különböző területeit illetően.

Az Ukrajnában zajló folyamatok bizonyos diszturbációjához vezetett sajnos az is, hogy a forradalom utáni első hónapokban megnövekedett a lakosság bizalma a hatalmi ágazatok és konkrét politikai vezetők irányában. Elsősorban az államfőben csalódtak, aki iránt a bizalom egy év alatt 20 százalékkal csökkent. Az államfővel szembeni személyes érzések mellett az államfő politikájának megítélése is visszaesést mutatott. 1998-tól mértük Ukrajna, Oroszország, Belorusszia és az USA elnökeinek tetszési indexét (10 pontos skálán). Az eltelt időszakban a legmagasabbra a 2001-ig hivatalban levő Bill Clintont, az USA elnökét értékelték, 2001-ben 7,7 ponton állt. George W. Bush hatalomra kerülésével az amerikai elnök népszerűsége erősen visszaesett, 2004-ben Busht 4,5 pontra értékelték. Ám még így is meg tudta előzni az ukrán elnököt – Leonyid Kucsmát (3,2 pont). Kucsmához hasonlóan népszerűtlennek bizonyult a 2000-ig hivatalban levő Borisz Jelcin orosz elnök is. Vlagyimir Putyin hivatalba lépésével azonban az orosz elnök megítélése lényegesen javult. Volodimir Juscsenko elnökké választásával az ukrán államfő megítélése jelentős mértékben javult (5,6 pont). 2005 márciusában került a legközelebb Putyin orosz elnökhöz (6,0 pont) és Alekszandr Lukasenka belorusz elnökhöz (5,8 pont), Bush pedig megelőzte (5,0 pont). 2006 elején azonban megint csak az ukrán államfő lett a legnépszerűtlenebb (3,8 pont), ugyanakkor Putyin és Lukasenka tovább javult – mindketten egyaránt 6,3 pontot kaptak.

Az államfővel szembeni bizalom csökkenésével 2005 folyamán lényegesen csökkent azoknak az embereknek a száma, akik bizalommal tekintettek a hatalmi ágazatokra, a kormányra és a Legfelsőbb Tanácsra. A képviseleti és a végrehajtó hatalom megítélésében (akárcsak a „narancsos forradalmat" megelőzően), a bizalmatlanság nagyobb arányú volt, mint a bizalom. A többpártrendszer intézményének javuló megítélése is ugyanígy visszafordult negatív irányba.

A demokratikus elvekhez való egyre negatívabb viszonyulást a „narancsos forradalom" vezetőiben való csalódás idézte elő. 15%-kal nőtt azoknak az aránya, akik szerint az országban nincsenek olyan „vezetők, akik alkalmasak az ország irányítására". Arra a kérdésre: „Támogatta-e a 'narancsos forradalom' vezetőit korábban, illetve támogatja-e most?", a megkérdezettek 15%-a azt válaszolta, hogy „akkor támogatta, most azonban nem". Az emberek egy része tudatában volt véleménye megváltozásával, mások esetében korábbi véleményüket a feledés „jótékony" homálya fedte, s nem okozott számukra lelkiismereti kérdést a másként gondolkodás. Például 2005 elején a „nem támogattam és nem támogatom" választ a megkérdezettek 27%-a adta, 2006 elején már 39% vélte úgy, hogy „akkor sem" támogatta. Egy év alatt háromszorosára nőtt azoknak a száma, akik úgy vélték, hogy a „narancsos forradalom" után rosszabb helyzetbe kerültek, és kétszer kevesebben voltak azok, akik nyertesnek érezték magukat. Negatív tendencia volt megfigyelhető a „Milyen módon befolyásolja az elnökválasztás családja jólétét az elkövetkező 5 évben?" kérdésre adott válaszokban is.

Végezetül az inkompetens politikai irányítás következtében Ukrajna demokratizálódása folyamatában beindult pozitív változások holtpontra jutottak, az ország visszakerült a 2004 eleji állapotba. A negatív visszafordulási tendencia, ami Ukrajna függetlenedése óta minden évben tapasztalható volt (ilyen például a piacellenes hangulat fokozódása, a nyugati geopolitikai orientáció gyengülése stb.) ezúttal minden korábbinál erősebb volt.

2004 márciusa és 2005 márciusa között gyökeres változás állt be Ukrajna lakosságának gazdasági helyzetértékelésében, világlátásban és meggyőződésében: fokozódott a piacellenes hangulat és egyre negatívabban álltak hozzá az emberek a föld, a kis és különösen a nagy iparvállalatok privatizálásához. Kevesebben lettek azok, akiknek szándékukban állt magángazdálkodásba kezdeni (vállalkozás, farmergazdálkodás stb.), és azok is, akik hajlandók lettek volna a magánszférában munkát vállalni. 2005 folyamán az „oligarchiaellenes" retorika következtében tovább erősödött a privatizációellenes hangulat. 2006 elején azok, akik negatívan viszonyultak a nagyvállalatok privatizációjához, a lakosság kétharmad részét (67%) tették ki. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy röviddel Ukrajna függetlenségének kinyilvánítása után, 1992-ben végzett felmérés szerint ez az arány kétszer kisebb volt – közel 32%. Jelentős mértékben nőtt azok száma is, akik ellenezték a föld privatizálását. Míg 1992-ben 14% negatívan, 64% pedig pozitívan viszonyult a föld privatizálásához, 2006-ban ez 53%, illetve 24% volt. Különösen felerősödött a föld privatizálásával szembeni ellenkezés 2005–2006-ban.

Bár a forradalom alatt és a forradalom utáni időszakban növekedett a piacellenes hangulat, bármennyire is furcsának tűnik első hallásra, egyre többen gondolták azt, hogy Ukrajna nemzetközi konszolidációjának a keleti geopolitikai vektor mentén van esélye. Jelentős mértékben nőtt azoknak a száma, akik ellenezték Ukrajna NATO-tagságát. A monitoring egész időszakában fokozatosan nőtt a negatív beállítódás. Közvetlenül a „narancsos forradalom" után (2005 elején) a NATO-tagság ellenzőinek tábora megnövekedett (az ellenzők tábora gyarapodott a korábban semleges álláspontra helyezkedők és a korábban támogatók soraiból egyaránt) és a lakosság immár több mint felét tette ki. 2006 elején a NATO-tagságot ellenzők tábora további 14%-kal gyarapodott és elérte a felnőtt lakosság körében a 64%-ot, a támogatók tábora pedig 13%-ra zsugorodott. 2005-ben Ukrajna lakosságának 54%-a pozitívan állt hozzá „Ukrajna, Oroszország és Belorusszia szövetségéhez" (28% ellenezte). Annak ellenére, hogy a „keleti szláv szövetség" gondolata meglehetősen elterjedt nézet, 2005-ben a támogatók száma 2004-hez képest – amikor 63% pozitívan, 20% pedig negatívan nyilatkozott ebben a kérdésben) – csökkent, 2006-ban azonban a támogatók aránya ismét növekedett, 61%-ra.

Sajátos ambivalencia, hogy a „keleti" orientáció mellett a lakosság általában támogatja Ukrajnának az Európai Unióhoz való csatlakozását is: 2006-ban a lakosság 61%-a értett ezzel egyet. Ugyanakkor az ellenzők tábora jelentős mértékben növekedett a 2004-es 12%-ról 2006-ban 25%-ra. Egészében véve a lakosságnak közel 20%-a vall ambivalens nézeteket a geopolitikai irányvonal tekintetében, azaz egyszerre támogatja Ukrajna csatlakozását mind a keleti, mind a nyugati szövetséghez.

Az ukrán polgárok geopolitikai orientációja gyakran ellentmond pártválasztási magatartásuknak. A választási kampányok idején végzett felmérések arról, hogy a választók mely politikai erőket támogatják, igen gyakran vezettek arra a következtetésre, hogy az emberek személyes politikai meggyőződése és az általuk támogatott politikai erő programja távol áll egymástól. Így például pozitívan viszonyult az Oroszországgal és Belorussziával kötendő szövetséghez 36%-a azoknak, akik a 2004-es elnökválasztás harmadik fordulójában Viktor Juscsenkóra szavaztak, valamint ugyancsak 36%-a azoknak, akik a 2006-os parlamenti választások alkalmával a Mi Ukrajnánkra adták voksukat. Negatívan viszonyult a NATO- tagsághoz a parlamenti választások idején a Julia Timosenko Blokkra szavazók 42%-a, valamint a szocialista szavazótábor 61%-a.

Azt látjuk, hogy véleményük megváltoztatását az emberek saját maguk elsősorban azzal hozzák összefüggésbe, hogy csalódtak a „narancsos forradalom" vezetőiben. Ugyanakkor véleményünk szerint a közvélemény ilyen

nagymértékű metamorfózisát nemcsak konkrét politikusok tevékenységének objektív eredményei magyarázzák, hanem az is, hogy a forradalom utáni hónapokban a lakosság szociális optimizmusa „visszafogott" volt. A szociológiai felmérés szempontjából „elképesztő" mértékű bizalomnövekedés kísérte az új politikai vezetőket, és elsősorban az újonnan megválasztott államfőt. Azzal együtt, hogy a lakosság hatalmas bizalmat szavazott az új hatalomnak, egyúttal ráhárított minden felelősséget az ország további fejlődéséért és saját jólétéért. A lakosság csak a forradalomban vállalt aktívan részt, utána azonban politikai és társadalmi aktivitása ugyanolyan alacsony maradt, mint annakelőtte. Miután azonban nem kapták meg „rögtön és azonnal" azt, amit vártak, mély csalódást éreztek az új hatalommal szemben. Első pillantásra ez meglehetősen igazságtalan, hiszen az emberek saját bevallása szerint is a fizetések (nyugdíjak, ösztöndíjak) átlagosan 45%-kal emelkedtek, az egy főre jutó jövedelem pedig közel egyharmadával (31%-kal) nőtt. Mindemellett a lakosságnak közel kétötöde (39%) úgy vélte, hogy családjának anyagi körülményei az eltelt egy évben romlottak; 14% mondta azt, hogy javultak, míg egy évvel korábban a megkérdezettek 20% állította ugyanezt. 21%-ról 29%-ra nőtt azoknak az aránya, akik azt állították: „nem tudjuk tovább elviselni nehéz helyzetünket". Felhívjuk a figyelmet, hogy hasonló hangulatról számoltak be akkor is, amikor javultak az életszínvonal mutatók (például egy év alatt majdnem megkétszereződött a mobiltelefonnal rendelkezők száma), és akkor is, amikor általában javult szociális közérzetük.

Elemezve a közvélemény demokratikus hangulatának „sorvadását", a legkönnyebb mindent a „narancsos forradalom" egymással folyamatosan veszekedő, felelőtlenül ígérgető, inkompetensen cselekvő vezetőiből való kiábrándulásra „fogni". A közvélemény-kutatások azt bizonyítják, hogy döntő részben ez így történt. Ugyanakkor véleményünk szerint ennek a hangulatnak sokkal mélyebb gyökerei vannak, és messzemenő negatív következményekkel is járhatnak az ukrajnai demokratikus fejlődést illetően.

Ukrajna függetlenségének kinyilvánítása óta a lakosság a társadalmi anómia állapotában kénytelen élni, amikor konszolidációhoz nincsenek meg a társadalomban a szükséges értékek és normák, hiányzik az egységes gondolkodás arról, „mi a jó és mi a rossz", hogy mi ebben a társadalomban az, amit támogatnak, illetve amit elítélnek és büntetnek. A korábbi értékrendszer, amely a totalitárius társadalmat konszolidálta, megsemmisült, az új, demokratikus értékek rendszere pedig nem alakult ki. Emiatt Ukrajna lakosságának több mint 80%-a az anómiás demoralizáltság állapotába került. Azonban egy társadalomban az anómia nem maradhat fenn végtelenségig. Ilyen feltételek közepette a „történelmi múltban" keresnek fogódzókat és elkezdik keresni

a „messiást", aki eljön és rendet teremt az országban. Anómiás társadalomban ilyen messiás lehet egy fasiszta, tekintélyelvű vezető, vagy kommunista retorikájú totalitárius vezető, vagy egy archaikus-tradicionalista „lelkipásztor". Ukrajnában még meglehetősen frissek azok a sebek, melyeket a fasiszta és a kommunista vezetők okoztak. Miután az embereknek nem kínálják fel az új, hatékony demokratikus értékeket, sőt, még a működő alaptörvényeket sem, a közvélemény a társadalmi viszonyok tradicionalista alapjaihoz fordul. Az intuíció azt sugalmazta a hatalomra törekvő és a hatalmat elnyerő új politikai erőnek, hogy olyan attribútumokkal és retorikával éljen, amely megfelel azoknak az értékeknek, amelyek a társadalomban erkölcsi-konszolidációs súllyal bírnak. Éppen ezért van az, hogy azon vezetők, akik meghirdetik az integrálódást a korszerű demokratikus közösségbe, nem értik meg a tradicionalista értékrendet: az archaikus viseletet az öltözködésben és hajviseletben, az imádkozást és az istentiszteletet a legfelsőbb állami szinten, a vallásos dogmáknak az állami oktatási rendszerben való megjelenítésére tett kísérletet, a nepotizmust (komaságot) mint a káderek kiválasztásának legfőbb elvét a hatalmi struktúrák kialakításakor stb.

Ugyanakkor ennek a magatartásnak és politikának a kritikusai nem tulajdonítanak kellő jelentőséget annak a ténynek, hogy az új hatalom attribútumainak és társadalmi magatartásának archaikussága alapvetően megfelel Ukrajna lakossága saját (a hosszadalmas anómia és törvénytelenség következtében bizonyos tekintetben „kényszerű") választásának, hogy az ukrán társadalom a jelen szakaszban a konszolidálás és a fejlődés tradicionalista modelljét válassza.

A „narancsos forradalom", amelyik értékrendjét tekintve saját magát demokratikusnak tünteti fel, valójában kulturális-etnikai forradalomnak bizonyult. Ukrajna szavazói megosztottságában és annak további elmélyülésében kulcsszerepet játszott a *történelmi identitás* tényezője. Ezt a kategóriát Viktoria Szereda lembergi szociológus dolgozta ki,[4] amelynek segítségével megítélésünk szerint a legadekvátabb módon lehet elemezni a „narancsos forradalom" utáni időszakban a konszolidáció folyamatának a központból

[4] Sereda Victoria: Regional Historical identities in Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk. *Наукові записки. Національний університет "Києво-Могилянська академія". Соціологічні науки.* Том. 20. Київ, 2002. 26–34; Sereda Victoria: Regional Historical Identities and Memory. In: Ярослав Грицак – Андрій Портнов – Віктор Сусак (ред.): *Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Україна Модерна. Спеціальний випуск.* Львів–Київ, Критика, 2007. 160–209.

kiinduló és a központba irányuló erőit – azaz Ukrajna lakosságának megosztását és konszolidálását a „Nyugat–Kelet" tengely mentén.

- Ukrajna nyugati részében a lakosság konszolidációja a történelmi emlékezeten és az ebből eredő „felszabadulni Oroszország elnyomása alól" érzésen alapszik.
- Ukrajna keleti részében a konszolidáció a történelmi emlékezeten és az ebből eredő „társadalmi-kulturális kapcsolat Oroszországgal" érzésen alapszik.
- Ukrajna központi részében ily módon, egyensúlyozva Nyugat és Kelet között, a lakosságnak a társadalmi bizonytalanság (anómiás bizonytalanság és a történelmi identitás irányultsága megválasztásának problémája) kettős nyomását kell elviselnie, miközben inkább a Nyugat felé hajlik, de nem képes vele konszolidálódni eltérő történelmi tapasztalata miatt. A kettős bizonytalanság miatt itt érzik a leginkább szükségét egy Putyinhoz vagy Lukasenkához hasonló, ám ukrán attribútumokkal bíró tekintélyes vezetőnek.

A demokrácia ukrajnai kiépítése „nemzeti sajátosságainak" paradoxona véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy mind a lakosság, mind az új hatalom részéről elhangzó demokratikus retorika pragmatikus jellegű. Sokkal inkább jellemző a reménykedés a „gazdag" Nyugat támogatásában, minthogy meglenne a reális akarat önállóan kialakítani a társadalmi élet demokratikus normáit. Elsősorban olyan demokratikus értékekről van szó, mint a jog elsőbbsége és az egyenlőség a törvény előtt, minden állampolgár jogainak és érdekeinek tisztelete, szólásszabadság, diszkriminációmentesség, szociális szolidaritás, társadalmi aktivitás stb. Azért, hogy ezek az értékek ne váljanak pusztába kiáltott szóvá, a hatalmon levő elitnek saját magának kell ezeknek megfelelően viselkedni.

Az új hatalom a politikáját a demokratikus normák megsértésével indította. Elsősorban vonatkozik ez az államfőre, aki, kezdve az első (nagy sietséggel) végrehajtott inaugurációtól és tömeges felmentésektől, olyan politikát folytatott szóban és tettben, mely során nemigen törődött azzal, hogy az megfelel-e a fennálló törvényes rendnek. Azok a szereplők, akiknek kulcsszerepe van a demokratikus normák legitimálási folyamatában, többek között az igazságügy- és a belügyminiszter, az ügyészség és a bíróságok képviselői, gyakran keveredtek bele törvénysértéssel kapcsolatos botrányokba, kapták őket hazugságokon és ezeknek semmilyen következménye nem volt rájuk nézve.

Az ukrán társadalom politikai kultúrája

*Szociológiai felmérés és nemzetközi összehasonlító kutatás alapján**

JEVHEN HOLOVAHA – NATALIJA PANYINA

A társadalom politikai kultúrájának tanulmányozása fontos feltétele a hatékony politika kialakításának, amely alkalmas az állam reformjával kapcsolatos legfontosabb feladatok megoldására. Számos felelősségteljes és alapvetően racionális politikai döntés azért bukik meg, mert nem veszik tekintetbe a különböző társadalmi rétegek politikai kultúráját: politikai nézeteiket, beállítottságukat, elképzeléseiket és rögzült politikai magatartásukat. A jelenkori politikatudományban a politikai kultúra kategóriája kulcsfontosságú, ha a politikai rendszerek funkcionális sajátosságait tanulmányozzuk, ha a politikai folyamatokat magyarázzuk és előrejelezzük azokat.[1]

Az ukrán társadalom politikai kultúrájának és alapvető változásainak felmérése érdekében az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete végzett felméréseket. Abból kiindulva, hogy az ország függetlenségének kinyilvánítása után a szociális-politikai átalakulás legfőbb céljaként a demokratikus átalakulás lett megjelölve, az ukrán társadalom politikai kultúrájának alakulásában elsősorban a demokratikus átalakulásokhoz való viszonyt vizsgáltuk. A politikai kultúra klasszikus elméletének megfelelően

---

* Головаха Євген, Паніна Наталя: Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження). In: *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін.* За ред. д. е. н. Ворони В. М., д. с. н. Шульги М. О. Київ, ІС НАНУ, 2007. 12–23.

1 Almond, Gabriel Abraham – Verba, Sidney: *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* Princeton, 1956; Баталов, Эдуард: *Политическая культура современного американского общества.* Москва, 1990; Политическая культура населения Украины. Киев, 1993; Рукавишников, Владимир – Халман, Лук – Эстер, Петер: *Политические культуры и социальные изменения: Международные сравнения.* Москва, 1998; Wilson Richard W.: The many voices of political cultures. *World Politics Journal.* 2000. Vol. 52. 246–273.

azokat az elemeket választottuk ki, amelyek mindig benne vannak az összehasonlító nemzetközi kutatások eszköztárában, úgy mint:

- érdeklődés a politika iránt;
- politikai ismeretek;
- politikai kompetencia (meggyőződés a hatalom befolyásolásának képességéről);
- politikai részvétel (a politikai betagozódás);
- politikai értékek és preferenciák.

Az adatfelvételt 1992 és 2006 között végeztük Natalija Panyina és Mikola Csurilov által kidolgozott kombinált (a kvótarendszert és a véletlenszerű mintavételt egyesítő) önkitöltős kérdőívekkel, az UNTA Szociológiai Intézetének és a Socis Hálózat köztársasági kérdőíves hálózatai segítségével (a megkérdezettek száma 1799–1810 között volt).[2] 2007-ben nem végeztünk teljes körül felmérést, de részt vettünk a 2007-es omnibusz-kutatásban, olyan módszerrel dolgoztunk, amely lehetővé teszi a monitoring és az omnibusz összehasonlíthatóságát. 2005-ben pedig az *Európai társadalmi vizsgálat* program keretében[3] végeztünk felmérést, amely lehetővé teszi, hogy az ukrajnai politikai kultúrát 23 másik európai országéval hasonlítsuk össze.

A politikai kultúra azon lényeges elemeit mutatjuk be, melyek közvetlenül tükrözik az egyénnek a politikai életben betöltött helyzetének alakulását: ilyenek a politika iránti érdeklődés, a politikai ismeretek, a politikai kompetencia, a részvétel a politikában és a a politikai preferenciák. A szociológiai felmérések során összegyűjtött információk elemzése lehetővé tette, hogy a felsorolt elemek tekintetében következtetéseket vonjunk le a változások tartalmát és dinamikáját illetően az ország függetlensége óta eltelt időszakban.

Először is nézzük meg a politikai kultúra mutatóit a politika iránti érdeklődés tekintetében. Úgy tűnhetett, hogy az a fokozott átpolitizáltság, amely az 1990-es évek elején jellemezte a közhangulatot, fokozta az emberek odafigyelését a politikára, melyek közvetlenül befolyásolták érdekeiket, ám az 1992 és 2004 közötti felmérések szerint Ukrajna lakosságának kevesebb mint egynyolcada tanúsított aktivabb politikai érdeklődést (*1. táblázat*).

---

[2] Панина, Наталія: *Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг*. Київ, 2006.

[3] Головаха, Євген – Горбачик, Андрій – Панина, Наталія: *Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження*. Київ, 2006.

1. táblázat. Az ukrán állampolgárok érdeklődése a politika iránt (1992–2007, %)

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Egyáltalán nem érdekli	22,5	27,2	29,2	30,4	28,7	27,2	26,7	21,9	24,2	19,2	18,0	20,8	11,3	15,4	15,2
Bizonyos mértékig érdekli	63,1	62,5	59,7	60,0	62,0	63,2	63,9	67,1	65,4	68,5	70,2	67,9	67,7	67,0	70,1
Nagyon érdekli	12,3	9,8	10,7	9,3	9,1	9,4	9,3	10,9	10,2	12,0	11,6	11,1	21,1	17,4	11,5
Nem válaszolt	2,0	0,6	0,4	0,3	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	0,2	0,0	0,2	3,2

2. táblázat. A lakosság érdeklődése a politika iránt Európa egyes országaiban (2005. évi európai vizsgálat alapján, %, átlag)

Európa országai	Nagyon érdekli	Általában érdekli	Kevésbé érdekli	Egyáltalán nem érdekli	Nem tudja	Nem válaszolt	Átlag
Ausztria	14,1	36,8	37,7	10,7	0,6	0,0	2,45
Belgium	9,1	34,3	35,0	21,7	0,0	0,0	2,69
Csehország	3,1	15,4	54,9	25,4	1,2	0,0	3,04
Dánia	15,9	48,8	28,4	6,7	0,2	0,1	2,26
Észtország	5,8	30,7	46,4	16,9	0,2	0,0	2,75
Finnország	6,7	39,3	41,1	12,9	0,0	0,0	2,60
Franciaország	8,2	29,0	38,0	24,7	0,1	0,0	2,79
Görögország	9,4	23,3	36,4	30,7	0,2	0,0	2,88
Hollandia	9,9	51,2	29,0	9,8	0,1	0,0	2,39

(Folytatás az előző oldalról.)

Európa országai	Nagyon érdekli	Általában érdekli	Kevésbé érdekli	Egyáltalán nem érdekli	Nem tudja	Nem válaszolt	Átlag
Lengyelország	5,8	32,3	42,0	19,7	0,2	0,0	2,76
Luxemburg	11,3	31,3	36,2	20,8	0,4	0,0	2,67
Magyarország	10,0	29,8	36,6	23,6	0,0	0,0	2,74
Nagy-Britannia	8,6	38,6	32,2	20,4	0,2	0,0	2,65
Németország	15,7	40,3	33,6	10,2	0,2	0,1	2,38
Norvégia	10,0	39,2	43,1	7,7	0,0	0,0	2,48
Izland	15,7	46,5	27,8	8,6	0,2	1,2	2,30
Írország	9,0	35,3	29,4	25,8	0,0	0,5	2,72
Portugália	5,7	22,2	32,9	38,7	0,3	0,0	3,05
Spanyolország	6,7	22,1	42,8	28,0	0,1	0,0	2,92
Svájc	14,4	44,6	31,4	9,5	0,2	0,0	2,36
Svédország	11,8	45,7	33,4	9,2	0,0	0,0	2,40
Szlovákia	6,3	29,3	48,9	14,6	0,7	0,1	2,72
Szlovénia	5,5	36,1	38,4	19,9	0,1	0,0	2,73
Ukrajna	19,9	43,9	28,3	7,4	0,4	0,0	2,23

A táblázathoz használt skála: *1 – nagyon érdekli 4 – egyáltalán nem érdekli.*

Ezekben az években ez a mutató gyakorlatilag nem változott sem országosan, sem az egyes régiók tekintetében. Csak 2005-ben következett be lényeges változás. A 2004 márciusa és 2005 márciusa közötti időszakban a lakosság érdeklődése lényegesen megnőtt a politika iránt általában (10 százalékponttal nőtt azoknak az aránya, akik fokozott érdeklődést tanúsítanak, s ugyanennyivel csökkent azoknak az aránya, akiket egyáltalán nem foglalkoztat a politika). Az „egyszerű emberek" körében a politika iránti érdeklődés ilyen jelentős mértékű „megugrása" 12 év alatt először volt megfigyelhető. Ez nagy valószínűséggel összefügg az elnökválasztással és a narancsos forradalommal. Ebben az évben Európa országai közül az ukránok érdeklődtek a leginkább a politika iránt (*2. táblázat*).

A következőkben (2006–2007 folyamán) a politika iránti érdeklődés ismét csökkent és visszaállt az 1990-es évek szintjére (*1. táblázat*). A demokratikus politikai kultúra fejlődése szempontjából a legfontosabb mutató, hogy nem a politika iránti nagy érdeklődés az elterjedt, ami nem jellemző a stabil európai demokráciákra, hanem inkább a mérsékelt érdeklődés jellemző a társadalomban zajló politikai események iránt. Ezen a téren az utóbbi években figyelhető meg lassú előrehaladás, ami közelebb hozza az ukrán társadalmat az európai átlagszinthez. A politika iránti érdeklődés csak abban az esetben mutatója a társadalom fejlett demokratikus kultúrájának, ha politikai ismeretekkel párosul, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az emberek adekvát módon tudjanak tájékozódni a társadalom politikai életében. Ezzel kapcsolatban nézzük meg azt a mutatót, amely a mai politikai viszonyok közötti eligazodás mértékét mutatja, önbevallás szerint (*3. táblázat*).

A *3. táblázat* adatai arról tanúskodnak, hogy 1995 és 2006 között majdhogynem megkétszereződött azoknak az ukrán állampolgároknak a száma, akik úgy vélik, hogy elegendő politikai ismerettel rendelkeznek. Kevesebben lettek azok, akik közömbösek a politika iránt. Változatlan maradt azoknak az aránya, akik úgy vélik, hogy nem rendelkeznek kellő politikai ismerettel. Ugyanakkor fel kell hívnunk a figyelmet az ukrán társadalom politikai kultúrája kognitív összetevőjének lényeges vonására: a politikai ismeret hiánya, ami az ukrán lakosság jelentős részét jellemzi, nem akadályozza meg őket abban, hogy Európában az elsők között legyenek abban a tekintetben, akik azt vallják, hogy jól eligazodnak az őket körülvevő társadalom politikai életében. Ezt bizonyítják az *Európai társadalmi vizsgálat* adatai (*4. táblázat*).

3. táblázat. A mai politikai viszonyok közötti eligazodás mértéke az ukrán állampolgárok önbevallása alapján (1995–2006, %)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Nem elegendő ismerete	31,9	35,6	29,0	33,6	29,3	28,7	31,6	31,0	31,1	34,6	31,2	27,5
Nehéz megmondani, hogy eligazodik vagy sem	25,9	23,2	24,7	26,7	22,9	24,5	24,2	25,1	27,9	22,1	23,7	25,2
Eligazodik	11,0	12,1	10,3	9,4	12,0	15,4	12,9	14,6	12,1	15,4	20,6	21,3
Nem érdekli	29,9	29,1	35,1	29,0	34,9	31,0	31,0	28,6	28,4	27,6	24,3	25,6
Nem válaszolt	1,3	0,0	0,9	1,2	0,8	0,3	0,3	0,7	0,4	0,3	0,2	0,4

4. táblázat. Európa 24 országának polgárai által a következő kérdésre adott válaszok megoszlása: „Milyen gyakran tűnik a politika olyannyira bonyolultnak, hogy egyáltalán nem érti, mi is történik valójában?" (%, átlag)*

Országok	Soha	Ritkán	Időnként	Gyakran	Igen gyakran	Nem tudja	Nem adott választ	Átlag
Ausztria	9,5	23,7	36,2	18,5	9,3	2,7	0,1	2.94
Belgium	8,2	18,8	35,3	22,3	14,3	0,9	0,1	3.16
Csehország	3,7	14,8	35,9	14,5	23,8	7,4	0,0	3.43
Dánia	8,3	25,9	36,0	18,3	10,6	0,7	0,1	2.97
Észtország	5,7	18,0	37,0	26,6	10,8	1,8	0,2	3.19
Finnország	5,7	14,3	32,9	25,1	21,6	0,3	0,0	3.43

* Skála: *1 – soha 5 – igen gyakran.*

(Folytatás az előző oldalról.)

Országok	Soha	Ritkán	Időnként	Gyakran	Igen gyakran	Nem tudja	Nem adott választ	Átlag
Franciaország	8,7	12,1	33,8	28,6	16,4	0,5	0,0	3.32
Görögország	10,4	19,2	25,6	27,2	17,0	0,6	0,0	3.21
Hollandia	7,8	21,1	34,2	24,1	12,3	0,5	0,1	3.12
Izland	7,8	27,6	38,0	19,0	5,4	1,0	1,2	2.86
Írország	11,2	23,3	31,4	17,6	12,7	2,3	1,6	2.97
Lengyelország	7,2	16,0	28,1	27,4	18,1	3,1	0,0	3.34
Luxemburg	11,9	17,8	31,6	16,5	18,0	4,1	0,0	3.11
Magyarország	13,6	19,4	28,3	25,7	10,3	2,3	0,4	3.00
Nagy-Britannia	5,8	15,0	36,2	27,0	15,2	0,8	0,0	3.31
Németország	6,3	21,0	40,1	22,0	9,9	0,7	0,1	3.08
Norvégia	5,9	25,1	47,0	12,7	9,1	0,1	0,1	2.94
Portugália	5,4	15,8	33,1	20,6	23,4	1,5	0,3	3.41
Spanyolország	6,4	19,7	29,9	19,2	23,5	0,8	0,5	3.34
Svájc	6,3	21,1	41,2	21,1	9,4	0,9	0,0	3.06
Svédország	8,3	24,6	37,1	15,6	14,0	0,4	0,0	3.02
Szlovákia	5,6	21,3	41,3	8,8	18,3	4,6	0,1	3.14
Szlovénia	6,8	18,0	35,9	24,1	12,5	2,6	0,1	3.18
Ukrajna	6,3	25,5	37,1	20,3	8,7	2,1	0,0	3.00

Az utóbbi évtized tendenciáit általában értékelve, elmondhatjuk, hogy Ukrajnában a politika iránti érdeklődés fokozódásával párhuzamosan javultak az emberek politikai ismeretei. Bár ez csak a lakosság kisebb hányadát jellemzi, nem lehet nem észrevenni, hogy egyre többen vannak azok, akik érdeklődnek a politika iránt és meg vannak elégedve politikai ismereteikkel. Ez bővíti a társadalmi-politikai aktivitás lehetőségeit, a közvéleményt reprezentáló politikai vezetők és politikailag aktív emberek megjelenését, ami a korábbiaknál kedvezőbb feltételeket teremt a polgári társadalom fejlődéséhez és a modern demokratikus politikai kultúra formálódásához. Ugyanakkor a függetlenség utáni első években a politikai részvétel mutatói igen alacsonyak voltak (*5. táblázat*).

Ily módon 1994-ben az ukrán állampolgárok 82%-a egyetlen társadalmi, politikai szervezetnek vagy mozgalomnak sem volt a tagja, 2007-ben pedig 87%-uk állította ugyanezt. Azaz a társadalmi-politikai életben való részvétel meglepően alacsony szintű, sőt csökkenő tendenciát mutat, ha figyelembe vesszük az 1994 és 2007 közötti mutatókat. Az utolsó két évben csak imitálták a társadalmi-politikai aktivitást, amikor a semmiből előtűntek a mini-lövészárkok, kék vagy narancsszínű zászlókkal, szeméthegyekkel és biovécékkel, és azon nyomban el is tűnnek, amikor a politikai show szervezői abbahagyják a „becsületesen" megkeresett hrivnyák kifizetését. A politikai aktivitás hasonló felívelése vajon annak az új politikai kultúrának az alakulását jelezné, amelyik tömeges polgári engedetlenségre képes a hatalom önkényével szemben? Mennyivel nőtt a lakosság politikai kompetenciája a narancsos forradalom után? Az adatok azt bizonyítják, hogy az utóbbi tíz évben a polgárok politikai kompetenciája igen alacsony szinten maradt (*6. táblázat*).

5. táblázat. Az ukrán állampolgárok által a következő kérdésre adott válaszok megoszlása: „Milyen társadalmi vagy politikai szervezetnek a tagja?" (1994–2007, %)

Szervezet típusa	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Hobbi klub	2,0	1,7	1,6	1,5	1,3	1,7	2,5	3,0	1,2	1,2	1,7	1,8	1,7	1,2
Politikai párt	0,7	0,6	0,5	0,4	0,9	1,5	0,8	1,7	2,2	2,0	1,9	2,5	4,6	3,0
Társadalmi-politikai mozgalom	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,2	0,5	0,7	0,6	0,6	0,4	0,8	0,3
Ökológiai mozgalom	1,3	1,7	0,9	0,6	1,5	2,0	1,1	0,9	2,0	1,5	1,3	1,1	0,9	1,2
Társadalmi szervezet, alapítvány, egyesület	0,9	0,4	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,9	1,1
Nem hagyományos szakszervezet	3,3	2,7	1,0	0,8	1,4	2,2	1,5	1,7	0,3	0,4	0,4	0,5	0,2	0,6
Alkotószövetség	1,2	0,8	0,4	0,1	0,7	0,9	0,6	0,7	0,4	0,4	0,5	0,8	0,5	0,6
Sportklub, egyesület	3,2	2,5	2,7	3,3	2,7	2,7	2,8	3,3	2,0	1,6	2,1	1,9	1,8	1,3
Szakmai egyesület	2,7	2,5	2,3	2,1	2,0	2,2	2,9	1,9	2,8	3,4	2,9	3,3	1,9	1,9
Diákszövetség, ifjúsági szervezet	1,7	1,7	1,6	1,4	1,4	1,5	2,0	1,4	1,8	1,4	1,4	1,3	1,3	1,6
Felekezet, egyházi közösség	3,0	3,7	3,3	2,5	3,9	4,3	5,2	4,3	4,0	4,2	4,2	3,8	2,6	2,2
Farmergazdálkodók egyesülete	0,7	0,3	0,2	0,2	0,3	0,6	0,7	0,2	0,9	0,6	0,4	0,7	0,3	0,3
Egyéb szervezet, egyesület	0,7	1,0	1,1	0,3	0,6	0,9	1,0	1,0	0,9	0,9	0,7	0,8	0,8	0,4
Egyetlen szervezetnek sem tagja	82,2	84,1	86,7	88,0	86,6	83,8	82,9	83,6	83,9	83,2	83,8	83,7	83,6	87,2
Nem válaszolt	0,9	0,1	0,0	0,0	0,2	0,1	0,1	0,0	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	

6. táblázat. „Ha az ukrán kormány olyan döntést hozna, amellyel korlátozná törvényes jogait és érdekeit, képes lenne-e bármit tenni ez ellen?" (1994–2006, %)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Nem, semmit se tudnék tenni	65,1	66,7	65,4	67,0	67,6	61,6	66,2	63,9	65,8	70,7	69,0	57,1	63,2
Nehéz megmondani	28,6	27,3	29,8	28,2	28,2	33,9	29,7	31,0	26,9	23,4	24,7	33,4	28,6
Igen, tudnék valamit tenni	5,6	5,7	4,8	4,7	4,1	4,4	4,0	5,1	7,3	5,6	6,2	9,4	8,2
Nem válaszolt	0,7	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1

7. táblázat. „Egyes politikai erők azt szeretnék, ha Ukrajna a szocializmus útját választaná, mások ha a kapitalizmusét. Ön személy szerint hogyan viszonyul ezekhez az erőkhöz?" (1994–2007, %)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
A szocializmus híveit támogatja	22,1	22,5	20,1	20,9	23,6	23,4	22,5	23,6	27,5	25,7	25,2	23,7	26,7	21,8
A kapitalizmus híveit támogatja	12,7	13,2	13,3	10,8	11,1	10,9	17,1	12,9	12,1	10,6	11,7	11,1	12,0	10,0
Mindkettő híveit támogatja a konfliktusok elkerülése érdekében	23,7	18,7	17,8	16,9	19,6	20,5	18,0	17,6	16,3	23,4	19,9	26,0	21,7	22,3
Egyiket sem támogatja	20,0	23,8	25,3	26,1	23,5	22,5	20,4	24,2	22,4	22,3	22,6	18,6	21,3	29,3
Egyéb	1,8	2,8	2,0	2,1	2,9	3,2	3,5	3,2	3,2	1,7	2,3	2,4	2,4	1,8
Nehéz megmondani	19,3	19,1	21,6	23,1	19,4	19,2	18,5	18,3	18,3	16,1	18,1	18,2	15,6	14,7
Nem válaszolt	0,4	0,1	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,3	0,1

Mind 1994-ben, mind 1996-ban a lakosságnak csak 6%-a hajlott arra, hogy azt gondolja, képes valamilyen módon szembeszállni a hatalom önkényével. Noha 2005-ben az ukrán állampolgárok egyre inkább kezdték hangoztatni politikai kompetenciájukat, a „kompetensek" arányának 6%-ról 9%-ra emelkedése aligha bizonyítja a politikai kultúra típusának lényeges megváltozását. A hatalomhoz fűződő viszonnyal kapcsolatban a lakosság zöme továbbra is tanácstalan és képtelen megvédeni törvényadta jogait és érdekeit. Mindezt annak prizmáján keresztül kell látnunk, hogy a hatalomhoz és a legfelső politikai intézményekhez való viszonyulásban elvi elmozdulás történt a „narancsos események" után. Valamiképp javult az emberek véleménye annak lehetőségéről, hogy szembeszálljanak a helyi hatalmi szervek önkényével: 1994 és 2006 között ez a mutató 12%-ról 17%-ra nőtt (1997-ben az embereknek csak 7%-a gondolta azt, hogy regionális szinten képes megvédeni törvényes jogait és érdekeit). Így remélhetjük, hogy a társadalmi aktivitás növekedése éppen a regiókból fog megindulni. Tegyük hozzá, hogy a demokrácia és a polgári társadalom fejlődéséről alkotott mai elképzeléseknek ez felelne meg a legjobban.

Hátráltathatja ezt a folyamatot a polgárok zömének politikai értékítélete és preferenciái közötti ellentmondásosság. 15 évvel ezelőtt a politikai öntudat döntően konformista és negatív ambivalenciáját regisztráltuk,[4] amit a társadalomban bekövetkező viharos intézményi átalakulások, azaz a társadalom normatív alapjai és értékrendje felborulásának természetes következményeként fogtunk fel. Azonban az ukrán állampolgárok többségének politikai érettsége ma is ambivalens és megfoghatatlan. Még azt sem tudják megmondani, hogy milyen társadalmi rendben szeretnének élni – a régi szocialista vagy a mai kapitalista rendben (*7. táblázat*).

Bármennyire is meglepő (az ország függetlenedése óta végbement generációs változásokat figyelembe véve), 2007-ben gyakorlatilag semmi sem változott 1994-hez képest – sőt, lényegesen nőtt a negatív-ambivalens politikai tudattal rendelkezők száma. A tömeges ambivalencia a különböző színezetű „politikai játékosokat" folyamatosan arra sarkallja, hogy elterelő programokat alkossanak, amikor a megveszekedett liberálisok a „mindent elvenni és elosztani", a lenini kommunisták pedig a „leszámolni az oligarchákkal" jelszót hirdetik. Hasonlóan működik a „európai orientációval vagyunk szolidárisak" politikai magatartás is, ami a latin-amerikai szolidáris autokráciák rémével fenyeget. Ez a fenyegetés reálissá válik, ha figyelembe vesszük Ukrajna lakossága politikai preferenciáinak sokéves liberálisellenes beállítódását (*8. táblázat*).

[4] Головаха, Евгений – Панина, Наталия: *Социальное безумие. История, теория и современная практика.* Киев, 1994.

8. táblázat. Az egyes politikai irányvonalak támogatottsága az ukrán állampolgárok körében (1994–2007, %)

Politikai irányvonalak	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Kommunista	10,3	8,7	9,7	10,8	21,9	18,6	15,5	15,2	15,1	14,6	14,4	7,4	8,3	7,8
Szocialista	10,7	9,1	7,7	6,4	5,6	7,9	5,4	6,2	9,7	10,9	11,1	12,9	16,0	11,4
Szociáldemokrata	5,0	5,0	4,7	4,8	7,1	7,7	7,8	7,6	17,2	12,3	10,2	13,9	15,1	11,0
Zöld	—	—	—	—	—	—	—	—	5,2	3,2	3,3	2,7	2,1	2,5
Liberális	1,9	0,8	2,7	1,6	1,3	1,3	1,0	0,9	0,8	0,6	1,2	1,2	2,2	1,4
Kereszténydemokrata	3,3	2,9	2,4	2,9	2,2	2,7	2,9	2,9	2,5	2,3	2,5	3,1	2,3	2,9
Nemzeti-demokrata	6,4	5,2	6,1	4,9	6,2	5,0	7,5	6,7	6,8	7,9	8,4	10,2	9,3	9,7
Nacionalista	2,0	1,5	1,3	2,8	2,9	1,3	2,3	2,1	2,0	1,4	2,1	2,0	2,8	2,1
Egyéb	2,9	2,7	1,5	2,3	3,8	2,0	1,6	1,5	1,3	0,8	0,7	1,7	1,8	0,9
Általában semmilyen irányvonalat nem támogat	12,3	14,0	13,1	12,2	11,7	11,5	13,2	13,0	7,6	13,2	11,8	9,9	9,6	15,5
Még nem döntötte el	17,9	18,6	18,8	19,0	16,6	18,0	17,8	18,9	15,2	16,3	16,3	15,6	14,1	19,0
Nem igazodik el ezekben az irányvonalakban	27,6	31,4	32,1	32,3	20,7	23,8	24,9	24,8	16,3	16,3	17,9	19,3	16,4	15,7
Nem válaszolt	0,9	0,2	0,0	0,2	0,2	0,3	0,1	0,2	0,3	0,1	0,2	0,0	0,1	0,0

A „Melyik politikai irányvonalat érzi magához a legközelebb?" kérdésre adott válaszokban a megkérdezetteknek csak 1–2%-a nevezett meg liberális ideológiát, ezzel szemben legfőbbképpen a kommunista, a szocialista és a nemzeti-demokrata eszméket támogatják, melyek az Ukrajna által áhított Európai Unióban már rég nem örvendenek nagy támogatottságnak. Egyetlen dolog van, ami közel áll az európai valósághoz: kétszeresére növekedett a szociáldemokrata ideológia támogatottsága. Ezt segítheti az is, hogy egyre többen vannak azok, akik szerint az ukrán polgárok szabadon kinyilváníthatják politikai nézeteiket. Míg 2001-ben csak 35%-uk, 2003-ban már 49%-uk, 2006-ban pedig 66%-uk gondolta úgy, hogy az országban szólásszabadság van.

Az ukrán társadalom politikai kultúrájának fejlődésére jellemző minden ellentmondásosság, a társadalmi aktivitás és a politikai kompetencia igen alacsony szintje, a tömeges politikai ambivalencia és az autokrata irányítás veszélyének növekedése ellenére is több mutató szerint Ukrajnában a politikai kultúra demokratikus irányban fejlődik (növekszik az érdeklődés a politika iránt, egyre többen vannak azok, akik tájékozottak a politikában és képesek eligazodni a politikai eseményekben, növekszik a szociáldemokrata ideológia támogatottsága). Ez véleményünk szerint reményt ad arra, hogy az ukrán társadalomban, lassú és ellentmondásos módon ugyan, de általában véve demokratikus úton haladjon a társadalmi-politikai átalakulás.

Politikai kultúra – regionális megközelítésben

*A politikai kultúra regionális eltérései mint a szociológiai kutatás tárgya**

OLEKSZANDR SZTEHNIJ

A szociológiai irodalomban a régió elsősorban egy bizonyos társadalmi és hatalmi szervezet, valamint a kulturális hagyomány tere, amely lehetővé teszi a szociológusok számára, hogy az emberek területileg differenciált közösségéről beszéljenek. Szociológiai megközelítésben a territoriális szervezet különböző szintű és egymással különböző viszonyban álló regionális közösségek összessége.[1] A szociológiai kutatás feladata a regionális közösségek élettevékenységei regionális különbözőségeinek vizsgálata. A társadalom szociális-térbeli struktúrájának szociológiai elemzésekor a kutató a szociális-regionális közösségek működése és fejlődése szociális mechanizmusainak vizsgálatára fordítja a fő figyelmet.

A széles körű szociológiai vizsgálatok[2] tanúsága szerint a megkérdezettek egyértelmű többsége számára a „régió" fogalma kétféle tartalommal bír: az a hely, ahol állandó lakhelyük található, illetve Ukrajna területének egy része, amely eltér a megyétől történelme, kultúrája, gazdasága és kiterjedése alapján.

Az ukrán szociológusok odafigyelnek a regionális közösségek társadalmi fejlődésének történelmileg eltérő útjainak hatására, mivel ezek az eltérések befolyásolják e közösségek viszonyulását az ország történelmi múltjának

---

* Стегній Олександр: Типи політичної культури регіональних спільнот України. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* 2008. Вип. 2. 32–56.

1 Meier-Dallach, Hans-Peter – Hohermuth, Susanne – Nef, Rolf – Anliker, Roger: *Zwischen Zentren und Hinterland.* Diessenhofen, Verlag Rüegger, 1982. 6; Доленко, Дмитрий: Территориальная организация общества как объект научного исследования. *Регионология. Научно–публ. журнал.* 1999. № 2. 178–179.

2 1200 fő lekérdezése a Socis Hálózat által 1997-ben, és 1880 fő lekérdezése az Ukrajnai Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által 2004-ben.

eseményeihez, az államiság jelképeihez, a külpolitikai irányultsághoz és a stratégiai partnerséghez.[3]

Ukrajnában a regionális szubkultúrák, Szerhij Makejev megállapítása szerint, „történelmi fejlődés, a lakosság települési, végzettség szerinti és életkori sajátosságainak eredményei, melyek a hagyományokban, az életmódban, a valóságnak az individuumok általi érzékelésében és magyarázatában, szociális és gazdasági helyzetükben gyökeresedtek meg."[4]

Az ukrajnai szociológusok között elfogadott Ukrajna politikai földrajzi megközelítése is, melyeket az 1994-es választások[5] rögzítettek, amikor az államfői posztra először választották meg Leonyid Kucsmát. Ez azt jelenti, hogy „a történelmi-kulturális, gazdasági, településszerkezeti különbözőségek politikai formát öltöttek, és a hatalomért folytatott politikai harc eszközeivé silányultak, hangsúlyossá válásuk pedig a politikai játék szabályszerűségeinek egyikévé válik".[6]

A szociológusok a politikai kultúra regionális eltéréseit nem csak a „Kelet–Nyugat" tengely mentén különböztetik meg. Natalia Pohorila például azt a hipotézist állította fel, hogy Ukrajna kulturális tere „horizontálisan" (Nyugat–Kelet) és „vertikálisan" (Észak–Dél) is tagolódik. A politikai kultúrát a politikai kompetencia, a politikusokkal szembeni bizalom és a politikai aktivitás elegyeként vizsgálva, Pohorila rámutat arra, hogy a politikai kultúra

---

3 Стегній, Олександр: Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення України. *Український соціум*. 2004. № 2. 62–74; Стегній, Олександр – Чурілов, Микола: *Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження*. Київ, Центр "СОЦИС", 1998; Макеєв, Сергій – Патракова, Анжела: Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 3. 109–125; Кононов, Ілля: *Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України)*. Луганськ, Альма-матер, 2000; Кононов, Ілля: Донбас: етнічні характеристики регіону. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 2. 72–97; Odushkin, Ostap: Political Subcultures in Ukraine: Historical Legacy and Contemporary Divides, Extreme Movements and Ideological Preferences of Eastern and Western Ukrainians as Indicators of Hidden Antagonism. *Polish Sociological Review*. 2000. № 4. 411–445; Sereda, Victoria: Regional Historical Identities in Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk. *Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська Академія"*. 2002. T. 20. "Соціологічні науки". 26–33; *Регіональна Україна*. Київ, Геопринт, 2003.

4 *Регіональна Україна*... 8.

5 Ebben az évben Ukrajnában parlamenti és előrehozott elnökválasztásokat tartottak.

6 Оксамитна, Світлана – Макеєв, Сергій: Соціологічний ракурс політичної географії України. *Політичний портрет України. Бюлетень Фонду "Демократичні ініціативи"*. 1995. № 11. 6.

nevezett elemeinek nincs lineáris kapcsolata a „Nyugat–Kelet" tengellyel. Ráadásul, véleménye szerint, a politikai kultúrák szembenállása „polgári – elidegenedett" mintára sokkal inkább a Központi és a Déli régió sajátja.[7]

A politikai kultúra geopolitikai paramétereit figyelembe véve a politológusok rámutatnak arra, hogy Ukrajna geopolitikai terében három „geopolitikai" vektor létezik: délnyugati – a kulturális és felekezeti viszonyok befolyásának vektora; délkeleti – a gazdasági döntések befolyásának vektora; déli (beleértve a Krími Autonóm Köztársaságot is) – az ukrajnai politikában a szeparatista és az autonómiára törekvő befolyás vektora.[8] Volodimir Poltorak ugyanakkor a mai ukrán társadalomban három politikai szubkultúrát is megkülönböztet: az oroszt, az ukránt és a nyugatit, melyek közötti különbségeket elsősorban a társadalmi-gazdasági aktivitás és a nemzeti érdekekhez való viszonyulása különbözőségeivel magyaráz.[9]

A politikai kultúra regionális különbözőségeinek kutatásaiból csak példákat hoztunk fel, a felsorolás korántsem teljes. Mindez Ukrajna mint politikai-kulturális tér szegmentálásának alátámasztására szolgál. A működő regionális közösségeket megkülönbözeti egymástól a sajátos regionális tudat, melynek alapja a regionális identifikáció, a regionális érdekek és értékek, a közös történelmi és politikai tapasztalat, etnofelekezeti sajátosságok, a politikai kultúra alakításának regionális „ágensei".

Joggal beszélhetünk tehát a mai ukrán társadalomban a *konszenzusos politikai kultúra* hiányáról, azaz az ország polgárai nem azonos módon viszonyultak az egyes politikai erőkhöz, melyek adott ideológiai értékeket és politikai fejlődési utat képviselnek. Külön szükséges hangsúlyozni annak megkülönböztetett jelentőségét, hogy belső nemzeti konszolidáció következzen be a külpolitikai irányvonal támogatására a globalizálódás folyamatának feltételei közepette.

Joggal feltételezhetjük azt is, hogy Ukrajnában regionális szinten konfliktusos politikai kultúrák léteznek. A tudományos probléma lényege, hogy ennek a konfliktusosságnak a szintje mennyire mélyreható és időben menynyire kiterjedt.

---

[7] Погоріла, Наталія: Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури. In: *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи.* Київ, ПАРАПАН, 2004. 64, 78.

[8] Дацюк, Сергей – Грановский, Владимир: Геополитика, хронополитика и культурнополитика Украины. *Зеркало недели.* 1999. 16 января.

[9] *Социология и политика. Материалы круглого стола и научной конференции социологов и политологов Украины и России (19–21 июня 2003 года).* Киев, Институт социологии НАН Украины, 2003. 142–143.

A felvetett probléma tisztázása érdekében a politikai kultúra kutatásának funkcionális módját választottuk. A kutatás tárgya a regionalizmus hatása Ukrajna regionális közösségei politikai kultúrájának egyes funkcióira. A 2004 végi nagy társadalmi felzúdulás („narancsos forradalom") és az ország társadalmi-politikai fejlődése lehetséges új forgatókönyveinek figyelembe vételével, a politikai kultúra sokféle funkciói között a legaktuálisabbnak a demokráciához való viszony és a mozgósító funkció tűnik. Ezeknek a funkcióknak a kombinálása a politikai kultúra négyféle típusára enged következtetni: aktív–demokratikus; passzív–demokratikus, aktív–nem demokratikus és passzív–nem demokratikus.[10]

Ennek a tipológiának elsősorban a kellő társadalmi önszerveződéssel rendelkező ukrajnai civil társadalom kiépítése távlatainak meghatározása, valamint a társadalmi fejlődés demokratikus útjának társadalmi támogatása szempontjából van jelentősége.

A régió a politikai kultúra nevezett funkcióit befolyásoló tényező, bennünket azonban elsősorban mint az emberi közösség élettevékenysége társadalmi-politikai és szociokulturális aspektusainak territoriális szervezési elve érdekel. A közös szociális-kulturális értékek összeegyeztethetőségét és a politikai szolidaritás szintjét a politikai önidentifikáció alapján elemezzük a „jobboldali–baloldali" skála, a működő társadalmi-politikai gyakorlatok alapján, figyelembe véve a szociokulturális közeg alakulását és a regionális közösségek társadalmi-politikai infrastruktúrájának sajátosságait.

A regionális tényező hatását a politikai kultúrára négy makrorégióban vizsgáljuk, ezek: Központi, Nyugati, Keleti és Déli. Ennek a felosztásnak a célszerűségét indokolja a statisztikai elemzés kiválasztott egységeinek növelése és az adott makrorégiók területének egybeesése a parlamenti és elnökválasztások földrajzi-szavazóköri területfelosztásával. Minden megkérdezett 18 év feletti volt, tekintettel arra, hogy ez a korhatár a választásokon való részvétel esetében is. 1973 esetet dolgoztunk fel.

Az ukrajnai regionális közösségek politikai kultúrája dinamikájának elemzéséhez a 2005. évben és 2006 elején a 2006-os *Ukrán társadalom* elnevezésű kutatás empirikus adatait használtuk fel. A *1. táblázatban* az ETK jelzésű oszlopban a 2005. évi *Európai társadalomkutatás*, az UT jelzésű oszlopban pedig az előbb említett kutatás makrorégióinak összetételét tüntettük

[10] Ezt a tipológiát Jevhen Holovaha dolgozta ki az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete *Az ukrán társadalom politikai kultúrája: a fejlődés tendenciái és törvényszerűségei (2002–2005)* program keretében.

fel. Külön felhívjuk a figyelmet arra, hogy a makrorégiók felépítése (a hozzá tartozó megyék) mindkét kutatásban azonos volt.

1. táblázat. Ukrajna makrorégiói megyék szerint

Makrorégiók	ETK	UT	Megyék
Központi	634	568	Cserkaszi, Csernyihiv, Hmelnickij, Kijev (Kijev várossal együtt), Kirovohrad, Poltava, Szumi, Vinnica, Zsitomir
Nyugati	608	340	Csernyivci, Ivano-Frankivszk, Kárpátalja, Lemberg, Rivne, Ternopil, Voliny
Keleti	297	394	Doneck, Harkiv, Luhanszk
Déli	434	481	Dnyipropetrovszk, Herszon, Mikolajiv, Odesza, Zaporizsja és a Krími Autonóm Köztársaság
Összesen	1973	1783	

A politikai kultúra típusai szociológiai vizsgálatának módszertana

Az ukrán társadalomra a politikai kultúra négyféle típusa jellemző, melyeket a „demokratikus – totalitárius" és „aktív – passzív" térben vizsgálunk. Annak megállapítása céljából, hogy a megkérdezettek a politikai kultúra melyik típusához állnak a legközelebb, két skálát dolgoztunk ki. Az empirikus kutatás eszköztára kialakításának első szakaszában megfogalmaztunk 50 állítást a demokráciához és 50 állítást a politikai aktivitáshoz való viszonyulással kapcsolatban. Minden állítás esetében 5 pontos skálán kellett bejelölni a hozzáállást. Annak érdekében, hogy ne legyen monoton a válaszadás, az első 25 állítással való egyetértés, illetve a második 25 állítással való egyet nem értés jelentette a demokrácia támogatásának indikátorát. Ugyanígy a második kérdéscsoport esetében az első 25 állítással való egyetértés és a második 25 állítással való egyet nem értés jelezte a megkérdezett pozitív hozzáállását a politikai aktivitás kérdéséhez.

Megfelelő átkódolás után kiszámítottuk a demokrácia és a politikai aktivitás támogatásának additív indexeit. Mindkét index 1 és 5 pont között mozgott. Az 1-es a demokrácia széles körű támogatását vagy az aktív politikai cselekvésre való készséget jelezte. Az 5-ös pedig a demokrácia elvetését és az aktív politikai cselekvésre való képtelenséget mutatta.

A mérés érvényességének a megállapítása céljából irányított módon megkérdeztünk 10 különböző társadalmi és életkori csoportba tartozó személyt. Vizsgáltuk egyes mutatók állandóságát, az additív indexek megbízhatóságát

(megbízhatósági modell, amely a skála egyes értékeinek összehangolásán alapszik és a Cronbach-féle alfa koefficiens jelöli), az additív index korrelációját az egyfaktoros döntéssel (a faktorokat a fő komponensek módszerével állapítjuk meg). Figyelembe vettük ezenkívül a skála tartalmi kiegyensúlyozottságát és a külső validitás mutatóit, amit az elemzés során kapott skálavariációk és a megkérdezettek politikai orientációjára vonatkozó kérdés korrelálása alapján értékeltünk. Az irányított lekérdezések alapján két skálát állítottunk fel, melyek mindegyike 6 pontos volt (azaz, 6 állítást tartalmazott). Ennek köszönhetően mindkét index megbízhatóvá vált (a Cronbach-féle alfa modell alapján) és magas szinten korreláltak a megfelelő egyfaktorú döntésekkel (a faktorokat a fő komponensek módszerével választottuk ki). Ezzel a módszerrel történt az ukrajnai kutatásban a megkérdezettek empirikus besorolása a politikai kultúra kiválasztott négy elméleti típusának valamelyikébe.

A kérdések összeállítását Jevhen Holovaha, az eredmények elemzését pedig Andrij Horbacsik irányította a munkacsoportban.

A politikai kultúra demokratikus szintjének regionális összetevője

A politikai kultúra orientáló funkciója, melyet esetünkben a demokrácia szintjének mutatójával korlátoztunk, regionális összetevőjének elemzése a területileg behatárolt közösségek politikai identitásán alapszik, figyelembe véve a nyelvi-etnikai szerkezet sajátosságait, az adott régió szociokulturális közegében való politikai szocializáció időbeni kiterjedését, valamint a demokrácia reális ukrajnai működésének általános értékelését.

A politikai kultúra típusainak a „demokrácia–nem demokrácia" skála szerinti regionális osztályozása jelentős mértékben különbözik az elemzés módszerétől függően. Többek között, amennyiben a demokratikusság skáláját megosztjuk a 18.5 pont mentén, akkor a politikai tömegkultúra demokratikus típusa lesz az uralkodó Ukrajna mind a négy makrorégiójában. Amennyiben viszont a gyors (K-means) klaszteranalízishez folyamodunk mozgásban levő (nem rögzített) központokkal, akkor valósabb képet kapunk, vagyis azt, hogy a politikai kultúrának ez a típusa csak a Nyugati makrorégióban van döntő pozícióban. Az alábbi táblázatot a 2005. évi *Európai társadalomkutatás* adataiból állítottuk össze.

2. táblázat. A politikai kultúra empirikus típusainak regionális elterjedtsége „demokratikus – nem demokratikus" skála szerint, %

Makrorégiók	Politikai kultúra empirikus típusai			
	Demokratikus		Nem demokratikus	
	Gyors klaszteranalízis	Skálaosztás 18.5	Gyors klaszteranalízis	Skálaosztás 18.5
Nyugati	57.8	87.7	42.2	12.3
Központi	47.1	80.8	52.8	19.2
Keleti	34.0	67.1	65.0	32.9
Déli	41.5	71.9	58.5	28.1
Átlag	*47.1*	*77.2*	*52.9*	*22.9*

A regionális klasszifikáció bemutatott eltérései, összefüggésben a választott elemzési módszerrel, összekapcsolódnak a demokratikus politikai kultúra empirikus típusának az adott regionális metszetben való elterjedtségének hierarchiájával.

Így a legtöbb megkérdezett, aki osztja a politikai kultúra demokratikus típusának értékeit, a Nyugati makrorégióban él (a többi régiótól való eltérést egy tizedes pontossággal adtuk meg). Második helyre került a Központi makrorégió, amelyik a politikai kultúra demokratikus típusát támogatók száma alapján megelőzte a Déli és a Keleti makrorégiókat. A gyors klaszteranalízis lehetővé teszi, hogy öt századnyi pontossággal adjuk meg a különbséget a Keleti és a Déli makrorégiók között. Ugyanakkor épp az utóbbi elemzési módszer bizonyult „érzékenyebbnek" az eltérések nagyságának bemutatására a politikai kultúra demokratikus típusának elterjedtségét illetően a Központi és a Déli makrorégiókban. Míg a gyors klaszteranalízis nem mutatott ki érzékelhető különbséget a szóban forgó makrorégiók között, a skála megosztásával azonban ez egy tizedes pontossággal kimutatható.

Diametrálisan ellentétes képet kapunk azoknak a megkérdezetteknek a makrorégiókban való megoszlásáról, akik a politikai kultúra nem demokratikus típusát támogatják. Itt az első két lépcsőfokra a Keleti és a Déli makrorégiók, a harmadikra a Központi és az utolsóra a Nyugati makrorégió került. A skála megosztása a 18.5 pont mentén minden makrorégió között statisztikailag releváns eltérést mutat ki, míg a gyors klaszteranalízis „nem veszi észre" a különbséget Kelet és Dél között.

A politikai kultúra elterjedtsége regionális különbözőségeinek vizsgálata a „demokratikus – nem demokratikus" skála szerint 2005-ben és 2006 elején az általunk választott két módszerrel lényeges különbözőségek kimutatását tette lehetővé. Míg a gyors klaszteranalízis nem tud statisztikailag

releváns különbséget tenni az összes makrorégió között a jelzett időszakban, úgy a 18.5 pont mentén megosztott skála ezzel ellentétes eredményre vezet. Kivételt csak a Keleti makrorégió képez, amelyben egyik elemzési módszer sem tudott változást kimutatni a demokratikus politikai kultúra empirikus típusának elterjedtségét illetően.

A *3. táblázatban* egyes számmal jelöltük a gyors klaszteranalízist és kettessel a skála megosztását a 18.5 pontnál. A 2005-ös adatok az *Európai társadalomkutatás*, a 2006-os adatok pedig az *Ukrán társadalom* elnevezésű kutatás számai.

3. táblázat. A regionális különbözőségek dinamikája a politikai kultúra empirikus típusainak elterjedtsége szempontjából a „demokratikus – nem demokratikus" skála szerint, %

Makrorégiók	A politikai kultúra empirikus típusai							
	Demokratikus				Nem demokratikus			
	1		2		1		2	
	2005	2006	2005	2006	2005	2006	2005	2006
Nyugati	57.8	57.7	87.7	80.0**	42.2	42.4	12.3	20.0**
Központi	47.1	46.8	80.8	69.9**	52.8	53.2	19.2	30.1**
Keleti	34.0	37.8	67.1	61.1	65.0	62.2	32.9	38.8
Déli	41.5	38.2	71.9	61.1**	58.5	61.8	28.1	38.9**
Átlag	*47.1*	*44.6*	*77.2*	*67.5***	*52.9*	*55.4*	*22.9*	*32.5***

** – szignifikáns 0.01 alatt

A politikai kultúra értékrendje, melynek elengedhetetlen eleme a demokratikus értékekhez való viszonyulás, hosszadalmas politikai szocializáció során alakul ki és külső politikai események hatására változhat meg lényegesen rövid idő alatt,[11] főleg ha ezek az események érzelmi túlfűtöttséggel járnak. Emiatt elfogadható, hogy a gyors klaszteranalízis a politikai kultúra empirikus típusában a demokrácia szintjét illetően nem mutatott ki jelentős regionális különbségeket.

A politikai kultúra orientációs funkciója tekintetében jelentősége van a regionális közösségek *politikai identitásának* is. A politikai identitás természeténél fogva egyidejűleg racionális és reflexív, és szorosan

[11] Esetünkben Julia Timosenko kormányának lemondásáról, a „narancsos koalíció felbomlásáról" és a Régiók Pártjának a 2006. márciusi választásokon aratott győzelméről van szó.

összekapcsolódik a politikai identifikációval, mint a személyiség kialakulásának mechanizmusával és megkülönböztethetőségének módjával. A politikai kapcsolatokban az egyik ágens identifikációja a másikkal elképzelhetetlen a személyek identifikációja nélkül. Megkülönböztetünk szituatív és attól független politikai identitást. Míg a szituatív identitás összefüggésben áll az aktuális politikai gyakorlattal és változhat az alany diskurzusától vagy reflexiójától az adott politikai helyzetre, addig a pillanatnyi helyzettől független politikai identitást mindenekelőtt az alany saját politikai meggyőződése és korábbi személyes politikai tapasztalata determinálja.[12]

Az *Európai társadalomkutatás*ban a politikai identitás operacionalizálására a politikai nézetek önidentifikálását vették figyelembe a hagyományos „jobboldali – baloldali" skála alapján.

A „jobboldali – baloldali" skála 11 pontos volt, ahol a 0 a teljes mértékben baloldali politikai nézeteket, a 10 pedig a teljes mértékben jobboldali nézeteket jelentette. A további elemzés és a megkérdezettek politikai nézeteik szerinti alcsoportjainak kialakítása érdekében a skálát feltételesen három kategóriára osztottuk. Az első kategória 0-tól 3 pontig, ami a baloldali nézeteket, a második 4-től 6 pontig, ami a centrista nézeteket, a harmadik pedig 7-től 10 pontig, ami a jobboldali politikai nézeteket jelenti.

A kapott eredmények szemmel látható makroregionális eltéréseket mutatnak a politikai önidentifikáció tekintetében a „jobboldali – baloldali" skála szerint. Többek között különböző pólusokra került a Nyugati és a Keleti makrorégió. Míg az előbbibe tartozik a legtöbb olyan megkérdezett, aki jobboldali nézeteket vall, az utóbbiban pedig a baloldali nézeteket vallók vannak a legtöbben. A Központi és a Déli makrorégiók sajátos politikai puffert képeznek. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a centrista nézeteket vallók nagyjából egyenlően oszlanak meg minden makrorégióban, és körülbelül a felét teszik ki azoknak, akik nyilatkoztak politikai nézeteikről. Az átlagos pontérték (5.54 pont) szintén azt bizonyítja, hogy a mai ukrán társadalomban kellőképpen elterjedtek a centrista politikai nézetek. Ez a tendencia különösen jellemző a Keleti és a Déli makrorégiókra, ahol az eltelt időszakban a centrizmus híveinek száma meghaladta a baloldali nézeteket vallók számát.[13]

A *4. táblázat*ban szereplő megkérdezettek számának és az *Európai társadalomkutatás*ban megkérdezettek száma között azért van eltérés, mert a köz-

[12] Качанов, Юрий: *Опыты о поле политики. Интерференция.* Москва, Институт экспериментальной социологии, 1994. 116–119.

[13] Стегній, Олександр: Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2005. № 3. 108–109.

vélemény-kutatásban résztvevők közül kevesen tudták identifikálni politikai nézeteiket a „jobboldali–baloldali" skála szerint, így értelemszerűen kimaradtak ebből a táblázatból.

4. táblázat. Politikai önidentifikáció a „jobboldal – baloldal" skála szerint, %

Makrorégiók	N	Politikai önidentifikáció		
		Baloldali	Centrista	Jobboldali
Nyugati	343	5.0	40.2	54.8
Központi	373	17.4	49.6	33.0
Keleti	272	30.5	53.3	16.2
Déli	315	22.9	55.2	21.9
Átlag	*1303*	*18.2*	*49.3*	*32.5*

Sikertelen volt az a kísérlet, hogy a politikai kultúra demokratikus és nem demokratikus típusai képviselőinek számbeli eltérése és a makroregionális közösségek *településszerkezeti sajátosságai* között összefüggést találjunk. Valóban, a legnagyobb létszámú falusi közösség a Nyugati makrorégióban él,[14] miközben a Keleti és a Déli makrorégiókból került ki a legtöbb olyan megkérdezett, akik 100 ezres lélekszámot meghaladó nagyvárosból származnak. A statisztikai elemzés (hí-négyzet teszt) azonban nem mutatott ki összefüggést a politikai kultúra típusa és a településtípus között.

A makroregionális eltérések lehetséges magyarázata lehet még a helybeli lakosság demográfiai struktúrája, mivel a megkérdezett 35 évnél fiatalabb emberek között volt a legkevesebb passzív nem demokrata. Ugyanakkor a nyugdíjas korú megkérdezettek között éppen ellenkezőleg, összehasonlítva a többi életkori csoporttal, a passzív nem demokratákkal egyidejűleg a legkevesebb aktív demokrata található.

Ám az életkori makroregionális megoszlás mégsem mutatott ki jelentős eltéréseket. Más szavakkal, mindhárom életkori csoport egyenlően oszlik meg a makrorégiókban és ezért az életkori tényező nem befolyásolja jelentősen a regionális közösségek politikai kultúrájának típusát.

[14] Hagyományosan a Nyugati makrorégióban a legnagyobb a falusi lakosság részaránya, a teljes népesség fele. Részletesebben lásd. Шатохін, Анатолій: Українське село: поселенська мережа в регіональному аспекті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2002. № 1. 180–189.

A lakosság *nyelvi-etnikai struktúrájának* befolyása a politikai kultúra típusaira makroregionális szinten nem vizsgálható, mivel nem kérdeztünk rá a kutatásban a nemzetiségi hovatartozásra. Az azonban lehetséges, hogy a nyelv befolyását vizsgáljuk a politikai kultúra típusaira a bilingvizmus feltételei között. Az ukrán állampolgárok többsége beszéli mind az ukrán, mind az orosz nyelvet, és általában ideológiai alapon döntik el, hogy adott helyzetben melyiket használják. Mihajlo Miscsenko szerint „a nyelvválasztással az ember gyakorlatilag bizonyos szociális sztereotípiát választ [...] azt a nyelvet választja, amelyet a hagyomány 'ír elő' az adott szociokulturális közegben".[15] A regionális közösségeknek a társadalmi-politikai eseményekre való reagálásának mentális és érzelmi sztereotípiáit a nyelvben rögzült szociokulturális normák határozzák meg. A nyelv a szociális emlékezet része és azon jelentéseknek az összessége, amelyek az emberi tevékenység tájékozódási alapját képezik. A világ nyelvi képe döntő szerepet játszik a regionális közösségeknek a társadalmi eseményekhez és a társadalmi-politikai élet alanyaihoz való viszonyának alakításában.

Van olyan vélemény, mely szerint a „mentális forradalom" lehetővé teszi, hogy az ukrán nyelv ne csak mint nyelvi jelenség, hanem mint a poszttotalitárius politikai rendszer új társadalmi valóságának társadalmi fenoménja kerüljön be a társadalmi életbe. A szovjet rendszerben kialakított sztereotípia az „antikommunista" ukrán nyelvről az előnyére vált a szocialista rendszer bukásának időszakában, mivel az ukrán nyelv az „antikommunista forradalom" nyelve lett, a politikai szférában „haladó" imidzsel ruházták fel.[16]

Valerij Hmelko igazolta, hogy a lakosság nyelvi-etnikai struktúrája döntő módon befolyásolja azt is, hogy a polgárok kire adják szavazatukat és egyik oka a nyilvánvaló politikai szembenállásnak a „Kelet" – „Nyugat" vonal mentén.[17]

Az *Európai társadalomkutatás* eredményei arról tanúskodnak, hogy a szűkebb személyes körben használt nyelvnek érezhető befolyása van a politikai kultúra típusára.

Többek között a politikai kultúra demokratikus típusát vallók zöme (függetlenül aktivitásuk mértékétől) otthonában az ukrán nyelvet használja. A politikai kultúra nem demokratikus típusának pedig abban a körben volt nagyobb támogatottsága, ahol családi körben többnyire oroszul beszélnek.

---

[15] Міщенко, Михайло: Мова і політичне життя. *Незалежний культурологічний часопис "Ї"*. 2004. № 35. 126.

[16] Uo. 130.

[17] Хмелько, Валерій: Через що політикам вдається розколювати Україну. *Дзеркало тижня*. 2006. 24 червня.

A Nyugati és a Központi makrorégiókban volt a legtöbb ukránul beszélő megkérdezett, a Keleti és a Déli makrorégiókban pedig a legtöbb oroszul beszélő.

Mivel a megkérdezettek közül 28 személy kivételével mindenki más családi-baráti körben ukránul vagy oroszul beszél, a táblázatban csak e két nyelv szerinti makroregionális megoszlást tüntettük fel.

5. táblázat. Az otthoni nyelvhasználat makroregionális megoszlása, %

Makrorégiók	N	A családban használt nyelv	
		Ukrán	Orosz
Nyugati	409	95.4	3.9
Központi	669	76.2	23.4
Keleti	424	18.1	81.5
Déli	454	24.9	70.9
Átlag	*1956*	*55.4*	*43.1*

A politikai értékek alakításnak és a politikai kultúra egyik nemzedékről a másikra való áthagyományozásának vizsgálatára a politikai szocializáció fogalmát használjuk, amely lehet közvetlen vagy közvetett. A szocializáció közvetlen, amikor a politikával kapcsolatos információ, értékrend vagy vélemény közvetlenül átadódik. A politikai szocializáció közvetett jellegű, amikor a politikai nézetek formálódása konkrét társadalmi feltételek közepette, beleértve az adott regionális közösséghez tartozást, szerzett személyes tapasztalatok révén formálódik.

A regionális közösségek politikai kultúrájának „demokratikus – nem demokratikus" skála szerinti típusára befolyással van az, ha valaki Ukrajna területén született, és egy adott, területileg behatárolt régió *szociokulturális közegében eltöltött politikai szocializáció hosszúsága*. Éppen ez esetben kell figyelembe venni a regionális politikai identitásokat.

A regionális politikai identitások közötti különbségeket hosszú és rövid lejáratú tényezők egyaránt befolyásolják. Az előbbiekhez tartoznak a településhálózat, az etnikai összetétel, a valláshoz való viszony, a történelmi identitás, a demokráciára vagy a totalitarizmusra való beállítódás, a regionális autonómiákkal kapcsolatos sztereotípiák és a nemzetállam unitáris berendezkedésének megőrzésére törekvés sajátosságai. A rövid lejáratú tényezők a regionális elit helyzetfüggő érdekeivel, az össznemzeti információs bázisok elhelyezésével és a regionális mediális tér konfigurálásával, az aktuális politikai folyamatokkal (tipikus példa a választási kampányidőszak) hozható összefüggésbe.

A regionális tér vagy a társadalmi közeg nem csak az emberek életének speciális anyagi-egzisztenciális feltételeit jelentik, melyeket gazdasági, strukturális és politikai adatokkal írhatunk le. A környező fizikai és társadalmi tér egyben információhordozó és motivációs tér is, melynek keretei között az individuumok egymással eszmecserélnek és interpretálják a végbemenő eseményeket.

Az ukrán társadalom regionális különbözőségeit vizsgáló szociológiai kutatások elsősorban arról tanúskodnak, hogy rendkívül fontos szerepük van a regionális tömegtájékoztatási eszközöknek, amelyek információkat közölnek a politikai eseményekről, ugyanakkor közvetítik azokat a legfontosabb értékeket, amelyeket a regionális közösségek befogadnak. A tömegtájékoztatási eszközök képesek egyes eseményeket mint össznemzeti szimbolikus tőkét közvetíteni, s jelentős eszközei a politikai nézetek alakításának.[18]

Egyes lembergi és donecki újságok elemzéséből[19] az derült ki, hogy lényeges különbség van egyes ünnepek és történelmi személységek narratív és diskurzív megjelenítése között. Lemberg történelmi emlékezetében a legfontosabb szerepük a hagyományos és az új ukrán ünnepeknek, valamint a szovjet időszakot megelőző korok történelmi személyiségeinek és eseményeinek van. Doneck esetében ellenkezőleg, az újságcikkekben a szovjet időszak történelmi személyiségei és eseményei dominálnak, ezeket tüntetik fel pozitív színezetben. Az új ukrán ünnepek meghonosítása nem eredményezte azt, hogy az emberek most már egységesen szemlélnék a múltat, csak tovább erősítették Ukrajna lakosságának történelmi identitásaiban a regionális különbözőségeket.

Ily módon a fenti összetevők együttes hatása eredményeképpen létrejöhet „a regionális fejlődés mintája – a regionális identitás újratermelésének történelmileg kialakult típusa, a régió sajátos „szociokulturális kódja", amely meghatározza fejlődésének típusát".[20]

Kiderült, hogy a politikai kultúra demokratikus típusa elsősorban azok között elterjedt, akik Ukrajna területén születtek, míg a nem demokratikus típus leginkább azokra a megkérdezettekre jellemző, akik az ország határain kívül születtek.

Az *Európai társadalomkutatás* eredményeinek makroregionális megoszlása arról tanúskodik, hogy a megkérdezettek közül azok, akik Ukrajnában születtek, a legkevesebben a Keleti makrogéióban élnek. Ezzel együtt ebben,

[18] Vö: Кононов, Ілля: *Етнос. Цінності. Комунікація*... i. m.; Sereda, Victoria: Regional Historical Identities in Ukraine... i. m.

[19] Vö: Sereda, Victoria: Regional Historical Identities in Ukraine... i. m.

[20] Баранов, Андрей: Региональная политическая идентичность. In: *Социальная идентичность: способы концептуализации и измерения*. Краснодар, 2004. 79.

valamint a Déli makrorégióban él a megkérdezettek közül a legtöbb olyan, aki Ukrajna határain kívül született.

6. táblázat. A megkérdezettek születési ország szerinti megoszlása makroregionális szinten, %

Makrorégiók	N	Születési ország	
		Ukrajna	Egyéb ország
Nyugati	412	95.1	4.9
Központi	672	90.6	9.4
Keleti	426	77.5	22.5
Déli	473	82.5	17.3
Átlag	*1983*	*86.8*	*13.2*

Az elvégzett szociológiai felmérések[21] szerint Ukrajna politikai tömegkultúrájára ható regionális tényező befolyásának mértékét a szociokulturális közeg formálódása történelmi feltételeinek különbözőségei befolyásolják. Ukrajna különböző területein a szociokulturális közeg alakulásának történelmi feltételeiben tapasztalható eltérések megfogható regionális ideológiai különbözőségekhez vezetnek, többek között az ukrán nemzeti újjászületés eszméjéhez való viszonyban. Viktor Sztepanenko véleménye szerint az utóbbi bizonyos mértékben legitimálta a 2004. évi elnökválasztások alkalmával a forradalmi színezetű protestálást.[22]

Figyelemre méltó Viktória Szereda lembergi szociológus álláspontja, aki rámutatott arra, hogy a mai Ukrajnában a történelmi múltnak két alapparadigmája létezik: a „szovjet", amelyik az ukrán történelmet az orosz történelem változataként mutatja be és a hagyományos ukrán történelem, amely az önálló és független történelmet hangsúlyozza. Míg az első paradigma elsősorban a Keleti és Déli, a második a Nyugati és részben a Központi makrorégió lakossága közt elterjedt.

Amikor egy területileg behatárolt közösség hangsúlyozza, hogy rendelkezik bizonyos közös emlékezettel a közös tapasztalat folytán, ezzel az elképzelt közösség nyilvánvaló realitást nyer. Ezért a történelmi múltra

[21] Vö: Стегній, Олександр: Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації... i. m.; Стегній, Олександр: Регіональний чинник розвитку політичної культури ... i. m.

[22] Степаненко, Віктор: До громадянського суспільства. In: *Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори-2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей.* Київ, Інститут соціології НАН України, 2005. 83.

vonatkozó értékelések variabilitása, ami a történelmi események felfogásának szociokulturális sztereotípiáival van összefüggésben, ma is befolyással van a politikához való viszonyulásra, többek között a regionális közösségek politikai orientációjára és választási magatartására.[23]

Feltételezhetjük, hogy amennyien a politikai kultúra demokratikus típusához tartoznak, ugyanannyian elégedettek a demokrácia ukrajnai működésével.

Az elégedettség mérésére az *Európai társadalomkutatás*ban 11 pontos skálát használtuk: 0-tól 3 pontig – egészében elégedetlen, 4-től 6 pontig – ugyanannyira elégedetlen, mint amennyire elégedett, 7-től 10 pontig – egészében elégedett.

A kapott eredmények azt tanúsítják, hogy a demokrácia ukrajnai működésével a legtöbben a Keleti és a Déli makrorégiókban elégedetlenek, ott, ahol a legutóbbi elnökválasztáson a többség a vesztes jelöltet támogatta, amit pszichológiai traumaként éltek meg. Ezekben a makrorégiókban vannak a legkevesebben azok, akik elégedettek a demokrácia működésével országunkban. Ezzel ellentétes képet kapunk a Nyugati és a Központi makrorégiókban, ahol a legtöbb támogatója volt a hivatalban levő államfőnek. Mindazonáltal az ország demokratikus fejlődésének távlatai szempontjából külön figyelmet érdemel az a tény, hogy egyik makrorégióban sem haladta meg a demokrácia működésével elégedettek aránya az 50 százalékot. Ráadásul még a Viktor Juscsenko fellegvárának tekinthető Nyugati makrorégióban sem éri el a számuk a megkérdezettek egyharmadát.

7. táblázat. A demokrácia ukrajnai működésével való elégedettség mértéke, %

Makrorégiók	N	Az elégedettség mértéke		
		Egészében elégedetlen	Amennyire elégedetlen, ugyanolyan mértékben elégedett	Egészében elégedett
Nyugati	377	27.1	43.5	29.4
Központi	527	32.1	38.9	29.0
Keleti	350	70.3	24.0	5.7
Déli	408	55.1	33.3	11.5
Átlag	*1662*	*44.6*	*35.4*	*19.9*

[23] A mai regionális ideológiai sajátosságok történelmi gyökereiről tanúskodnak azok a nagy tömegeket megmozgató rendzavarások, melyekre 2007 októberében Ukrajna fővárosának főutcáján került sor, amikor is az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) támogatói és ellenzői csaptak össze, kifejezve ezzel ellentétes viszonyulásukat a szervezetnek annak megalakulása 65. évfordulója kapcsán.

A demokrácia ukrajnai működésével elégedetlenek körében van a legtöbb passzív nem demokrata, valamint passzív demokrata, és ellenkezőleg, a legkevesebb aktív demokrata. A demokrácia működésével való elégedettség átlagos szintje gyakorlatilag nincs befolyással a politikai kultúra típusára. A demokráciával elégedettek között a legtöbb az aktív demokrata és a legkevesebb a passzív demokrata és nem demokrata.

Ily módon a demokrácia működésével való elégedettség szintje a politikai kultúra aktív demokrata és passzív nem demokrata típusainak elterjedtségére van befolyással. A demokráciával való elégedettség szintjének makroregionális megoszlásának figyelembevételével válik érthetővé, miért van az, hogy a Nyugati és a Központi makrorégiókban több az aktív demokrata, a Keleti és a Déli makrorégiókban pedig a passzív nem demokrata.

A politikai kultúra aktiváló funkciójának regionális összetevője

Akárcsak a politikai kultúra empirikus típusainak a „demokratikus–nem demokratikus" skála szerinti vizsgálatakor, a „passzív–aktív" skála alapján is szembetűnő különbség van az adatok között az elemzés módszerétől függően.

A 18.5 skálaosztásnál, mind a négy makrorégió elkülönül a politikai kultúra mind passzív, mind aktív típusának empirikus szintjét illetően. Ezzel a módszerrel az derül ki, hogy a passzív típus minden makrorégióban megelőzi az aktív típust, csak részben kivétel a Nyugati makrorégió, mégpedig annak következtében, hogy országos szinten egyértelmű a passzív típus nagyobb elterjedtsége (majdnem kétszerese az aktív típusnak). Ugyanakkor a gyors klaszteranalízis nivellálja a regionális különbségeket a Nyugati és a Központi makrorégiók között és majdnem kétszeresével csökkenti az eltérést a politikai kultúra passzív és aktív típusainak elterjedtségi szintje között.

Ezzel együtt külön figyelmet érdemel az a tény, hogy a választott elemzési módszertől függetlenül az *Európai társadalomkutatás*ban végig megmarad a makrorégiók elhelyezkedésének hierarchiája a „passzív – aktív" skálán. A passzív típus elterjedtsége tekintetében az első helyre a Keleti makrorégió kerül, mögötte következik a Déli, a politikai kultúra aktív típusának tekintetében pedig a Nyugati és a Központi régió lakosai járnak az élen.

Az a tény, hogy a passzív típus elterjedtségének maximális szintje a Keleti és a Déli makrorégiók megkérdezetteire esik, nagy mértékben magyarázza annak alapvető okát, miért nem volt Viktor Janukovics jelöltségének reális támogatottsága a 2004-es elnökválasztás viharos eseményeket követő második fordulójában. A politikai kultúra passzív típusának dominanciája miatt a jelzett

makrorégiókban Janukovics elektori támogatottsága alapvetően deklaratív jellegű volt és nem vált tömegessé a politikai tiltakozási akciók következtében.[24]

8. táblázat. A politikai kultúra empirikus típusainak regionális elterjedtsége a „passzív – aktív" skála szerint, %

Makrorégiók	Politikai kultúra empirikus típusai			
	Passzív		Aktív	
	Gyors klaszteranalízis	Skálabeosztás 18.5	Gyors klaszteranalízis	Skálabeosztás 18.5
Nyugati	34.2	49.5	65.8	50.5
Központi	33.2	57.3	66.7	42.7
Keleti	63.3	88.8	36.7	11.2
Déli	49.3	72.4	50.7	27.6
Átlag	*41.6*	*66.1*	*58.4*	*34.0*

A politikai kultúra empirikus típusainak „passzív – aktív" skála szerinti 2005–2006-os vizsgálata a regionális eltérések dinamikáját illetően lényeges változásokat mutat. Függetlenül a választott elemzési módszertől a Nyugati és a Központi régió megkérdezettei körében érezhetően csökkent az aktivitás, miközben a Keleti és a Déli makrorégiók megkérdezettjei körében lényegesen nőtt.

A kapott eredmény teljes mértékben érthetővé válik, ha figyelembe vesszük a politikai Olümpuszon végbemenő eseményeket, mégpedig a Régiók Pártjának győzelmét a „narancsos" koalíció tandemje fölött. A Régiók Pártjának győzelme a 2006. évi parlamenti választásokon hozzájárult a politikai kultúra aktív típusa elterjedtségének növekedéséhez támogatói között, akik elsősorban az ország Keleti és Déli makrorégióiban koncentrálódnak. Ennek a tüköreseménye játszódott le a Nyugati és részben a Központi makrorégióban a „narancsosok" veresége után.

A *9. táblázatban* 1-es számmal jelöltük a gyors klaszteranalízist és 2-es számmal a skála megosztását a 18.5 ponton. A 2005-ös adatokat az *Európai társadalomkutatás*, a 2006-os adatokat pedig az *Ukrán társadalom* kutatása szolgáltatta.

[24] Hans van Zon: Political Culture and Neo-Patrimonialism under Leonid Kuchma. *Problems of Post-Communism.* 2005. September–October. 19–20.

9. táblázat. A regionális különbözőségek dinamikája a politikai kultúra empirikus típusainak elterjedtsége szempontjából a „passzív – aktív" skála szerint, %

Makrorégiók	Politikai kultúra empirikus típusai							
	Passzív				Aktív			
	1		2		1		2	
	2005	2006	2005	2006	2005	2006	2005	2006
Nuygati	34.2	43.6**	49.5	69.1**	65.8	56.5**	50.5	30.9**
Központi	33.2	43.7**	57.3	73.6**	66.7	56.3**	42.7	26.4**
Keleti	63.3	54.8**	88.8	85.0	36.7	45.2*	11.2	14.9
Déli	49.3	49.9	72.4	81.9**	50.7	50.1	27.6	18.1**
Átlag	*41.6*	*47.8***	*66.1*	*77.5***	*58.4*	*52.2***	*34.0*	*22.5***

* – szignifikáns 0.05 alatt

** – szignifikáns 0.01 alatt

A regionális tényezőnek a politikai kultúra aktivációs funkciójára gyakorolt hatásának mérése a lakosság társadalmi aktivitásának infrastruktúráján, a politikai kultúra alakításának regionális ágensein és a regionális közösségek politikai gyakorlatain alapszik.

A vizsgált *infrastruktúra* regionális szintű szétágazásának abból a szempontból van jelentősége, hogy létrejöjjenek a feltételek az emberek minél szélesebb körének a társadalmi-politikai életbe való bevonására, mindenekelőtt a regionális közösségek társadalmi-politikai önszervezése érdekében.

Ukrajna minden makrorégiójában kellő számú bejegyzett társadalmi szervezet és politikai párt, illetve egyesület létezik.[25] Ám az elvégzett specifikus felmérések szerint[26] problematikus a valóban működő társadalmi szervezetek feltérképezése, mégpedig két okból kifolyólag. Először is, a szervezeteket három szinten kell bejegyeztetni és a különböző állami bejegyzési szintek között nincs információcsere, másodszor, mert nagyon bonyolult a felszámolás procedúrája, ami miatt számos fiktív szervezet létezik. Emiatt a közel

[25] Counterpart Kreatív Központ: http://ccc.kiev.ua és az Ukrajnai Választók Bizottsága: http://cvu.org.ua/

[26] *Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України.* Київ, Видавничий дім "Козаки", 2003; *Звіт за даними дослідження „Стан розвитку неурядових організацій України у 2002 році".* Київ, Творчий центр Каунтерпарт, 2003.

40 ezer bejegyzett nem állami szervezet közül csak minden tizedik fejt ki tényleges tevékenységet.[27]

A társadalmi szervezetek és egyesületek a taktikai lépések széles arzenálját alkalmazzák, nem egyszer az ellenzéki aktivitás nem konvencionális formáit és a közvetlen cselekvést tartják célravezetőnek. A hasonló szervezetek a polgárok számára lehetővé teszik, hogy nyíltan artikulálják céljaikat a politika szféráját illetően és elősegítik a polgárok együttműködésének olyan formáit, melyek egy demokratikus társadalom velejárói.

Az a hatalmas társadalmi felzúdulás, ami a 2004. évi elnökválasztásokat kísérte, Viktor Sztepanenko véleménye szerint azt bizonyította, „hogy a társadalmi szervezetek statisztikája, a tagság létszámára vonatkozó mutatók és a civil társadalom szervezeti struktúrái [...] nem elegendők ahhoz, hogy önmagukban magyarázzák azt, mi teszi (vagy nem teszi) a formális demokráciát cselekvőképessé".[28]

A politikai pártok, mint speciális politikai struktúrák, arra törekednek, hogy a politikára irányítsák a figyelmet, kiváltsák az emberek érdeklődését. A pártok funkciója az érdekek összesítése, amikor egyes individuumok (potenciális választók) és szociális csoportok politikai érdekei azonosulnak a pártprogramokkal. A pártok funkciója az is, hogy betöltsék a politikai szocializáció funkcióját, aktívan befolyásolják a lakosság politikai kultúráját az aktuális társadalmi-politikai problémákról folytatott diskurzus keretében.

Az ukrajnai parlamenti választások tapasztalatai azt bizonyítják, hogy Ukrajnában a pártszocializáció sokkal inkább a szétosztódás felé mutat, mivel a politikai pártok és tömörülések igyekeznek megnyerni a választók támogatását és eközben különböző ideológiai irányvonalakra és társadalmi-kulturális értékrendekre apellálnak. Ráadásul ritka kivétellel a politikai szocializáció jelzett ágensei kis hatékonyságúak, noha az alapszabály és a törvény értelmében is, az adott pártnak Ukrajna megyéinek többségében alapszervezettel kell rendelkeznie.

Ily módon regionális szinten nominálisan elegendő infrastruktúra áll a regionális közösségek rendelkezésére a társadalmi-politikai önszerveződéshez, ám ezeknek az infrastruktúráknak a tényleges képessége arra, hogy segítse a polgárok társadalmi önszerveződését, valójában nyitott kérdés marad.

A mai ukrán társadalomban politikai szocializáció működő modelljei lehetnek mind unifikáló, mind szétválasztó jellegűek. A feltárt regionális eltérések tanúsága szerint a regionális közösségekben léteznek *ágensek*, melyek

[27] *Громадянське суспільство в Україні*... i. m. 3.

[28] Степаненко, Віктор: До громадянського суспільства... i. m. 84.

a *politikai szocializáció* sajátos modelljeit alkalmazzák. Ilyen ágensek funkcióit láthatják el azok az intézetek és szervezetek, érdekcsoportok (gazdasági egyesületek, munkahelyi kollektívák), amelyek befolyásolják a regionális közösségek politikai beállítottságát. Az ukrán társadalom regionális különbözőségeit vizsgáló szociológiai kutatások arra engednek következtetni, hogy a politikai kultúra alakításában rendkívül fontos szerep hárul a regionális elitre.

A regionális elitek pragmatikus úton jutottak el az ország függetlenedésének pillanatához. Azok, akik reális hatalommal rendelkeztek Szovjet-Ukrajna időszakában, a függetlenségben annak optimális lehetőségét látták, hogy a szovjet gazdaság minden területét elöntő válság közepette megőrizzék mindazt, amivel addig rendelkeztek. A regionális eliteknek volt veszteniva-lójuk, ezért rendkívül operatív módon tettek engedményeket a nemzeti-demokratáknak az állam ideológiai és kulturális homlokzatának átalakításában.

A regionális elitek viszonyulása az ukrajnai központi hatalomhoz mint öröklött rendszerhez kétféle stratégiai vonalat és az együttműködési mintát feltételez: egy modernistát és egy konzervatívot. Ukrajna minden makrorégiójában a regionális elit képviselőinek egy része modernista beállítódású, másik része viszont a szovjet mintájú autoritarizmus híve.

Ebben a rendszerben a politikai szereplőket lehet „sajátnak" és lehet „idegennek" tekintetni abban a viszonyban, ami saját politikai túlélésük érdekében a politikai szerkezethez köti őket. Az előbbiek a fennálló status quo fenntartásában érdekeltek, míg az utóbbiak reformpárti nézeteket vallanak, áhítoznak a törvényi változásokra, abban bízva, hogy ezzel jobbra fordul a helyzetük. Eközben az „idegenek" csak addig támogatják a reformokat, amíg azok nem fenyegetik személyes biztonságukat. Ezért a saját politikai túlélés fontosabb, mint a politikai programok és koncepciók. A politikára nem mint a társadalmi jó megvalósításának eszközére, hanem lenini szellemben mint a hatalom megszerzésének logikájára gondolnak.

A regionális elitek vonzódása a modernista vagy az autoritárius magatartási modellhez meghatározható a mai rendszerátalakuláshoz és regionális politikához való viszony; a politikai célok és megvalósításukhoz szükséges stratégiák kiválasztása; a regionális közösségen belüli diskurzusról alkotott elképzelések; az ország politikai struktúrájában elfoglalt helyzet és a külső kapcsolatok alapján.[29]

Ennek a hozzáállásnak az illusztrálására a Lemberg megyei regionális elit tipológiailag két csoportra osztható. Az első csoportba tartoznak az erkölcsi

[29] Tatur, Melanie (ed.): *The Making of Regions in Post-Socialist Europe – the Impact of Culture, Economic Structure and Institutions*. Wiesbaden, 2004. 168.

nacionalisták, a másodikba a funkcionális-pragmatikus aktorok. Az első csoportnak két alcsoportja van: autoritárius nacionalisták, akik az erős központi hatalmat és az államirányítás autoritárius formáit, valamint a polgári nacionalisták, akik az államberendezkedés demokratikus formáit vallják követendőnek. Mindkét alcsoport aktivizálta magát az 1980-as évek végén – az 1990-es évek elején, valamint a narancsos forradalom alatt szintén. A második csoportba a szovjet adminisztráció alkalmazottai tartoznak, akik átkerültek az új végrehajtó hatalomba is, valamint a politikailag aktív üzletemberek, akik körében a politikához való pragmatikus hozzáállás az elterjedt.[30]

A különbözőségek ellenére a Lemberg megyei elitek között konszenzus van a nemzet vonatkozásában. Az elit hozzáállása különbözik az egyszerű polgárok hozzáállástól, ami megmutatkozik a választói magatartáson, többek között a jobboldali és a jobbközép pártok támogatásán.[31]

A Donbász regionális elitjének profilját az iparvállalatok nagy koncentrációja határozza meg, melyek már a szovjet időkben is a munkaerő politikai és szociális ellenőrzésének eszközei voltak. A munkahelyi kollektíva meghatározza a munkás életét és a vállalat segíti a munkaerő egységesülését is és szétválását is. A szovjet időkben ez még csak jelképes kollektivizmus volt, mivel a munkahelyi kollektíva nem alakult át a munkások önszerveződésévé, hanem minden esetben fentről szervezték és határozták meg. A munkások a vezetőktől függtek, akiktől a munkahelyüknek a külső fenyegetéstől való megvédését várták. Ezzel egyidejűleg a vállalatokon belüli stratégiák individualizációs effektussal jártak. A szakszervezeteket szintén felülről hozták létre, azok részei voltak a vállalatok vezetésének.

Ma a munkások nem kellő mobilitása, szakmai és territoriális identitása különösen szembetűnő a széniparban, ahol a munkások többsége saját vállalatával és a helybeli lakossággal azonosítja magát. Ahogy korábban, most is a bánya vezetésétől függnek nem csak a munkahely tekintetében, hanem, abban is, hogy hozzájutnak-e tüzelőhöz vagy egyéb szociális juttatásokhoz. Ilyen társadalmi-gazdasági feltételek közepette a Keleti makrorégió lakos-

[30] Uo. 168.

[31] Ugyanakkor el kell ismerni, hogy éppen a helyi elit nem eléggé ütőképes. Galíciában az 1990-es évek elején a nemzeti-demokrata erők győzelme eltávolította a hatalomból a hivatalnoki, mérnöki-műszaki és a tudományos elitet, akiknek a többsége nem helybeli származású volt. Azok viszont, akik a helyükre kerültek, nem rendelkeztek kellő gazdasági és irányítási tapasztalattal és az 1990-es évek közepén lecserélték őket a korábbi járási szintű vezetőkkel. Ukrajna állami függetlenségének másfél évtizede alatt Galíciában, elsősorban az ipari régióktól való gazdasági elmaradottság következtében, nem tudott ütőképes regionális elit kialakulni.

sága politikai kultúráját befolyásoló első számú regionális tényezők az ipari nagyvállalatok igazgatóságai.

A helyi elit büszke arra, hogy olyan „régi ipari régió" az otthona, ahol meghatározó a kétkezi munka és a technikához való hozzáértés. Miután a hagyományos ipari fejlődés lehetőségén kívül nem létezik már alternatívája a régió fejlődésének, aminek velejárója a változásokhoz való passzív hozzáállás.

A regionális közösségek politikai kultúrája aktivációs funkciójának mutatói a *működő politikai gyakorlatok*. Ennek a mutatónak az operacionalizálása érdekében olyan empirikus indikátorokat alkalmaztunk, mint a politikusokhoz és a hatalom képviselőihez fordulás tapasztalata; a párt-, társadalmi és egyéb nem állami szervezetekben való tevékenység; személyes részvétel a politikai akciókban (röplapok terjesztés, petíciók aláírása, engedélyezett gyűléseken vagy demonstrációkon való részvétel), valamint politikai párttagság.

10. táblázat. A működő politikai gyakorlat regionális mértéke, %

Működő politikai gyakorlatok	Regionális megoszlás				Átlag
	Nyugat (N-407)	Központ (N-670)	Kelet (N-425)	Dél (N-469)	(N-1971)
A politikusokhoz, a hatalom képviselőihez fordulni	11.3	9.1	5.4	11.3	9.3
Politikai pártban vagy mozgalomban tevékenykedni	6.1	3.5	4.0	4.0	4.3
Más szervezetben vagy egyesületben tevékenykedni	5.7	1.5	1.0	1.9	2.4
Politikai jelképeket viselni vagy röplapokat terjeszteni	26.9	11.4	5.7	5.4	12.0
Petíciókat aláírni	18.6	6.8	9.0	5.6	9.4
Engedélyezett gyűléseken és demonstrációkon részt venni	41.0	17.1	16.3	7.5	19.6
Párttagság	3.4	2.1	6.6	3.6	3.7

Annak következtében, hogy erősen tartja magát az a poszttotalitárius sztereotípia, hogy a polgárok képtelenek megvédeni jogaikat az állammal szemben, amihez párosul a kritikusan alacsony bizalom az alapvető intézményekben és a társadalmi párbeszéd, valamint a társadalom és a hatalom fordított kapcsolatának mechanizmusai, a lekérdezést megelőző évben a közvélemény-kutatásban részt vevőknek meglehetősen kis hányada *fordult közvetlenül a politikusokhoz vagy a hatalom képviselőihez*. Bár ez a gyakorlat mindenütt igen alacsony szinten van, a leggyengébb ez a mutató a Keleti makrorégióban.

A politikai pártban vagy mozgalomban való részvétel tekintetében az egyes makrorégiók között statisztikailag releváns eltérések mutatkoztak. A közvélemény-kutatásban résztvevők közül a Nyugati makrorégiókból származók között voltak a legtöbben azok, akik *részt vettek már szervezetek vagy egyesületek munkájában*. Bár nem volt feladat kideríteni, hogy pontosan milyen szervezetekről és egyesületekről van szó, nyilvánvalóan nagyobb részt civil, és kisebb részben felekezeti közösségekről beszélhetünk.

Ismét csak a Nyugati makrorégióból került ki a legtöbb olyan megkérdezett, akik *viseltek politikai jelvényeket vagy ragasztottak röplapokat*, míg a Keleti és a Déli makrorégiókban szinte ismeretlen ez a gyakorlat. Ha visszaemlékezünk a narancsos forradalom szimbolikájára (mindenekelőtt a narancsos szalagra), akkor érthetővé válik ez az eredmény. Más kérdés, hogy Viktor Janukovics szavazótábora nem különbözött adekvát módon Viktor Juscsenko támogatóitól a saját elnökjelöltjük „szimbolikus tőkéjének" ismeretében tanúsított aktivitás tekintetében. A megkérdezettek körében ismét csak a Nyugati makrorégióban voltak a legtöbben, akik az időszakban *petíciót írtak alá*.

A társadalmi aktivitás egyik legszembetűnőbb és vizuális formája az *engedélyezett gyűléseken és demonstrációkon való részvétel*. Ösztönzőleg hat a részvételre, hogy az érdekérvényesítés egyéb legális formái csekély hatékonyságúak. Az engedélyezett gyűléseken és demonstrációkon a legtöbben a Nyugati makrorégióból vettek részt, a legkevesebben pedig a Déli makrorégióból. Ez az eredmény teljes egészében egybeesik a narancsos forradalom időszakában regisztrált társadalmi-politikai aktivitás földrajzával. Éppen ezért reálisabb az a kép, ami a választási kampány utáni időszakban rajzolódik ki, mint amivel éles helyzetekben szembesül a szociológus.

A kutatások szerint Ukrajnában *igen kevesen tagjai valamilyen pártnak*, ami éles ellentétben áll maguknak a pártoknak a hivatalos adataival, amelyekkel a nagyközönséghez apellálnak erejük demonstrálására, vonzerejük fokozására az egyszerű emberek körében. A kapott eredmény várható volt és nemcsak a megkérdezettek gyenge társadalmi aktivitásával van összefüggésben, hanem azzal is, hogy a politikai tevékenység nevezett szubjektumai regionális szinten csekély szervezeti infrastruktúrával rendelkeznek.

Párttagság tekintetében a regionális megoszlás releváns eltérést csak a Keleti makrorégióban mutatott, ahol a legtöbb párttagsággal rendelkező megkérdezett élt. Azonban a válaszok tartalmi elemzése megkérdőjelezi a kapott válaszok korrektségét.

Így például a Keleti makrorégióból származó megkérdezetteknek csak a fele jelezte, hogy tagja valamilyen politikai pártnak, többségük a Régiók

Pártját nevezte meg. A megkérdezettek másik fele pedig azt mondta, hogy választási politikai tömörülésnek a tagja, s ezzel kapcsolatban az Egységes Ukrajnáért Blokkot nevezték meg. Ezek a tömörülések azonban természetüknél fogva szituatív alakulatok és a lekérdezés időpontjában a Legfelsőbb Tanácsban nem volt ilyen blokk.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a megkérdezettek párttagságát firtató kérdéshez felkínált lehetőségek között csak azok a politikai pártok és választási tömörülések szerepeltek, amelyeket hivatalosan regisztráltak a 2002-es parlamenti választási kampány során. Hasonlóképpen jártak el az *Európai társadalomkutatás* szervezői is, hogy a kutatásban részvevő valamennyi országban nyert empirikus eredmények egységesíthetőek legyenek. Persze ebben a helyzetben a megkérdezettek logikus válasza az lett volna, hogy az „egyéb párt" kategóriát jelölik be és annak a pártnak a nevét írják be, amelynek tagjai, nem pedig az Egységes Ukrajnáért Blokk nevét adják meg.

A regionális különbségek felmutatása mellett ez utóbbi eredmény legalább két tényezőt támaszt alá: a megkérdezettek által artikulált párttagság nincs összhangban az adott párt valós tagságával, megint csak abból eredően, hogy az ukrajnai politikai pártok többségének a tagságra vonatkozó statisztikai adatai nincsenek köszönőviszonyban az adott párt megyei szervezeteinek kimutatásaival.

Következtetések

Ukrajnában az állami szuverenitás elnyerése utáni társadalmi-gazdasági és politikai folyamatok kiélezték az ország társadalmi-térbeli szerkezetének problémáit. Válsághelyzetek közepette a látens szerkezetek a felszínre kerülnek. Ukrajna mai „regionalizálása" elsősorban a centralizált gazdaság és állami-politikai berendezkedés szétesésének eredménye. Ez a folyamat stimulálja a különböző társadalmi, gazdasági, kommunikációs és hatalmi struktúrák lokális önszervezésének tendenciáit.

A regionális tényező befolyásának mértékét Ukrajna lakossága politikai kultúrájának alakulására jelentős mértékben meghatározza az ország regionalizálásának kezdetleges állapota, amikor a régió és a lokális közösség fogalma a köztudat számára szinte ismeretlen, ezért nem veszik figyelembe a cselekvőképesség egyéb lehetőségeit az ország társadalmi problémáinak megoldásában.

A régió, a szűken vett társadalmi tér Ukrajna lakossága számára a feszültségeket hordozó etnokulturális regionalizmus fogalmával azonosul. A nemzet történelmi emlékezete két „hiposztázisban" érhető tetten. Nyugat-

Ukrajnában és kevésbé megfogható módon a központi megyékben is az önálló, független ukrán nemzetnek ad impulzust. Ezt a megközelítést támasztja alá az a figyelem, ami az ukrán kultúra újjászületése, az ukrán nyelv mint államnyelv és az etnokulturális elkülönülés ügye felé fordul. Más régiók, különösen a Keleti és az „új Ukrajna" (Dél és a Krím), más emlékezetet őriznek. Számukra Ukrajna az orosz történelem és államiság része.

A regionális feszültség etnokulturális formája árnyékot vet a régióra mint pragmatikus eszközre a modern és szociálisan érzékeny Ukrajna megteremtését célzó cselekvésben. Egyre kevésbé látszik elfogadottnak a régiónak az átmeneti időszakban betöltött szerepe, valamint a pragmatikus regionalizmus önmegsegítő funkciója. Emiatt a regionális közösségek történelmi emlékezete és identitása közötti eltérések nem mutatkoznak meg a „polgári tudat indexében", a politikai szerepvállalás, aktivitás és a politikai hatékonyság szintjének aggregált mutatójában.

Az *„aktív – passzív"* skála szerint minden makrorégióban, a Nyugati kivételével, a politikai kultúra passzív típusa van többségben. A Nyugati makrorégió esetében beszélhetünk az aktív és a passzív típus kiegyensúlyozottságáról. Ugyanakkor célszerű figyelembe venni azt a tényt, hogy Ukrajna nyugati megyéiben a lakosság egyre nagyobb arányú részvétele a gyűléseken, demonstrációkon, a 2005. évi lekérdezés szerint, elsősorban a legutóbbi elnökválasztás által kiváltott társadalmi, pontosabban érzelmi felháborodás eredménye volt. A 2006. évi parlamenti választások, melyek a „narancsos koalíció" széthullásával és Viktor Janukovicsnak a hatalomba való visszatérésével végződtek, azt tanúsították, hogy az ukrán polgárok társadalmi aktivitása és önszerveződése teljes mértékben szituatív és a politikai elit harcának folyamatától függ.

A *„demokratikus – nem demokratikus"* skála szerint kivétel nélkül minden makrorégióban a politikai kultúra demokratikus típusában tartozók voltak a legszámosabban. Az ukrán polgárok körében a centrista platform népszerűségének növekedése lehetővé tette a két szélső politikai erő: a baloldal és a jobboldal hívei közötti ideológiai különbségek befolyásának csökkenését. A centrista politikai platform első helye minden makrorégióban, bizonyos szempontból a Nyugati kivételével, alapot ad azt állítani: az adott politikai irányvonalhoz való kötődés szerinti politikai identitás a mai ukrán társadalom politikai kultúrájában nem vált dezintegráló tényezővé.

A „demokratikus – nem demokratikus" koordináta szerinti értékorientáció meglehetősen *állandó konstrukciója* a közvéleménynek, amely az individuum hosszadalmas politikai szocializációja során alakul ki és ezért

meglehetősen ellenálló a rövid idő alatt lezajló külső politikai történésekkel szemben. Ily módon Julia Timosenko kormányának távozása, a „narancsos koalíció" felbomlása, mint ahogy a Régiók Pártjának a 2006-os parlamenti választások alkalmával aratott győzelme sem befolyásolta lényegesen Ukrajna lakossága 2005 elején tapasztalt demokratikus politikai kultúrája empirikus típusának elfogadottságát.

A politikai kultúra empirikus típusainak elterjedtsége tekintetében a *vegyes skála* szerint lényeges regionális különbözőségek tapasztalhatók, attól függően, milyen elemzési módszert választunk.

A skála megosztásával az átlagérték mentén azt mértük, hogy 2005-ben a Keleti, a Déli, valamint a Központi makrorégiókban a passzív demokratikus típus volt az első helyen. Csak a Nyugati makrorégióban tapasztaltunk egyensúlyt a két legszámosabb típus, a passzív és az aktív demokrata között. Minden makrorégióban az aktív nem demokrata típus a legkevésbé elterjedt. Eközben minden makrorégióban, a Keleti kivételével, a megkérdezetteknek ez a kategóriája gyakorlatilag egybeesik. A Nyugati makrorégióban volt a legszámosabb az aktív demokraták csoportja, az eltérés a többi makrorégiótól statisztikailag releváns, beleértve a Központit is. Minimális számú aktív demokratát találtunk a Keleti makrorégióban és ezzel egyidejűleg éppen ehhez a makrorégióhoz tartozik a legtöbb passzív nem demokrata, akiknek száma folyamatosan csökken a „kelet–központ–nyugat" tengely mentén.

Ugyanakkor a gyors klaszteranalízis nivellálja a passzív demokraták elsőbbségét az aktívak felett a Déli makrorégióban, viszont megőrzi arányukat a Keletiben és az növeli az előbbiek számára a Nyugatiban és a Központiban. A vegyes skála kezdő központjainak automatikus kiválasztása ahhoz vezetett, hogy érezhetően nőtt mind az aktív, mind a passzív nem demokraták száma minden makrorégióban, bizonyos szempontból a Központi kivételével a politikai kultúra utóbbi típusa esetében.

Ezzel együtt, függetlenül az elemzés módszerétől, a 2006. évi empirikus adatok meglehetősen világos tendenciát mutattak. Az aktív demokraták aránya jelentős mértékben csökkent minden makrorégióban, a Keleti kivételével, miközben az aktív nem demokraták száma gyakorlatilag változatlan maradt. A jelzett típus visszaszorulása a gyors klaszteranalízis tanulsága szerint a passzív demokraták arányának növekedéséhez vezetett a Nyugati, a Központi és a Déli makrorégiókban. Külön figyelmet érdemel a Keleti makrorégió, ahol a skála kiinduló központjainak automatikus megválasztása a passzív nem demokraták arányának csökkenését jelezte.

A *11. táblázatban* 1-sel jelöltük a gyors klaszteranalízist, 2-sel a skála megosztását a 18.5 átlagértéknél. A 2005-ös adatok az *Európai társadalomkutatás*, a 2006-os adatok pedig az *Ukrán társadalom* kutatása eredményei.

11. táblázat. A regionális különbözőségek dinamikája a politikai kultúra empirikus típusainak elterjedtsége szempontjából vegyes skála szerint: „passzív – aktív" és „demokrata – nem demokrata", %

Makrorégiók	Politikai kultúra empirikus típusai							
	Aktív demokraták				Passzív demokraták			
	1		2		1		2	
	05	06	05	06	05	06	05	06
Nyugati	35.9	25.9**	43.8	25.3**	21.9	31.8**	41.2	54.7**
Központi	30.1	21.8**	37.2	20.1**	17.0	25.0**	43.9	49.8**
Keleti	7.1	10.9	9.8	9.1	26.9	26.9	61.4	52.0*
Déli	19.8	14.3*	24.0	12.9**	21.7	23.9	48.2	48.2
Átlag	*26.2*	*18.2***	*32.2*	*16.7***	*21.0*	*26.4***	*46.6*	*50.8**

	Aktív nem demokraták				Passzív nem demokraták			
	1		2		1		2	
	05	06	05	06	05	06	05	06
Nyugati	29.9	30.6	7.7	5.6	12.3	11.8	7.2	14.4**
Központi	36.6	34.5	4.6	6.3	16.2	18.7	14.3	23.8**
Keleti	29.6	34.3	7.0	5.8	36.4	27.9*	28.1	33.0
Déli	30.9	35.8	6.5	5.2	27.6	26.0	21.4	33.7**
Átlag	*32.2*	*34.0*	*5.4*	*5.8*	*20.6*	*21.4*	*15.8*	*26.7***

* – szignifikáns 0.05 alatt

** – szignifikáns 0.01 alatt

Ily módon Ukrajna lakossága politikai kultúrája tipologizálásának új tesztmódszere azt tanúsítja, hogy a makrorégiók befolyással vannak a politikai kultúra egyes típusainak általános elterjedtségére, ám a számszerű adatokban mért eltérések nem kritikusak abban a tekintetben, hogy megkérdőjeleznék az ukrajnai lakosság politikai kultúrája egységes domináns típusának létezését.

Az ukrajnai regionális közösségekben a különböző politikai preferenciák meglétét alátámasztják a parlamenti és elnökválasztások eredményei, ugyanakkor az ország egészében dominál a politikai kultúra *passzív demokrata típusa*. Bizonyos szempontból kivétel a Nyugati makrorégió, ahol a lakosság

egyértelműen demokratikus világnézete összefonódik a politikai kultúra „passzív – aktív" jelleg szerinti átmeneti típusával.

Tehát először is, a választói szimpátiák nem választják szét az ukrajnai regionális közösségeket a demokratikus értékekhez való viszony tekintetében; másodszor, az ukrajnai polgárok többsége passzív a demokratikus értékek támogatásának artikulálása tekintetében. Az utóbbi következtetés a civil társadalom alulfejlettségéről tanúskodik, ami objektív módon megteremti a társadalmi-politikai feltételeket az államirányítás autoritárius formáinak hosszú távú prolongálásához.

Parlamentarizmus Ukrajnában és a kárpátaljai magyarok

FEDINEC CSILLA

A 20. században több nemzet vált függetlenné szeparatista önrendelkezéssel. Bár minden szovjet alkotmány (1924, 1936 és 1977) tartalmazta a „szabad elszakadás" lehetőségét, a szecessziós jog érvényesítése csak az 1990-es években vált lehetségessé.[1] Európa a 18. század végén a nemzetállam és a nacionalizmus szülőhelye volt, és úgy tűnt, a 20. század végén temetőjük is lesz. Ám a századvégi Európa, ahelyett, hogy túllépett volna a nemzetállamon, visszatért hozzá, aminek leglátványosabb bizonyítéka a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlása és a nemzeti alapon létrejövő utódállamok. A politikai tér nemzeti határvonalak mentén való átszerveződése a nacionalizmus eltérő formáit hívta életre: a nemzeti kisebbségek autonómiára törekvő nacionalizmusait, az otthonukat adó új államok „nemzetiesítő" nacionalizmusait, valamint azoknak a „külső nemzeti hazáknak" a határokon átnyúló nacionalizmusait, amelyekhez a közös etnicitás alapján tartoznak.[2]

A nemzetiesítő nacionalizmus példája Ukrajna esete, amely történelmi előképének az 1918–20-ban fennálló Ukrán Népköztársaságot tartja. Ebben a polgárháborús időszakban Ukrajna területén több államalakulat regnált: (1) az Ukrán Népköztársaság (a keleti, Dnyeper-melléki Ukrajna), (2) a Nyugat-Ukrán Népköztársaság (a széteső Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területei: Galícia, Bukovina, Kárpátalja), (3) a letűnő orosz birodalom utóvédharcait a fehérek folytatták, (4) és mindezekkel szemben a bolsevikok és a Vörös Hadsereg létrehozta az új birodalmat, a Szovjetuniót, melynek egyik tagköztársasága lett Szovjet-Ukrajna.[3]

---

1 Benjamin Neuberger: Nemzet önrendelkezés: egy fogalom dilemmái. *Magyar Kisebbség* 2000, 3. sz. http://www.hhrf.org/magyarkisebbseg/0003/m000310.html

2 Vö: Rogers Brubaker: *Nacionalizmus új keretek között.* Atelier füzetek 11. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

3 Taras Kuzio az ukrán történetírásban négy iskolát különböztet meg: ruszofil, szovjet, keleti szláv, ukrainofil. 1991 után a hatalmon levő ukrán elitnek olyan

Ukrajna területe 1914 közepétől háborús övezet volt. A polgárháború éveiben a bolsevikok által gyakorolt hadikommunizmus annyit jelentett, hogy az ukrán területekről elkobzott élelmiszerrel biztosították az oroszországi területek ellátását, ami az éhezés szélére sodorta a helybeli lakosságot. 1932–33-ban szörnyű éhínség pusztított az ukrán területeken, aminek okát ma preventív represszióként értelmezik. A Volga-menti, az észak-kaukázusi és az ukrajnai termőterületekről raktárakba gyűjtötték a gabonát, ami éhínséghez vezetett. Ukrajnában súlyosbította a helyzetet, hogy itt nemcsak a gabonát, hanem mindenféle élelmiszert elvettek a lakosságtól. Nyilvánvaló, hogy az éhínséget nem a körülmények szerencsétlen összejátszása okozta. Preventív deportálás áldozatává vált a II. világháború alatt – 1939, 1944–45 – a Szovjetunió ukrajnai területeihez csatolt területek lakossága.

Az 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka nyomán a Vörös Hadsereg annektálta Lengyelország és Románia keleti térségét, melyeket Ukrajnához csatolt, illetve a Moldvai Autonóm Szovjet Köztársaságból és Besszarábiából létrejött a Moldvai Szovjet Köztársaság, a Szovjetunió 15. tagköztársasága.

A II. világháború frontjai két ízben pusztították végig Ukrajna területét, egyszer nyugatról kelet, majd keletről nyugat felé. A német megszállás alatt a „hontalan" zsidókat telepítették ide és végezték ki őket tömegesen. Kamenyec-Podolszkij ilyen gyűjtőhely volt. Az ukránok nem csak nagy honvédő háborúnak tartották a németek elleni harcot. Az Ukrán Nacionalisták Szervezete és az Ukrán Felkelő Hadsereg egyaránt harcolt a szovjetek és a németek ellen.

A II. világháborút lezáró békék eredményeképpen Ukrajna nyugati határai mentén kiegészült lengyel, román és csehszlovák területekkel. Ukrajna ezeket a területeket vele újra egyesülő történelmi régiónak tartja, akárcsak az utolsóként, 1954-ben – az 1654-es orosz–ukrán perejaszlavi paktum évfordulója alkalmából gyakorolt gesztusként – hozzá csatolt Krím félszigetet is. (A perejaszlavi paktum sajátos története a Bohdan Hmelnickij vezette lengyelellenes felkelés, melynek célja a Lengyelországtól való elszakadás volt. Ebben a harcban a kozákok fordultak segítségért az erdélyi fejedelemhez, a krími tatárokhoz és Oroszországhoz is. Az utóbbi a segítség fejében a Lengyelországtól elszakított kozák területekről nem vonta ki a hadseregét,

történetírásra volt szüksége, amely alátámasztja a nemzetépítés és a független államiság eszméjét. Így emelkedett emblematikus alakká Mihajlo Hrusevszkij, az 1918-as független ukrán népköztársaság elnöke, aki maga is kiváló történész volt. Vö.: Taras Kuzio: National Identity and History Writing in Ukraine. *Nationalities Papers* 2006, N 3, 407–427.

s idővel Oroszország részeként értelmezte. A perejaszlavi paktumban nem szerepelt ez a körülmény a segítség feltételeként.) Az ukrán történelem egyik kulcsfogalma az „újraegyesítés", amelynek kétféle értelmezése van: jogszerű egyesítése az ország mai területét alkotó régióknak, illetve az a jogszerűtlen lépés, amikor a perejaszlavi döntéssel nyújtott segítség fejében az orosz birodalom bekebelezte az ennek magját képező ukrán kozák területeket, s ezzel a függetlenség helyett lengyel elnyomásból nem kívánt orosz uralom lett. A szovjet örökségből az egyetlen pozitívumként elfogadott tény, hogy ebben az időszakban alakult ki Ukrajna mai területe.

A Szovjetunió felbomlása, 1985–1991

Leonyid Brezsnyev szovjet pártfőtitkár 1982 novemberében bekövetkezett halála után az állami vezetők gyors egymásutánban követték egymást: alig több mint egy évig regnált Jurij Andropov, a KGB volt vezetője, akit a magyarok onnan ismerhettek, hogy 1956-ban ő volt a budapesti nagykövet, majd szinte csak hetekig volt posztján Konsztantyin Csernyecsko, aki már megválasztása idején halálos beteg volt, a nyilvánosság előtt alig jelent meg, Brezsnyev utolsó időszakához hasonlóan zavaros, érthetetlen kiejtéssel olvasta fel a kezébe adott beszédeket. A fizikailag mesterségesen kondicionált, de szellemileg már befolyásolhatatlan hatalmasságok után egy meglepően fiatal ember következett, az akkor 54 éves Mihail Gorbacsov, aki nem használt új politikai nyelvet, de hangsúlyossá tett bizonyos fogalmakat, melyek azt célozták, hogy változtatni kell. Változás volt az is, hogy megpróbálkozott az alkoholtilalommal – az erőlködés látványosan becsődölt –, de hogy mit is ért valójában az „átalakításon" és a „nyíltságon", az csak az 1989–91-re kicsúcsosodott válságban mutatkozott meg. Gorbacsov és a reformerek mellett megjelentek a politikában a konzervatívok Borisz Jelcinnel, és volt egy harmadik réteg, az óhitű kommunisták, akik semmilyen változást nem támogattak. Jelcinnek nem volt alternatív programja Gorbacsovval szemben az ország megreformálására, de a változtatni akarás szándéka és a gorbacsovi út kritikája önmagában elegendő volt a számottevő tényezővé váláshoz a társadalom egyes szegmenseiben. Jelcint 1990 májusában az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsának (parlamentjének) elnökévé választották, aminek alkalmából kijelentette: „Soha nem támogattam Oroszország leválását, én a szuverén szovjetországot támogatom, minden köztársaság egyenlőségét,

önállóságát, azt, hogy a köztársaságok erősek legyenek és ezzel szilárdítsák a szovjetországot."[4]

Az unió felbomlását Gorbacsov sem támogatta, 1990 őszétől bekeményített: behúzta a fékeket a nyíltság politikáját illetően, felélesztette a központi televízió cenzúráját, a minisztériumokba új embereket nevezett ki. Gorbacsov konzervatívvá vált a saját politikájával szemben.

1991. március 17-én két referendumot is tartottak: egy országosat a Szovjetunió további sorsának kérdésében és egyet az Orosz Föderációban annak eldöntésére, hogy bevezessék-e az elnöki rendszert – Jelcin javaslatára. A Szovjetunió Kommunista Pártjának áprilisi plénumán megpróbálták leváltani Gorbacsovot a pártfőtitkári posztról, azonban ügyrendi akadály merült fel: a leváltásra csak a párt kongresszusának volt jogosítványa. Gorbacsov formálisan maradt az ország vezetője. Borisz Jelcint viszont április 24-én az Orosz Föderáció elnökévé választatta magát.

Gorbacsov utolsó próbálkozása a szovjetország újjászervezésére irányult. 1991. augusztus 2-án bejelentette, hogy augusztus 20-án Oroszország, Üzbegisztán és Kazahsztán új szövetségi szerződést fog aláírni. Ez azonban gyakorlatilag egyet jelentett a Szovjetunió széthullásának bejelentésével. A bejelentésre Gorbacsovval szemben összefogott a hadsereg, a KGB és a kormány. Augusztus 19-én megalakították a Rendkívüli Helyzet Állami Bizottságát, melynek tagjai között ott volt többek között az akkori szovjet miniszterelnök, a belügyminiszter, a honvédelmi miniszter, a KGB vezetője is. A „puccsisták" célja „a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megvédelmezése, szétesésének megakadályozása" volt.[5]

Gorbacsov eközben a Krímen nyaralt és várta az új szövetség aláírásának napját, augusztus 20-ikát. Augusztus 19-én a puccsisták felkeresték Gorbacsovot és megpróbálták rávenni, hogy az országban hirdessen rendkívüli állapotot. Miután Gorbacsov nemet mondott, a puccsisták saját rendeletben hirdettek rendkívüli állapotot, Moszkvába bevonult a katonaság, Gorbacsovot pedig házőrizet alá helyezték. Jelcin felhívásban fordult Oroszország polgáraihoz, amelyben a puccsot alkotmányellenes, káros jobboldali fordulatnak minősítette.[6] Jelcin fellépése megelőzött egy lehetséges polgárháborút. 1991. augusztus 21-én 16 órakor a szovjet parlament törvényen kívül helyezte a Rendkívüli Helyzet Állami Bizottságát. Ezzel véget ért a puccs,

[4] Idézi: Андрей Данцев: *Правители России XX века.* Ростов-на-Дону, Феникс, 2000. 200.

[5] Гюнтер Рормозер – Анатолий Френкин: Консервативная революция. *Политические исследования,* 1992. 1. sz. 202.

[6] *Путч. Хроника тревожных дней.* Москва, Прогресс, 1991. 19.

ami egyúttal a Szovjetunió végét is jelentette.[7] Gorbacsov lemondott és átadta a helyét Jelcinnek.

Ukrajna 1991. augusztus 24-én kiáltotta ki függetlenségét. Erről jóval később, december 1-jén tartottak népszavazást, ahol a lakosság döntő része a függetlenség mellett tette le a voksát.

1990-ben tartották a Szovjetunióban az utolsó parlamenti választásokat. Az 1989–1990-es időszak rendszerváltó pártja az Ukrajna Népi Mozgalma (közkeletű nevén RUH), melyet már 1988 novemberében elkezdett szervezni az Ukrajnai Írószövetség. Az 1990 márciusában megtartott választásokon a RUH több mint száz parlamenti helyet tudott megszerezni. Az utolsó ukrajnai szovjet parlamentnek tehát már nem csak kommunisták voltak a tagjai, de külön frakciók még nem alakultak. A RUH legfőbb érdeme, hogy a szovjet típusú ukrán parlament elfogadta az új választási törvényt, annak a társadalmi nyomásnak köszönhetően, ami a Mozgalom növekvő politikai erejéből következett. De a választási törvény többszöri módosítása ellenére sem sikerült stabil politikai szerkezetet kialakítani. A hatalomgyakorlásban az államfő, a parlament és a kormány hármasának a hatalmi egyensúlyért folytatott harca a stabilitást veszélyeztető folyamatos bizonytalanságot tart fenn a politikai felépítményt illetően. Az ukrán parlamentet frakciók (egy adott párt képviselői), csoportok (különböző pártok szövetségre lépett képviselői) és a függetlenek alkotják. Nyugati értelemben vett parlamenti többség először 2000-ben jött létre az ukrán parlamentben Leonyid Kucsma akkori államfő nyomására, ám csak rövid időre, mert a lehallgatási botrányba keveredett elnök vesztett pozícióiból.[8] Az első ukrán államfő, Leonyid Kravcsuk korábban a szocialista Ukrajna első embere volt. Kucsmát 1994-ben választották meg először; 1999-es újraválasztása előtt legfőbb riválisa, Vjacseszlav Csornovil, a RUH elnöke rejtélyes autóbalesetben meghalt. A 2004-es elnökválasztást közfelháborodásra – „narancsos forradalom" – megismételték, akkor került hatalomra Viktor Juscsenko.

A birodalom felbomlása után, a függetlenné vált Ukrajnában 1994-ben került sor az első választásokra többségi rendszerben, amikor számos pótválasztással sem sikerült minden parlamenti helyet betölteni. 1998-ban és 2002-ben vegyes választási rendszert alkalmaztak, 4%-os parlamenti küszöbbel. 2006-ban már arányos rendszerben tartották meg a parlamenti választásokat, a bejutási küszöböt 3%-ra csökkentették, és megjelentek a politikai

[7] Андрей Буровский: *Крах империи. Курс неизвестной истории.* Москва–Красноярск, 2004. 403.

[8] Ruszlan Gorevoj: A halott újságíró és az elnök sírásója. *Élet és Irodalom* 2003, 26. sz.

palettán az első nemzetiségi alapon szerveződött pártok – mindkettő a magyaroké, akik az ország lakosságának 0,3%-át teszik ki. A 2007 őszén hivatalba lépett miniszterelnök, Julia Timosenko a 16. miniszterelnöke a független Ukrajnának, azaz 1991 óta ugyanennyiszer történt kormányváltás is, más-más intézményi struktúrával, programokkal.

Az 1994-es parlamenti választások

A többpártrendszer kialakulását az tette lehetővé, hogy 1990-ben megsemmisítették a szovjet alkotmány 6. és 7. cikkelyeit, melyek az egypártrendszert rögzítették. 1990-ig csak egy párt, 1991-ben 8, 1992-ben 14, 1994-ben 35, 1998-ban 65 párt volt hivatalosan bejegyezve.[9] Az időszak pártjait az ukrán politológusok a következő kategóriákba sorolják: ultrabaloldali, baloldali, balközép, centrista, jobbközép, jobboldali, ultrajobboldali pártok.[10] A baloldalon belül az „ortodoxok" (nosztalgizáló ultrák) és a „modernisták" (mérsékelt baloldal) álltak szemben egymással. A jobboldalon leggyakrabban hangoztatott eszmék a nacionalizmus és a szociális piacgazdaság.

A több mint 5.600 képviselőjelöltből az első fordulóban csak 49 képviselőt, a másodikban újabb 289 képviselőt választottak meg, végül 366-an kaptak mandátumot a 450 fős parlamentbe. Az újabb és újabb pótválasztások elhúzódtak a következő parlamenti választásokig. 30 körzetben így sem sikerült megválasztani a képviselőt. Az 1994-es választáson 28 politikai párt állított jelöltet, országos kampányt azonban csak Ukrajna Kommunista Pártja és Ukrajna Népi Mozgalma folytatott. A kommunisták 25%-ot, a népi mozgalom 5,9%-ot, a parasztpárt 5,34%-ot, a szocialisták 4,15%-ot értek el, de rajtuk kívül még kilenc párt képviselője jutott be a Legfelsőbb Tanácsba (Ukrán Köztársasági Párt, Ukrán Nacionalisták Kongresszusa, Ukrajna Keresztény-demokrata Pártja, Ukrajna Demokratikus Újjászületésének Pártja, Ukrajna Demokratikus Pártja, Munkapárt, Ukrajna Szociáldemokrata Pártja, Ukrán Konzervatív Köztársasági Párt, Ukrajna Társadalmi Kongresszusa). Összességében a képviselők fele volt párttag. A Legfelsőbb Tanács tagjai 13 különböző nemzetiséget képviseltek, háromnegyed részben ukrán nemzetiségűek

[9] Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції. Аналітична доповідь УЦЕПД. *Національна безпека і оборона* № 12 (24), грудень 2001. 16–17.

[10] Vö.: Валентин Якушик (ред.): *Політичні партії України*. Київ, Вир, 1996.

voltak, minden ötödik orosznak vallotta magát.[11] Az egyetlen magyar képviselő ekkor a pártonkívüli Tóth Mihály.

Az 1994-es választások után a parlamentben a következő frakciók és csoportok alakultak[12]

№	A parlament összetétele		Képviselők száma	
			1994	1998
1.	Frakció	Ukrajna Kommunista Pártja	89	83
2.		Ukrajna Népi Mozgalma	28	27
3.		Ukrajna Parasztpártja	27	–
4.		Ukrajna Szocialista Pártja	26	25
5.	Csoport	Központ	31	38
6.		Ukrajnai agrárok	25	36
7.		Reformok	30	27
8.		Régiók képviselői	31	26
9.		Államiság	29	25
10.		Egység	33	25
11.	Függetlenek		27	23

A mindenkori parlamenti választásokra úgy tekintettek a kárpátaljai magyar érdekképviseleti szervezetek, hogy a mandátum erősíti meg az adott szervezet legitimitását, különösen a Magyar Állandó Értekezlet időszakában. 1989-ben alakult meg az első magyar érdekvédelmi szervezet, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, amelyen belül gyorsan végbement a generációváltás, ami markáns szemléletváltozást is hozott és máig kihatóan polarizálta a kárpátaljai magyar eliteket. Az 1994-ben létrejövő Kárpátaljai Magyar Szervezetek Fóruma egyesítette többek között a KMKSZ-ből kivált, vele egyet nem értő régi, illetve újonnan alakult egyesületeket. A KMSZF abban gondolkodott, hogy Ukrajnában, az ukrajnai politikai erőkkel kialakított viszony által kell foglalkozni a magyarság ügyével, s ebben a központ Ungvár, a megyeközpont, az összes fontos intézménnyel, közte az egyetemmel, s a magyar szakkal, ahol az addigi kárpátaljai magyar elit rekrutáció-

[11] Історія українських виборів. *Орієнтири виборця 2002. Довідник.* Авторський колектив: Віталій Замніус – Денис Ковриженко – Дмитро Котляр та ін. Київ, Міленіум, 2002.

[12] Парламент України: основні напрями та етапи еволюції. *Національна безпека і оборона* №2, 2003. 5; *Верховна Рада України. Інформаційний довідник.* Київ, 1998. 24.

ja végbement, s amelynek ez a szerepe az 1990-es években egyre csökkent. A KMKSZ a Beregszász központú magyar autonóm körzet, Tisza melléki járás, illetve magyar tankerület létrehozásán kezdett el módszeresen dolgozni.

A Fórum szerepét egyre inkább átvette az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség, amelyet 1991 októberében hozott létre a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, a Lembergi Magyarok Kulturális Szövetsége és a Magyarok Kijevi Egyesülete, Fodó Sándor elnökletével. Az 1995. júniusi ungvári közgyűlésén Vass Tibor főtitkár a szövetség addigi munkáját értékelve kijelentette: nincs mit elmondania, mert a szövetség nem működött. 1996 márciusában az UMDSZ új elnököt választott Tóth Mihály parlamenti képviselő személyében. 1997-ben a KMKSZ felfüggesztette tagságát az UMDSZ-ben. Ezzel véglegessé vált a két táborra szakadás.

1990-ben Fodó Sándor, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség akkori elnöke indult a kijevi parlamenti mandátumért, majd váratlanul visszalépett, és a szövetség nevében a szavazókat egy ukrán jelölt, Vaszil Sepa támogatására szólította fel, amit azok meg is tettek. 1994-ben a KMKSZ-ből kivált szervezetek Tóth Mihályt jelölték, aki nyerni tudott Fodóval szemben, nem utolsó sorban az utóbbi kampányának a szavazók táborában visszatetszést keltő lejáratő hangneme következtében.

Az 1998-as parlamenti választások

1998-ban a képviselők felét pártlistákon, másik felét egyéni körzetekben választották meg. 21 önálló politikai párt és 9 politikai tömörülés vett részt a választásokon, közülük a parlamenti küszöböt a következőknek sikerült átlépni: Ukrajna Kommunista Pártja – 24,65%, Ukrajna Népi Mozgalma – 9,4%, a szocialista párt és a parasztpárt közös baloldali blokkja – 8,56%, Ukrajnai Zöld Párt – 5,44%, Népi Demokratikus Párt – 5,01%, Hromada – 4,68%, Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja – 4,01%, Ukrajna Progresszív Szocialista Pártja – 4,05%. A magyar képviselőjelöltek párharcában Tóth Mihály alulmaradt az új KMKSZ-elnökkel, Kovács Miklóssal szemben, illetve látszólag magánakcióban az Ukrajnai Szociáldemokrata Párt (egyesített) listáján sikertelenül indult a választásokon a teljesen háttérbe szorult Fodó Sándor. Ezért a lépésért Fodót a KMKSZ etikai bizottsága elé idézték, minden különösebb következmény nélkül.

A rendkívül széttagolt parlament képtelen volt megválasztani a parlamenti elnököt. A helyzetet az Alkotmánybíróság 1998. december 3-i határozata változtatta meg, mely megerősítette a párton kívüli képviselők jogát

parlamenti csoport alakítására, valamint lehetővé tette parlamenti frakció megalakítását minden olyan párt számára, amely bejutott a törvényhozásba, függetlenül attól, hogy egyébként sikerült-e elérnie a 4%-os parlamenti küszöböt. Ezzel megindult a Legfelsőbb Tanács átstrukturálódása. Az addigi nyolc frakció mellett újabb frakciók és csoportok jöttek létre. A parlamenti mozgások még kevésbé tették lehetővé valamiféle stabil többség elérését.

Az elnökpárti többség támogatta Kucsma alkotmánymódosítási tervét, mely korlátozta volna a képviselők mentelmi jogát, célul tűzte a 450 tagú parlament 300 fősre csökkentését és az államfő jogkörének kiszélesítését a parlament feloszlatását illetően. Ez ügyben népszavazást is kiírtak 2000 januárjában. A hivatalos végeredmény támogatta az államfő javaslatait, ám a referendum tisztaságát illetően a szakértők kifejezték aggályaikat.[13] Kucsma kezdeményezésére lecserélték a parlament vezetését, a bizottságokban háttérbe szorították a baloldal képviselőit, változtatásokat eszközöltek a parlament ügyrendjében: minden szavazás név szerinti lett, minden üléshéten egy napba sűrítették a szavazásokat, illetve koordinációs tanácsot hoztak létre, amely a szavazások előtt egyeztetett a frakciókkal. A jobboldali erőket sikerült parlamenti többséggé kovácsolni.[14] Az ukrán törvényhozásban ekkor jött létre először nyugati értelemben vett parlamenti többség. A lehallgatási botrány – Moroz szocialista frakcióvezető közzétett a parlamenti ülésen egy kazettát, mely bizonyította, hogy az államfőnek is köze volt egy újságíró meggyilkolásához – azonban ismét felbolygatta a parlamentet. A kikényszerített többség megbénult a végszavazás előtt és így nem sikerült keresztülvinni az alkotmánymódosítást. A parlament menesztette Viktor Juscsenko kormányfőt és kormányát, de ez már egy új, véletlenszerű többség volt, mint ahogy a helyzet szülte ideiglenes többség szavazta meg a következő miniszterelnököt, Anatolij Kinahot is.[15] A törvényhozás minden eleme, ahogy kezdettől fogva, továbbra is kiszámíthatatlan maradt.

---

[13] Парламент України: основні напрями та етапи еволюції. *Національна безпека і оборона* № 2, 2003. 9.

[14] A sajtó cikkezett arról, hogy egy-egy képviselőnek 30–50 ezer USA dollárt fizettek, hogy átüljön egyik frakcióból a másikba. Лариса Жаловага – Дмитро Скрябін – Олександр Єльяшкевич: Якщо в парламенті збережеться демократія, то це буде прикладом для всього суспільства. *День*, 10 лютого 2000 р. 4. Nem ez volt az egyetlen „lefizetős" időszak.

[15] Вибори 1998 року. Верховна Рада України III скликання. *Орієнтири виборця 2002. Довідник.* Авторський колектив: Віталій Замніус – Денис Ковриженко – Дмитро Котляр та ін. Київ, Міленіум, 2002.

Az 1998-as parlamenti választások nyomán alakult frakciók és csoportok az ukrán Legfelsőbb Tanácsban:[16]

№	A parlament összetétele		Képviselők száma		
			1998. május	1999. július	2001. július
1.	Frakció	Ukrajna Kommunista Pártja	120	122	113
2.		Ukrán Népi Mozgalom	47	30	22
3.		Ukrajna Szocialista Pártja	35	24	17
4.		Ukrajnai Zöld Párt	24	23	17
5.		Népi Demokrata Párt	91	30	16
6.		Társadalom	39	17	–
7.		Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja	25	26	36
8.		Ukrajna Progresszív Szocialista Pártja	17	14	–
9.		Ukrajna Parasztpártja	–	15	–
10.		Reformok és Rend Párt	–	21	15
11.		Ukrajna Népi Mozgalma	–	16	14
12.		Haza	–	28	26
13.		Alma	–	–	15
14.	Csoport	El nem kötelezettek	–	19	–
15.		Dolgozó Ukrajna	–	19	46
16.		Szolidaritás	–	–	21
17.		Ukrajna régiói	–	–	24
18.	Régiók újjászületése csoport 2001. áprilisig, utána Demokratikus Szövetség frakció		27	28	18
19.	Függetlenek		48	16	48

A parlamenti frakciókon és csoportokon belüli vándorlásokat csak részben tükrözi, hogy a táblázatban feltüntettük a ciklus három különböző időpontjában a létszámot. Nézzünk néhány példát. A két végpontján változatlan létszámúnak tűnő függetlenek sorában a közbeeső időben 1999 áprilisában 16-an, 2000 áprilisában 49-en, 2001 áprilisában pedig 44-en foglaltak helyet; a mélypont az 1998. októberi 15 fős létszám volt. Azok a népképviselők, akiket a parlament elnökévé, elnökhelyetteseivé választottak, automatikusan független képviselőkké váltak. A 2000 februárjában feloszlott frakciók (Ukrajna

[16] Депутатські фракції та групи у Верховній Раді України 3 (14) скликання (I–VII сесії, травень 1998 – липень 2001). *Часопис ПАРЛАМЕНТ* 2001. № 5.

Progresszív Szocialista Pártja, Ukrajna Parasztpártja, Hromada) és csoport (El nem kötelezettek) tagjai szintén automatikusan függetleneknek minősültek. A ciklusban az egyetlen magyar képviselő, Kovács Miklós 1998. május 12-től független, 1998. július 22-től az El nem kötelezettek csoportjának tagja, 2000. március 16-án független, másnaptól, március 17-étől a Szolidaritás csoport tagja. A 450 képviselőből kevesebb mint 200-an maradtak a helyükön a ciklus végéig, összességében a képviselők több mint 460-szor ültek át egyik székből egy másikba. A legstabilabb frakciót a kommunisták alkották. A legtöbbet Volodimir Necsiporuk képviselő váltogatta a székét, összesen kilencszer.[17] A képviselő Ukrajna főügyészének tanácsadója, a parlament jogi bizottságának tagja volt.[18] A pártfegyelem, frakciófegyelem nincs szabályozva, mint ahogy a választási ígéretek sem köztéma a választások után.[19]

2001-ben már 127 párt volt hivatalosan bejegyezve. Ezek közül mindössze 12-nek volt országos hálózata. Ezeknek mintegy egyötöde van folyamatosan jelen a politikai színtéren, körülbelül ötvenről mondható el, hogy időnként megmutatkozik, a többi gyakorlatilag láthatatlan. Ugyanekkor az országban megjelenő 2.667 újságból 349 volt a pártlap (13%), a 3,5 milliárd összpéldányból valamivel több mint 250 milliónyi (7,2%). A nagy pártok saját honlappal rendelkeztek, illetve kimutatható befolyással bírtak bizonyos tévé- és rádióadókra.[20] Egy felmérés szerint a lakosság 40,2%-a egyetlen ideológiai irányvonalat sem támogatott, 13,9% a kommunista, 9,8% a szociáldemokrata, 8,8% a nemzeti-demokrata, 4,5% a zöldek, 3,9% a kereszténydemokrata, 2% a liberális elvek hívének vallotta magát. A radikális nacionalizmus és anarchizmus támogatottsága igen csekély (1,3% és 0,5%). 14,2 százalék nem válaszolt.[21] Figyelemre méltó, hogy a közel 300 ezer önkormányzati képviselőnek kevesebb mint 8%-a tagja valamilyen pártnak.[22]

---

17 Хронологія міжфракційних переходів народних депутатів України. *Часопис ПАРЛАМЕНТ* 2001. № 5.

18 Нечипорук Володимир Павлович. Обраний по виборчому округу №194 Хмельницька обл. http://gska2.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/d_ank_arh?kod=623603

19 Az első összefoglaló erről a kérdésről: *„ОРІЄНТИРИ ВИБОРЦІВ" – моніторинг реалізації передвиборчих обіцянок народних депутатів у законотворчому процесі / VOTER GUIDE: Implementation of Election Commitments in Legislation 4th Verkhovna Rada of Ukraine 4th Parliamentary Session.* Київ, Міленіум, 2004.

20 Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції. Аналітична доповідь УЦЕПД. *Національна безпека і оборона* № 12 (24), грудень 2001. 18–19.

21 Uo. 20–21., 23.

22 Uo. 26.

A lakosság ideológiai orientációja az egyes régiókban[23]

	Déli (Herszon, Krím, Mikolajiv, Odesza)	*Központi* (Cserkaszk, Hmelnickij, Kirovohrad, Poltava, Vinnyica)	*Nyugati* (Csernyivci, Ivano-Frankivszk, Kárpátalja, Lviv, Rivne, Ternopil, Voliny)	*Keleti* (Dnyipropetrovszk, Doneck, Harkiv, Luhanszk, Zaporizsje)	*Északi* (Csernyihiv, Kijev, Szumi, Zsitomir)
Kommunista	11,7%	11,9%	4,0%	21,5%	15,7%
Szociáldemokrata	6,0%	13,8%	7,5%	10,9%	6,0%
Nemzeti-demokrata	5,0%	6,8%	24,8%	4,2%	4,8%
Zöldek	4,0%	3,5%	4,8%	6,0%	2,4%
Kereszténydemokrata	2,7%	2,5%	6,7%	3,4%	5,4%
Liberális	2,7%	2,7%	0,8%	2,1%	1,2%
Nacionalista	0,7%	1,4%	3,2%	0,4%	1,8%
Konzervatív	2,0%	0,2%	0,8%	0,7%	1,2%
Anarchista	0%	0,2%	0%	1,3%	0%
Egyiket sem támogatja	52,8%	37,8%	27,2%	41,3%	48,2%
Nem válaszolt	12,4%	19,2%	20,2%	8,2%	13,3%

A Razumkov Politikatudományi Intézet értékelése szerint 1994-ig a pártalakításban az ideológiai szempontok játszották a főszerepet, utána azonban egyre inkább az egyéb megfontolások kerültek előtérbe, a pártok fő funkciója nem a társadalmi érdekek képviselete, hanem egyes csoportok vagy személyek politikai legalizálása és érdekérvényesítése lett, választási vagy népszavazási kampányokhoz kötődően. 1) Megjelentek az adminisztratív eszközökkel létrehozott pártok, amelyeknek lényege, hogy az alapítóktól valamilyen függőségben levő személyek kényszerültek rá arra, hogy belépjenek az adott pártba. Ide sorolható többek között a Régiók Pártja. 2) Az ellenzéki pártok ellehetetlenítésének eszköze a klónpártok alapítása, egyes politikai vezetők ambícióinak meglovagolásával. Ezzel a módszerrel bomlasztották fel a Népi Mozgalmat is. 3) A harmadik tényező a gazdasági lobbiérdek megjelenése. A pártot vagy eleve az üzleti világ szereplői hozzák létre, vagy valamely

[23] Uo. 21. Szürkével van jelölve a parlamenti küszöb alatti támogatottság.

ideológiai alapon szerveződött pártban átveszik az uralmat a szponzorként megjelenő gazdasági csoportok, üzletemberek. Erre példa többek között Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja vagy a Haza párt.[24] A nagy pártok közül az ideológia a szervezőelve a Népi Mozgalomnak, a szocialistáknak és a kommunistáknak. A Népi Mozgalom felmorzsolódása után gyakorlatilag csak a baloldal ideológiai alapozású és folyamatosan fenntartható népszerűségük a lakosság folyamatosan nehéz élethelyzetével magyarázható. Egy felmérés szerint a lakosság 90%-a elégedetlen az életszínvonalával, mintegy 80% mondja azt, hogy az egészségvédelem, a szociális háló alacsony színvonalú. A lakosság 30%-a a hivatalos szegénységi szint alatt él.[25]

A függetlenség tíz éve alatt Ukrajnában nem tudott kialakulni kormánypárt (koalíciós pártok) – ellenzéki pártstruktúra, a parlamenti pártok pozícióját az államfőhöz való viszony alapján lehet meghatározni. Ebben az értelemben beszélhetünk az államfő támogatását deklaráló pártokról, puha ellenzékről és kemény ellenzékről. A valóságban a konstruktív együttműködés mint olyan nem létezik, nem politikai elvek, hanem politikai bozótharcosok állnak szemben egymással. Az 1980-as évek végén még létezett a demokratikus ellenzék egysége, utána azonban, még mielőtt a társadalmi átalakítás megtörtént volna, mint a Baltikumban vagy Kelet-Közép-Európában, rögtön bekövetkezett a szétosztódás etnikai, felekezeti, nyelvi stb. alapon egymással kibékíthetetlen táborokra, nem sikerült egységesen megfogalmazni a nemzeti érdeket, sőt azt sem, mi a nemzet. Az egyházak sem a békéltető szerepét játszották, hanem beleszóltak a nagypolitikába. Az elit a hatalomhoz való viszonyában tudja csak elképzelni a helyét; az új politikai elit pedig nem cselekvőképes a nómenklatúra árnyékában. 1990–2003 között az állami vezetők háromnegyede és a megyei közigazgatási hivatalok vezetőinek ennél is nagyobb hányada volt párt-, tanácsi és komszomol funkcionárius.[26] Dmitro Vidrin, az Európai Integrációs Intézet igazgatója egyik nyilatkozatában Magyarországot hozta fel példának, ahol a különböző ideológiai irányvonalat követő kormányok képesek voltak a legfontosabb stratégiai célokban megőrizni a folyamatosságot; ilyen például az EU-ba való belépés szükségessége. Ukrajnában azonban az elit képtelen a konszenzusra. A „doneckiek" és a „dnyipropetrovszkiak" paktumot köthetnek a „kijeviek" ellen vagy a „nyugatiak" és a „keletiek" a „központiak" ellen, az egységes

[24] Uo. 23–24.

[25] Ігор Жданов – Юрій Якименко: Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти. *Національна безпека і оборона* № 9, 2003. 4.

[26] Uo.

stratégia lehetősége azonban nem látszik.[27] Számos szakértő hangsúlyozza, hogy a legnagyobb gond a társadalmi konszenzus hiánya a stratégiai kérdéseket illetően.[28]

A 2002-es parlamenti választások

Ukrajna fennállásának első tíz éve nem sikertörténet, sem gazdasági, sem politikai értelemben. 2002-öt már egyenesen a politikai válság éveként értékelték a szakemberek, illetve a pénzmosás elleni harc módszereinek kidolgozásával foglalkozó nemzetközi csoport és az USA pénzügyminisztériuma is fokozott veszélyre hivatkozva mindenkit óvatosságra intett az ukrajnai tranzakciókkal kapcsolatban. Miközben az Európai Unió minden addiginál nagyobb léptékű nyitásra készült, Ukrajna mindjobban elszigetelődött a nyugati világtól, az egyre növekvő orosz politikai befolyást erősítette a gazdasági összefonódás is. Gyakorlatilag nem volt alternatívája az orosz energiahordozók importjának, az ukrán privatizációban egyre erőteljesebb lett az orosz tőke részvétele. A fegyverropogástól sem mentes, durva kampánnyal járó 2002-es parlamenti választások alkalmával három pártnak (Ukrajna Kommunista Pártja, Ukrajna Szocialista Pártja, Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja) és három választási tömörülésnek (Mi Ukrajnánk, Julia Timosenko Választási Blokkja, Egységes Ukrajnáért) sikerült túllépnie a 4%-os parlamenti küszöböt. Az ellenzék (Viktor Juscsenko Mi Ukrajnánk Blokkja, Julia Timosenko Blokkja, a kommunista és a szocialista párt) együtt közel 60%-ot szerzett, az elnökpárti oldal, a szinte a teljes írott és elektronikus sajtót kisajátító Egységes Ukrajna, valamint Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja pedig ennek egyharmadát tudta csak elérni szavazatokban.[29]

---

[27] Дмитро Видрін: В Україні еліта любіює переважно групові інтереси... *Національна безпека і оборона* №9, 2003. 33.

[28] Анатолій Гриценко: Політична еліта України: чи здатна вона виконати свою суспільну місію на сучасному етапі. *Дзеркало тижня* № 44 (469) 15 – 21 листопада 2003.

[29] Парламент України: основні напрями та етапи еволюції. *Національна безпека і оборона* № 2, 2003. 10; Сергій Макеєв – Володимир Горбач: *Вибори президента в суверенній Україні.* Громадська неприбуткова організація „Інститут політики". http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redir.cgi?url=pc07–2003–05.html

№	A parlament összetétele	Képviselők száma	
		2002-ben	2003-ban
1.	Egységes Ukrajna	177	–
2.	Mi Ukrajnánk	119	103
3.	Ukrajna Kommunista Pártja	64	60
4.	Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja	31	37
5. Frakció	Timosenko Blokkja	23	19
6.	Ukrajna Szocialista Pártja	22	20
7.	Ukrajna Régiói	–	47
8.	Dolgozó Ukrajna	–	42
9.	Ukrajna Agrárpártja	–	16
10.	Népi Demokrata Párt	–	15
11.	Néphatalom	–	21
12. Csoport	Demokratikus Kezdeményezések	–	18
13.	Népi Választás	–	14
14. Függetlenek		10	20

Az USZDP(e) a 2002-es választásokon Kovács Miklóssal, a KMKSZ támogatottjával szemben Gajdos Istvánt, az USZDP(e) beregszászi elnökét indította, aki mögé felsorakozott az UMDSZ is. Kovács esélyeit csökkentette, hogy a jelöltek között szerepelt egy vele azonos nevű, a közéletben egyébként teljesen ismeretlen személy is, aki ezzel a névazonossággal nyilvánvalóan sok szavazatot elvitt. A sokadik átszámolás, fellebbezés, panasz, végül Legfelsőbb Bírósági döntés után Gajdos kapta meg a mandátumot. A botrányokkal övezett választásokkal kapcsolatban Hennagyij Moszkal, Kárpátalja akkori kormányzója annak a véleményének adott hangot, hogy Magyarország nyíltan felvállalta Kovács támogatását, ami direkt politikai beavatkozás, s nem az első eset, hogy ilyen közvetlen beavatkozás mérgesíti az ukrajnai magyar szervezetek egymás közötti vitáit. A KMKSZ választmánya nyilatkozatban mondta ki, hogy Gajdos győzelmét durva visszaélések, szavazócédulák utólagos jogtalan megsemmisítése eredményezte, így a végeredmény nem felel meg a választók akaratának, Kovács a 72-es körzet magyar többségű településeinek döntő többségében nagy fölénnyel győzött, így a KMKSZ legitimitásához nem férhet kétség, az továbbra is a kárpátaljai magyarság legjelentősebb érdekvédelmi szervezete. A vita lényege a legitimáció körül forog. A KMKSZ legfőbb érve ebben, hogy az UMDSZ, vele ellentétben,

nem vett részt a választásokon, az általa támogatott parlamenti képviselő egy hatalmon levő ukrán párt képviselője. Ha szó szerint vesszük a jelölést, akkor a szavazócédula megfelelő rubrikája szerint ekkor Kovács „önjelölt", Gajdos az USZDP(e) jelöltje volt, civil szervezet ugyanis nem állíthatott képviselőjelöltet. Gajdos a 2004-es, narancsos forradalommal fűszerezett ukrajnai államfőválasztás alkalmával megváltozó erőviszonyok közepette azonban átült a Szocialista Párt frakciójába, ami – az UMDSZ kivételével – minden oldalról erősen megtépázta politikusi tekintélyét.

2006–2007: alkotmányossági próba

2004. novemberi államfőválasztás alkalmával az előrejelzések Viktor Juscsenko biztos győzelmét jósolták (1999 decembere és 2001 májusa között az ország miniszterelnöke volt), mégis a regnáló miniszterelnök, Viktor Janukovics kapott papíron több szavazatot. Az emberek kivonultak Kijev főterére és Juscsenko pártjának – Mi Ukrajnánk – színében, narancsszínű zászlók alatt követelték a választások megismétlését. Juscsenkót támogatta a Julia Timosenko vezette tömörülés és a szocialisták is. A december 26-ra kiírt megismételt választásokat Juscsenko nyerte meg. Janukovics miniszterelnöknek mennie kellett. 2005 februárjától Julia Timosenko került a kormány élére, azonban együttműködése az államfővel kétesnek és rövid életűnek bizonyult. Kölcsönösen hivatali visszaélésekkel vádolták egymást. 2005 szeptemberétől az államfő pártjához tartozó Jurij Jehanurov vette át a kormányrudat.

Az alkotmánymódosítás és a népképviselők megválasztásáról szóló új törvény által a közelgő parlamenti választások mindenképp új helyzetet voltak hivatottak teremteni. A legfontosabb pontok az arányos választási rendszer bevezetése és a parlament szerepének megemelése azáltal, hogy a bekerülő pártok kötelesek parlamenti többséget létrehozni, amelyik megszavazza a kormányt. Ezen a választáson már nem indulhattak „önjelöltek" sem, ez vezetett ahhoz, hogy az országban elsőként a nemzetiségek közül a magyarok két pártot is alakítottak. Ekként jegyeztette be magát a KMKSZ Kovács Miklós elnökletével (KMKSZ Ukrajnai Magyar Párt) és megalakult az Ukrajnai Magyar Demokrata Párt (UMDP) Gajdos István elnökletével. Egyik pártnak sem volt reális esélye arra, hogy elérje a 3 százalékos parlamenti küszöböt, a valódi tét a helyi önkormányzati helyek megszerzése volt.

A soros parlamenti és helyhatósági választásokra 2006 márciusában került sor. Az Ukrajnában bejegyzett 126 pártból 45 párt és tömörülés került fel a választási listára. A közvélemény-kutatások, az exit poll nem járt

a tényleges végeredmény közelében. A 225 választókerületben a következő erőket juttatták be a 450 tagú Legfelsőbb Tanácsba:[30]

№	A parlament összetétele (frakciók)	Szavazati arány	Mandátum
1.	Régiók Pártja	32,14%	186
2.	Julia Timosenko Blokkja (Haza Összukrán Egyesület, Ukrán Szociáldemokrata Párt)	22,29%	129
3.	Mi Ukrajnánk Blokk (Mi Ukrajnánk Népi Szövetség, Ukrajna Nemzeti Mozgalma, Ukrán Nacionalisták Kongresszusa, „Szobor" Ukrán Köztársasági Párt, Keresztény Demokraták Szövetsége Párt és a 2007. márciusában kivált Ukrajnai Gyáriparosok és Vállalkozók Pártja)	13,95%	81
4.	Ukrajna Szocialista Pártja	5,69%	33
5.	Ukrajna Kommunista Pártja	3,66%	21
6.	Függetlenek		16

Viktor Juscsenko államfő az őt 2004 decemberében hatalomra segítő „narancsos forradalom" pártjaitól (Julia Timosenko Blokkja, Mi Ukrajnánk Blokk, Szocialista Párt) joggal várta a kormányalakítást, még akkor is, ha Janukovics pártja volt a választások egyértelmű nyertese. Ennek ellenére hosszú, kínos tárgyalások következtek. Ez már jelezte a törést. Június 22-én jelentették csak be, hogy három parlamenti frakció (Julia Timosenko Blokkja, Mi Ukrajnánk Blokk, Szocialista Párt) 239 képviselőből megalakítja a „narancsos koalíciót". A koalíció Petro Porosenkót (Mi Ukrajnánk Blokk) jelölte parlamenti elnöknek, akit egyébként korábban éppen a narancsos erőkön belüli ellentétek következtében váltottak le a Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanács elnöki tisztéről. A szocialisták azonban részt kértek a hatalomból – az államfő és a miniszterelnök a koalíció két pártjának színeit képviselik, míg a szocialisták kimaradnak ebből a pozicionálásból – és Alekszandr Moroz személyében saját jelöltet állítottak. Velük együtt a Régiók Pártja és a Kommunista Párt megszavazzák a szocialista jelöltet. Ez az újabb törés a narancsos erőkön belül.

Júliusban a Szocialista Párt tagjai hivatalosan kiléptek a „narancsos koalícióból". Tegyük hozzá, hogy ideológiai értelemben, amiről alig beszélünk, Timosenko Blokkja és a Mi Ukrajnánk a jobboldal; a Régiók Pártja pedig a baloldal az ukrán politikai színtéren. A szocialisták igazából most kerültek

[30] http://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_fractions

a helyükre. A választásokon győztes Régiók Pártja, valamint a Szocialista Párt és a Kommunista Párt megalakította a „válságellenes koalíciót", amely Viktor Janukovicsot jelölte miniszterelnöknek (Régiók Pártja). Augusztus 4-én a parlamenti többség megszavazta az új miniszterelnököt, aki Jehanurovot váltotta. Timosenkóék ellenzékinek nyilvánították magukat, a Mi Ukrajnánk (Juscsenko államfő pártja) azonban tárgyalásokat kezdett a „válságellenes koalícióba" való belépésről. Nagykoalíció jobb- és baloldal összecsiszolása által? Októberre kiderült, hogy ez nem megy, a Mi Ukrajnánk frakciója bejelentette, hogy nem tárgyal tovább a kormánykoalícióval, és ellenzékben marad.

2007. február 24-én Julia Timosenko Blokkja és a Mi Ukrajnánk Blokk megállapodnak a közös ellenzéki fellépésről a parlamentben. A sokadik törés elfedése, ha erről külön meg kell állapodniuk az ellenzéki pártoknak. Március 21-én a parlament gazdasági miniszternek szavazta meg Anatolij Kinahot. Másnap a Mi Ukrajnánk Blokkhoz tartozó Gyáriparosok és Vállalkozók Pártja, melynek Kinah a vezetője, azt javasolta parlamenti képviselőinek, hogy lépjenek ki az ellenzéki frakcióból és csatlakozzanak a kormánykoalícióhoz. A kormánykoalíció ugyanezen a napon úgy döntött, hogy „válságellenes koalíció" helyett „nemzeti egység koalíciója" néven fut tovább. Julia Timosenko Blokkjából 5 képviselő és a Mi Ukrajnánk Blokkjából 6 képviselő átül a kormánykoalíció padsoraiba. Az államfő félelme, hogy a kormánykoalíció elérheti a parlamentben az ügydöntő kétharmados többséget. Március 29-én rendkívüli parlamenti ülésen Viktor Juscsenko bejelentette, hogy május 27-re új parlamenti választásokat fog kiírni. Április 2-án alá is írta az erről szóló rendeletet.

A kormánykoalíció – Régió Pártja, Szocialista Párt, Kommunista Párt – önálló politikai pártokat jelenít meg, míg az ellenzéket két tömörülés alkotja. Egy-egy tömörülésben, blokkban több párt vesz részt, melyek a parlamentbe jutás esélyének növelése érdekében szövetkeztek egymással. Ez a többrétegűség, a többszínűség sokkal sérülékenyebbé teszi ezeket a formációkat, mint amilyen a helyzet az önálló pártok esetében. A Régiók Pártjában találjuk meg Leonyid Kucsma volt elnök valamikori környezetének vezető személyiségeit. A választások körüli időben ennek a pártnak a háza tájáról egyetlen disszonáns hang sem szivárgott ki. Földrajzilag a szavazatarányokat tekintve a Régiók Pártja a keleti régiót, Julia Timosenko Blokkja az ország középső részét, a Mi Ukrajnánk a nyugati régiót fedi le. A két vezető politikusnak szinte eposzi jelzője, hogy oroszbarát Janukovics és nyugatbarát Juscsenko. A narancsos forradalmat a külföld nyílt állásfoglalása kísérte. Ebből nyilvánvalóvá válik Ukrajna geopolitikai stratégiai helye, de semmit nem látunk belpolitikai és az ukrán gazdaságot illető stratégiájából.

Csak belpolitikai válság a nyugatbarátnak tartott államfő és az oroszbarátnak tartott miniszterelnök egymásnak feszülése? Milyen egyéb érdekek befolyásolják a történéseket?

Az orosz gáznak több mint 80 százaléka három Ukrajnán keresztül haladó fővezetéken jut el Európába. A 2004-es ukrajnai elnökválasztás után, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az ukrajnai politikának szerves része az európai tájékozódás, Oroszország kiemelten kezdte kezelni az egyéb szállítási útvonalak kérdését. Németországgal, Olaszországgal és Franciaországgal megállapodást kötött a tervbe vett észak-európai gázvezetéken keresztüli szállításokról, illetve elhatározta az Oroszország és Törökország között a Fekete-tenger alatt húzódó Kék Áramlat vezeték meghosszabbítását Románián, Magyarországon keresztül Ausztriáig, Ukrajna megkerülésével. Az Európai Unió is keresi az alternatív megoldásokat, különösen, hogy az orosz–ukrán gáz(ár) vitának maga is szenvedő alanya volt. (Oroszország a szövetségesnek tartott volt szovjet tagköztársaságoknak kedvezményes áron adja az energiát. Ha Ukrajna kilép ebből a szövetségből, akkor neki is a világpiaci árat kell megfizetnie.) A Nabucco-vezeték Oroszországot elkerülve juttatná Európába a közép-ázsiai és az iráni földgázt. A közép-ázsiai készletek nagysága azonban nem pontosan ismert, ezenkívül már itt is vannak orosz érdekeltségek. Iránnal kapcsolatban pedig a világ most az atomprogramra figyel. Ukrajna számára nagy kérdés, hogy amennyiben megszűnik stratégiai szerepe az energiatranzitot illetően, bár ez a lehetőség nem a közeljövőben fog bekövetkezni, van-e élet utána? Mi határozza majd meg a pozícióját? Ma még érdekek metszéspontjában áll az ország katonapolitikai állásfoglalása is.

Az államfő április 2-i rendelete a parlament feloszlatásáról lavinaként indította el az utcai demonstrációkat. A demonstrációk szervezettek, többek között buszokkal hozzák fel vidékről a tüntetőket, fizetett tüntetőkről is beszélnek, bár a spontaneitás sem tagadható, és mindkét félnek vannak hívei. Amiben más: 2004-ben nyilvánvaló volt a választási csalás és a külföld állásfoglalása is. Most azonban, ha szó szerint vesszük az alkotmányt, az államfőnek nem volt joga a parlamentet feloszlatni. Már a rendelet aláírásának napján a miniszteri kabinet vétót emelt ellene, arra hivatkozva, hogy az alkotmányellenes. Mindkét fél az alkotmánybírósághoz fordult, amely halogató álláspontra helyezkedett, ami azt jelezte, hogy bármilyen döntés szülessen, nemcsak jogi problémát kell megoldani. Az államfő nem reagál a miniszterelnök ultimátumaira a parlamentet feloszlató rendelet visszavonását illetően – egyébként a parlament működik, mintha mi sem történt volna –, és nem veszi fel a kesztyűt arra a fenyegetődzésre sem, hogy amennyiben előrehozott parlamenti választások lesznek, akkor államfőválasztást is kell tartani.

A parlament elnöke a parlament ülésén kijelenti, hogy az egész botrányos ügy mögött Julia Timosenko áll, aki bujtogatja az államfőt. Az 1990-es években videókölcsönzésből élő, majd a gazdasági szektor állami felügyeletének legmagasabb pozíciójába emelkedő Julia Timosenko, akit saját bevallása szerint demokratikus nézeteiért később meghurcolt az ügyészség, állította: nem is számít az alkotmánybíróság döntése. Az alkotmánybíróság végül meghozta a döntést, amivel megsemmisítette az államfő rendeletét az előrehozott választásokról. Ez azonban nyilvánvalóan nem csillapította le a kedélyeket. 2007. szeptember 30-án, közös megegyezéssel, megtartották az előrehozott választásokat; ez alkalommal mindkét magyar párt jelöltje felkerült egy-egy nagy párt listájára, azonban ezúttal sem sikerült bejutniuk a törvényhozásba. Kovács Miklós, a KMKSZ elnöke a 99. volt Juscsenko Mi Ukrajnánk Blokkjának listáján, ugyanazon a listán, ahol a Mi Ukrajnánk kárpátaljai megyei tanácsi frakcióját vezető Mikola Vehesnek, az Ungvári Nemzeti Egyetem rektorának csak a 180. hely jutott. A Szocialista Párt listáján pedig a 11. helyre került Tóth Mihály, a másik magyar párt tiszteletbeli elnöke. Ha a szocialisták egyáltalán bekerültek volna a parlamentbe, akkor Tóth biztos befutó. Kovácsnak a befogadó politikai tömörülés erejéhez mért előkelő listás helye azonban nem kecsegtetett sok reménnyel. A magyar pártok meglepő pozicionálása mögött feltételezhetjük a külföldi pártsegítséget, sem a magyar szavazók számaránya,[31] sem pedig a magyar pártok kárpátaljai befolyása nem akkora, hogy ezt önmagában indokolná.

Az előrehozott választásokkal semmi sem tisztázódott Ukrajnában. Timosenko Blokkjának és a Mi Ukrajnánk Blokkjának vezetői aláírták a megállapodást a koalíciós kormány alakításáról, a Régiók Pártja azonban és maga Viktor Janukovics is azon a véleményen volt, hogy nagykoalíció nélkül továbbra sem lesz egyensúly. Petro Szimonenko, a Kommunista Párt elnöke máris megvádolta Timosenkóékat és a Mi Ukrajnánkat, hogy a kulisszák mögött megkezdték az alkudozást a parlamentiszék-váromány os képviselőjelöltekkel, politikai hátszelet ígérve gazdasági érdekeltségeikhez. Juscsenko államfő továbbra is hangoztatta, hogy Ukrajna külpolitikai céljai

[31] A 2001. évi népszámlálás adatai szerint az ország lakosságának 77,8%-a ukrán, 17,3%-a orosz, a többi nemzetiség 1% alatti, közte a magyarok is (0,3%). Kárpátalján az összlakosság 80,5%-a ukrán, 12,1%-a magyar, a többi nemzetiség 3% alatti. Kárpátalja területe 12,8 ezer km², Ukrajna területének 2,1%-a, a második legkisebb megye. Vö: Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Beregszász, KMPSZ, 2005.

közt elsőrendű az EU-hoz és a NATO-hoz való csatlakozás. Ebben azonban a Régiók Pártját nem látta partnernek.

Kül- és belpolitika mezsgyéjén

Az ukrán–magyar kapcsolatok új szakasza nem az ukrán állam függetlenedésével (1991) vette kezdetét, hanem 1989-cel indul, a gorbacsovi reformidőszak kiteljesedésének évétől. Országon belül megalakulhatott a magyar érdekvédelmi szervezet, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, a két ország között pedig megnyíltak a határok.

A Szovjetunió időszakában rendkívül nehéz volt a határon átnyúló kapcsolattartás magánszemélyek számára. Külföldre magáncélból kétévente, csak közeli rokonhoz engedték az utazást. Akinek nem volt külföldön rokona, az sportolóként, művészeti együttes tagjaként, vagy diplomata útlevélre jogosult személyként juthatott el külföldre, illetve szervezett turistaúton vehetett részt. A szovjet–magyar határon unikális jelenség volt az asztélyi–beregsurányi Szovjet–Magyar Barátság Almáskert. A kapcsolattörténet sajátos esete ez, mivel a szovjet időszakban a határt Magyarország felé csak a csapi–záhonyi átkelőnél lehetett átlépni, mindenütt szigorúan őrzött szögesdrót állt. Az almáskertnél azonban minden évben egyszer megnyitották a határt és pártvezetőkkel karöltve az egyszerű tsz-tagok és kolhozisták szüretelték a gyümölcsöt.[32]

1989. március 1-jével megnyíltak a szovjet–magyar határon az első olyan határátkelők, amelyek a kishatárforgalmat biztosítják. Azóta is folyamatosak a tárgyalások a határátlépés kérdéseiről. Magyarországnak a schengeni övezethez csatlakozását megelőzően diplomáciai lépésekre volt szükség ennek a határátlépési módnak a további fenntartása érdekében. A kishatárforgalomnak a kárpátaljai magyarság szempontjából megkülönböztetett jelentősége van, hiszen 90%-ban a határmenti zónában élnek, bár hozzá kell tenni, hogy a kishatárforgalom valóban csak a szűk határzónában való közlekedést tesz lehetővé, amely nincs tekintettel egyik oldalon sem, így Magyarországon sem a rokonok-barátok lakóhelyére.[33] A magyar kormány részben saját sikerének

[32] Éger György: *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Szempontok a határrégiók vizsgálatának elméleti megközelítéséhez.* PhD-értekezés. Budapest, 2000. http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/eger_gyorgy.pdf; A nagy szovjet cirkusz. Zelei [Miklós] interjúja Zoltai Károly operatőrrel. http://www.tvarchivum.hu/?id=204157

[33] Képviselői kérdésre adott válaszában Göncz Kinga külügyminiszter úgy fogalmazott, hogy a magyar–magyar kapcsolatok „régi-új" eszköze a kishatárforgalom, de

tartja, hogy 2007 januárjától az uniós tagállamok tisztán közösségi jogi keretek között kishatárforgalmi megállapodásokat köthetnek.[34] 2003. november 1-jétől az ukrán állampolgárok ingyenes, hosszú lejáratú vízummal utazhattak Magyarországra, a magyar állampolgárok viszont vízum nélkül utazhattak be az országba. Ez az aszimmetrikus működés a „lengyel modellt" követte. 2008-tól azonban a schengeni szabályok érvényesek, némi könnyítésekkel.[35]

Az Ukrajna függetlenedése utáni első évek kapcsolattörténetét ukrán részről egyértelműen pozitívan ítélik meg három fontos dolog miatt: Magyarország az elsők között ismerte el Ukrajnát és létesített vele diplomáciai kapcsolatokat;[36] Magyarország volt az első ország, amellyel jószomszédsági és együttműködési szerződést kötött (1991. december 6-án, mely 1993. június 16-án lépett életbe);[37] Budapesten nyílt meg Ukrajna első külképviselete (1992. március 24-én).

---

van „generális megoldás" is: „Ez pedig a vízummentesség (s nem a letelepedés nélküli kettős állampolgárság). Magyarországnak úttörő szerepet kell vállalnia [...] ebben a folyamatban." (2007. október 9.) http://www.mkogy.hu/irom/03840/03840–0001.pdf; Ukrajnában nem ismerik el a kettős állampolgárságot.

34 IRM-A magyar–ukrán kishatárforgalom szabályozásáról. http://jogalkotas.hu/drupal/node/1321

35 Megállapodás az Európai Közösség és Ukrajna között a vízumok kiadásának megkönnyítéséről. Az Európai Unió hivatalos lapja. 2007. december 18. http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/4EA8C05D-90C5–43A2-AF97-AC2834CDA10F/0/EU_Ukrajna.pdf

36 Микола Держалюк: Угорська політика щодо України на сучасному етапі. In: *Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз).* Київ, Політична думка, 1996.

37 Ukrajna jogfolytonosnak tekintette a még 1991 májusában megkötött kisebbségvédelmi szerződést is. Володимир Литвин: Українсько-угорські відносини: історичні традиції та нові обрії співробітництва. *Голос України* 2004.05.29. Magyarországon viszont az ukrán–magyar alapszerződés – az alapszerződések korában az első ilyen dokumentum – kérdése belpolitikai vitákhoz vezetett. A központi kérdés az volt, hogy vajon az alapszerződéssel kapcsolatban Magyarországnak fel kellett volna-e vetnie a kárpátaljai magyarok kérdését. Az alapszerződés miatt támadták Antall József miniszterelnököt és Jeszenszky Géza külügyminisztert is. Többen az MDF és a MIÉP szétválásának egyik okát is ebben látták. Vö. többek között: Kis János: A kisebbségi kérdés az új világrendben. *Beszélő.* 2002. 4. sz.; Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999). *Magyar Kisebbség.* 2000. 3. sz. Az ukrán elemzők azt emelik ki, hogy az MDF radikális szárnya és a Kisgazdapárt ellenezte a ratifikálást, s a legfőbb kifogást amiatt emelték, hogy a szövegben benne van: a felek nem támasztanak egymás irányában területi követeléseket. Vö: Бабинець І. Становлення українсько-угорських міждержавних відносин (1991–1993 рр.). In: *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.*

Megváltoztatta a helyzetet 1999-től két szempontból. Az egyik, hogy 1999. március 12-én Magyarország felvételt nyert a NATO-ba. Ukrán részről viszont ez a lépés megtorpanást okozott az ukrán–magyar kapcsolatokban: a két partner állam közül az egyik teljes jogú tagja lett az euroatlanti szövetségnek, a másik azonban ütközőzónába került. Az ukrán külpolitika számára nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország feltétel nélkül teljesíti Brüsszel, de elsősorban Washington elvárásait, az ukrán–magyar kapcsolatok helyett Ukrajnának inkább az Ukrajna–NATO – illetve Ukrajna–EU – kapcsolatokra kell koncentrálni.[38]

A másik tényező, hogy Magyarország a politikai kapcsolatokban minden kérdést összeköt a kárpátaljai magyarok ügyével, ami az ukrán–magyar államközi viszony egyik legfontosabb, de nem az egyetlen területe. A hivatalos látogatások terén megváltoztak a hangsúlyok. A kedvezménytörvény, tekintettel éppen az alapszerződésre, nem okozott diplomáciai bonyodalmakat, mint Szlovákia vagy Románia esetében. Oreszt Klimpus budapesti ukrán nagykövet kijelentette, hogy országa pozitívan és megértéssel viszonyul hozzá.[39] Ennek a támogatási gyakorlatnak a jogi hátterét Ukrajnában a nemzeti kisebbségekről szóló törvény (15., 17. cikkelyek), államközi, hivatalközi egyezmények, valamint a kormányközi vegyes bizottságok biztosítják. Ukrajna fontosnak tartja, hogy az államközi kapcsolatok terén és a magánérintkezésben is érvényesüljön a kapcsolat a területén élő nemzetiségek és anyaországaik között.[40] Hasonló módon (állami és társadalmi szervezeteken keresztül) érkezik támogatás Bulgáriából, Izraelből, Németországból, Lengyelországból, Oroszországból és más országokból is. Tulajdonképpen ez a magyar–magyar kérdésben való párbeszéd legpozitívabb vonatkozása, hiszen minden más tekintetben látszatpolitizálásnak lehettünk tanúi. Ez történt például a Magyar–Ukrán Kisebbségi Vegyes Bizottság ajánlásaival kapcsolatban is.

Az 1998-as, majd 2001-es nagy tiszai árvizek kapcsán, amelyek rendkívül súlyosan érintették Ukrajna nyugati határ menti zónáját, azon belül is

---

Вип. 12. Відп. ред. Степан Віднянський. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2003. 85–94.

[38] Віталій Білан: *Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках.* Автореф. дис... канд. іст. наук. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2004.

[39] [Sz. L. L.]: Kijev a vízummentesség mellett. *Népszabadság*. 2002. augusztus 23.

[40] Володимир Євтух: Тенденції етнонаціонального розвитку українського суспільства. *Človek a spoločnosť*. 2001. № 3. http://www.saske.sk/cas/3-2001/jevtuch.html; az ukrajnai kisebbségpolitikai intézmények változásairól: Віктор Котигоренко: Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6 (9). 48–63.

földrajzi helyzetüknél fogva elsősorban a magyarlakta területeket, 2001-től a magas szintű kétoldalú találkozók addigi helyszínei közé bekerültek kárpátaljai települések is, illetve azok összekapcsolódtak a kárpátaljai magyarokat érintő szimbolikus eseményekkel. Így például közösen avatta fel 2002-ben Mádl Ferenc államfő és Anatolij Kinah miniszterelnök Beregszászon a Kárpátaljai Magyar Főiskola Kölcsey Ferenc Szakkollégiumát;[41] 2007-ben Viktor Juscsenko államfő és Gyurcsány Ferenc miniszterelnök Csongoron a magyar iskola új épületét.[42]

A szimbolikus politizálás részének tekinthetjük a kárpátaljai magyarok ügyének megjelenítését az ukrajnai országos politikában, főként a választási csatározásokhoz kötve. Ilyen, amikor Leonyid Kucsma államfő kárpátaljai autonómiáról beszélt, és 2001-ben megszületett egy törvény Kárpátalja különleges (szabad) gazdasági övezetről, amely megtévesztő címével ellentétben mindössze 737,9 ha területre állapított meg különleges vám- és adószabályokat, valamint a gazdasági tevékenység egyéb rendjét.[43] Vagy Viktor Juscsenko 2007 szeptemberében az Ungvári Nemzeti Egyetemen tett látogatása, mely alkalomból egy különleges ikerkötettel ajándékozta meg az egyetem diákjait és a magyar szervezetek jelen levő vezetőit: az impozáns tipográfiájú könyv Petőfi Sándor verseinek ukrán, illetve Tarasz Sevcsenko költészetének magyar nyelvű fordításait tartalmazza Sólyom László magyar és Viktor Juscsenko ukrán államfő személyes ajánlásával.[44] Ugyanígy választási időszakhoz köthető szimbolikus politizálásként fogható fel a magyar–ukrán pártközi együttműködés a 2007. szeptemberi előrehozott parlamenti választások alkalmával. A kárpátaljai magyar pártokat felértékelte Magyarország, hiszen a magyar konzulátuson keresztüli schengeni vízumszerzéshez 2008 augusztusától nincs szükség magyarországi hivatalos meghívóra, hanem csak a magyar igazolvány és valamelyik kárpátaljai magyar szervezet ajánlólevelére.

2004-gyel új fejezet kezdődött a két ország történetében nem csak Magyarországnak az Európai Unióhoz való tényleges csatlakozása kapcsán, hanem mert fordulat következett be a magyar–orosz kapcsolatokban, ami közvetlen hatással volt a magyar–ukrán kapcsolatokra is, különösen miután 2008. február 28-án Gyurcsány Ferenc miniszterelnök és Vlagyimir Putyin államfő

[41] http://www.kmtf.uz.ua/tortenet/index.html

[42] [szcs]: Ez történt 2007-ben. http://www.karpatinfo.net/article55063.html

[43] Az Ukrajnában működő szabad gazdasági övezetekről: Институт регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроРегіо Україна". Вільна економічна зона. http://www.eru.org.ua/index.php?page=1262

[44] [szcs]: Találkozó az államfővel. *Kárpátalja*. 2007. szeptember 21.

jelenlétében a moszkvai Kremlben aláírták a Déli áramlat gázvezeték magyarországi szakaszának megépítéséről szóló magyar–orosz megállapodást.

Miközben Ukrajna próbál megkapaszkodni az energiapiacon (mint tranzitország), a belpolitikában a nemzetépítés immár kormányokon átívelő, következetesen keresztülvitt programja, hogy a továbbtanulás lehetőségét csak ukrán nyelven abszolválható emeltszintű érettségihez kötik. A 2008 őszétől regnáló egyik kormánypárt listáján szerepelt az előrehozott választásokon az egyik magyar párt elnöke, míg a másik magyar párt prominense a parlamentből ezúttal kieső szocialisták szárnyai alatt kísérletezett a bejutással, amely párt az előző kormány oktatási miniszterét adta, aki tulajdonképpen a fenti programot elindította. Akkor is nehéznek látszik a jövő, ha a magyarokat Beregszászban alapítványi magyar főiskola, Ungváron pedig a nemzeti egyetemen önálló magyar kar várja, hisz mindkettőnek az emeltszintű érettségi az előszobája.

GAZDASÁGPOLITIKA ÉS NÉPESSÉGMOZGÁS

Gazdaságpolitikai modellek és kihívások

Ukrajna jövője az Európai Unió és az Egységes Gazdasági Térség között

VALERIJ HEJEC

Giovanni Arrighi szerint a globális és a társadalmi érdekek egyensúlya a stabil foglalkoztatás támogatásával, a gazdag Nyugat fogyasztásának magas szinten tartásával és a nem nyugati elitek számára a nyugati típusú életszinvonal elérésének lehetőségével biztosítható.[1] Ám ezek a feltételek a gyakorlatban nem reálisak, a 21. század elején azzal kell szembenéznünk, hogy a világban tapasztalható zilálság, a civilizáció szétforgácsoltsága meghatározó jegyei a mai valóságnak.[2] Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a jólét és a társadalmi biztonság azokban az országokban, amelyek nem tartoznak a nyugati típusúakhoz, elérhetetlen, s ennek nem csak történelmi okai vannak, amikor nem sikerült európaizálni a gyarmatosított népeket és modernizálni az életmódot azokban az országokban, amelyek elnyerték függetlenségüket. Nem sikerült végrehajtani a felzárkóztatást a 15 tagú Európai Unió minden tagországa esetében sem, s még nehezebb lesz ez a 25 tagországgal: már most jól látszik, hogy vannak „központi" országok és „perifériák". Egyértelműen leszögezhetjük: kicsi a valószínűsége annak, hogy a jövőben a fejlődés monista irányt venne. Ennek inkább az ellenkezője lehet igaz, mivel ma csak a „harmadik" világgal szembeni teljes

[1] Джованни Арриги: Динамика кризиса гегемонии. *Свободная мысль*. 2005. № 1. 15.

[2] Владислав Иноземцев: Несколько гипотез о мировом порядке XXI века. „Центр" и „периферия": вызревание расколотой цивилизации. *Свободная мысль*. 2003. № 11. 4.

közömbösség politikája képes kimozdítani jelen állapotukból a „perifériákat", vagy rávenni őket, hogy a Nyugattal való együttműködés révén saját erőből változtassanak helyzetükön (a sikeres ázsiai gazdaságok példája azt mutatja, hogy ez nagyon is lehetséges), vagy még az is egy lehetőség, hogy az adott nép vagy régió maga támaszt igényt az új „gyarmatosításra".[3] Vlagyiszlav Inozemcev úgy véli, hogy a „központi" országok és a „perifériák" elismerése megváltoztatja az „egypólusúnak" láttatni akart világról alkotott képet. Szerinte a „központi" országok az USA, az EU és Japán, és elképzelhető Oroszország, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland csatlakozása, az USA vezető szerepe azonban megmarad.[4] Szakértők véleménye szerint továbbra is az egyenlőtlen fejlődés a valószínű, ami azt jelenti, hogy változhatnak a vezető országok. A Goldman Sachs 2050-ig szóló prognózisa a globális gazdasági fejlődést illetően azt valószínűsíti, hogy erre az időszakra a mai vezető ipari hatalmakat megelőzi Kína, India, Brazília és Oroszország. Közvetlen szomszédunknál, Oroszországban az évszázad közepére az életszínvonal magasabb lehet az olaszországinál és a németországinál, a GDP tekintetében pedig megelőzheti Franciaországot és Nagy-Britanniát.[5] Ez a prognózis is az egyenlőtlen fejlődés távlatait vetíti előre, és az egyes országokat arra ösztönzi, hogy folyamatosan keressék helyüket a világban. Azt is figyelembe kell venni, hogy a mai állami struktúrák nem tudnak felülkerekedni a velük szembenálló hálózatokon, tartozzanak azok akár a korporativitás, a kriminalisztika vagy a terrorizmus kategóriájába.[6]

Mindannyiunknak szembe kell néznünk az új viszonyokhoz való adaptálódás problémájával, mert elképzelhető, hogy a világgazdaság tekintetében Európa a múlt, az USA a jelen, a kínai dominanciájú Ázsia pedig a jövő.[7] Ez is egy a jövőre vonatkozó prognózis. Mivel az USA katonai erejét is felhasználja a világrend alakításában, Arrighi úgy véli, hogy egy új világrendbe való „puha átmenetnek" kicsi a valószínűsége. A legvalószínűbb a rendszer egyre növekvő és szinte elodázhatatlan lezüllése. Az új hegemónia akkor képzelhető el, ha képes kezelni azokat a geopolitikai, társadalmi és civilizációs ellentmondásokat, amelyek az amerikai hegemóniai válsághoz vezettek. Ezek az ellentmondások még nem kerültek teljes mértékben felszínre.[8]

---

3 Uo. 7.

4 Uo. 5.

5 Игорь Лубчук: Надо цепляться к локомотивам. *Эксперт Украина.* 2005. № 16–17 (21). 18.

6 Uo. 7.

7 Арриги i. m.

8 Uo. 19.

Kína nem az egyetlen vetélytársa az Egyesült Államoknak. Az Európai Unió is versenytárssá válhat.[9] Az sem kizárt, hogy az egyensúly felbomlásával nem jelenik majd meg egy új erő, ami anarchiához, újbóli „sötét századokhoz" vezethet: birodalmak bukásához, vallási fanatizmushoz, gazdasági stagnáláshoz, a civilizációnak kisszámú, megerősített enklávékba történő visszaszorulásához.[10] Ebben az esetben a jelen korszak nem a felfelé, a nemzetek fölötti intézményesülés felé tart, hanem lefelé. Amikor az állam nem képes mindent erőből megoldani és teljes mértékben kontrollálni a kommunikációs hálózatokat, az integrációnál nem kisebb súllyal van jelen a dezintegráció. Egyszóval ma a nem állami hálózatok a reális világhatalom hordozói.[11] Ez a jövőkép a nyugati civilizáció letűnésének lehetőségével van összefüggésben, mely civilizációt az individuális szabadság, a politikai demokrácia, a törvényesség, az emberi jogok, a kulturális szabadság letéteményesének tartjuk.[12] Samuel P. Huntington szerint a nyugati civilizációt úgy lehet megmenteni, a Nyugat hatalmának gyengülése ellenére, az USA, valamint az európai országok érdekében, ha Oroszországot elismerjük vezető pravoszláv hatalomnak.[13] Oroszországnak tehát mind gazdasági, mind civilizációs szempontból fontos stratégiai szerepet szánnak a szakértők. Oroszország Ukrajna egyik közvetlen és legbefolyásosabb szomszédja. Oroszország stratégiai helyét magasra értékelte Zbigniew Brzezinski is, aki szerint Amerika, Európa, Kína, Japán, a konföderatív Oroszország, valamint India és még néhány ország képezhetik egy strukturált transzkontinentális rendszer magját.[14] A globális anarchia elkerülhetetlen, Oroszországnak stratégiai szerepe lesz a biztonságpolitikában.[15] Erre a körülményre Ukrajnának is tekintettel kell lennie.

Még egy fontos stratégiai kérdés, ami érintheti Ukrajnát. Oroszország az eurázsiai kontinens egyik központi országa. Eurázsia a világ legnagyobb kontinense, s geopolitikailag egy tengely mentén választódik ketté. Az a hatalom, amelyik dominálni fog Eurázsiában, ellenőrizni fogja a világ három legfejlettebb és gazdasági tekintetben legtermékenyebb régiójából kettőt. Eurázsia egyesített ereje jóval felülmúlja az amerikai kontinensét.[16] (Eurázsia bruttó

[9] Найелл Фергюсон: Мир без гегемона. *Свободная мысль.* 2005. № 1. 23.
[10] Uo. 23.
[11] Uo. 27–28.
[12] Arthur M. Schlesinger: *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society.* New York, Norton, 1998. 127.
[13] Сэмюэль Хантингтон: *Столкновение цивилизаций.* Москва, 2003. 514.
[14] Збігнєв Бжезінський: *Велика шахівниця.* Львів – Івано-Франківськ, 2000. 209.
[15] Uo. 195.
[16] Uo. 31.

nemzeti összterméke a négyszerese az észak-amerikainak.) Ez számunkra azért is fontos, mert Benita Ferrero-Waldner, az Európai Bizottság külkapcsolatokért és szomszédsági politikáért felelős biztosa 2008 nyarán arról nyilatkozott, hogy Ukrajna társult tagságról szeretne megállapodást kötni, amely tartalmazná, hogy a jövőben teljes jogú EU-taggá válhatna. Ferrero-Waldner szerint azonban ilyen távlatot csak az Unió bővítési stratégiájának keretein belül lehet megadni. Ez viszont nem írja elő Ukrajna tagságát. Ehelyett jószomszédi kapcsolatokat irányoz elő az ország számára.[17]

Ukrajnának figyelembe kell vennie az európai, a globális és a regionális folyamatokat. A legjárhatóbb útnak az endogén technikai fejlődés látszik. Jelenleg az országban ez az alapvető probléma: az exogén, függőségen alapuló gazdaság helyett önálló endogén modellt kialakítani, melybe beépülnek a külső tényezők, de nem döntőek, mint a jelenlegi rendszerben. Ehhez növelni kell a tőke, a saját fejlesztésű technológiák, árucikkek és szolgáltatások exportját, szervezetté kell tenni a munkaerő-exportot, propagálni kell az országimázst a külföldiek számára stb. Miben rejlik a két ukrajnai modell lényege?

Az államfordulatot követően, az 1990-es években Ukrajnában gazdasági mélyrepülés következett be, a külső tényezők erős befolyására alapvetően exogén gazdasági fejlődési modell épült ki. Az exogén gazdaság jellemzője, hogy a külső tényezők befolyása játssza a fő szerepet, miközben a gazdaság erősen sebezhető, a belső irányítási mechanizmusok nem biztosítják a stabil növekedést és a nemzetgazdaság nyitottságát, alacsony a konkurenciaképesség, erősödik a pénzügyi függőség a külső adósságok halmozódásával, a külső és belső gazdaságpolitika választható alternatívái beszűkülnek. A külső tényezők erős befolyása szovjet örökség: a Szovjetunió és a KGST felbomlása, az adminisztratív tervgazdálkodás és az egyes régiók közötti szoros technológiai-termelési és pénzügyi kapcsolatok átmenet nélküli megszakadása kaotikus viszonyokat teremtett. Összeomlottak a külső és belső piacok, miközben Oroszország domináns exogén befolyásra tett szert, sőt, monopolhelyzetbe került a stratégiailag alapvető energiahordozók importőreként. Hatalmas károkat okozott a hadiipar koordinálatlan leépülése és átalakulása is. 1994-ben Ukrajna radikális gazdasági reformokat hirdetett, amelyek azonban szintén hordoztak exogén tényezőket: miközben megtörtént a fokozatos piacnyitás, megsokasodtak az abból eredő problémák, hogy nem figyeltek a piacnyitás és a belső piacok fejlettségi szintjének egyensúlyára; a volt szovjet tagköztársaságok piacai helyére a nyugati államok piacai léptek, ezzel azonban megnöve-

[17] Ферреро-Вальднер: Україна нині не має перспективи членства в ЄС. http://ua.korrespondent.net/ukraine/523284

kedett a külső adósságállomány, romlott az ország fizetőképessége, labilissá vált az ország pénzügyi helyzete, miközben a korábbi gazdasági kapcsolatok felbomlóban voltak; az export irracionális szerkezetben működött és az ipari termékek konkurenciaképessége igen alacsony volt. Ráadásul Ukrajna az energiahordozók importjának pénzügyi fedezetét külföldi kölcsönökből biztosította. A makrogazdasági stabilizáció során a valutaárfolyam stabilizálását használták mentőövnek, ami hosszú időn keresztül negatívan befolyásolta az export és az import egyenlegét az utóbbi javára. Közben kialakult egy új, komprádor-típusú tőkés réteg, amelyik a külföldi tőke és a nemzeti piacok közti közvetítőként lépett fel. Az 1994–1999 közötti időszakban az ukrajnai gazdasági reformok a végrehajtás elhúzódásával félmegoldásokhoz vezettek; hiányzott a nemzeti elit, amely szakmailag felkészült lett volna a piaci viszonyok közötti működésre, illetve a társadalom sem volt felkészülve a befogadásra; hiányzott a reformok intézményes háttere, sem az üzleti szférában, sem az állami irányításban nem volt elegendő szakember; ésszerűtlenül használták fel a forrásokat, közte a külföldi kölcsönöket a strukturális átalakításokra, a források java részét a termelés biztosítása emésztette fel; a költségvetés hatalmas deficittel küzdött, óriási volt a szakadék a költségvetés lehetőségei és az állam megalapozatlan kötelezettségvállalásai között; a külföldi államadósság kritikus szintre növekedett, kevés volt a valutatartalék, az ország gazdasága a nemzeti valuta helyett jelentős részben átállt az USA dollár forgalmára. Ezek a tényezők mind az exogén gazdaságot erősítették; mélyült a gazdasági függőség a nemzetközi valutalaptól (IMF) és az egyes országoktól; súlyosbította a helyzetet, hogy az energiahordozók importja külföldi finanszírozásból valósult meg; az ország rossz minőségű árut exportált és alacsony hatékonyságú volt az export szerkezete; hiánygazdálkodás folyt és az exportbevételek nem kerültek vissza az országba; a privatizáció során a stratégiai objektumokat átgondolatlanul adták el.

Az exogén fejlődés következtében Ukrajnában olyan oligarchikus gazdaság épült ki, amely elsősorban klánérdekeket szolgált; ésszerűtlen volt az adórendszer; nem voltak ésszerűek a beruházások és nem voltak kedvezőek a feltételek a beruházásokhoz; gyenge lábakon állt a pénzügyi rendszer, fejletlen volt a pénzpiac; igen nagy arányú volt a szürkegazdaság; nem nőtt megfelelő mértékben a piacképesség; nem teremtődött meg a pénzügyi egyensúly; nem kerültek egy szintre a termelékenység és a bérek; a lakosság jövedelmei szélsőséges paraméterek között mozogtak, az emberek rendkívüli mértékben elszegényedtek; a tőke és a humán erőforrás is erőteljesen áramlott külföldre. Miközben nőtt a külföldi adósság, az ország a szerkezeti átalakításokra kapott pénzeket nem rendeltetésszerűen használta fel, hanem

javarészt a költségvetési hiányokat fedezte vele. 1996-ban a külföldi államadósság a GDP 27%-át, 1999-ben már 51%-át tette ki. Mindeközben a kölcsönöket folyósító szervezetek által támasztott igények tovább szűkítették az ország lehetőségét, hogy önálló gazdaságpolitikát folytasson.

Az endogén gazdasági fejlődés innovációs stratégiákra épül, melyek lehetővé teszik a gazdaság kiegyensúlyozását, a reformok társadalmi bázisának kiszélesítését, a kívülről jövő sokkhatás csillapítását és hosszú távra stabilizálják a gazdasági növekedést. Az endogén gazdaságban elsősorban a belső tartalékokat mozgósítják és csökkentik a külső kockázati tényezőkkel szembeni érzékenységet, jobban hasznosítják a tudomány és a technológia adta lehetőségeket, a külső partnerségek kölcsönösen előnyös, egyenlő, partneri viszonyokon alapulnak. Ez együtt jár a belső fogyasztás növekedésével, a belső piacok kiszélesedésével, a belső konkurencia erősödésével, s mindezek a tényezők döntő befolyással vannak a gazdasági növekedésre. Az egészséges nemzeti stratégiának számolnia kell a pénzügyi kötelezettségvállalások következményeivel, és fel kell ismernie azokat a lehetőségeket, amelyek helyet találnak az országnak a globális világgazdaságban.

Több mint tíz év függetlenség után Ukrajna előtt a következő választási lehetőségek álltak: integrálódás egy magas szinten integrált rendszerbe (Európai Unió), saját rendszer létrehozása (GUAM: 1997-ben szovjet utódállamok – Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán, Moldova – által létrehozott szövetség; 1999 és 2005 között Üzbegisztán is hozzátartozott), vagy pedig integrált rendszer létrehozása az Egységes Gazdasági Térség (2003-ban hozta létre Oroszország, Belorusszia, Kazahsztán és Ukrajna) mintájára, szabadkereskedelmi övezetek kialakításával. A választáshoz figyelembe kell venni Ukrajna globális érdekeit, valamint azt, hogy mit nyer a csatlakozás által. Mindegyik variációnak vannak előnyei és hátrányai. A belépés egy olyan erősen integrált gazdasági rendszerbe, mint az EU, azt jelenti, hogy el kell fogadni a többség döntéseit, a formális és informális szabályokat, ami azzal jár, hogy kezdetben, de lehetséges, hogy hosszú időn keresztül le kell mondani az együttműködés hagyományos stílusáról és rendszeréről, és igazodni kell a közösséghez. Ez a folyamat megköveteli a nemzeti, gazdasági és szociális rendszerek gyökeres átalakítását, erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében, hogy az átmeneti időszak minél fájdalommentesebb legyen, ami függ a belépési tárgyalásokon elért pozícióktól is. Az átmenet gazdasági és társadalmi összeomlást okozhat, hogy ha az integrációt térben és időben nem terjesztjük ki. A második forgatókönyv szerint fejlettség tekintetében körülbelül azonos szintű országok szövetségéről van szó, melyek kölcsönösen kiegészítik egymást. Ukrajna folyamatos erőfeszítéseket tett a GUAM egybentartása érdekében, ipari és

mezőgazdasági potenciálja lehetőséget adna számára a vezető szerepre, noha nem feledkezhetünk meg az ország gazdaságának hátulütőiről, az energiafüggőségről és a gyenge lábakon álló pénzügyi rendszerről sem. Külső támogatás nélkül azonban Ukrajna nem képes vezető szerepét érvényesíteni, ami által azonban az exogén tényező válik dominánssá. A harmadik út – EGT-típusú integrált rendszer létrehozása, amit a politika szabadkereskedelmi övezetnek tekint. Ebben a vonatkozásban az orosz technológiai fejlődés rendkívül kecsegtető, mert több olyan óriásprojektet finanszíroznak, amelyek a high-tech jegyében a mezőgazdasági technológia, a krisztallográfia, a nanotechnológia stb. területén már a közeljövőben áttörést hozhatnak.[18] Ukrajna számára az első és a harmadik út tűnik járhatónak, ezek határozhatják meg az endogén fejlődés mértékét. Távlatosnak bizonyult az a modell is, amit Kínában valósítottak meg: nem a világhoz kötötték magukat (mint Ukrajna tette), hanem együttműködtek vele. Egyes előrejelzések szerint Ukrajna EU-csatlakozása 20–40 év múlva válik lehetségessé (már ha egyáltalán bekövetkezik, hiszen az EU jövőjét illetően is számos forgatókönyv létezik, köztük egy olyan is, amely szerint nem integrálódás, hanem dezaggregáció következik be), ami beláthatatlanul hosszú idő. Ukrajna számára az EU és az EGT közötti választás politikai választás is, mint ahogy az EU 25 országra bővítése is elsősorban nem gazdasági, hanem politikai kérdés volt. Az EGT szempontjából a fő kérdés, hogy ebben Oroszországé a főhatalom. Az EU nyilvánvalóan egyelőre nem kér Ukrajnából, amely mégiscsak egy másfajta kultúrkör, de gyenge gazdasága miatt Oroszország számára is csak teher, azért nem akarja „elnyelni".[19] A svájci gazdasági modell útja legfeljebb Oroszország számára járható, Ukrajna tekintetében, bár történtek halvány kísérletek, ennek nemigen van realitása.[20]

Az EU 25 tagországra bővítése Ukrajna számára számos negatívummal járt. Többek között csökkent az ukrán export, különösen a gépek és berendezések kivitele az EU-ba belépett országokba.[21] Sajnálatos módon Ukrajnának nem sikerült egyeztetnie az unióval azokat a javaslatait, amelyek minimalizálták volna a veszteségeit. Ez arról tanúskodik, hogy az EU rugalmatlan

[18] Константин Скрябин: Комментарий к Посланию 2003 года Президента России Государственной Думе России. *Эксперт*. 2003. № 19 (373). 19.

[19] Юрий Пахомов: Взаимодействие Украины и России в контексте мирового опыта. *Российский экономический журнал*. 2005. № 2. 39, 48.

[20] Юрий Юданов: Единое европейское пространство и Россия. *Мировая экономика и международные отношения*. 2005. № 2. 57.

[21] Татьяна Яблоновская: Не более чем соседство. Но и не менее. *Эксперт*. 2005. № 16–17 (21). 14, 16.

a kialakított szabályainak megváltoztatását illetően. Ez nem feltétlenül jó Ukrajnának, ha az EU-hoz akar közeledni. Ám, mint tudjuk, az EU hivatalosan is kimondta, hogy egyelőre nem tárgyal a csatlakozásról Ukrajnával. Német szakértők szerint az optimista forgatókönyv szerint 20 évre, a pesszimista forgatókönyv szerint pedig legalább 60 évre van szükség a felzárkózáshoz. A túl gyors csatlakozás egy gazdaságilag gyenge ország számára jóval több hátránnyal, mint előnnyel járna, ráadásul a többi tagország magasabb életszínvonala elszippantaná a munkaerőt.[22]

Nem ejtettünk még szót a Független Államok Közösségéről. A FÁK a szovjet utódállamok számára sokkal inkább a „civilizált válás", mintsem az integráció eszköze volt. A FÁK keretei között elfogadott nagyszámú dokumentum, melyek az integráció elmélyítésének szükségére vonatkoztak, sorra megvalósulatlanul maradtak. Ráadásul ezen a társuláson belül egymással versengő alrégiók alakultak ki, amelyek erodálták a FÁK-ot, mint egységes gazdasági térséget.

[22] Hermann Clement – Volkhart Vincentz: *Die neuen Nachbarn und die Europäische Union – Möglichkeiten und Grenzen der Integration am Beispiel Ukraine und Belarus*. Osteurpa-Institut, München. Working Paper Nr. 256. Januar 2005. 54.

Az áru export-import földrajzi megoszlása (millió USD)[23]

	Összesen	FÁK-országok	A világ többi országa	Európa	EU-országok	Ázsia	Afrika	Amerika	Ausztrália és Óceánia	Meghatározatlan országok
					Export					
1996	14400,8	7405,2	6995,6	3456,9	3313,9	2711,0	209,3	598,3	20,1	–
1997	14231,9	5585,7	8646,2	3675,3	3483,2	3829,2	472,4	652,5	16,8	–
1998	12637,4	4202,3	8435,1	3993,0	3855,5	2997,0	562,0	865,4	17,4	0,3
1999	11581,6	3252,2	8329,4	3790,2	3647,4	3183,8	617,1	692,4	45,1	0,8
2000	14572,5	4497,5	10075,0	4680,2	4561,1	3437,9	731,5	1217,5	7,0	0,9
2001	16264,7	4675,4	11589,3	5720,9	5506,3	3970,2	877,0	1011,9	7,4	1,9
2002	17957,1	4377,4	13579,7	6515,8	6376,2	5067,7	1055,2	936,9	4,1	–
2003	23066,8	6044,4	17022,4	9147,4	8685,4	5400,7	1250,3	1219,2	4,8	–
2004	32666,1	8557,0	24109,1	11764,3	11009,6	8030,7	1758,0	2544,2	11,7	0,2
2005	34228,4	10730,6	23497,8	10881,4	10233,4	8377,4	2393,9	1831,2	13,7	0,2
2006	38368,0	12663,5	25704,5	12625,5	12087,9	8133,8	2373,7	2550,9	17,9	2,7
2007	49296,1	18614,6	30681,5	14773,8	13916,4	10354,0	2792,0	2686,3	15,7	59,6
					Import					
1996	17603,4	11175,9	6427,5	4655,6	4492,2	668,8	141,5	931,0	24,3	6,3
1997	17128,0	9879,4	7248,6	5451,6	5247,1	837,2	136,8	797,9	22,0	3,1
1998	14675,6	7897,0	6778,6	4998,5	4829,5	879,1	118,7	755,5	20,9	5,9
1999	11846,1	6743,2	5102,9	3547,4	3452,5	756,7	157,8	588,4	27,2	25,4
2000	13956,0	8039,9	5916,1	4311,5	4039,3	832,0	136,4	581,4	54,7	0,1

[23] *Forrás:* http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/gs_u.html

(Folytatás az előző oldalról.)

	Összesen	FÁK-országok	A világ többi országa	Európa	EU-országok	Ázsia	Afrika	Amerika	Ausztrália és Óceánia	Meghatározatlan országok
2001	15775,1	8832,2	6942,9	4981,7	4748,1	970,8	198,5	740,9	51,0	–
2002	16976,8	8968,2	8008,6	5751,1	5505,4	1171,6	177,3	856,7	51,5	0,4
2003	23020,1	11508,5	11511,6	8165,6	7864,5	1971,2	248,8	1072,2	53,4	0,4
2004	28996,8	15208,0	13788,8	9887,2	9547,4	2574,0	279,7	966,1	81,5	0,3
2005	36136,3	17029,3	19107,0	12666,4	12191,9	4644,5	426,2	1265,5	103,9	0,5
2006	45038,6	20184,6	24854,0	16804,2	16194,6	6071,4	413,0	1465,3	99,5	0,6
2007	60618,0	25569,5	35048,5	23048,9	22218,7	8942,0	673,1	2255,4	128,4	0,8

A szolgáltatás exportjának és importjának földrajzi megoszlása (millió USD)[24]

	Összesen	FÁK-országok	A világ többi országa	Európa	EU-országok	Ázsia	Afrika	Amerika	Ausztrália és Óceánia	Meghatározatlan országok
					Export					
1994	2118,4	1106,7	1011,7	376,3	361,6	176,6	24,7	46,0	1,3	386,8
1995	2621,5	1626,9	994,6	435,7	444,9	137,1	18,7	64,7	0,5	337,9
1996	4746,6	3476,7	1269,9	660,6	632,6	240,7	29,5	131,0	3,5	204,6
1997	4738,4	3333,3	1405,1	832,5	789,9	298,5	32,0	198,8	2,2	41,1
1998	3819,8	2351,7	1468,1	856,3	811,1	286,4	48,1	216,5	2,2	58,6
1999	3613,9	2250,8	1363,1	781,9	766,5	281,4	38,5	169,0	2,5	89,8
2000	3486,8	2141,4	1345,4	778,2	771,7	262,4	28,4	186,3	1,5	88,6
2001	3544,4	2151,9	1392,5	806,5	801,8	265,1	35,2	177,2	1,8	106,7

[24] *Forrás:* http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/gsp_u.html

(Folytatás az előző oldalról.)

	Összesen	FÁK-országok	A világ többi országa	Európa	EU-országok	Ázsia	Afrika	Amerika	Ausztrália és Óceánia	Meghatározatlan országok
2002	4055,3	2430,1	1625,2	984,5	973,6	260,2	36,2	215,3	6,0	123,0
2003	4248,0	2323,5	1924,5	1199,8	1177,7	297,4	51,9	259,5	3,0	112,9
2004	5307,9	2515,5	2792,4	1653,8	1558,0	406,1	51,4	409,3	3,1	268,7
2005	6134,7	2849,2	3285,5	1870,4	1766,4	559,4	72,2	476,8	6,9	299,8
2006	7505,5	3451,3	4054,2	2360,8	2271,8	692,8	94,3	574,8	10,5	321,0
2007	9038,9	3717,1	5321,8	3154,1	2979,7	888,2	125,9	793,1	16,4	344,1
					Import					
1994	309,4	84,8	224,6	140,7	133,7	41,6	8,9	18,0	0,4	15,0
1995	631,1	260,4	370,7	209,8	212,8	70,7	4,9	34,6	0,4	50,3
1996	1204,5	344,8	859,7	267,7	256,6	90,4	6,3	278,7	0,2	216,4
1997	1418,4	397,5	1020,9	388,5	302,3	86,5	33,0	315,2	7,1	190,6
1998	1430,9	366,2	1064,7	465,2	379,0	66,4	6,4	321,6	1,4	203,7
1999	1113,2	236,4	876,8	341,3	321,2	73,8	5,1	285,7	1,7	169,2
2000	1150,9	215,5	935,4	400,9	375,4	65,8	6,1	290,6	1,0	171,0
2001	1147,5	232,8	914,7	391,4	377,3	64,9	5,9	304,0	0,6	147,9
2002	1191,6	295,6	896,0	414,5	394,1	62,3	8,1	243,3	0,5	167,3
2003	1458,0	336,8	1121,2	544,1	516,9	78,7	13,0	268,0	0,5	216,9
2004	2058,6	407,2	1651,4	877,7	896,1	225,2	20,6	283,4	1,1	243,4
2005	2935,0	520,7	2414,3	1220,2	1298,6	451,2	28,7	391,7	1,7	320,8
2006	3719,4	702,3	3017,1	1703,9	1794,3	522,9	50,7	396,1	1,7	341,8
2007	4980,6	815,6	4165,0	2402,1	2596,5	729,7	61,9	574,7	2,7	393,9

Közvetlen beruházások (év eleji állapot, millió USD)[25]

	Közvetlen külföldi beruházások Ukrajnában	Ukrajna közvetlen külföldi beruházásai
1995	483,5	20,3
1996	896,9	84,1
1997	1438,2	97,4
1998	2063,6	127,5
1999	2810,7	97,5
2000	3281,8	98,5
2001	3875,0	170,3
2002	4555,3	155,7
2003	5471,8	144,3
2004	6794,4	166,0
2005	9047,0	198,6
2006	16890,0	219,5
2007	21607,3	243,3
2008	29489,4	6196,1

[25] *Forrás:* http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2007/zd/zd_rik/zd_u/pi_07u.html

EU-országok közvetlen beruházásai Ukrajnában (millió USD)[26]

	Közvetlen beruházások volumene	
	2007. január 1.	2008. január 1.
Összesen	16258,7	22944,5
Ausztria	1633,8	2075,2
Belgium	36,2	39,1
Bulgária	15,5	17,5
Ciprus	3187,5	5941,8
Csehország	65,0	78,1
Dánia	142,6	181,2
Egyesült Királyság	1563,4	1968,8
Észtország	53,1	69,7
Finnország	9,8	17,7
Franciaország	830,3	1046,2
Görögország	72,0	151,2
Hollandia	1533,8	2511,2
Írország	72,2	117,2
Lengyelország	394,6	670,5
Lettország	68,2	74,1
Litvánia	62,5	73,8
Luxemburg	93,4	210,7
Magyarország	370,9	400,9
Málta	29,9	31,0
Németország	5578,1	5917,9
Olaszország	132,9	150,4
Portugália	7,8	7,9
Románia	7,0	12,0
Spanyolország	58,3	63,4
Svédország	137,3	1006,6
Szlovákia	100,1	102,9
Szlovénia	2,5	7,5

[26] *Forrás:* http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2007/zd/ives/ives_u/ives1207_u.htm

Ukrajna közvetlen beruházásai az EU országaiba (millió USD)[27]

	Közvetlen beruházások volumene	
	2007. január 1.	2008. január 1.
Összesen	74,8	5926,4
Ausztria	1,9	2,2
Belgium	–	–
Bulgária	0,5	0,1
Ciprus	10,3	5825,5
Csehország	0,0	0,0
Dánia	–	–
Egyesült Királyság	13,9	13,8
Észtország	1,1	1,1
Finnország	–	–
Franciaország	0,2	0,2
Görögország	1,6	1,6
Hollandia	0,0	0,0
Írország	–	–
Lengyelország	24,2	30,1
Lettország	3,5	30,7
Litvánia	2,9	4,0
Luxemburg	0,0	0,0
Magyarország	0,1	0,1
Málta	–	–
Németország	0,4	2,5
Olaszország	0,4	0,7
Portugália	–	–
Románia	–	0,0
Spanyolország	13,8	13,8
Svédország	–	–
Szlovákia	–	–
Szlovénia	–	–

[27] *Forrás:* http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2007/zd/izes/izes_u/izes1207.htm

Ukrajnai gazdasági átalakulások: quo vadis?*

OLGA KUCENKO

Az utóbbi években Ukrajna, önmaga számára is váratlanul, nem csupán saját polgárai, hanem tőle távoli országok figyelmének is a fókuszába került. Sok ország tévénézői láthatták a szokatlan politikai műsorokat: „narancsos forradalom", „gázháború", majd „tejháború" Oroszországgal 2005 végén, 2006 elején, majd a 2006-os választások után négy hónapig tartó, tragikomikus elemekkel tarkított tárgyalások a kormányképes parlamenti többség létrehozására... Mit jelent mindez? Vajon a demokrácia szupernóvái ragyognak fel a hagyományos európai politika szürkülő égboltján? Netán a társadalmi valóság virtualizálásának, „Ersatz"/elemmé, vagyis pótlékká válásának bizonysága ez, vagy azt mutatja, hogy a kapitalizmus fejlődésének újabb kanyarulatában az üzleti elit „fellázadt"? A tanulmány az ukrajnai átalakulások tényezőivel és módozataival foglalkozik azoknak az eseményeknek a kontextusában, amelyek könyörtelenül korlátozzák a választási lehetőségeket a társadalom fejlődésének jövőjét illetően.

Reverzív elmozdulás a káosztól a rendhez vezető úton

Nem lehet megérteni az Ukrajnában zajló politikai folyamatokat a narancsos forradalomhoz vezető, majd az azt követő sajátos események közvetlen előzményeinek története, az ország átalakulási sajátosságainak ismerete nélkül. A kapitalizmushoz való visszatérés egyedi történelmi helyzete, a szétesö szovjet birodalom totális kontrolljától való szisztematikus elszakadás és a mindezek nyomán keletkező felszabadulásérzet történelmi optimizmust szült, euforikus hitet a leendő demokratikus és piaci átalakulások

* Ukrajna: nehéz út a függetlenség templomáig (*Az Elemző. Közép-kelet-európai szemle.* 2006. szeptember. 3. sz. 17–36.) átdolgozott, bővített változata, lásd: Куценко Ольга: Україна в трансформаційних процесах: Quo vadis? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2007. № 1. 18–32.

sikerében – nem csak Ukrajnában, hanem az átalakulás eltérő szakaszaiban lévő többi posztszocialista országban is.

Ezzel együtt már a posztszocialista fejlődés első éveiben tömeges csalódottságot, hitek és remények összeomlását, a társadalmi és politikai közhangulat változását okozta a mély gazdasági válság, az életszínvonal és az életminőség romlása, a gyors jólét reményében való csalatkozás. A makrogazdasági és szociális sokk minden jel szerint elkerülhetetlen következménye volt a gazdaság intézményi és a társadalom szerkezeti változásainak. Azonban a sokk mélysége, tartóssága és pusztító hatása különféleképpen nyilvánult meg az egyes országokban, így Ukrajnában is a többiektől eltérően alakult. Míg Ukrajna a katasztrofális fejlemények során a 60%-át vesztette el 1989-ben mért bruttó termelési eredményének (a mélypont 1998-ban volt), Oroszországban ugyanez a veszteség 45% volt (mélypont: 1998), Lengyelország legfeljebb 18% (mélypont: 1991), Csehország 13% (mélypont: 1993).[1]

Ukrajna nem csak a GDP csökkenésében lett rekorder, hanem az ipar és az ipari foglalkoztatottság leépülésében is.[2] A gazdasági visszaesést a szociális egyenlőtlenségek viharos növekedése kísérte, és polarizálta a lakosságot a jövedelmek és általában az anyagi lehetőségek tekintetében. A polarizáció mértéke is országonként eltérően alakult. A jövedelem-egyenlőtlenség Ukrajnában az 1990-es években megkétszereződött az előző évtizedhez képest (ahogy Oroszországban is), míg például Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban a szociális differenciálódás messze nem volt ilyen nagy.[3] Az utóbbi három országban a különbségek viszonylagos kiegyenlítődéséhez hozzájárult, hogy – Ukrajnával ellentétben – náluk az állam nem zárta ki magát az átalakulás folyamatos szabályozásából, csökkentette a reformok szociális áldozatainak veszteségeit. Ám Ukrajnában, ahogy Orosz-

[1] Daniel Gros – Alfred Steinherr: *Economic Transition in Central and Eastern Europe. Planting the Seeds.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004. 108.

[2] Az ipari foglalkoztatás mutatói 2001-ben voltak a legalacsonyabbak, több mint 50%-kal alacsonyabbak, mint 1989-ben, ezután azonban lassú emelkedés kezdődött. Межгосударственный статистический комитет СНГ. www.cisstat.com/rus/index.htm

[3] *Transition Report Update 1999.* London, EBRD, 1999. 41. Az éles polarizáció egyik jele Ukrajnában a milliárdosok nagy száma, miközben az egy főre jutó nemzeti jövedelem szerény. Ha hihetünk a *Korreszpongyent* c. folyóiratban, a *Kyiv Post* c. lapban és a Dragon Capital Befektetési társaság által közzétett adatoknak, akkor az egy főre jutó nemzeti jövedelem terén a világon a 108. helyen álló Ukrajnában 2006-ban nyolc olyan ember volt, akinek a vagyona USA dollárban kifejezve kilenc vagy több nullával fejezhető ki – nem éppen közép-európai mutató. *Корреспондент*, 30 июня 2006 г. www.korrespondent.net/main/157567

országban is, csak akkor fogtak hozzá stabilizációs lépésekhez, amikor a társadalmi-gazdasági válság már katasztrofális mérteket öltött.

A gazdasági reformstratégia hiánya erősen fokozta az országon belüli regionális aszimmetriákat is. 1990-ben a leggazdagabb ukrán régió egy főre jutó bruttó nemzeti összterméke a leggyengébbnek 159%-a volt, 1996-ban viszont már 268%-a. 2004-ben a régiók közötti különbség megdöbbentő méretet öltött – 658%-ot tett ki, vagyis az 1996-os mutató két és félszeresét. 1996-ben Kijev város egy főre jutó összterméke az ukrán átlag 1,4-szerese, 2004-ben már a 3,2-szerese.[4] Az éles régióközi szociális-gazdasági egyenlőtlenségek szétzilálták és tovább destabilizálták a társadalmat, fokozták a politikai és szociális fragmentációt, veszélyeztették az ország egységét. Ezekből az ellentmondásokból sikerült politikai tőkét kovácsolni: a narancsos forradalom első szakaszában kísérlet történt a keleti és a déli régiók „szuverenizálására", illetve létrejött a Régiók Pártja Viktor Janukovics vezetésével.

1992-ben megkezdődött a kis és nagyvállalatok privatizációja a nyílt tenderek által, majd 1995 és 1999 között kibontakozott a tömeges, kuponos privatizáció folyamata. A privatizáció lendületet adott a magánkezdeményezéseknek. Ez volt az egyik fontos oka annak, hogy az 1990-es évek végére az ország kilábalt a mély szerkezeti válságból. Ugyanakkor, várakozásuk dacára, a kuponos privatizációban részes ukrán milliók nem váltak tényleges tulajdonosokká.[5] A pénzmentes privatizáció a bennfentesek tulajdonszerzését eredményezte, ami maga után vonta azt, hogy az intézményes piaci reformok iránti igény csak lassan nőtt. Viszont a fejlett piaci intézmények hiánya oda vezetett, hogy a másodlagos piacon lebonyolított üzletek során a politikai kapcsolatokkal rendelkező kevesek kezében koncentrálódott a tulajdon.[6] Ezen az alapon nagyon gyorsan kialakultak az „újraelosztási koalíciók" (Olson[7]), amelyek kikristályosodása néhány nagy üzleti-politikai, oligarchikus csoport gazdasági dominanciáját eredményezte.

---

[4] Андрей Ревенко: Асимметрии регионального развития. *Зеркало недели*, № 18 (597), 2006. www.zerkalo-nedeli.com/op/show/597/53333/

[5] Ukrajnában 19 millió ember lett részvénytulajdonos, csupán papíron, ki sem váltva a részvénytulajdon igazolását. Részletesebben lásd: Александр Барановский – Владимир Сиденко: Проблемы собственности и легализации капиталов и доходов в Украине. *Зеркало недели*, 15 мая 2004 г. www.zn.kiev.ua/ie/show/493/46488/

[6] Сергей Гуриев – Уильям Мегтинсон: Уроки приватизации. *Beyond Transition. Экономический вестник о вопросах переходной экономики.* Октябрь-декабрь 2005. № 8 (2005). 17.

[7] Mancur Olson: *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 1965.

Ilyen háttérrel Ukrajnában már 1993-ban tömegesen terjedni kezdtek az apokaliptikus víziók,[8] anómiák,[9] a társadalom mélységesen elidegenedett az államtól és a hatalomtól. A hatalom pedig szabad kezet adott az újraelosztási koalícióknak, amelyek magánérdekeltségeket tömörítettek és teret adott a „state capture"[10] folyamatoknak, amelyek során a magántulajdonosok megszerzik az állami vagyont pusztán azzal, hogy az állami hivatalnokokat és politikusokat lefizetve maguk határozzák meg a játékszabályokat. Az üzlet behatolt a politikába. Az „állam privatizációs megszerzése" nem csupán új nagy-, közepes és kisvállalkozó osztályok létrejöttéhez vezetett, hanem megszilárdította és újratermelte a volt nómenklatúra képviselőinek magas társadalmi státusát és bürokratikus hálózatát. Ukrajna esetében levonható az a radikális következtetés, hogy az 1990-es években a nómenklatúra új forradalma zajlott le, amelynek eredményeként a volt nómenklatúra politikai és társadalmi tőkéjét gazdasági tőkévé alakította át, és immár ennek révén kaparintotta meg a szilárd politikai pozíciókat.

Az 1990-es évek eleje óta a nyugati tanácsadók nyomatékosan szorgalmazták a demokratikus és piaci átmenet neoliberális verzióját, a piac és a demokrácia alakuló intézményei is ezt sugallták. Ennek kellett volna visszaszorítania a szovjet rendszerből örökölt hagyományos viszonyokat, szétválasztva a hatalom és a tulajdon, illetve az üzlet, a politika és az igazgatás gyakorlását. Ez a visszaszorítás és szétválasztás azonban nem történt meg. Elsősorban azért nem, mert az 1990-es évek ukrajnai reformjainak következtében létrejött formális piac és demokrácia nem a polgári társadalom történelmi evolúciójának és specifikus kultúrájának terméke volt, amelyben kiálltak volna a szabadság és a tulajdon, a magánélet és az önszerveződő közösség érdekeiért, megteremtve ezek érvényesülésének mechanizmusait is. Csupán egy rövid időre, az 1990-es évek legelején lehetett tapasztalni Ukrajnában a polgári aktivitást, az intézmények, a hatalom és a demokrácia iránti bizalmat. Már 1993-tól – paradox módon éppen a demokrácia folyamatának megszilárdulása idején – érzékelhető az említett mutatók gyors romlása. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetének évenkénti, országos

[8] A közvélemény-kutatások szerint ilyen közhangulat uralkodott egészen az 1990-es évek végéig, a legerősebben 1994 és 1998 között.

[9] Наталия Панина: Аномия в посткоммунистическом обществе. *Политический портрет Украины*. Бюллетень Фонда «Демократические инициативы». 1996. Вып. 17. 46–53.

[10] Joel S. Hellman – Jones Geraint – Daniel Kaufmann – Mark A. Schankerman: Measuring Governance, Corruption, and State Capture: How Firms and Bureaucrats Shape the Business Environment in Transition Economies. *World Bank Policy Research Paper* № 2312, 2000, April.

felmérései szerint 1994-ben a demokrácia és a politika intézményei (államfő, parlament, kormány) iránti bizalom indexe 2,1–2,3 között mozgott (5 jelezte volna a teljes mértékű bizalmat, 1 a teljes bizalmatlanságot), és egészen 2004 közepéig ez a mutató alig változott.[11]

Az elit és a formálódó új politikai-gazdasági vezető osztály a demokrácia retorikájával leplezte érdekeit, de valójában hegemóniájának biztosítására törekedett a hatalomban és a tulajdonlásban. Az elit érdekei határozták meg a játékszabályokat, hogy elfoglalhassák a politikai tér legfontosabb pozícióit és az államot, illetve a korrupt mechanizmust felhasználhassák a volt állami tulajdon megszerzésére. A korrupcióban gyökerező bérleti formák a fokozódó szerkezeti aránytalanságokkal együtt elnyomták és elnyomják a piacot, elfojtják a valódi demokráciára törekvő magánvállalkozók tevékenységét. Az aránytalan bérleti díjakat bezsebelő csoportok érdeke, hogy e jövedelemforrásuk fennmaradjon, és értelemszerűen akadályozzák a további demokratikus és piaci reformokat. A kései szovjet társadalomra jellemző „kéz kezet mos" összefonódások átöröklődtek az új szabályokba, ráadásul e szabályok még keményebbek és cinikusabbak lettek.

A nagyiparosok, nagyvállalkozók, bankárok és a posztnómenklatúrához tartozó vezető elitek kialakuló, hatalmas szövetségei egyebek között a médiát is ellenőrzésük alá vonták, és érdekükben áll az autoriter politikai rendszer visszaállítása. *A tulajdon újraelosztását gyorsan és hatékonyan kellett végrehajtani*, elkerülve a nagy multinacionális cégekkel való versenyt, s ezt csak egy keményen autoriter-patronáló rendszerben lehetett megvalósítani. Például az Ukrrudprom legnagyobb érckitermelő és -feldolgozó vállalatainak privatizációja során Ukrajnát egyszerűen kész tények elé állították, minden vitát mellőztek.

Egyidejűleg az 1990-es évek elején, majd 1998–2000 között a nemzeti politikai elitnek a politikai rendszer modernizálására tett kísérletei figyelmen kívül hagyták, hogy a pénzügyi-ipari csoportoknak szükségük van a „gyámság és ellenőrzés rendszerére". Így ezek a nagytőkés csoportok az antidemokratikus és piacellenes jelszavakat támogatták. Nem véletlen, hogy az első olyan politikai erő, amely körül az ukrán pénzügyi és ipari csoportok tömörültek, Ukrajna Kommunista Pártja volt.

Az uralomért, a piaci konkurencia fölötti politikai és adminisztratív ellenőrzésért, a megmaradt stratégiai állami tulajdonrészek privatizációjáért, valamint az állampolgárok lojalitásának kontrolljáért vívott politikai harc egyre keményebb formákat öltött az ukrán társadalomban.

[11] Наталія Паніна: *Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг*. Київ, Інститут соціології НАН України, 2006. 30.

1. táblázat. A nemzeti intézmények minősége: Ukrajna és Oroszország összehasonlítása, 2002–2005[12]

Országok	Lakosság (millió fő)	Az ország jövedelem szerinti besorolása	GNI	GDP	Politikai stabilitás, 2004	A kormány hatékonysága, 2004	Élettartam-változás (1989–2002)
Ukrajna	47.2	Alsó közép	1,260	52.2	37.9	28.4	-0.59/év -0.86%
Oroszország	143.0	Felső közép	3,410	46.1	21.8	48.1	-3.57/év -0.86%

2. táblázat. Az egyes országok közötti különbségek a gazdasági reformok megvalósítása terén[13]

Országok	A reformok megvalósításának üteme	Politikai és üzleti közeg		
	World Bank, 1996	A kormányzás hatékonysága	Az állami irányítás minősége	A törvények betartása
Ukrajna	Negyedik csoport (a leglassabb reformok)	-0.74	-0.62	-0.79
Oroszország	Harmadik csoport („lemaradók")	-0.40	-0.30	-0.78
Magyarország	Első csoport („előrehaladott")	0.78	1.21	0.90

12 Doing Business. The World Bank Group, 2006. www.doingbusiness.org/EconomyRankings; World Bank, World Development Indicators, 2006. www.info.worldbank.org/governance/kkz2004/year_report.asp?yearid=1; Daniel Kaufmann – Aart Kraay – Massimo Mastruzzi: Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996–2004. *Draft, May 9, 2005* . www.transparency.org/cpi/2005/cpi2005.en.html

13 World Bank, World Development Indicators…; Kaufmann – Kraay – Mastruzzi i. m.

3. táblázat. Az ukrajnai polgárok tiltakozási potenciálja jogaik és érdekeik megsértése esetében, 1994–2005 (a megkérdezettek %-ában, N = 1800–1810 minden évben)[14]

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005
Politikai pártban való részvétel	0.7	0.6	0.5	0.4	0.9	1.5	0.8	1.7	2.2	1.9	2.5
Konvencionális tiltakozás potenciáljának indexe	16.4	15.9	13.9	12.1	18.2	20.2	19.1	22.3	17.4	20.5	27.5
Nem konvencionális tiltakozás potenciáljának indexe	2.9	3.1	3.1	2.9	4.3	3.9	3.7	4.6	2.7	2.2	4.0
Egyik forma sem vonzó	31.9	36.9	33.5	37.3	29.8	29.9	34.2	30.3	37.1	36.6	25.2
A tiltakozási potenciál destabilizáltságának indexe	3.2	3.2	3.0	2.9	4.2	4.0	3.7	4.6	3.0	2.6	4.6

[14] Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének vizsgálata. Панина (2006) i. m. 40.

Az intézményes változások erősen függtek egyfelől a nagyhatalmú pénzügyi-ipari, üzleti-politikai csoportok érdekeitől, másfelől a múltban gyökerező sztereotípiák, életszabályok és beidegződések miatt a változások nem voltak képesek megfelelő iránytűként szolgálni a demokratizáláshoz és a piaci reformokhoz. Ellenkezőleg, elkerülhetetlenül fonák hatásuk volt: előidézték a tekintélyuralmi-paternalista politikai és gazdasági rendszer viszonyainak újratermelését és megszilárdítását.

Az intézmények alacsony hatékonysága mind szembetűnőbbé vált (megmutatkozott ez többek között a GDP alacsony szintjében, az árnyékgazdaságban, a kormány munkájának hatékonyságában, a lakosság élettartamában stb. is – vö: *1. táblázat*). Közép- és Kelet-Európa 19 országából 2005-ben Ukrajna – a legnépesebb ország – az egyik legszegényebb volt (Albániával egy szinten; az egy főre jutó jövedelem csak Bosznia-Hercegovinában, Szerbiában és Moldovában volt alacsonyabb). Rendkívül kis hatékonyságúnak bizonyult az állami irányítás, az üzleti szféra irányítása, a törvények betartatása (*2. táblázat*).

Ennek következtében a társadalomban mélységes elégedetlenség uralkodott el a fennálló rendszerrel szemben és a változtatni akarás kívánalma, ugyanakkor a legszélesebb társadalmi réteg elidegenedett a tulajdonformáktól, erősödött a negatív társadalmi mozgósítás és tiltakozás potenciálja (*3. táblázat*).

Ilyen körülmények között nemcsak a befolyásért, a tulajdonért és a gazdasági tőke alakításáért folyt harc, hanem szemtanúi lehettünk az aktív „helykeresésnek" is az „elidegenedett" és a források tekintetében legyengült társadalmi közegben, melynek képviselői számára továbbra is elérhetetlenek maradtak a gazdasági tulajdon és a politikai hatalom forrásai, a megszerzett tudás és képzettség, valamint a szociális háló pedig elégtelennek bizonyult. Fontos változás volt, hogy az 1990-es években Ukrajnában (mint egyébként minden átalakuló társadalomban) kiemelt szerepet kezdett játszani a képzettség, a tudás, a szakmai hozzáértés, melyek révén, bár lassan, de mégis megnyílt a magasabb társadalmi státusokhoz vezető út. Melvin L. Kohn, Kazimierz Słomczyński, Valerij Hmelko, Volodimir Paniotto és mások az 1990-es évek első felében vizsgálták a lengyel és az ukrán társadalmat, s meggyőzően bizonyították, hogy a társadalmi rendszerek átalakulásának elvetése egyenes összefüggésben van a gazdasági sikerek, a szakmai önállóság és a képzettség társadalmi rétegképző erejével, ezzel szemben a társadalmi-demográfiai tényezők közül a nemi hovatartozásnak,

és különösen az életkornak jóval kisebb hatása van.[15] Hasonló következtetésekre jutottak az ukrán társadalommal kapcsolatban a 21. század első éveiben vizsgálatot folytató kutatók is.[16]

A társadalmi és politikai-gazdasági erők szembenállásának erősödése, a hatalom nyílt cinizmusa, a polgárok nagyfokú várakozásai a 2004-es elnökválasztási kampány nyomán, melyek nem látszottak beigazolódni, végezetül társadalmi robbanáshoz vezettek. Az akadémiai Szociológiai Intézet által 2005 januárjában végzett felmérés szerint a megkérdezett polgárok 33%-a úgy vélte, hogy a narancsos forradalom idején az embereket elsősorban a hatalommal szembeni protestáló magatartás mozgatta, „a polgárok olyan harcot folytattak, amelyben jogaik megvédése volt az egységesítő erő".[17]

A 2000-es évek elején áttörés következett be az ukrán társadalomban[18] azzal kapcsolatban, hogy a társadalom intézményi, strukturális és mentális tekintetben is igazodni kezdett a piaci viszonyokhoz, a demokrácia formális intézményeihez és az ezekhez kapcsolódó értékekhez. Az utóbbi évek vizsgálatai azt tanúsítják, hogy a társadalom átalakulása lényegében megtörtént, elsősorban abban a tekintetben, hogy a múlté lett a monista adminisztratív-parancsuralmi rendszer, lezárult a kaotikus átmeneti időszak, új struktúrák, értékek váltak megszokottá, közelítve az ukrán társadalmat a piacgazdaság társadalmaihoz, bár továbbra sem tűntek el a hátsó utak, az alternatív társadalmi rendszer szimbiotikus variánsai. A „posztkommunista" jelleggel még nem sikerült teljesen leszámolni.

---

[15] Мелвін Кон – Валерій Хмелько – Войцех Заборовський – Казімір Сломчиньский – Богдан Мах – Володимир Паниотто и др.: Социальная структура и личность в условиях радикальных социальных изменений: сравнительный анализ Польши и Украины. *Социология: теория, методы, маркетинг.* Киев, 1998. № 1–2. 121–137; № 3. 56–74.

[16] Сергей Макеев – Ольга Куценко – Светлана Оксамитная – Елена Симончук – Наталия Костенко: *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии.* Под общ. ред. С. Макеева. Киев, Институт социологии НАН Украины, 2003. 194–220.

[17] Наталія Паніна: *Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг.* Київ, Інститут соціології НАН України, 2005. 149.

[18] Lásd többek között: *Куда пришла Россия? Итоги социетальной трансформации.* Международный симпозиум 16–18 января 2003 г. Под общ. ред. Т. Заславской. Москва, Московская высшая школа социальных и экономических наук, 2003; Евгений Головаха: Основные тенденции развития украинского общества в свете результатов социологического мониторинга 1994–2003 годов. In: *Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг.* Киев, Институт социологии НАНУ, 2003. 537–543.

Narancsos forradalom: mítoszok és csalódások

Ismeretes, hogy a mai társadalomelméletben többféleképpen interpretálják a jelenkori forradalom létezését és lezajlásának folyamatát. Ilyen iskolák a behaviorista magyarázat (a represszió, a lakosság többsége alapvető ösztöneinek elnyomása „lentről" nagy erejű mozgalmat indítanak el, melyeknek romboló hatásait a hatalom nem tudja megelőzni), a viszonylagos depriváció pszichológiai elmélete (az elvárások és a lehetőségek közötti óriási szakadék tömeges tudatosítása – a „remények felébredésének" forradalma), strukturális magyarázatok a társadalmi rétegek közötti és az etnikai-nemzeti alapú konfliktusok kontextusában), és végezetül a politikai elméletek (a forradalom a tömegek mozgósítására képes politikai ellenzék és a karizmatikus vezetők hatékony fellépésének eszköze). A forradalom mindenesetre sokkal több kérdést vet fel, mint ahány válasz ma létezik. Például nem tudjuk megmondani, hol van (a korrupció, a nem hatékony állam és gazdaság, az életszínvonal stb. miatti) elégedetlenség határa, amikor lázadás, forradalom törhet ki? Hol van a „forráspontja" a korábban „néma többségnek"? Milyen határig és milyen körülmények között lehet hatékony a külső erők befolyása; hol húzhatók meg a nemzeti méltóság határai? Hol a határ a valóság és a tömegtájékoztatási eszközök által sugallt kép között; mennyire mélyen képes befolyást gyakorolni a való életre az események beállítása, interpretálása (remek példája ennek a narancsos forradalomnak „a Függetlenség terének [Kijev főtere: Majdan Nezalezsnosztyi, röviden: Majdan] népünnepélyeként" való feltüntetése? A kérdések folytathatók.

Valószínűleg az egyetlen kétségtelen dolog, hogy minden forradalomban van valami irónia: a csodavárás tömeges eufóriája hősies mítoszokat teremt („a nép elnökéről", „a narancsos ideálokról", „a Függetlenség terének népünnepélyéről" stb.), melyek legitimálják a fennálló hatalom megdöntésére tett lépéseket és elleplezik a központi játékosok gazdasági érdekeit. Ám a forradalmi láng kialszik, a posztforradalmi időszakban pedig a tömegek alapvető kívánságainak kielégítése egyre kevésbé valószínű, a csoda nem történik meg, láthatóvá válnak a változások járulékos negatív hatásai, megkezdődik a „boszorkányüldözés". Ez ha nem is vezet „a zsarnokok és a despoták" korának beköszöntéhez, ám mindenképp lerombolja a forradalmi ideálokat. Ugyanez történt Ukrajnában a narancsos forradalom után.

A narancsos forradalom eseményei olyan választóvonalnak bizonyultak az ukrán társadalom számára, amelynek átlépése után a társadalom megváltozott. Hinni kezdett a saját erejében, robbanásszerű változás történt a polgári identitásban és a nemzeti öntudatban, a politikai mobilizációban és az átstrukturálódásban.

Viszonylag hosszú éveken keresztül, a Szovjetunió szétesése után sok ukrán polgár válaszúton érezte magát, állampolgári azonosságtudata bizonytalan és ambivalens volt. Az 1994-es országos felmérés szerint az ukránok 47%-a állította, hogy egy esetleges újabb függetlenségi népszavazáson Ukrajna függetlensége ellen szavazna, és mindössze 24% voksolt volna ismét Ukrajna szuverenitására.[19] A helyzet változatlan maradt egészen 2003-ig. 2004 végén viszont teljesen megváltozott a kép: míg 2001-ben az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének felmérése szerint a megkérdezettek 35%-a tartotta magát elsősorban Ukrajna állampolgárának, addig 2005-ben már 55%-uk azonosította magát Ukrajna polgáraként. 2005-ben a megkérdezett ukránok 79%-a válaszolta azt, hogy ha módjában állna mást választani, akkor is Ukrajnát választaná hazájának,[20] ami példátlanul magas nemzeti öntudatról tanúskodik, figyelembe véve, hogy csak másfél évtized önálló államiság van mögötte.

Az ukrán nemzeti tudat 2003-tól, Ukrajna saját hazaként való felfogása különösen 2004-től kezdett észrevehetően erősödni. 2005-ben, először a szuverenitás kinyilvánítása óta eltelt másfél évtizedben, a polgárok többsége valóban függetlennek érezte az ukrán államot. Ezt értékelte úgy a Freedom House 2006-os jelentése, hogy első ízben „szabad országnak" minősítette Ukrajnát.[21]

Tíz-tizenöt év múltán Ukrajna újból visszatért a nemzetépítés gyakorlatához, ettől pikáns a helyzet. Eltérően az 1990-es évek elejétől, amikor az akkor vezető elit nemzetépítő eszméje alapvetően a társadalom stabilizálása és a demokratikus-piacgazdasági átmenet volt, de ez az idea szellemi, gazdasági és politikai lehetőségeivel nem erősítette meg a társadalom szociális-kulturális szövetét, a 2000-es évtized közepén ezt az eszmét már támogatják a nemzeti elit konszolidálódó körei és a piaci átalakulás, illetve a társadalmi szerkezetváltozások nyomán kialakult civil társadalom aktivitása. Az ukrán társadalom eljutott annak felismeréséhez, hogy „mi", Ukrajna polgáraiként, meglehetősen különbözünk ugyan egymástól, de egyben éppen eléggé azonosak vagy hasonlóak vagyunk ahhoz, hogy egyazon országban éljünk. Annak felismerése is elérkezett, hogy ha „mi" akarunk lenni, akkor ebből komoly feladatok

---

19 Ірина Бекешкіна – Ілько Кучерів – Віктор Небоженко: *Політичний портрет України.* Соціолог. служба центру «Демократичні ініціативи». Прес-конференція. Київ, 9 червня 1994 p. 3.

20 Панина (2005) i. m. 72, 149.

21 *Freedom in the World 2006.* Selected data from Freedom House's Annual Global Survey of political Rights and Civil Liberties. Freedom House, 2006. 11. www.freedomhouse.org/uploads/pdf/Charts2006.pdf

következnek, amelyek a kultúrában, a múltban és a jelenben gyökereznek.[22] A narancsos forradalom következtében a társadalomban világosan megjelent a nem osztályalapú ideológiai választóvonal, amely két, csaknem egyenlő részre osztotta az országot fölrajzilag, de kisebb mértékben generációs alapon is. Ennek a kettészakítottságnak sajátos „jele" volt a narancsos forradalom támogatása vagy ellenzése, illetve az így fellépő politikai pártok szerinti igazodás. E megosztottság komoly társadalmi kockázatot hordoz. Ezzel együtt, ezeknek a folyamatoknak a tudatosulása elvi fontosságú elmozdulást jelez az ukrán társadalomban, amely nem annyira a politikai-gazdasági, mint inkább a civil, szellemi és politikai-kulturális viszonyokat érinti.

A narancsos forradalom eseményei elsöpörték az erőt gyűjtő, új tekintélyuralmi politikai rendszer egyoldalúságát, esélyt adva az ukrán rezsim liberalizálására, de csupán esélyt. A társadalom és a politika borotvaélen táncolt, folyamatos, éles politikai harc és tömeges „posztforradalmi" csalódottság közepette.

Ebben a mozgásban 2005 folyamán nagyon negatív szerepet játszott az új hatalom inkompetenciája, és az, hogy populista döntésekkel, tömeges kádercserékkel hirtelen akart megoldani mélyen gyökerező politikai és gazdasági problémákat. Ám a gazdasági és politikai döntések nem fértek össze a forradalmi előadással. A csoda elmaradt. Ráadásul Julia Timosenko végletesen populista lépései miatt az állam újabb gazdasági válság szélére sodródott. A tulajdon, a befolyás és a káderállomány „forradalmi", populista újraelosztása, az adózást és a szabad gazdasági övezeteket érintő, korábban elfogadott normatív aktusok elvetése, szélsőséges fellépés az Oroszországgal való kapcsolatokban és több hasonló fejlemény felidézte a tényleges államcsőd veszélyét. A „forradalmi ideálok" komédiává züllöttek, márpedig a komédiának véget kell vetni.

A társadalom élesen reagált ezekre a folyamatokra, megváltozott a politikai közhangulat. Már 2005 augusztus–szeptemberében megkezdődött a „narancsos" politikai vezetők, különösen a Juscsenko és Timosenko iránti közbizalom süllyedése. Emelkedni kezdett az ellenzéki Régiók Pártjának és vezetőjének, Janukovicsnak a bizalmi tőkéje. 2005 tavaszán az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének felmérései azt mutatták, hogy az ukránok 41%-a „támogatta és támogatja most is a narancsos forradalom vezetőit", de 2006 tavaszára a támogatók tábora már 29%-ra apadt. Egyidejűleg 27-ről 39%-ra nőtt azok aránya, akik „nem támogatták és most

[22] Людмила Шангина: О стране, государстве и гражданах в переходном возрасте. *Зеркало недели*, № 31 (610) 19–25 Августа 2006 года. www.zn.kiev.ua/ie/

sem támogatják a narancsos forradalom vezetőit". A narancsos forradalom következében 2005-ben a polgárok 32%-a érezte nyertesnek magát, és csak 12%-uk vesztesnek, 2006-ban ez az ellenkezőjére fordult: megfelelően 16% a 35% ellenében.[23]

A 2006-os parlamenti választási kampány idején végzett közvélemény-kutatások meggyőzően igazolták, hogy a társadalom mélységesen csalódott az „új" hatalomban, mindenekelőtt a profizmust, a becsületességet és felelősségtudatot illetően. Ez a csalódottság nem csak a politikai ellenfelekre érvényes, hanem már a saját hívek táborában is érződik. Paradoxon: egészében véve megtörtént a társadalom és a politikum átstrukturálódása, „újabb hősök" feltűnésére nincs már szükség, és bárki került volna hatalomra a parlamenti választások eredményeként, mindenképpen „széles" koalícióra kényszerült volna. Ilyen helyzetben gyakorlatilag lényegtelenné vált, hogy melyik párt kapja a legtöbb szavazatot a 2006. március végi választásokon. Sokkal fontosabbá vált a kompromisszumkötés és a koalícióteremtés képessége.

A romantikus forradalmi ideálok átadták helyüket a kemény pragmatizmusnak, és nem csupán a politikai elitben, hanem a társadalomban is. A nép újabb reményeket fűzött a 2006. évi tavaszi parlamenti választásokhoz, de immár abszolút gyakorlatias alapon. A politikai folyamatok élvonalába ismét a nagy ipari-pénzügyi, üzleti-politikai körök érdekei kerültek. A 2005-ben kialakult politikai és gazdasági dekonjunktúra, az új hatalom képtelensége és készségének hiánya, hogy építő párbeszédet kezdjen a nagytőkével, amely a narancsos forradalom és utána a Timosenko-kormány politikája miatt jelentős mértékben „vesztesnek" érezte magát, arra ösztökélte a pénzügyi-ipari csoportokat, hogy ne csupán ismét jelentősen fokozzák politikai aktivitásukat, hanem a 2006. márciusi parlamenti választások meghatározó szereplői legyenek. A befejezetlen forradalom folytatódott, de – ahogy a történelemből tudjuk – irónia vagy komédia műfajában.

A 2006-ban megválasztott parlamentben patthelyzet alakult ki, parlamenti többség nem volt megállapítható. Ennek ellenére kellett valamiféle parlamenti többség ahhoz, hogy a parlament és a kormány működni tudjon, és az üzleti szféra is visszakapja azt a tőkét, amit a politikába fektetett. A koalíciókötés elodázhatatlan kényszerűséggé vált. Bármely koalíciónak tagjává kellett váljon az „ellenzék" egy része. Elvi kérdéssé vált, hogy mik a kockázatai egy ilyen felállásnak? S ezek a kockázatok *kinek* az egységét és javát szolgálják? – a hatalomra került „narancsos erők" nem konszenzusos csoportjáét?; a nagytőkéét, amely az új politikai „ellenzéket" tartotta maga elé pajzsként?; a politikán

[23] Панина (2006) i. m. 85.

kívüli játékosokét?; a társadalom és az állam egészéét? Mindezek a kérdések ugyanannak a problémának különböző megközelítései, melyek cseppet sem esnek egybe és megsokszorozzák a politikai választás nehézségeit.

Figyelembe véve a politikai erők szerkezetét, új parlamenti konfigurációjukat nem csupán ideológiai és világnézeti összeférhetetlenségük befolyásolta (ilyenek többé-kevésbé csak a szocialista és a kommunista párt esetében jutottak kifejezésre), hanem sokkal inkább a politikai erők mögött álló üzleti érdekcsoportok folytatódó küzdelme a források megszerzéséért.[24] Ez volt az oka a koalíciós tárgyalási „előadás" elhúzódásának, a vígjátéksorozat 2006 áprilisától júliusig folytatódott. Ám a parlamenten belüli, az üzleti-politikai érdekcsoportok bevonásával bonyolódó koalícióformálási játszmák végeredményben ugyanazzal végződtek, amit a választók akaratnyilvánítása de jure kifejezett a 2006. márciusi voksoláson: azok a politikai erők foglalták el egymás alternatívájaként a vezető kormánypárt és a vezető ellenzék helyét, amelyek a legjobb eredményt érték el a választásokon (a Régiók Pártja, illetve Julia Timosenko Blokkja). Az összes többi parlamenti erőnek a szükséges, ám csupán kisegítő játékos szerepe maradt meg az ukrán törvényhozó és végrehajtó politikai folyamatokban.

Az ukrán parlamenti koalíció megalakítása még egy demokratikus tanulsággal szolgált – érdemben tárgyalni csakis a jelentős gazdasági-politikai érdekek által kijelölt mederben lehet. De Johan Huizinga Homo ludense óta tudjuk, hogy a lehetetlen játszmákat is le kell játszani, és a játék paradoxona az, hogy új szokások és szabályok keletkeznek általa. Ebben a játszmában fogant meg és vált reálissá a társadalom szolidarizálódásának távlata a nemzeti és polgári azonosulás alapján, hidat verve a „balparti" és a „jobbparti" Ukrajna közé. Erről azonban nagyon könnyű megfeledkezni, különösen a 2006 őszére kiéleződött társadalmi-politikai káosz feltételei közepette. Ugyanakkor kimondhatjuk, hogy az ukrán társadalom fejlődésében változás következett be, belülről kezdte el a társadalmat a választások felé sodorni, és

[24] Miként, a többi között, a *Korreszpongyent* újságírói megállapítják, ma már nyilvánvaló, hogy a Rinat Ahmetov milliárdos tulajdonában levő System Capital Management, amely a legnagyobb holding Ukrajnában, és amely aktívan támogatta a Régiók Pártját (és a párt újból miniszterelnökké lett vezetőjét), meg akarja törni a RosUkrEnergo monopóliumát az ukrán gázpiacon, nyerni akar az Ukrtelekom, a legnagyobb távközlési cég privatizációjában, felülvizsgáltatná a nagy kohászati vállalatok koncentrációját. A Gazprom vegyipari cégeket szemelt ki felvásárlásra. Van, aki már szemet vetett a gáz- és olajmezőkre, van, aki a költségvetésre – és mindenki rávetette magát a termőföldre. *Корреспондент*, № 36 (25) 16 сентября 2006 г. www.korrespondent.net/

ezt a társadalmat a piaci játékszabályokhoz, valamint az azokat kísérő társadalmi és politikai viszonyokhoz való igazodásra sarkallni. A gazdasági statisztika alátámasztja ezt a következtetést.

Távlatos fejlődés vagy zsákutca? – Utószó helyett

A 2004 végétől mostanáig hullámzó, permanens politikai és kormányzati válság ellenére, és annak dacára, hogy az ukrán kormány tevékenységében (éppúgy, mint a függetlenség óta eltelt tizenöt esztendőben mindig) nem lehet felfedezni koherens gazdaságpolitikai koncepciót, az ukrán gazdaság továbbra is figyelemre méltó növekedést mutat. A növekedés 1999 és 2000 fordulóján kezdődött, 2004-re a GDP felfutása 12%-ot meghaladó tempót ért el, és 2005 első felének hirtelen megtorpanása után a következő időszakban gyorsulni kezdett. 2006-ban szembetűnő pozitív makrogazdasági elmozdulások következtek be, a többi között: a) több mint kétszeresére nőtt a tőkeberuházásoknak a GPD növekedéséhez viszonyított növekedési üteme (12,2%); b) javultak az állami költségvetés bevételi tendenciái; c) a FÁK-országok közötti legalacsonyabb, 3,8%-os az infláció a lakossági reáljövedelmek gyors (20%-os) növekedése közepette, vagyis a reálbér 22,9%-kal nőtt; d) a nagy- és kiskereskedelmi forgalom a GDP növekedésénél gyorsabban bővül, ami a korábbi években nem volt jellemző.[25]

Ezek a strukturális változások megszilárdítják és fokozzák az ukrán polgárok értéktudatának változásait. Az egyik ilyen elmozdulás jele fedezhető fel a Razumkov Intézet által végzett kutatás eredményeiben. A kérdés a következő volt: „Mi legyen a prioritás az ukrán költségvetés korlátozott lehetőségei közepette?" Válaszlehetőségek: 1. Az állam támogassa a hátrányos helyzetű és munkaképtelen embereket szociális segélyekkel, dotációkkal stb.; 2. Az állam támogassa a munkaképes embereket a bérek emelésével, munkahelyek teremtésével, a kis- és közepes vállalkozások támogatásával. 2003 végén a megkérdezettek 64%-a az első választ támogatta, a második választ 33%-uk. 2004 végén az arány már 48%–33%-ra módosult, 2005 decemberében pedig a válaszok megfordultak: 33% volt az első mellett, 64% a második mellett.[26] Vagyis a polgárok csaknem kétharmada inkább munkát,

[25] Межгосударственный статистический комитет СНГ. www.cisstat.com/rus/index.htm; Анатолий Гальчинский: Противоречивый оптимизм: о первых шагах новой власти. *День*. Ежедневная всеукраинская газета, № 153, 12 сентября 2006 г. 4. www.day.kiev.ua

[26] Шангина i. m.

mint szociális támogatást várt az államtól. Ez fontos jele az európai, önerőre, önállóságra és tisztes munkabérre számító attitűdnek.

A parlamenti választások megszilárdították a társadalom pártpolitikai preferenciáinak változásait is: 1. csődöt mondott a kommunista eszme, és lényegében összeomlottak a kommunista párt pozíciói; 2. a hosszú ideje érlelődő belső válság miatt csökkent a szocialista párt befolyása a belső szakadás – a kommunista-barát nosztalgia és a szociáldemokrata „új demokrácia" irányzat között, az 1997–1998-ban kezdődött küzdelem nyomán; 3. szétszaladtak a szociáldemokrata bölcsőből kinőtt pártok; 4. megerősödtek a konzervatív-polgári pártok neoklasszikus variációi (a Régiók Pártja a „tehetős emberek pártja", ahogy az egyik pártvezető, Jevhen Kusnarev fogalmazott), de még mindig rájátszanak a posztkommunista nosztalgiákra; 5. jelentősen csökkent a nemzeti-kulturális újjászületésre összpontosító politikai erők befolyása; 6. a pártpolitikai érdekek a bal–jobb skála széleiről a centrum felé mozdultak el.

Bármily paradox, az említett, kedvező strukturális és értékrendi változások súlyosbítják az ukrán kormány gazdaság- és szociálpolitikai dilemmáit: hogyan érje el, hogy ne csak az egyes mutatók javuljanak tovább, hanem szisztematikusan növekedjen a gazdaság és a jólét? A liberalizmus eszméinek térnyerésével vagy a dirigizmus újabb menetének levezényelésével? A 2003–2004-es Janukovics-kormány tevékenysége azt mutatja, hogy a makrogazdasági kérdések nemigen álltak a figyelem középpontjában. A kormány igyekezett az állami beruházásokra fektetni a hangsúlyt, nem a korábbi években elkezdett piaci-szerkezeti átalakítások befejezésére (a magántulajdon védelme, a földreform, a banki és pénzpiaci szektor megszilárdítása, a szociális szféra piaci mechanizmusainak meghonosítása stb.). Pedig ezek nélkül az állami beruházások felbillentik a befektetési piacokat, és végső soron kedvezőtlen gazdasági és szociális következményekhez vezethetnek, megint kockára téve az ukrán fejlődést. A függetlenebb alapokra helyezett ukrán társadalmi és gazdasági fejlődés továbbra is rendkívül instabil. A bizonytalanságot szubjektív és objektív tényezők komplexuma eredményezte, többek között: 1. Janukovics önállótlansága és személyes kisugárzásának hiánya; 2. Juscsenko elnök nem rendelkezett kellő akaraterővel és vezetői támogatottsággal, noha kétségtelenül erősen „elkötelezte magát" a nemzeti érdekek mellett; 3. fokozatosan kétpólusúvá vált a politikai erőtér (egyfelől Janukovics, másfelől Timosenko), és az érdekek kiegyensúlyozását biztosító „harmadik erő" gyengének bizonyult; 4. továbbra is fennáll annak a lehetősége, hogy a politikai játék folytatói kihasználják a társadalom megosztottságát.

Ismét aktuális tehát a kérdés: quo vadis, Ukrajna?

Falu, parasztok és agrárreform – ukrán módra*

OLENA IVANENKO

Ukrajnában az agrárreform az állam tudatos beavatkozását jelenti a mezőgazdasági termelésbe, s ezáltal a falu, a falusi emberek életébe.[1] Az agrárreform stratégiai célja az agráripari komplexum átszervezése volt a szovjet időszakban kialakult kollektív földtulajdonlás és kollektív földművelés felszámolásával, a mezőgazdaságnak a magántulajdon és a piacgazdálkodás feltételeire való átállításával. Ez a feladat együtt járt az emberek szemlélete átalakításának kísérletével.

Az agrárreform végrehajtása lezárult, azonban az emberek még nem alkalmazkodtak teljes mértékben az új feltételekhez. Ezt az agrárreformot, amelyért a társadalomnak nagy árat kellett fizetnie, a társadalom tagjai nem azonos módon értékelik. Az agrárreform harmadik szakaszában, 2001–2005 között a legfontosabb feladat az volt, hogy kidolgozzák annak a mechanizmusait, hogy a földtulajdonosok szabadon rendelkezhessenek a termőfölddel, elháruljanak az akadályok a földtulajdon adásvétele útjából. Azonban az emberek egy része nem kapta meg az erre feljogosító hivatalos iratokat, nem lett rendezve a falu – város, hitelező – termelő, feldolgozó – termelő közti viszony sem. A reformnak ráadásul nem csak pozitív hozadéka volt, hanem nagy veszteségekkel, rombolással is járt, ami a mai napig megmutatkozik a falu társadalmi problémáiban, a munkanélküliségben, a szegénységben, az elnéptelenedésben, a leépült infrastruktúrában stb. A reform sok tekintetben hatástalannak és célszerűtlennek bizonyult. Vajon milyen társadalmi okokra vezethető vissza az agrárreform sikertelensége, az átalakulások miért nem szolgálták megfelelően a különböző mezőgazdasági termelői csoportok érdekeit és várakozásait?

---

* Іваненко Олена: Село, селяни і аграрна реформа: український варіант. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2007. № 2. 128–149.

[1] Az ukrajnai agrárreform szakaszai: 1. szakasz – 1990–1998 között; 2. szakasz – 1999–2000 között; 3. szakasz 2001–2005 között.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy ebben a tanulmányban az agrárreform fogalmát nem szűken vett mezőgazdasági, agronómiai értelemben használjuk, hanem mint olyan általános fogalmat, amely a falura vonatkozó összes céltudatos és spontán átalakulást magába foglalja, legyen az gazdasági, szervezési, technológiai, társadalmi, kulturális-pszichológiai, hétköznapi stb. tényező. Nyilvánvalóan a döntő kérdés a föld és az egyéb vagyon tulajdonlása, a megtermelt értékek hasznosítása. A reformot megalapozó ideológia kiinduló tézise, hogy a magántulajdonnak meg kell hoznia a gazdálkodó kedvét a jobb munkaszervezéshez, a termelékenyebb munkához, végeredményben a mezőgazdasági szektort konkurenciaképessé kell tennie mind bel-, mind külföldön.

Ebben a kontextusban vizsgálta 2004–2005-ben az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete az agrárreform hatásait.[2] A kutatók figyelembe vették a faluismereti hagyományokat, illetve a falusiak viszonyát az agrárreform következményeihez, azért a társadalmi rétegét, amelyik a reform kísérleti alanya volt. A kutatók a társadalom mérnökeinek szerepében mérték fel az agrárium helyzetét, a társadalmi kísérletezés sajátos formáját a hivatalosan a reform utolsó szakaszának nevezett időszak végén.[3]

A szociológiai diagnosztika lényege, hogy egy feltételezett „ideáltípus" prizmáján keresztül igyekszünk értelmezni az objektív valóságot. Ezt a szociográfia és a társadalom mérnöke paradigmák együttes alkalmazása tette lehetővé. A kiegyensúlyozott reform összetevői: 1. tudományosan megalapozott koncepció, program és forgatókönyv, mely tekintettel van a társadalom elvárásaira valamely társadalmi intézmény, rendszer, folyamat, jelenség megváltoztatásával kapcsolatban; 2. társadalmi legitimáció; 3. ne mondjon ellent a megreformálni kívánt terület immanens természetének; 4. jogi legitimáció; 5. optimális megvalósítási határidők; 6. a személyi-anyagi feltételek bizto-

[2] *Az ukrajnai agrárreform szociológiai diagnosztizálása* elnevezésű program vezetője Valentin Taraszenko volt, közreműködött Olena Ivanenko és Mikola Szakada. A vizsgálathoz a mezőgazdálkodás szempontjából legtipikusabb 14 megyét választottuk ki az ország négy régiójából (déli-keleti, központi, északi, nyugati), illetve figyelemmel voltunk minden jellemző településtípusra: óriásfalu, nagyfalu, közepes falu, kisfalu és tanya. Nem vontuk be a kutatásba a Krími Autonóm Köztársaságot, mivel az időszakban ott éppen földfoglalási botrányok borzolták a kedélyeket, és Kárpátalját, mivel ott kevés a mezőgazdasági művelésű földterület, aprók a földparcellák és a gazdaságok. Összesen 70 vidéki település 1322 lakóját kérdeztük meg 2005 áprilisa–májusa folyamán, valamint 380 farmert is 2005 februárja–márciusa folyamán. A megkérdezettek arányosan képviselték az egyes régiókat.

[3] A reform első szakaszáról végzett hasonló szociológiai felmérés eredményeit lásd: *Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика)*. Київ, 1998.

sítottsága; 7. adekvát végrehajtó mechanizmus (olyan szervezeti-végrehajtó struktúra, amely a mélyreható reformnak nemcsak a szakmai követelményeivel, hanem társadalmi technológiáival is tisztában van); 8. eredményesség; 9. társadalmilag elfogadható ára van; 10. társadalmilag igazságos.

Az agrárreform első szakaszának vizsgálatakor a 1., 3., 4., 6. és 7. pontokat, a jelen felmérésben pedig a 2., 5., 8. és 10. pontokat vettük elsősorban figyelembe. A hibalehetőség csökkentése érdekében az emberek véleményét a falu reformjáról összevetettük más szubjektumok (például a sajtó) értékelésével is. A sajtóanyag elemzése is alátámasztotta, hogy a társadalom igen különbözőképpen élte meg az agrárreformot amiatt, hogy az nem azonos módon érintette a különböző társadalmi csoportok és rétegek érdekeit. Az agrárreform radikalizálódásának kezdetétől (1994 vége) a sajtó egyre nagyobb nyugtalanságot tükrözött a következményeket illetően, nem volt világos az állam politikájának célja a kollektív gazdaságok, a föld, a falu jövőjét illetően. Jevhen Marcsuk akkori miniszterelnök 1995 decemberében az agrárpolitikáról tartott országos tanácskozáson elhangzott előadásának címében is egy kérdést fogalmazott meg: *Hogyan gazdálkodjanak ezentúl a falusiak?*[4] A miniszterelnök felsorolta az agrárkomplexummal kapcsolatos hivatalos adatokat, azonban egyetlen szót sem ejtett a reformok radikalizálódásáról és annak azonnali velejárójáról, a destrukcióról. Erre az időszakra magántulajdonba adtak át 32 millió ha szántóföldet, a szovhozok 30%-át, a feldolgozó- és élelmiszeripari vállalatok közel 40%-át, szétdaraboltak 7,5 ezer kolhozt (az összes kolhoz 78%-át), létrehoztak több mint 34 ezer farmergazdaságot. A miniszterelnök ugyanakkor rámutatott, hogy „a reform egyelőre nem hozott pozitív változásokat a mezőgazdaság és az agráripari komplexumnak sem a gazdasági, sem a társadalmi szférájában, sőt, az agrárszektor válsága az eltelt esztendőben tovább mélyült".[5]

1991-től kezdődően, folytatta Marcsuk, zuhanórepülésben esett vissza a termelés volumene. 1994-ben a mezőgazdasági össztermék az 1990. évihez képest 32%-kal csökkent. A gabonatermelés 30%-kal, a napraforgó-termelés 39%-kal, a cukorrépa-termelés 36%-kal, a zöldségtermesztés 23%-kal, a gyümölcs és szőlőtermesztés a felére csökkent, a burgonya mennyisége 2,5-szer volt kevesebb, a hústermelés 39%-kal, a tejtermelés 25%-kal, a tojástermelés 38%-kal esett vissza. Csökkent az agráripari komplexum termelési

[4] Як селянам далі господарювати. Доповідь Прем'єр міністра України Євгена Марчука на Всеукраїнський нараді з питань агропромислової політики 26 грудня 1995 року. *Сільські вісті.* 1995. № 154. 28 грудня.

[5] Uo.

potenciálja is. Felére csökkent a mezőgazdasági vállalatok tőkemegújításának üteme (az 1990. évi 10%-ról 1994-ben 4,6%-ra). Csődöt mondott számos nagyvállalat, melyek ipari hús- és tojástermeléssel foglalkoztak. A talajjavítás háttérbe szorult. 1995-ben az 1990. évihez képest négyszer kevesebb ásványi anyagot, peszticidet, és kétszer kevesebb szerves trágyát juttattak a talajba. 1990-hez képest hétszer kevesebb területen végeztek meliorációt.

Az állattenyésztésben radikális mértékben csökkent a szarvasmarha- és a szárnyas állomány. Öt év alatt a teljes szarvasmarha-állomány 7 millió darabbal (28%) lett kisebb, tehénből 800 ezerrel (10%), sertésből 6,7 millióval (34%), birkából több mint 4 millióval (51%), szárnyasokból 92 millióval (38%) csökkent az állomány. Ugyanezen időszak alatt a magánszektorban 400 ezer szarvasmarha, 700 ezer tehén és sertés jelent meg, ami viszont csak igen kis mértékben kompenzálta az állami szektorban kieső termelést.

A mezőgazdasági termelők pénzügyi helyzete tarthatatlanná vált, miután az agrárreform által is előidézett gazdasági válság súlyos csapást mért rájuk. Pénz hiányában lényegesen kevesebb üzemanyagot, trágyát, növényvédő szert, pótalkatrészt, takarmányt, mezőgazdasági gépet tudtak venni. Ez tovább csökkentette a megtermelt termékek volumenét, lehúzta az ágazat jövedelmezőségét és hatalmasra duzzasztotta a tartozásokat. Csak 1995-ben (az október 1-jei állapot szerint) a mezőgazdasági vállalatok adósságállománya 3,5-szeresére növekedett, a fizetésképtelenségi mutató pedig 8,8-szorosára. 1994-ben 808 gazdaság (a több mint 12 ezerből) volt veszteséges, 1995-ben pedig már minden negyedik.

Ezenkívül a termelés visszaesésével, az életminőség romlásával, a problémák sokasodásával, a falusi lakosság elszegényedésével párhuzamosan a demográfiai helyzet rendkívül kedvezőtlenné vált, szinte mindenütt a halandóság meghaladta az élve születések számát. Több mint száz falusi járás, amelyek a mezőgazdasági termőterületek egynegyedét birtokolták, demográfiai válságövezetté alakult. Ezt lehetett tapasztalni már egy évvel az agrárreform radikalizálódása után.

A reform kezdeményezői azonban ennek ellenére sem próbálták visszafogni a reform ütemét, végigelemezni az átalakulások velejáróit, eredményeit és következményeit, hanem épp ellenkezőleg, tovább gyorsították az átalakítást, noha ez ellentmondott az 1990-ben elfogadott és 1992-ben módosított mezőgazdasági törvénynek, mely nagy hangsúlyt fektetett a falu szociális védelmére is.[6] A törvény mindkét változata a falu fejlesztését, és

[6] Закон України „Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України. *Голос України*. 1992. № 109. 12 червня.

nem a lerombolását tűzte célul. A felülről vezérelt gazdasági reform azonban a reform alanyaival egyáltalán nem törődött. 1995 szeptemberében ugyanaz a Jevhen Marcsuk miniszterelnök tett javaslatot Leonyid Kucsma államfő radikális reformprogramjának felülvizsgálására és válságkezelő program kidolgozására. Azonban sem a miniszterelnök, sem a gazdasági szakértők figyelmeztetése nem talált meghallgatása. Az embereknek maguknak kellett a kolhozt felszámolniuk, széthordaniuk, amit nem mindenütt voltak hajlandók megtenni. Ezt a lépést elodázhatatlanná tette az 1999. december 3-án kiadott elnöki rendelet az agrárszektor reformjának meggyorsításával kapcsolatos feladatokról, melyet a reform hívei „forradalminak", „történelminek", „sorsdöntőnek" stb. tituláltak.

A reform 1995–2000 közti szakaszában a sajtó figyelemmel kísérte a mezőgazdaság minden szereplőjének magatartását és véleményformálását, kezdve a legfőbb reformátortól egészen az egyszerű falusi emberekig. A vélemények három alapvető csoportba sorolhatók: pozitív, negatív és semleges. A negatív értékelés volt a domináns. A pozitív értékelések a radikális reform elején (1994–1995-ben) felerősödtek, utána azonban egyre inkább elhalkultak, s végül gyakorlatilag elnémultak a nagy propagandanyomás ellenére, amely a reformot a falut szolgáló legfőbb jónak állította be. Az újságírók nekiestek a kolhozoknak és a szovhozoknak, vezetőiket „szovjet földesuraknak", „vörös bárónak" nevezték, kárhoztatták a kollektív tulajdont, mondván, „ami mindenkié, az valójában senkié", szidalmazták a gazdátlanságot, az alacsony termelékenységet stb. Ezzel ellentétben bizonygatták a radikális reformok szükségszerűségét, ódákat zengtek a farmergazdálkodásról, a föld magántulajdonba adásáról („a parasztok ősi vágyáról"), a nyugati típusú mezőgazdálkodás eredményességéről és a belőle eredő gazdagságról. Nem volt ez más, mint a kollektív gazdálkodás frontális letámadása és „agymosás" a magángazdálkodás kizárólagos eredményességének bizonyítására, vagyis az agrárreform keresztülvitele érdekében. A reformból azonban továbbra is elsősorban az látszott, hogy tovább rombolja a falut, tömeges munkanélküliséget okoz, elszegényedéshez, kihaláshoz, a falusi élet kriminalizálódásához vezet, s a földtulajdont mindinkább az árnyéktőke befolyása alá vonja, a falusi embereket megfosztva a létfeltételektől, aminek hatására a sajtópropaganda is egyre halkult, végül teljesen abbamaradt.

A reform parasztellenes extrémizmusa nyilvánvalóvá tette, hogy nem igazolódtak a várakozások a „tulajdonosi szemlélet" hatékonyságát illetően, mivel kiderült, hogy az nem működik automatikusan, az embereket gazdasági és mentális szempontból egyaránt fel kellett volna rá készíteni. Ennek hiányában a falusiakból nem tulajdonosok, hanem bérmunkások és

munkanélküliek lettek. A tulajdonosokká nem a parasztok váltak, hanem az ügyeskedők, a közvetítők, az „árnyékemberek", a helyzetet kihasználó volt kolhozelnökök és mezőgazdasági szakemberek.

Ma nincs senki az országban, aki teljes mértékben pozitívan értékelné az agrárreformot és annak következményeit. Nehéz semleges értékelést adni, s ha valamely felső vezető meg is teszi, hogy nyilvánosságra hozza az objektív tényeket, azonnal felszólítják, hogy fűzzön hozzá magyarázatot. A semleges értékelést sablonszövegek jelentik: „egyaránt értünk el sikereket és követtünk el hibákat", ám senki nem részletezi sem a „sikereket", sem a „hibákat". A reformok értékelésével kapcsolatos a támogatók és az ellenzők kérdése. Ez nagyon bonyolult dolog, mégpedig elsősorban azért, mert mindig egyértelmű összefüggés van a reform értékelése és az értékelő álláspontja (a reform híve vagy ellenzője) között.

1996-ban, 1998-ban és 1999–2000-ben közvélemény-kutatás tárgya volt a kollektív mezőgazdasági vállalatok reorganizálásának folyamata. A kutatási jelentés többek között leszögezi: „Mivel 2000-ig az agrárreform üteme rendkívül vontatott volt, így egyetlen paraszt sem akadt, aki elégedett lett volna annak eredményeivel. Ezekben az években a reformok híveinek voltak tekinthetők azok is, akik szerint a reformok teljesen szükségtelenek, és azok is, akik a lassúság ellenére úgy vélték, hogy a reformokat nem kell elsietni. 2000-ben a reformok felgyorsításával megváltozott a helyzet. A falusiaknak ettől kezdve éppen az nem tetszett, hogy a reformok túl gyorsak. Éppen ezért azokat a parasztokat, akik ekkor azon a véleményen voltak, hogy a reformokat nem kell elsietni, nem lehet egyértelműen a reformok ellenzőinek tekinteni."[7] Abból, ahogyan az egyes emberek értékelik a reformot, még nem következik egyértelműen és automatikusan a tényleges álláspontjuk. Ezt az ellentmondást úgy lehet feloldani, hogy nem csak általában a reformról kell kérdezni, hanem annak tartalmát illető konkrét kérdéseket is fel kell tenni, s ezek összességéből megbízhatóbb következtetéseket lehet levonni. Az alábbi táblázat tanúsága szerint csökkent a kolhozok reorganizálását támogatók száma, illetve nőtt azoknak a tábora, akik még nem döntötték el, mit is gondoljanak ezzel kapcsolatban. Ebből határozottan következtethetünk arra, hogy a folyamat támogatottsága csökkenni fog.[8]

[7] Олександр Гончарук – Андрій Марусов – Тамара Осташко: *Соціальні проблеми реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (соціальний моніторинг)*. Київ, 2000. 17.

[8] Uo. 21.

1. táblázat. Az ukrajnai kollektív gazdaságok reorganizálásának támogatottsága a falusi lakosság körében, 1999–2000, %

Válaszok	1999 N = 1600	2000 N = 1600
Támogatom	36,0*	22,3*
Nem támogatom	23,0	25,1
Még nem döntöttem el	20,2*	31,2*
Nehéz megmondani	20,8	21,4
Összesen	100,0	100,0

* Eltérés 0,05.

Az agrárreform radikalizálódása sokkterápia jellegű volt. A meglepett („sokkolt") falusiak azonnal felkapták a fejüket, zúgolódni kezdtek, a szakemberek és a vezetők pedig először tanácstalanok voltak, majd háromféle álláspontra helyezkedtek: egyesek támogatták Kucsma reform-tervét és belevetették magukat a végrehajtásába, hogy ne kerüljenek a vesztesek sorába és esetleg a maguk számára is szakítsanak valamit; mások ellenálltak, ám ez többnyire néma tiltakozás volt; megint mások nem tudtak elhatározásra jutni, mit is kell ebben a helyzetben csinálni. E magatartásformák azonban valójában a politikai erők szembenállását tükrözték, valamint az agrárszférában foglalkoztatott társadalmi csoportok ellentétes véleményét (egyesek a kollektív, mások az egyéni gazdálkodást tartották jobbnak). Olyan helyzet alakult ki, amikor úgy tűnhetett, hogy a szovjet típusú gazdálkodás elvesztette létjogosultságát, és különböző társadalmi-politikai erők és csoportok között kell manőverezni.

Emlékeztetünk arra, hogy ez az az időszak volt, amikorra a reform vihara már végigsöpört a mezőgazdaságon, számos ágazatot lerombolt (baromfitenyésztés, juhtenyészet, komlótermelés stb.) és az agrárszektort több évtizedre visszavetette. A „kravcsuki időszakhoz" képest visszaesett a gabona-, a cukorrépa, a tej-, a hús-, a tojás-, a gyapjútermelés, ami jelezte a mezőgazdaságot ért megrázkódtatás erősségét. A növekedés, de legalábbis a stabilizálódás helyett folyamatos volt a visszaesés. A reform hatodik évére a kollektív mezőgazdasági vállalatok 86%-a tönkrement vagy a csőd szélére került, totális (gazdasági, politikai, erkölcsi, társadalmi) kirekesztés ment végbe, a nagyüzemi mezőgazdasági termelés zsákutcába került. Leonyid Kucsma államfő ennek ellenére élesen reagált a reform korrekciójára tett javaslatokra: „Itt az ideje, hogy

mindenki megértse, értelmetlen a reformok célszerűségének folyamatos megkérdőjelezése. A reformra szükség van és végre is fogjuk hajtani."[9]

Bár az agrárreform lényegét illetően nem történt változás, az interpretáció új tartalmat kapott. 2000-ben, a „fordulat" évében korrekciót hajtottak végre az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének koncepciójában. A változás lényege, hogy a stratégiai célok megfogalmazását olyan fogalmakra kell építeni, mint Ukrajna függetlenségének és szuverenitásának megerősítése, a demokratikus jogállam felépítése, szociális védőháló, európai út, az általános emberi értékek védelme, a liberalizmus. A célhoz vezető út: mindent lerombolni, s utána új alapokon megkezdeni a lassú emelkedést.

A 20. század végén Ukrajna mezőgazdasága valóban padlót fogott, a világgazdaság szempontjából a perifériára került. Az 1997–1998-as globális pénzügyi válság Ukrajnában is éreztette hatását, utána azonban hajszálnyi előrelépés történt. Leonyid Kucsma 2000. június 27-én a helyi és országos önkormányzati szervek munkájának összehangolása érdekében összehívott Nemzeti Tanácskozáson arról számolt be, hogy a nemzeti össztermelés 5%-kal, az ipari termelés 12–13%-kal, a mezőgazdasági termelés 2,3%-kal nőtt.[10] Ezek a számok azonban rendkívül alacsonyak, ha figyelembe vesszük, hogy milyen alacsony szintre került többek között a mezőgazdaság, és legfeljebb a reform gazdasági hatásait mutatják, a társadalmi hatásokat nem. Az agrárreform nem csak a kolhozokat szüntette meg, hanem szétzilálta a falusi társadalmat, amely ezekből a kolhozokból élt, figyelmen kívül hagyta a parasztok érdekeit, csak mint a gazdálkodás szubjektumaira tekintetett rájuk. Kucsma elnök a 2001-ben rendezett *Ukrajna a 21. század küszöbén: reformtapasztalatok és fejlődési stratégiák* elnevezésű konferencián beismerte, hogy társadalmi szempontból a reform nemcsak elhibázott, hanem destruktív is volt.[11] Az egyszerű emberektől mindent elvettek: az ingyenes oktatást, egészségvédelmet, lakhatást, pihenést, a munkához való garantált jogot stb. Mindezek fizetett szolgáltatásokká váltak, miközben az emberek egy része elesett bármiféle jó-

[9] Відповідальність перед Україною. Доповідь Президента України Л. Д. Кучми на урочистих зборах з нагоди першої річниці прийняття Конституції України 27 червня 1997 року. *Урядовий кур'єр* 1997. № 118–119. 9 липня.

[10] Заради інтересів людини, суспільства, держави. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на засіданні Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування 27 грудня 2000 року. *Президентський вісник* 2001. № 1 (27) 6 січня.

[11] Кучма Л. Д.: Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляду у майбутнє. In: *Україна на порозі XXI століття: Уроки реформ та стратегія розвитку : матеріали наукової конференції 15–16 листопада 2000 р.* Київ, 2001. 11.

vedelemforrástól, a foglalkoztatottak pedig nem kaptak annyi fizetést, amiből mindezt állni tudták volna. Ez bizony barbár eljárás volt.

1995-től kezdődtek a problémák azzal kapcsolatban, hogy az emberek nem kapták meg időben a fizetésüket. 1999-ben például a legnagyobb fizetési hátralék három hónapos volt. Az ország lakosait a barter, a csencselés, az „árnyékgazdaság", a természetbeni fizetés, a háztáji kiskertek stb. mentették meg. Egyes kollektív mezőgazdasági vállalatoknál pénzbeli fizetést évekig nem adtak; évek teltek el az új ukrán pénznem, a hrivnya bevezetése után, s voltak olyan falusiak, akik még nem látták ezt az új pénzt. Amikor sor került a kolhozok felszámolására, a kolhoztagok irányában felhalmozott adósságoknak csak egy részét törlesztették. Ezzel kapcsolatban az általunk megkérdezettek 19,3%-a mondta azt, hogy valamit törlesztettek nekik az elmaradt járandóságból, 15,1% mondta azt, hogy nem kapott semmit, 5,1% pedig nem is érdeklődött, hogy mi lesz az elmaradt fizetésekkel.

A fizetések ki nem fizetése a mai napig előfordul Ukrajnában. 2005 végére a gazdaságilag aktív vállalatok fizetéshátraléka 16 megyében nőtt. Többek között Szevasztopol megyében 85%-kal, Kirovohrad megyében 61,7%-kal, Rivne megyében 55%-kal, Odesza megyében 49%-kal, a Krímen 44%-kal.[12]

Volodimir Litvin, az ukrán parlament elnöke a következőket mondta: „Bizalmatlanságot (az egyszerű emberek körében felháborodást) keltenek a hangzatos falufejlesztési tervek és az ezeket bemutató kiállítások. [...] Senki előtt nem titok, hogy a főváros vagy a megyeközpontok határain kívül leplezetlenül sorakoznak az 'eredmények': lepusztult falvak, kátyús utak, romos óvodák és orvosi rendelőintézetek, elhanyagolt klubok és iskolák stb."[13]

Iván Tomics, az ukrán parlament agrárpolitikai bizottságának elnöke szerint: „őszintén meg kell mondani: az ukrán farmer nem kap semmiféle segítséget, a gazdálkodás feltételei egyáltalán nem biztosítottak; többek között 1999–2002 között a kollektív mezőgazdasági vállalatoknak közel 7 milliárd hrivnya tartozást engedtek el és átcsoportosítottak 1,6 milliárd hrivnyát, a farmergazdaságoknak azonban gyakorlatilag semmit sem adtak. [...] a válság nem csak a faluból üzi a városba az embereket, hanem arra kényszerülnek, hogy külföldön vállaljanak munkát. Ráadásul főleg a fiatalok mennek külföldre, s nélkülük a falu társadalmi, gazdasági és mentális értelemben

[12] Борги як соціальна традиція. *Голос України* 2005. № 207. 2 листопада.

[13] Гідно розпорядитися промисловим і аграрним потенціалом. Виступ Голови ВР України В. Литвина на урочистих зборах, присвячених 60-річчю утворення Херсонської області. *Голос України* 2004. № 64. 6 квітня.

egyaránt végzetesen lecsúszik."[14] Ezt a véleményt alátámasztották közvélemény-kutatásunk eredményei is (lásd *2. táblázat*).

Faluhelyen 7,8 millió munkaképes lakos él, ebből az agrárszektorban mindössze 3,3 millió főt foglalkoztatnak, a többiek munkanélküliek és (a becslések szerint 1,6–1,9 milliónyian) a csekélyke háztájiban gazdálkodnak. Ezzel meg vannak fosztva mindenféle jövedelemforrástól.[15] Faluhelyen a foglalkoztatás helyzete tovább romlik, a munkanélküliség egyre növekszik mind a mai napig.[16]

2. táblázat. „A faluban maradnak-e lakni és dolgozni a fiatalok?" kérdésre a falusiak által adott válaszok regionális megoszlása, %

Válaszok	Összes megkérdezett N = 1322	Déli-keleti régió N = 342	Központi régió N = 328	Északi régió N = 327	Nyugati régió N = 325
Szinte mindegyikük marad	1,4	1,0	0,5	1,4	4,2
A többség marad	3,8	4,0	2,9	3,7	5,2
A fiatalok fele marad	14,0	14,1	17,8	6,7	16,9
A többség elmegy	47,2	57,3	42,3	36,7	52,1
Szinte mind elmennek	29,5	23,4	30,8	45,1	16,9
Nem válaszolt	4,1	0,2	5,7	6,4	4,7

A földeladásra az ukrajnai falvak egyáltalán nincsenek felkészülve – jelentette ki Iván Tomics 2004-ben. „Minden üzletnek, így a földeladásnak is csak akkor van értelme, ha abból jövedelem származik. Kinek származhat ma jövedelme a mezőgazdaságból, ha a mezőgazdasági vállalatok 70%-a veszteséges? Honnan lenne fizetőképes kereslet a földre, ha a falusiaknak több mint a fele nyomorúságos nyugdíjból tengődik? Ezek szónoki kérdések. A válaszok nyilvánvalók. Ma csak az oligarchák képesek megvenni a földet. Számításaink szerint egyetlen év alatt képesek lennének felvásárolni az

[14] Звіт про роботу Ради АФЗУ за звітний період з 24 січня 2001 по 27 лютого 2004 року. Доповідач – президент АФЗУ І. Ф. Томич. *Фермер України* 2004. № 4 (85). 10 лютого.

[15] Uo.

[16] *Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення: щорічна доповідь Президентові України, Верховній раді України, Кабінету Міністрів україни про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.)* Київ, Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004.

ország termőterületének 30%-át. Olyan kockázatos és alacsony jövedelmű üzlettel, mint a mezőgazdasági termelés, aligha fognak foglalkozni. Megkezdődik a spekuláció a termőfölddel. Ez pedig katasztrófával fenyegeti az ország élelmiszerbiztonságát."[17]

3. táblázat. Ukrajna lakosságának viszonyulása a föld adásvételéhez, %

Válaszok	2004	2005	2006
Úgy gondolom, hogy a földet adni-venni kell	18,1*	24,8*	22,0
Úgy gondolom, hogy a földet nem kell adni-venni	55,2	56,4*	60,5*
Nehéz megmondani	26,7	18,7	17,5

* Eltérés 0,05.

4. táblázat. A föld adásvételéhez való viszonyulás a településtípustól függően, %

Településtípus	A földet adni-venni kell			A földet nem kell adni-venni			Nehéz megmondani		
	2004	2005	2006	2004	2005	2006	2004	2005	2006
Város	18,6*	28,1*	28,4	51,8	51,8*	56,7*	29,6*	20,0*	18,5
Falu	17,0	17,9	18,5	62,2*	66,0*	66,3	20,8*	16,1*	15,2

* Eltérés 0,05.

Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által évente végzett felmérések[18] adataiból az derül ki, hogy a lakosság zöme egyre negatívabban viszonyul a föld adásvételéhez (lásd *3.táblázat*). A településtípusonkénti véleményeket a *4. táblázat* mutatja. Ukrajnában igen gyakran változott az elmúlt mintegy másfél évtizedben nemcsak a miniszterelnök, hanem az agrárminiszterek személye is, akiknek nem volt érkezése sem kidolgozni, sem végrehajtani új programokat. Az egyik tárcavezető, Szerhij Rizsuk a 2002-es évet így jellemezte: „Ez az év az ukrajnai agrárok számára egyszerre volt sikeres, problémás és bonyolult. [...] Az össztermék 3%-kal, az élelmiszertermelés és feldolgozás 6%-kal nőtt, a vállalatok rentabilitása elérte az 5,3%-ot. Ugyanakkor a gazdaságok közel fele veszteséges volt. A legfontosabb azonban az, hogy a parasztok nem érezték magukat

[17] Иван Томич: Торговать землей ещо рано. (Беседа с В. Новицким.) *Вечерние вести* 2004. № 155. 15–21. октября.

[18] Ukrán társadalom: társadalmi változások vizsgálata. Nemzeti reprezentatív felmérés. Programvezető Valerij Vorona, tudományos programfelelős Natalija Panyina; 2004. február, 2005. március, 2006. április (N = 1800).

tehetősnek. Mint agrárminisztert különösen nyugtalanít, hogy immár harmadik éve növekszik az össztermelés, ugyanakkor a parasztok gazdasági veszteségei növekednek. A piacgazdaság feltételei közepette ez természetellenes, s az állam feladata, hogy gondoskodjon arról, hogy az agrárszféra egészében, s azon belül minden vállalat rentábilis, jövedelmező legyen."[19]

Olekszandr Baranovszkij, az első Timosenko-kormány és Jurij Jehanurov kormányának agrárminisztere a következőket válaszolta a *Szil'szki visztyi* c. lap tudósítóinak azon kérdésére, hogy mely gazdálkodási módoknak szavaz bizalmat: „Az Önök lapjában megjelent számos publikáció, valamint tudományos kutatások is azt bizonygatták, hogy az eddigi próbálkozások romboló hatásúak voltak. Amikor a falusiak bérbe adták a földjüket és a tulajdonukat, elvesztették fölöttük az ellenőrzést, a bérlők pedig nem viseltek felelősséget azok megőrzéséért és hatékony felhasználásáért. Ennek következtében a falusi tulajdon több milliárd hrivnya értékben elpusztult, szétlopkodták, több millió hektár termőföldet kiszipolyoztak. A tönkrement gazdaságokat a nagytőke szerzi meg és kezdetét veszi a latifundiumok kialakulása. [...] A falvakban megjelenő latifundiumoknak, melyek azért jöttek létre, hogy az utolsó cseppet is kifacsarják a faluból, nincs jövője."[20]

Anatolij Kinah, az első Timosenko-kormány első miniszterelnök-helyettese leszögezte: „Emlékezzünk csak vissza a múlt század utolsó évtizedének elejére, az Ukrajna jövőjéről folytatott diskurzusokra, arra, hogy azt gondoltunk, a függetlenség kiváló rajtpozíciót jelent számunkra. Sajnos ezt a kezdeti lendületet elvesztegettük [...] Elég ha csak annyit mondok, hogy az országunknál jóval kisebb balti államok mindegyikének állami költségvetése közelít az ukrajnai költségvetéshez. Vagy vegyük példának Lengyelországot, ahol a nemzeti össztermék a miénknek az ötszöröse. Történelmi szempontból igen rövid időszak alatt elképesztő mértékben leszakadtunk."[21]

Az agrárreform csődjét tehát az állami vezetők is belátják. Nincsenek meg a kellő törvényi feltételek, a felelős állami szervek enerváltak, hiányoznak a megfelelő anyagi-műszaki és pénzügyi feltételek. A reform ellenében hat a kellő tapasztalat hiánya is, valamint, hogy nem áll rendelkezésre megfelelő számú képzett szakember. Elhibázott taktika volt, hogy a reformokat felülről irányítva, a helyi vezetők és a helyi emberek véleményének megkér-

[19] Сергій Рижук: Село має стати заможнішим. *Урядовий кур'єр* 2003. № 2. 4 січня.

[20] Як селу вийти з біди. Розмова з міністром аграрної політики О. П. Баранівським (записав О. Карпенко). *Урядовий кур'єр* 2005. № 55. 13 травня.

[21] Анатолій Кінах: „Треба вміти говорити правду" (Розмова з О. Черевком). *Урядовий кур'єр* 2005. № 60. 26 травня.

dezése nélkül próbálták keresztülvinni. Így mára bonyolult, alig átlátható termelési, tulajdoni viszonyok alakultak ki, nem is szólva a mentális tényezőről. A falusiak többsége nem fogad el semmiféle újítást. A megkérdezett farmerek (N = 380) 38,5%-a teljesen negatívan ítéli meg az agrárreform eredményeit, mindössze 13,8% fejezete ki elégedettségét, 29,5% tartózkodott a válaszadástól, 16,5% pedig semmilyen véleményt nem mondott. Arra a kérdésre, hogy a reformfolyamat mennyire szolgálta a farmerek érdekeit, 2,4% mondta azt, hogy teljes mértékben, 59,4% szerint részben, 20% szerint nehéz megmondani, 11,7% szerint nem szolgálta az érdekeiket, 4,6% felelte azt, hogy nem tudja és 1,9% nem válaszolt.

5. táblázat. A falusiak és a farmerek válaszai a „Mit emelne ki az agrárreform elemei közül?" kérdésre, %

Válaszok	Falusiak N = 1322	Farmerek N = 380
A reform – a reformerek nagy sikere	5,7	4,6
A reform – a reformerek nagy kudarca	15,2	16,0
Segíti a mezőgazdaság fejlődését	12,6	15,2
A mezőgazdaság felbomlasztásához járult hozzá	30,3	19.0
A hatalom történelmi szolgálatot tett a falusiaknak (földet adott nekik)	5,1	11,9
A hatalom hazudott a falusiaknak (a föld a gazdagok tulajdonába vándorol)	27,1	23,6
Hozzájárul a falu felvirágzásához	8,0	3,8
Hozzájárul a falu hanyatlásához	29,9	23.9
Elősegíti a falusiak életszínvonalának emelkedését	14,2	9,2
A falusiak életszínvonalán csökkenéséhez vezet	17,7	12,8
Növeli a mezőgazdasági termelés formája megválasztásának szabadságát	8,7	22,2
Szűkíti a mezőgazdasági termelés formája megválasztásának lehetőségeit, mivel nem biztosítja a technikát (gépeket) és munkanélküliséget teremt a faluban	13,6	16,0
A reform megerősíti a falusi közösséget, mert javulnak az emberi kapcsolatok	2,6	4,9
A reform széttagolja a falusi közösséget, mert szegényekre és gazdagokra osztja őket	23,3	16,8
Egyéb	3,6	3,3

Bár megpróbáltuk a megkérdezetteket kibillenteni gyakorlatias álláspontjukból, ezen a téren nem jártunk túl sok sikerrel, mivel az emberek óvatosak.

Csak minden tizedik farmer (10,5%) mondta azt, hogy az agrárreform megfelelő irányban halad; 44,7%-uk nem tudta megítélni; 25,5% szerint rossz az irány és 18,7% egyáltalán nem válaszolt a kérdésre. A többségnek tehát fogalma sincs, hogy általában véve jó-e az, ami történik, vagy sem, 63,4%-uk számára érthetetlen a reform tartalma.

Informatívabb ilyen szempontból a következő táblázat. A megkérdezetteknek párba állított, egymással ellentétes állítások közül kellett kiválasztaniuk a megfelelő válaszokat. Nyilvánvaló, hogy a farmerek elsősorban a reformok emberi oldalát értékelik negatívan.

A falusi lakosság körében végzett felmérésből (N = 1322) az derült ki, hogy szinte minden harmadik ember (30%) tapasztalja a reform negatív következményeit; minden negyedik (23%) szerint romboló hatással van a falusi közösségre, elmélyíti a távolságot az egyes társadalmi csoportok között, 18% szerint visszavetette az falusiak életszínvonalát, kulturális lehetőségeit. A falu elöregszik, a fiatalok elmennek. A falusiak és a farmerek véleménye alig különbözik egymástól, az előbbiek viszont sokkal erősebb érzelmi töltéssel adnak hangot véleményüknek.

A leginkább optimisták az agrárreform megítélésében a nyugati régió lakói: itt vélik a legtöbben úgy, hogy a reform elősegíti a mezőgazdaság fejlődését (16,9% a 10,8%-kal, 11,9%-kal és a 12,5%-kal szemben), az életszínvonal javulását (7% a 2,4%-kal, a 3,5%-kal és az 5,4%-kal szemben).

Általánosságban levonhatjuk azt a következtetést, hogy az agárreformot ésszerűtlen eszközökkel, sőt barbár módon hajtják végre az országban (először rombolni, utána a törmelékeken és a törmelékekből építeni). Ezért ezeknek a reformoknak túlzottan magas gazdasági és társadalmi ára van, különösen a falusiak vonatkozásában (munkanélküliség, fizetés-visszatartás, szegénység, a falu kihalása). A falusiak megszerezték a föld tulajdonjogát, a reformokat mintha értük csinálnák, valójában teljesen magukra hagyták őket, s a változó körülmények között nem tudtak élni a lehetőségekkel, vagy saját kárukra éltek velük. A gazdálkodás kollektív módszerének elvetésével, a magántulajdon bevezetésével meg kellett volna teremteni a gazdálkodás hatékonysága növelésének alapjait, ám épp az ellenkezője történt. A falusiak kritikusan értékelik az agrárreformot és következményeit magukra nézve elkeserítőnek tartják.

Az emberek többsége (53,4%) azon a véleményen van, hogy a földet egyáltalán nem kellett volna magántulajdonba adni, noha csak minden ötödik lakos (21%) gondolja úgy, hogy a privatizált földet vissza kellene adni az államnak. (*7.* és *8. táblázat*)

7. táblázat. A különböző településtípusok lakossága által adott válaszok a „Érdemes volt magántulajdonba adni a földet?" kérdésre, %

Válaszok	Összes megkérdezett N = 1800	Kijev N = 97	Több mint 250 ezer lakosú város N = 573	Kisváros N = 540	Falu N = 590
Nem	38,6	36,1	40,4	36,2	39,6
Inkább nem	14,8	13,4	14,2	16,2	14,4
Nehéz megmondani	22,3	24,7	22,4	21,7	22,4
Inkább igen	15,5	16,5	14,3	16,9	15,3
Igen	8,7	9,3	8,7	8,9	8,3

Mind a falusiak, mind a városiak nagymértékben ellene vannak a föld magántulajdonba adásának, ugyanakkor a lakosok többsége, ugyancsak függetlenül a településtípustól, ellenzi, hogy a szétosztott földet az állam vegye vissza. (*8. táblázat*)

8. táblázat. A különböző településtípusok lakossága által adott válaszok a „Célszerűnek tartaná-e, ha a föld visszakerülne állami tulajdonba?" kérdésre, %

Válaszok	Összes megkérdezett N = 1800	Kijev N = 97	Több mint 250 ezer lakosú város N = 573	Kisváros N = 540	Falu N = 590
Nem	34,9	29,9	36,2	32,7	36,7
Inkább nem	16,5	10,3	15,7	17,4	17,3
Nehéz megmondani	27,6	29,9	29,0	26,0	27,3
Inkább igen	11,9	19,6	9,6	14,5	10,5
Igen	9,1	10,3	9,4	9,5	8,1

A parasztok 46% úgy véli, hogy semmilyen haszna nem volt az agrárreformból, 24%-uk pozitív és negatív következményeket egyaránt lát benne, és csak minden tizedik állította, hogy elégedett a reformmal, a belőle származó előnyökkel, az élet- és munkakörülményeivel faluhelyen. (*9.* és *10. táblázat*)

9. táblázat. „A falu reformjából származik-e valamilyen személyes előnye?" kérdésre a falusiak által adott válaszok regionális megoszlása, %

Válaszok	Összes megkérdezett N = 1322	Déli-keleti régió N = 342	Központi régió N = 328	Északi régió N = 327	Nyugati régió N = 325
Természetesen igen	9,3	10,5	7,6	10,4	8,9
Igen is, nem is	23,8	31,2	21,7	17,8	22,1
Nem származik belőle semmiféle előnyöm	45,7	40,2	50,4	48,1	42,7
Nehéz megmondani	15,9	15,5	13,5	21,2	15,0
Nem válaszolt	5,3	2,8	6,8	2,4	11,3

Összességében a falusiak többsége (51%) elégedetlen a falusi munka- és életkörülményekkel – csak minden tizedik elégedett (az utóbbit a legtöbben az északi régióban és a legkevesebben a nyugati régióban nyilatkozták) – és tartja a megreformált falut lepusztultnak, saját magát pedig kifosztottnak. (*10.* és *11. táblázat*)

10. táblázat. A falusiak elégedettségének szintje a falusi munkaviszonyokkal és életszínvonallal, %

Válaszok	Összes megkérdezett N = 1322	Déli-keleti régió N = 342	Központi régió N = 328	Északi régió N = 327	Nyugati régió N = 325
Teljes mértékben elégedett vagyok	10,8	5,3	10,0	23,9	4,2
Inkább elégedett vagyok, mint elégedetlen	14,5	14,8	14,9	12,8	15,5
Nehéz megmondani	21,7	26,6	17,4	15,1	30,5
Inkább elégedetlen vagyok, mint elégedett	30,8	33,9	27,6	29,3	32,9
Elégedetlen vagyok	20,6	18,3	27,6	17,5	15,5
Nem válaszolt	1,6	1,0	2,4	1,3	1,4

11. táblázat. A falusiak a „Véleménye szerint milyen lett a falu a reform következében?" kérdésre adott válaszainak megoszlása, %

Válaszok	Összes megkérdezett N = 1322	Déli-keleti régió N = 342	Központi régió N = 328	Északi régió N = 327	Nyugati régió N = 325
Erősebb	4,8	3,0	6,6	3,0	7,5
Jobb	7,3	6,3	6,8	7,7	9,4
Van perspektívája	9,4	10,8	12,2	6,4	5,6
Megfiatalodott	2,9	3,8	1,2	3,7	3,3
Védettebb	2,9	4,3	1,5	1,7	5,2
Gazdagabb	2,2	2,3	1,2	1,3	4,7
Gyengébb	29,4	37,2	24,7	29,6	22,5
Lepusztultabb	38,6	37,9	41,3	41,1	30,9
Kifosztottabb	31,9	33,7	32,0	33,0	27,2
Védtelenebb	30,9	31,9	23,7	36,0	35,7
Elöregedettebb	17,5	19,1	17,6	21,5	8,5
Szegényebb	32,4	36,7	31,0	34,0	24,9
Eltűnőben van	23,5	23,1	24,7	25,9	17,4

A falusiak szerint a végrehajtott reformok tönkretették a falut, ami azt jelenti, hogy elszegényedett, szociálisan védtelenné vált és az eltűnés szélére került. (*11. táblázat*)

A faluban uralkodó általános légkört sem ítélik az emberek biztatónak. (*12. táblázat*) A leginkább negatív beállítottságúak ebben a tekintetben a déli-keleti régió lakói és a legbizakodóbbak a nyugati régióban.

A reform következtében faluhelyen kialakult légkör értékelésében nincsenek nagy ugrások. A pozitív értékelések fokozatosan átmennek negatívba, s bár az arányok nem túl magasak, mégis nyilvánvalóan mutatják a tendenciát. A faluban uralkodó légkör nem egyértelműen konfliktusos és nem is egyértelműen lelkes, hanem sokkal inkább feszült, bizonytalan, pesszimista.

A falusiak többsége tehát elégedetlen a reformokkal, mivel abból semmiféle előnyük nem származott; az átalakításokat magukra nézve igazságtalannak látják; a falusiak jobbára virtuális és nem valóságos tulajdonosai a földnek; a reformok iránya beláthatatlan és a várható következmények is; a falu nem nyert a reformokkal, hanem veszített; elterjedt az a nézet, hogy a kolhoz–szovhoz-rendszert nem kellett volna lerombolni és sajnálatos, hogy a reformokkal kapcsolatban senki nem kérdezte meg a falusiakat. Ezek az

egyáltalán nem hízelgő vélemények adnak látleletet a reformokról és a reformok végrehajtóinak tevékenységéről.

12. táblázat. Ukrajna különböző régiói falusi lakosságának véleménye a mai falu légköréről, %

Válaszok	Összes megkérdezett N = 1322	Déli-keleti régió N = 342	Központi régió N = 328	Északi régió N = 327	Nyugati régió N = 325
Lelkes munka folyik	1,6	2,3	1,5	1,3	0,9
Optimista	3,6	3,0	3,4	3,4	5,6
Az emberek nyugodtan dolgoznak	9,5	7,5	10,0	12,8	7,9
Elkeseredett, pesszimista	12,6	9,5	12,5	16,5	13,6
Az emberek idegesek	9,7	10,5	7,3	13,1	7,5
Feszült	17,0	22,9	18,3	16,2	4,7
Konfliktusos	4,2	7,0	3,4	1,7	3,7
Közelebbről nem meghatározható	14,6	17,6	12,9	13,8	13,6
Kilátástalanság, zsákutca	10,1	11,3	10,5	8,7	8,9
Nehéz megmondani	15,5	7,8	18,1	10,1	32,4
Nem válaszolt	1,4	0,5	1,9	2,4	0,9

Ma az ukrán mezőgazdaság rendkívül nehéz helyzetben van. Technikai-technológiai téren elmaradott, nem versenyképes a piaci feltételek között. A reform nincs tekintettel az adottságokra, az ukrán parasztok mentalitására, a történelmi tapasztalatokra, hanem idegen minták alapján, a falusiak kizárásával akarja gyökeresen megváltoztatni a falusiakat és a falu helyzetét. Bármely más ágazat már csődöt mondott volna, az élelmiszertermelést azonban az óriási veszteségek ellenére sem lehet felfüggeszteni. Ezzel mindenki tisztában van, erről évek óta beszélnek, a gyakorlati következtetések azonban elmaradnak. Mind az Ukrán Agrártudományi Akadémia, mind az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia szakemberei azt mondják, hogy az agrárszektorban a reform következtében gyökeres változások mentek végbe, azonban az átalakítások nem a várt eredményekhez vezettek. Csökkent a terme-

lés és a feldolgozás, tömeges a munkanélküliség, alacsonyak a fizetések és a nyugdíjak, csökkent az élelmiszerfogyasztás, ami hatással van az emberek, különösen a gyerekek egészségére. 1990 óta az egyharmadára esett vissza az ukrán húsexport; ezen a téren az európai uniós országok lassan teljesen kiszorítják Ukrajnát a nagy oroszországi piacokról.[22] Az agrárszektorban a legalacsonyabbak a fizetések, az állami dotáció nem jut el minden termelőhöz – az állami támogatás 75%-át az állattenyésztésben dolgozók 6%-a kapja meg.[23] Ráadásul az üzemanyagok, a mezőgazdasági gépek, a műtrágya, a növényvédőszerek stb. árának folyamatos növekedése tovább növeli az élelmiszertermelés önköltségét, azaz tulajdonképpen a keletkező veszteséget. Ráadásul figyelembe kell venni a falusiak alacsony vásárlóképességét és hogy faluhelyen továbbra is nő a hátralékos bérek (kifizetetlen fizetések) aránya.[24]

A reformok Ukrajnában felőrlik a falu termelési és reprodukciós potenciálját, aminek hatására pusztul a falu és felszámolódik a parasztság, mint társadalmi réteg.

[22] Валерій Галушко – Микола Ільчук – Сергій Кваша: Для вигоди селянину й державі. *Сільські вісті* 2005. № 81. 14 липня.

[23] Н. Гудзенко: Станет ли 2006-й „годом села"? *День* 2005. № 235. 20 декабря

[24] Постанова Верховної Ради України. Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан в агропромисловому комплексі України. *Голос України* 2005. № 191. 11 жовтня.

MELLÉKLET*

Mezőgazdasági alapadatok:

- a termelési szférában foglalkoztatottak – 23 millió 725 ezer fő
- ebből mezőgazdasági dolgozó – 5 millió 260 ezer fő (22,9%)
- falun élő családok száma – 9 millió (körülbelül 27 millió fő)
- a mezőgazdasági termelőterület nagysága – 42 millió ha
- szántóföld – 33,3 millió ha
- évelő növények – 1,1 millió ha
- kaszálók és legelők – 7,5 millió ha

Mezőgazdasági termőterületek összehasonlítása országonként

Országok	Mezőgazdasági földterület (millió ha)			A kaszáló és a legelő, vmint a szántóföld egymáshoz viszonyított aránya, %
	Földterület összesen	Szántóföld	Kaszáló és legelő	
Ausztria	3,5	1,4	2,0	143
Belgium	1,5	0,8	0,7	87
Hollandia	2,0	0,9	1,1	122
Nagy-Britannia	17,1	6,1	11,0	180
Németország	17,4	11,7	5,3	45
Franciaország	30,0	18,3	10,8	59
Svájc	1,6	0,4	1,1	275
Ukrajna	42,0	33,0	7,5	23
USA	426,0	185,0	239,0	129
Kína	496,0	92,7	400,0	431

Az ukrajnai és az európai szántóföldterület összehasonlítása (1995)

Szántóföld	Millió ha	Európához viszonyítva, %
Gabonatermelő	14	46
Ipari kultúrákat termelő	3,7	12
Zöldség- és burgonyatermelő	2,0	7
Takarmánytermelő	11	35
Szántóföld összesen	33	27

* Валентин Тарасенко (ред.): *Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика)*. Київ, ІС НАНУ, 2007. 210, 211, 258, 275.

Az alapvető terméshozamok és tejtermelés összehasonlítása országonként

Ország	Terméshozam (mázsa/hektár)				Tehenenkénti tejhozam (liter/év)
	Gabona	Cukorrépa	Napraforgó	Burgonya*	
Ausztria	56	538	19,5	268	3900
Dánia	55	547	–	370	6100
Finnország	35	323	–	221	6100
Franciaország	64	665	20,9	337	5300
Hollandia	78	640	–	450	6300
Lengyelország	27	291	–	163	3100
Nagy-Britannia	62	477	–	394	5506
Németország	57	495	15,8	300	5320
Svájc	59	579	25	395	5000
USA	43	497	–	363	7290
Ukrajna	25	203	14	96	1900
Az ukrajnai hozam az európai átlaghoz képest, %	65,2	41,2	62,3	30,0	42,0

* 1995-ös adat.

Farmergazdaságok Ukrajnában (2000–2005, %)

Mezőgazdasági termék	2000		2001		2002		2003		2004		2005	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Növényi	91,1	2,9	94,1	4,7	93,8	5,5	91,1	4,2	94,5	5,7	93,7	6,3
Állati	8,9	0,4	5,9	0,5	6,2	0,5	8,9	0,6	5,5	0,6	6,3	0,8
Összesen	100,0	1,9	100,0	3,1	100,0	3,5	100,0	2,7	100,0	3,9	100,0	4,2

1 – farmergazdaság; 2 – a farmergazdaság részaránya az országos termelésben.

Élelmiszerfogyasztás Ukrajnában: az 1970–1991 és az 1992–2003 közötti időszakok összehasonlítása

Élelmiszerek	Személyenként, kg		Változás	
	1970–1991	1992–2003	A–B, kg	B/A, %
	A	B		
Hús és húskészítmények	61	37	-24	60,7
Tej és tejtermékek (tejre átszámítva)	336	230	-106	68,5
Tojás, db	236	182	-54	77,1
Hal és haltermékek	17,2	7,7	-9,5	44,8
Cukor	47,9	35,6	-12,3	74,3
Étkezési zsiradék	9,7	9,4	-0,3	96,9
Burgonya	140	134	-6	95,7
Zöldség	115	9	-18	84,4
Gyümölcs	47	35	-12	74,5
Kenyérfélék (kenyér, makaróni, liszt, rizs, hüvelyesek)	145	131	-14	90,3
Kalóriatartalom (naponta), ebből:	3 521*	2 743	-778	77,9
Növényi eredetű	2 531	2 097	-434	82,9
Állati eredetű	990	647	-343	65,4

* Az 1990–1991-es átlag.

Az ukrajnai munkaerőpiac migrációs potenciálja

Társadalmi körkép szociológiai felmérés alapján[*]

IRINA PRIBITKOVA

Általános helyzet

Egy elhúzódó gazdasági válságot átélő országban a lakosságnak igen nehéz alkalmazkodnia. Állandó a társadalmi feszültség, nincs meg az anyagi és a pszichológiai biztonságérzet. A nehéz gazdasági helyzet közepette a túlélésért folytatott küzdelem hatással van az emberek társadalmi közérzetére és arra, ahogyan az életminőséget értékelik. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által 1994 óta folyamatosan végzett felmérések tanulsága szerint ma az ország lakosságának 56,4%-a általában elégedetlen az életével, 61,4%-a pedig a társadalomban elfoglalt helyével. Mindössze 18,6%-nyian vannak azok, akik elégedettek az életükkel és 11,2%-uk van kibékülve a társadalomban elfoglalt helyükkel. A többiek tartózkodtak a válaszadástól.

Nehéz optimistának nevezni az embereket abban a tekintetben, hogy elképzelhetőnek tartják-e az életminőségük javulását az elkövetkező egy évben. Szinte minden második ember (47,4%) biztos abban, hogy javulás nem várható, s mindössze 12,4% gondolta úgy, hogy valamelyest jobbra fog fordulni a helyzetük. Nagyon magas (40%) azoknak az aránya, akik nem tudják megmondani, hogy mik a kilátásaik a közeljövőre nézve. Az utóbbi egy év során 42,2% rosszabb (32,8% sokkal rosszabb, 20,4% valamivel rosszabb) anyagi helyzetbe került. Nagyjából ugyanennyien, 43% kilátástalannak tartja a munkakeresést. 13,5% számolt be arról, hogy

---

[*] Прибиткова Ірина: Ринок праці України та його міграційний потенціал: суспільний портрет за результатами соціологічних досліджень. *Український монітор: зовнішня та безпекова політика. Україна в міжнародних відносинах.* 2003, № 20 (осінь). 75–85.

javultak az életkörülményei és mindössze 8,1% vélte úgy, hogy biztosítottak a feltételek ahhoz, hogy foglalkoztatott legyen. A felmérésben részt vevők 2,4%-ának nem volt munkahelye és nem rendelkezett semmiféle jövedelemmel; nem volt állandó munkahelye, alkalmi keresetekből élt 7,1%, a regisztrált munkanélküliek aránya pedig 2,4%-ot tett ki.

Az Állami Statisztikai Bizottság adatai szerint 2003 januárjában Ukrajnában 1 millió 102 ezer munkanélkülit tartottak nyilván. 2002 decemberéhez képest ez 50 ezer fős növekedést mutat. Miután az Állami Nyugdíjalap bevezette a személyre szabott nyilvántartást, már nem származik semmilyen előny abból, ha valakit nem bocsátanak el a munkahelyéről, hanem meghatározatlan ideig fizetetlen szabadságra küldik, amíg esetleg újból tudják foglalkoztatni. A fizetetlen szabadság ideje ugyanis most már nem számít bele a munkaviszonyba. Ezért az embereket elbocsájtják, és a munkaügyi központokban kapnak meghatározott ideig segélyt. Erre a célra az Állami Statisztikai Bizottság nyilvántartása szerint az állam 61 millió 575 ezer hrivnyát költött, amit 704,7 ezer ember kapott meg. A szociális segély átlagosan fejenként valamivel több mint 100 hrivnya. A 2003. február 1-jei állapot szerint a legmagasabb a regisztrált munkanélküliség Ternopil (7,2%), Csernyivci (7,1%), Rivne (7%) és Herszon (6,1%) megyékben volt, a legalacsonyabb pedig Kijevben (0,5%), Szevasztopolban (0,8) és Odesza megyében (2,1%).[1]

Az alábbiakban azokkal az ukrajnai lakosokkal foglalkozunk, akiknek közeli tervei között szerepelt a külföldi munkavállalás, függetlenül attól, hogy korábban szereztek-e ezen a téren bármilyen tapasztalatot vagy nem.

Az ukrajnai munkaerő-piaci helyzet az ország lakosságának értékelése szerint

Az általános ukrajnai munkaerő-piaci helyzetről az ország lakosságának lesújtó a véleménye. A felnőtt lakosság háromnegyed része meg van győződve arról, hogy Ukrajnában rendkívül nehéz olyan munkahelyet találni, amely megfelel a munkavállaló elvárásainak, képzettségének és megfelelő a bérezés is. Minden második ember (56,5%) úgy gondolja, hogy olyan munkahelyet is nagyon nehéz találni, amely megfelel a munkavállaló képzettségének, és megfelelő a bérezés. A munkanélküliség elsősorban a nyugdíj előtt állókat, a kiskorú gyermekeket nevelő nőket és a gyakran betegeskedőket fenyegeti.

[1] *Сегодня*, 17 февраля 2003 г.

Az ukrajnai munkaerő-piaci helyzet bizonytalansága és az a kényszer, hogy mindenkinek magának kell megoldania a jövedelemszerzést, az embereket kezdeményezésre sarkallja. A túlélés egyik alapvető biztosítéka lett a külföldi munkavállalást célzó migráció. 2003 elejére az ukrán családok 12,1%-nak (2002 elején 10,2%-ának) valamely tagja folyamadott már ehhez a megoldáshoz. A munkavállaló migránsok legkedveltebb célországai Oroszország és Lengyelország, majd Németország, Csehország, Olaszország és Portugália következik. Az ukrán állampolgároknak több mint a fele a munkaadóval szóban egyezett meg, nem kötöttek hivatalos munkavállalási szerződést. A többiek már munkaszerződéssel a zsebükben hagyták el az országot, vagy az ideiglenes munkavállalás helyszínén rendezték hivatalosan a státusukat. Azoknak az 50%-a, akik már dolgoztak külföldön, újból szeretnének külföldön munkát vállalni.

2003-ban több férfi, mint nő (54,2%, illetve 45,2%) tervezett külföldi munkavállalást. A munkavállaló migránsok átlagéletkora 33 év, 54,2%-uk családos, 40,7% érettségivel rendelkezett, 28,8%-nak volt valamilyen tanult szakmája, 13,6%-uk nem fejezte be a középiskolát. A lakóhely szerinti megoszlás: kisvárosi 42,4%, falusi 28,8%, nagyvárosi 25,4%, fővárosi 3,4%.

A foglalkoztatott ukrajnai lakosok többsége elégedetlen a munkahelyével. A belföldön és a külföldön dolgozók közös vonása, hogy igen ritka esetben vannak megelégedve a munkavégzés tartalmával (azt vállalják el, ami adódik, s nincs módjukban érdeklődésüknek, végzettségüknek megfelelő állást keresni). A leginkább azonban a fizetésekkel, az érdekvédelemmel és a munkahelyi körülményekkel elégedetlenek. Az ukrajnai lakosok munkával kapcsolatos értékrendjében a legelső szempontok egyike, hogy a munka legyen érdekes. Különösen fontos ez azok számára, akik már dolgoztak külföldön, közülük 91,7% osztja ezt a véleményt. Az érdekes munkát teljes odaadással tudnák végezni, azonban erre igen ritkán adódik lehetőség.

A külföldi munkavállalást főként azok választják, akik az országon belül nem tudnak elhelyezkedni. A munkanélküliség országos szintje 12,8%, ugyanakkor a munkavállaló migránsok között eredetileg 24,6% volt munkanélküli. A munkavállaló migránsok között a már nem dolgozó nyugdíjasok részaránya igen alacsony, 2,5%, ugyanakkor Ukrajnában kizárólag a kisnyugdíjából tengődik a nyugdíjasok 30%-a.

Az ukrajnai munkavállalók többsége, 28%-a az állami szektorban, és csupán 20,3%-a dolgozik a magánszektorban. A külföldön munkát vállalók közül azonban minden harmadik (33,3%) a magánszektorban dolgozik és csak minden negyedik (25,6%) helyezkedik el állami vállaltoknál, intézményeknél.

Köztük kétszer többen vannak azok, akik „önfoglalkoztatónak" tartják magukat, azaz szabadfoglalkozásúak (11,9% az 5% ellenében).

Azok, akik kizárólag az országon belül vállaltak munkát, és azok, akik már dolgoztak külföldön, azt állítják, hogy jelenlegi munkájuk nem felel meg szakmai szintjüknek (megfelelően 40,3% és 43,5%); valamennyiük egyöntetű véleménye, hogy az országon belül tovább romlott, kisebb vagy nagyobb mértékben, a munkavállalás lehetősége és a munkavállalók érdekvédelme. A potenciális munkavállaló migránsoknak 47%-a gondolja ugyanezt. Minden arra mutat, hogy az emberek elsősorban azért mennek külföldre dolgozni, mert otthonukban erre nincs módjuk.

A munkavállaló migránsok otthon maradó honfitársaiknál nagyobb arányban gondolják úgy, hogy a munkanélküliség reális veszély számukra, ami érthető, hiszen többségük kisvárosi vagy falusi lakos. A nehézségek azonban megedzik a jellemet. Azok, akik külföldre mennek dolgozni, biztosabbak jobb életkilátásaikban, mint az otthon maradók. Körükben ebben a tekintetben négyszer kevesebb a pesszimista (megfelelően 7,6% és 29,9%). Azok, akik külföldön próbálnak szerencsét, mindenki másnál jobban hisznek abban, hogy a túlélés és a sikeres élet biztosítéka, hogy valaki tudjon célokat maga elé tűzni és azokat a célokat képes legyen megvalósítani (44,1% a 30,6% ellenében), a kitartás, a munkaszeretet és a türelem (52,5% a 38,8% ellenében), és, természetesen a szerencse (41,5% a 35,2% ellenében).

Az ukrajnai lakosok küzdelme a túlélésért

Az ország minden második lakosa azt állítja, hogy a pénze csak az alapvető élelmiszerekre elég, s csak minden negyedik szerint elegendő a megélhetésre. Minden tizedik ember tud megvenni minden szükséges dolgot, azonban megtakarítani már nincs miből. A lakosságnak csak 1,6%-a tud félretenni nehezebb időkre, 0,2% pedig bármit megengedhet magának. 11% mondta azt, hogy igen gyakran se pénze, se ennivalója, éhezni kénytelen. Akik külföldre mennek dolgozni, ennél valamivel jobb helyzetben vannak. Családjaik jobban élnek a hazaadott pénzből. Közülük többen rendelkeznek háztájival is, s némelyeknek van miből félretenni is.

Az ország lakosai különféle túlélési stratégiákat választanak. Döntésükben számos tényező játszik közre, melyek sorában az értékrendnek kiemelt szerepe van. Minden második ember hajlandó pirkadattól késő estig dolgozni családja megélhetése érdekében. Majdnem ugyanennyien hajlandók bármilyen munkát elvállalni, csak jól megfizessék. Külföldre mennek, mert ott

jobb fizetést kapnak. A külföldön munkát vállalók prioritásai a következők: Úgy vélik, hogy honfitársaik családjaik megélhetése érdekében elsősorban külföldön keresnek munkát (58,2% a 45,8% ellenében). Ha ez valamilyen oknál fogva nem sikerül, akkor hajlandók pirkadattól késő esetig dolgozni (56,6% az 52,6% ellenében). Végezetül pedig bármit elvállalnak, csak jól megfizessék (52,7% a 47,5% ellenében). Ezek az értékelések azoknak a honfitársaknak a tapasztalatain alapulnak, akik már dolgoztak külföldön; az ő életvitelük megfigyeléséből erednek.

A családi költségvetés bevételeinek növelésére az ukrajnai lakosok felhasználják a tulajdonukat: a földjüket, a házukat vagy a lakásukat, autójukat, számítógépüket, a háziállatokat vagy a háztáji mezőgazdasági kisgépeket, igen ritkán az értékpapírokat. A munkavállaló migránsok családjai ezt 1,2-szer gyakrabban teszik meg. Számukra a legnagyobb jövedelemforrás a háztáji gazdaság. Honfitársaiknál 2,3-szor gyakrabban használják üzleti célokra a személygépkocsijukat (10,6% a 4,7% ellenében), 6,9-szer gyakrabban a számítógépüket (3,9% a 0,6% ellenében).

A családi bevételek alapvető forrása a munkahelyről folyósított fizetés (52,%), a nyugdíj (44,5%), a háztájiban megtermelt termékek értékesítése (14,2%), a kedvezmények és az ártámogatás (11,6%). A külföldön dolgozók esetében a fizetés 1,1-szer gyakoribb, a nyugdíj 1,3-szor ritkább bevételi forrás. A külföldön keresett pénzből látványosan meg tudják erősíteni az otthoni háztáji gazdaságot. Az ukrajnai lakosok közül minden második szerint az elmúlt egy évben romlott a család anyagi helyzete, a külföldön dolgozók családjai viszont gyarapodtak.

Akik külföldön dolgoznak, több ingatlan vagyonnal rendelkeznek, mint honfitársaik: háromnegyed részük privatizálta az otthonát (az otthon maradók körében ez az arány csak kétharmad). A külföldön dolgozók otthonai – házai, lakásai – jobban felszereltek, gyakrabban van meleg víz, csatorna, gáz- vagy villanytűzhely, telefon, nagyobb a lakóterület.[2]

Piaci átalakulások és migrációs megfontolások

Ahhoz, hogy egy társadalomban minden polgár számára azonos feltételek legyenek biztosítva, már az indulásnál lehetővé kell tenni az egyéni életstratégia

[2] Ірина Прибиткова: Трудові мігранти в соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль та спосіб життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2002. № 4. 73–98; 2003. № 1. 109–124.

kialakítását. Az ukrajnai lakosok döntő többsége egyetért ezzel. A megkérdezettek 57,8%-a úgy vélte, hogy nagyon fontos, minden harmadik szerint pedig inkább fontos, mint nem fontos, hogy a piacgazdaságra való áttérés során mindenki számára azonos feltételeket biztosítsanak az újrakezdéshez. Különösen tisztában vannak ezzel azok, akik rendelkeznek tapasztalatokkal a külföldi munkavállalás terén.

A munkavállaló migránsok könnyebben adaptálódnak a piacgazdaság feltételeihez. Eleve úgy állnak hozzá az élethez, hogy csak saját erejükben és képességeikben bízhatnak, nem számítanak az állam segítségére és támogatására, ami a szocializmus egyik alapvető vonása volt. A külföldet megjárók pszichológiailag kiegyensúlyozottabbak és optimistább beállítottságúak. Közülük 1,3-szor kevesebben vélik úgy, hogy életkörülményeik lényegesen vagy részben romlottak volna (38,1% az 50,6% ellenében), viszont 1,7-szer többen vélik úgy, hogy életük és hangulatuk kis mértékben vagy lényegesen javult (18,8% a 10,8% ellenében).

A potenciális munkavállaló migránsok otthon maradó honfitársaiknál sokkal jobban felismerik a piacgazdaságban rejlő lehetőségeket. Mérlegelve a privatizáció pozitívumait és negatívumait, gyakrabban támogatják az állami tulajdon magánosítását, a föld szabad és nyilvános adásvételét, az új hitelintézeti rendszer működését, a vállalkozói szféra fejlesztését, a farmergazdálkodást. Sokkal kevésbé bizalmatlanok a külfölddel, nemzetközi szervezetekkel való együttműködést illetően. A nyugatot látott emberek 2,2-szer gyakrabban nagyobb arányban hívei a piacgazdaságnak, mint a többiek. Közülük minden negyedik (23,8%) támogatja a kapitalista viszonyok megteremtését az országban.

A külföldön munkát vállalók közül kétszer többen tartják fontosnak saját jövőjük szempontjából a magánvállalkozások fejlesztését, mint az országban maradók (35,6% a 17,8% ellenében), és 1,3-szor többen nyilatkoznak úgy, hogy érdekes munkát szeretnének (70,9% az 55,8% ellenében). Jobban bíznak erejükben, céljaik elérésében, könnyebben alkalmazkodnak az új életkörülményekhez, rendkívül energikusan, kezdeményezően és önállóan cselekednek a bonyolult élethelyzetek megoldása érdekében. Közöttük kétszer többen vannak, akik jó vagy kitűnő egészségnek örvendenek (28% a 14,2% ellenében).

A külföldre készülők fele már rendelkezik külföldi munkatapasztalattal, ismeri az adott országban az élet- és munkakörülményeket. A munkavállaló migránsok háromnegyedének van külföldön rokona vagy közeli ismerőse, akikkel fenntartják a kapcsolatot személyesen, levélben vagy telefonon. Az otthon maradók mintegy felének van külföldön rokona vagy ismerőse, a velük fenntartott kapcsolatok azonban kevésbé intenzívek. Kétszer keve-

sebbszer leveleznek (17,9% a 33,9% ellenében), 1,9-szer kevesebbszer beszélnek telefonon (22,5% a 12,4% ellenében), gyakorlatilag nem e-mail-eznek (0,6%), 1,6-szor kevesebbszer látogatják meg őket (7,4% a 11,9% ellenében), s 1,4-szer kevesebbszer látják őket vendégül (13,4% a 18,6% ellenében).

Az ukrajnai emberek nehezen szakadnak el szűkebb pátriájuktól, tízből hatan soha nem hagyják el régiójukat. Azok közül, akik külföldön vállalnak munkát, minden harmadik marad meg szűkebb pátriájában, a többiek elköltöznek. Vajon hová? Közülük minden harmadik (33,9%) magabiztosan nevez meg egy külföldi országot, minden negyedik (28%) még nem döntötte el és minden nyolcadik (12,7%) Oroszországot választja. Azok, akik nem készülnek külföldön munkát vállalni, sokkal kevésbé mobilak, álmaik között nagyjából egyenlő arányban oszlanak meg a távoli külországok, Oroszország vagy Ukrajna más régiói: megfelelően 10,2%, 9,2% és 11,6%. Minden ötödik (18,6%) még nem gondolkodott azon, hol lenne számára a vágyott lakhely. Arról sem döntöttek még, hogy egyáltalán szeretnének-e kimozdulni jelenlegi otthonukból. Legfeljebb, ha rossz idők járnak... Elvégre bőgnek-e az ökrök, ha tele a jászol?

A munkavállalást célzó migráció mint a globalizáció velejárója

Manapság a munkaerővándorlás a tőke, az áru, a technológia, az információ áramlásával együtt a globalizációs folyamatok szerves része. A nemzetközi munkaerővándorlás a világgazdaság fontos jelensége. A világban a 21. század elején a külföldi munkavállalók száma 36 és 42 millió között mozgott.[3] A világban zajló folyamatok Ukrajnába is begyűrűztek, közte a munkaerő-vándorlás is.

Az akadémiai Szociológiai Intézet munkatársai által végzett felmérésből az derült ki, hogy az ukrán lakosság a globalizációt elsősorban ahhoz köti, hogy a világ fejlett államai kihasználhatják az ukrán vendégmunkások olcsó munkaerejét, a világ országai össze tudnak fogni a terrorizmus elleni harcban, felülkerekedik az intellektus a gazdag országokban, az ukrán állampolgároknak lehetőségük van külföldön munkát vállalni, külföldön tanulni, a gazdaságilag elmaradottabb országok lehetőséget kapnak a gyorsabb fejlődésre stb. Akik már dolgoztak külföldön, illetve arra készülnek, hogy a közeljövőben külföldön vállaljanak munkát, többi honfitársuknál nagyobb arányban gondolják azt,

[3] Peter Stalker: *Workers Without Frontiers. The Impact of Globalization on International Migration.* ILO, Lynne Reiner, 2000.

hogy Ukrajna csak az olcsó munkaerő donorja az európai és a többi munkaerőpiacok számára (39,8% a 28,8% ellenében). Gyakrabban említik azt is, hogy az ukrán állampolgárok számára lehető vált a külföldi munkavállalás (35,6% a 23,2% ellenében), és rendkívül szerencsésnek tartják a fiatalokat, hogy megnyílt előttük a lehetőség a külföldi diplomaszerzésre (22,9% a 14,9% ellenében). Az ukrán vendégmunkások honfitársaiknál jobban értékelik a globalizáció jelentőségét Ukrajna szempontjából az ökológiai katasztrófák megelőzése érdekében (30,5% a 21,4% ellenében). Ugyanúgy ők ismerték fel nagyobb arányban az internetben rejlő lehetőségeket (11% a 6,9% ellenében).

Ugyanakkor nyilvánvalóan sem azok, akik dolgoztak már külföldön, vagy erre készülnek, és a többi állampolgár sincs teljes mértékben tisztában a globalizációs folyamatok pozitívumaival és negatívumaival, bár az előbbiek tájékozottabbaknak bizonyultak: az ezzel kapcsolatos kérdésekre megfelelően 61,9%-uk, illetve 71,9%-uk nem tudott érdemben válaszolni. A vendégmunkások között többen vannak a globalizáció hívei (23,7% a 13,7% ellenében). Azok közül, akik jártak már munkaügyben külföldön, nagyon kevesen számoltak be teljesen negatív tapasztalatokról: az árut külföldre szállító és onnan behozó kereskedők 1,7%-a és a munkavállalók 3,4%-a.

A potenciális külföldi munkavállalók nagyra értékelik a nyugati életmódot és kultúrát: tízből négyen (41,5%) úgy gondolják, hogy a külföldi minták megismerése segíti a fiatalokat a mai világban való eligazodásban, majdnem ugyanennyien (37,3%) úgy vélik, hogy ismereteik segítik a toleráns viszonyulást más fajokhoz, nemzetekhez, kultúrákhoz és vallásokhoz, minden ötödik (21,2%) szerint előremutató, hogy a különböző etnikai közösségeket egyesíti az univerzális kultúra, életmód és életstílus. Az ukrán vendégmunkások az otthonmaradóknál kétszer nagyobb arányban gondolják azt, hogy a nyugati kultúrával és viselkedéskultúrával való találkozás az ukrán társadalmat is a világkultúra értékei közé emeli (19,5% a 10,6% ellenében). Az otthon maradók inkább a nyugati kultúra káros hatásait hangsúlyozzák, a nyugati kultúra aláássa az ukrán társadalom erkölcsi alapjait (33%) és elvágja a nemzeti kultúra gyökereit (26,5%). Meggyőződésük szerint a kritikátlanul átvett nyugati kultúra és életstílus olyan ideákat és erkölcsi értékeket honosít meg, melyek idegenek az ukrajnai emberek számára (21,7%).

Melyek azok a nyugati erkölcsi értékek és normák, amelyek az ukrán polgárok szerint a leginkább teret nyernek társadalmukban? Kivételes egyöntetűséggel sorolták ide a megkérdezettek a szexuális szabadságot, a pénz kultuszát, az egyén szabadságát és függetlenségét (az „önelvűséget"). A külföldöt jobban ismerő honfitársaink mindhárom tényezőt nagyobb arányban említették (megfelelően 50% és 39%, 49,1% és 44,6%, 42,4% és 28,6%).

A többi tényezőt illetően eltérnek a vélemények. A potenciális vendégmunkások pozitívnak tartják az olyan tulajdonságok átvételét, mint a talpraesettség (38,1%), a gyakorlatiasság és a pragmatizmus (32,2%), a mindenáron való törekvés az életcél megvalósítására (30,5%), a sok és megfeszített munkára való képesség (24,6%). A szülőföldjükhöz ragaszkodók értékrendje: az életcél minden áron való elérésére törekvés (28,1%), találékonyság (21,5%), a sok és megfeszített munkára való képesség (18,3%) és végezetül a gyakorlatiasság és a pragmatizmus (17%).

A jelenkori nyugati kultúra és életmód univerzalizálásának és az egész világon uralkodóvá tételének lehetőségét az ukrán polgárok különösebb lelkesedés nélkül fogadják. Minden második megkérdezettnek nem volt ezzel kapcsolatban véleménye. A többiek hozzáállása rendkívül beszédes: tízből hárman nem értenek egyet egy ilyen jövővel; minden ötödik számára egy ilyen civilizációs expanzió indifferens. A nyugati normákon és életstíluson alapuló unifikált jövő hívei kisebbségben vannak. Nagy a különbség ebben a tekintetben a külföldi munkavállalók és az otthonmaradók között: az előbbiek közül kétszer annyian tudják ezt elfogadni (14,5% a 7,3% ellenében). Mindenesetre a pozitívan viszonyulók már ma is szívesebben vesznek külföldi termékeket, mint ukrajnai gyártásút. A vendégmunkások 27,4%-a alapvetően import termékeket vásárol, míg honfitársaiknak csak 13%-a állította ugyanezt. Az utóbbiak a hazai gyártású termékeket részesítik előnyben (30,8% a 25,7% ellenében). Az élelmiszerek tekintetében azonban mindkét csoport „hazafi": tízből heten ukrán termékeket vásárolnak. Ukrajnában nem népszerűek a külföldi élelmiszerek. A lakosságnak csak mintegy 1,5%-a vásárolja kizárólag azokat, illetve minden ötödik ukrajnai lakos vásárol külföldi és belföldi élelmiszereket egyaránt.

Következtetések

A fentiek alapján levonhatjuk a következtetést, hogy azok az emberek, akik külföldön keresnek és találnak állást, nemcsak a munkanélküliség elől menekülve teszik ezt, hanem vállalkozó szellemük, nyitott értékrendjük sarkallja őket erre a lépésre. Azok, akik külföldön vállalnak munkát, otthon maradó honfitársaiknál 1,7-szer nagyobb arányban képesek igazodni az új életformához és természetesnek elfogadni a piaci viszonyokat. A reális és potenciális külföldi munkavállalók 1,6-szor nagyobb arányban tartják fontosnak az önmegvalósítást. Köztük 1,8-szor kevesebb az olyan ember, aki csak sodródik az árral, az életük ahogy esik, úgy puffan. Szerencsére még nem vesztették

el a képességüket, hogy reménykedjenek. A potenciális munkavállaló migránsok között azok a személyek dominálnak, akik aktívan keresik helyüket a világban. Minden második ember ide tartozik (46,6%). Azon honfitársaik között, akik nem készülnek külföldön dolgozni, nagy hányad (37,2%) nem képes igazodni az ukrán valósághoz sem, mindössze 29,5%-uk próbálja kialakítani új (nem szovjet) identitását.

Mindkét csoporthoz tartozók között azonos arányban vannak azok, akik elégedettek a társadalomban elfoglalt helyükkel (11,2%). Viszonylag sokan vannak azok, akik negatívan ítélik meg szociális státusukat. Ilyenek többen vannak azok között, akik külföldön akarnak munkát vállalni (62,5% az 50,9% ellenében). Az utóbbiak között a többség falusi vagy kisvárosi lakos, illetve akik még mindig a volt Szovjetunió polgárainak tartják magukat. Tőlük eltérően a potenciális munkavállaló migránsok nagyobb arányban tartják magukat Ukrajna állampolgárainak (45,3% a 40,8% ellenében).

Mindkét csoportba tartozók jellemzője az ukrán nép körében tisztelt munkaszeretet, türelem, kitartás, felelősségtudat, a potenciális vendégmunkások körében ezek a tulajdonságok gyakoribbak, mint az otthon maradók körében. Mindkét csoporthoz tartozók úgy vélik, hogy az a sikeres ember, aki gazdag, karriert csinált és hatalmi pozícióba került. A gazdagságot mint a sikeresség bizonyítékát a munkavállalók migránsok nagyobb arányban nevezték meg (55,9% a 46,5% ellenében).

Az utóbbi években az országban, illetve személyes életükben végbement változásokat mindkét csoport tagjai elsősorban az állam hozzáállásának megváltozásával (42,7%), az élet által támasztott követelmények megnövekedésével (34,4%), a sikeres élethez vezető út szabályainak megváltozásával (25,8%), a célok elérésének szűkülő lehetőségeivel (19,5%), a jóról és a rosszról alkotott elképzelésekben bekövetkezett töréssel (17,8%), és végül az élet legfőbb értékeinek átalakulásával (13,2%) hozzák összefüggésbe. A külföldi munkavállalásra készülők többi honfitársuknál nagyobb arányban említik a követelmények megváltozását, melyeket a mai élet állít az emberek elé (39% a 34,1% ellenében), valamint a sikerhez vezető úton ma új szabályok szerint kell végigmenni (37,3% a 25% ellenében). Gyakrabban panaszkodnak arra, hogy beszűkülnek az életcélok megvalósításának lehetőségei (28,8% a 17,1% ellenében), többen sajnálkoznak az ukrán társadalom életviteli értékeinek elvesztése miatt (17,8% a 12,9% ellenében), nagyobb arányban figyelnek fel az emberek egymáshoz való viszonyának megváltozására (15,3% a 10% ellenében). Meglehet, hogy életvitelükből következően számos negatív hatás éri őket, ami befolyással van értékrendjükre. Nem véletlen, hogy a többieknél jobban nyugtalanítja őket a normális élet lehetőségének

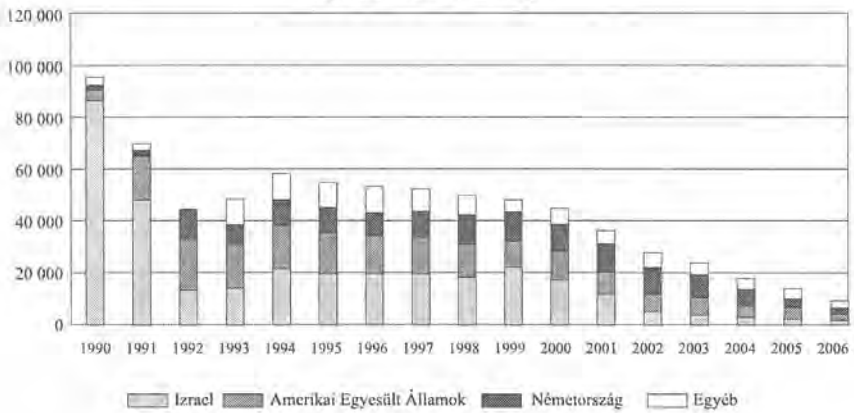
elvesztése (37,3% a 30,9% ellenében), gyakrabban érzik magukat tanácstalannak Ukrajna jövőjét illetően (29,7% a 19,2% ellenében). Ugyanakkor éppen ők azok, akik megtalálják magukban az erőt, hogy leküzdjék a gazdasági nehézségeket, megtalálják a kiutat a súlyos élethelyzetekből, felelősségteljes döntéseket hozzanak és elérjék kitűzött céljaikat.

MELLÉKLET*

Az ukrán állampolgárok külföldi munkavállalásával kapcsolatos alapadatok (2007):

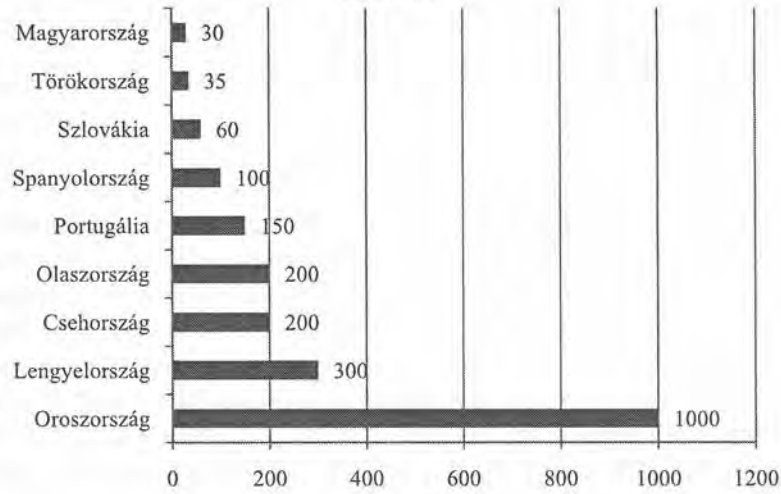
- az ukrajnai családok 15,7%-ának dolgozott már valamelyik tagja külföldön
- a külföldön munkát vállaló ukrán állampolgárok száma megközelíti a 3 milliót
- köztük 70% a férfiak és 30% a nők részaránya
- a falvak és a kisvárosok lakói vállalnak elsősorban külföldön munkát, a nagyvárosiak ritkábban
- az életkori szóródás 20–49 év
- a célországok szerinti megoszlás: Oroszország – 37,2%, Lengyelország – 18,7%, Csehország – 16,9%, Olaszország – 8,5%, Portugália – 3,8%, Magyarország – 2,5%, Görögország – 2,2%, Szlovákia – 2%, Belorusszia – 1,7%
- a külföldön munkát vállaló ukrán állampolgárok évente 5 és 7 milliárd USD közötti összeget utalnak át hivatalosan a családjuknak.

Legális emigráció Ukrajnából a nem szovjet utódállamokba (1990–2006, fő/év)

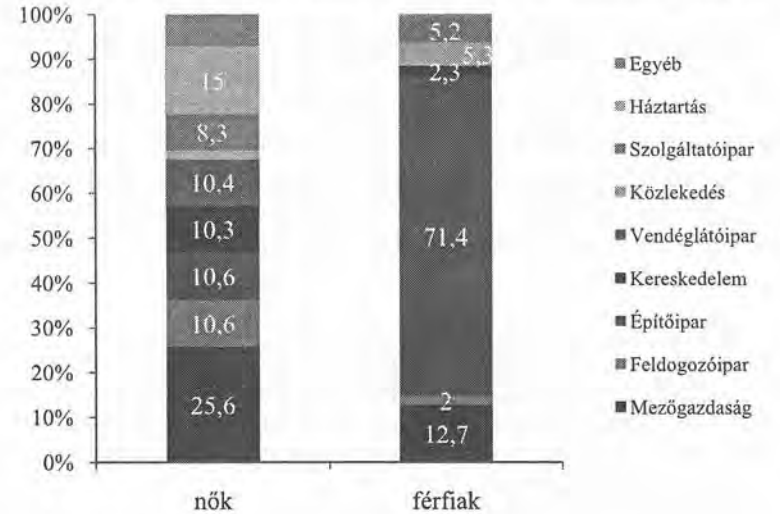

* Міжнародна організація з міграції. Огляд трудової міграції в Україні, Молдові та Білорусі. Жовтень 2007. 9, 10, 11, 12. www.iom.org.ua/index.php?page=news&id=127&type=publication

Az ukrán állampolgárok külföldi munkavállalása célországok szerint (ezer fő)

Az ukrán migráns munkavállalók foglalkoztatási területei (2002, %)

„Nem hagyományos" bevándorlók Kijevben*

OLENA BRAJCSEVSZKA – OLENA MALINOVSZKA

Ukrajna független országgá válása időben egybeesett a globalizáció világfolyamatainak erősödésével, melynek egyik velejárója volt az intenzív migráció. Korábban Ukrajnát „vasfüggöny" választotta el a világtól, azonban a függetlenedéssel bekerült a népvándorlás útvonalába, úgy, hogy közben semmiféle tapasztalattal nem rendelkezett a migrációs folyamatok állami szabályozása terén. Körülbelül egy évtized alatt közel 2 milliónyian választották az országot állandó lakhelyül, akiknek a többsége ukrajnai felmenőkkel rendelkezett, ám különböző okokból, többek között a totalitarizmus időszakában végrehajtott erőszakos deportálások következtében kénytelenek voltak elhagyni szülőföldjüket. Körülbelül ugyanennyien távoztak Ukrajnából a szovjet utódállamokba, elsősorban Oroszországba, további 600 ezren pedig a világ egyéb országaiba, elsősorban Európába és Amerikába emigráltak.[1] Évente mintegy 5 millió ukrán állampolgár megy külföldre ideiglenes munkavállalás céljából.[2]

A külső és belső migrációs folyamatokkal párhuzamosan megnőtt azoknak az ázsiai és afrikai származású bevándorlóknak a száma, akik állandó vagy ideiglenes lakhelyül választották Ukrajnát. Egy részük eleve Ukrajnát választotta célországnak, mások átutazási céllal érkeztek ide, majd különböző okokból kifolyólag nem utaztak tovább Nyugatra, hanem maradtak. A lakosságnak ezt a külföldi származású, Ukrajnában, többek között Kijevben állandó lakhellyel bíró részét nevezzük „nem hagyományos" bevándorlóknak,[3]

---

* Брайчевська Олена, Малиновська Олена: „Нетрадиційні іммігранти" у Києві. In: Олена Брайчевська – Володимир Волосюк – Олена Малиновська – Ярослав Пилинський – Ненси Попсон – Блер Рубл: *„Нетрадиційні іммігранти" у Києві*. Київ, Стилос, 2003. Вступ: 9–11; Розділ 1: 22–39; 49–51; Таблиці: 1.1.4 (34); 1.3.1 (66); 1.3.2 (69); 2.2.3 (121); 2.2.4 (123); 3.3.4 (268); 3.3.6 (274); 5.1.12 (360).

1 Az Ukrajnai Állami Statisztikai Hivatal adatai.

2 Іван Гнибіденко: Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення. *Економіка України*. 2001. № 4. 19.

3 Popson E. Nancy – Blair A. Rubel: Kyiv's Nontraditional Immigrants. *Post-Soviet Geography and Economics*. 41. № 5. 2000. 365–378.

mivel nem tartoznak egyetlen olyan etnikumhoz se, amelyek valaha Ukrajna vagy a volt Szovjetunió területén éltek.

A „nem hagyományos" bevándorlók egyes csoportjai a szovjet időszakban jelentek meg Ukrajna területén – a Szovjetunió által kötött nemzetközi szerződések alapján érkeztek ebbe a tagköztársaságba is külföldi diákok és vendégmunkások. A Szovjetunió felbomlását követően egy részük nem tudott vagy nem akart visszatérni hazájába. Számuk tovább növekedett a politikai üldözés, a háborús körülmények és a represszió elől menekülők, valamint az illegális bevándorlók révén, akik nyugati országokban reméltek a jobb sorsot, de nem sikerült eljutniuk a célországokba, hanem különböző okokból Ukrajnában rekedtek.

Az 1980-as évek végén Ukrajnában elindult a gazdasági reform, amely többek között a piaci viszonyok meghonosítását célozta. Ezzel megnyílt a lehetőség a külföldi befektetők előtt. A külföldiek egy része, köztük azok, akik korábban Ukrajnában tanultak vagy itt voltak vendégmunkások, kisvállalatokat, illetve közös vállalatokat alapítottak, amihez megkapták a vállalkozói vízumot; a cégükbe társtulajdonosként, menedzserként vagy szakemberként bevonták földijeiket, s magukkal hozták őket az országba. A külföldiek jelentős része így került Ukrajnába. A határok átjárhatóbbá válásával megnőtt a külföldiekkel, közte az ázsiai és afrikai származásúakkal kötött házasságok száma is. A határátkelés liberalizálódása, az ukrajnai demokratizálódási folyamat, a menekültstátus megadásának a lehetősége – mind-mind vonzották a külföldieket, köztük az általunk „nem hagyományos" bevándorlóknak nevezett csoportokat.

Azonban a korábban zárt ország társadalmára a „nem hagyományos" bevándorlók megjelenése sokkolóan hatott. A rendkívüli bizalmatlanságot az okozta, hogy az embereknek nem volt semmilyen tapasztalatuk ezekkel a külföldiekkel való érintkezésben, igen távolt állt tőlük a kultúrájuk, és különösen zavarólag hatott az idegenek növekvő száma abban az időszakban, amikor saját nemzeti identitásuk tisztázásával voltak elfoglalva.

A „nem hagyományos" bevándorlók nem arányosan oszlanak meg Ukrajna területén – többnyire nagyvárosokban élnek, ezek között is elsősorban a fővárosban, Kijevben. A migránsok tekintélyes része kijevi felsőoktatási intézményekben szerzett diplomát. Számukra az is fontos, hogy a fővárosban székelnek az államhatalmi szervek, itt találhatók a nemzetközi szervezetek, a jogvédő és karitatív civil szervezetek képviseletei, melyekhez szükség esetén fordulhatnak. Az illegális bevándorlókat pedig a nagyvárosi lét vonzza ide, ahol kevésbé vannak a rendvédelmi szervek szeme előtt.

Mára nyilvánvalóvá vált, hogy az ázsiai és afrikai származású migránsok Kijev lakosságának számottevő részévé váltak. Mennyire számottevő

részévé? Miként integrálódnak a város életébe? Hogyan viszonyul hozzájuk a tősgyökeres lakosság?

Kijev tudományos, ipari, kulturális és oktatási központ. Már a szovjet időszakban nagy vonzerővel bírt a köztársaság és az egész Szovjetunió minden részében mind a falusi, mind a városi lakosságra. A főváros egyrészt a lakosság legaktívabb és legképzettebb rétegeit vonzotta magához, másrészt folyamatosan szükség volt az ipar különböző ágazataiban kétkezi munkásokra. Noha Kijev azon városok közé tartozott, ahol korlátozták a lakcímbejelentést, az utolsó szovjet népszámlálás (1989) időszakára mégis az itt élőknek már több mint a fele (55,7%-a) betelepült volt, akik a Szovjetunó különböző részeiből érkeztek.[4] A betelepültek kétharmada munkaképes életkorú volt és a munkaképes lakosság 66,2%-át képezték. Különösen erőteljes volt a betelepülés az 1980-as években, 1990-nel bezárólag (1986–1987 kivételével, amikor a csernobili katasztrófa miatt nagymértékben csökkent a betelepülők és nőtt a kitelepülők száma), annak következtében, hogy nagy szükség volt kétkezi munkásokra és emelték az ideiglenes lakcímbejelentés kvótáit.[5] A legtöbb betelepülő Kijev megye és a vele szomszédos megyék falvaiból és kisvárosaiból költözött a fővárosba. Ezzel együtt a bevándorlók között nagy számban voltak olyanok, akik a Szovjetunió egyéb tagköztársaságaiból, mindenekelőtt Oroszországból származtak. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint Kijev állandó lakosainak 10%-a volt oroszországi születésű, és 3,4% származott más tagköztársaságokból. A migránsok nagyobb része a város iparvállalatainál helyezkedett el.

A fővárosban a limitált számú migráns munkaerőt elsősorban az építőipari, kommunális vállalatok, az Arzenál Gyár, a Darnicai Metrókocsi-javító Üzem, a Himvolokno Termelési Egyesület és a Darnicai Selyemkombinát alkalmazta.[6] Az 1980-as évek közepétől ennél a vállalatnál dolgozott a legtöbb külföldi is, akik a szocialista országok által a kölcsönös munkaerő-alkalmazásról kötött államközi szerződések alapján érkeztek Kijevbe.

---

[4] Ирина Прибыткова: Коренные киевляне и мигранты: мониторинг социальных изменений на рубеже XXI. века. *Мигранты в столичных городах. Научные доклады.* Вып. 4. Москва, 2000. 5–32.

[5] Сергій Пирожков – Олена Малиновська та ін.: *Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії.* Київ, 1997. 25.

[6] A Szovjetunió nagyvárosaiba, az egyes tagköztársaságok fővárosaiba gyakorlatilag lehetetlen volt beköltözni, mivel adminisztratív úton megakadályozták annak feltételét, a lakcímbejentést. Azok a vállalatok, amelyek erős munkaerőhiánnyal küzdöttek, minden évben megküzdöttek a városi tanáccsal, hogy szigorúan limitált kvótát kapjanak máshonnan származó munkások alkalmazására, akik megkapták a jogot az ideiglenes lakcímbejelentésre.

1991-ig a fővárosban legalább öt–hét évet eltöltött külföldiek, ritka kivétellel, a szocialista és a szovjetpárti fejlődő országokból kikerült diákok és vendégmunkások voltak. Saját országaik delegálták őket, s a tanulás befejeztével, illetve a munkaszerződés lejártával kötelezően vissza kellett térniük a hazájukba.

Miután Ukrajna elnyerte a függetlenségét, Kijev szövetségi köztársaság fővárosából önálló állam fővárosává vált. Ez a változás, valamint a megváltozó politikai és gazdasági körülmények lényeges befolyást gyakoroltak a migrációs helyzetre. Az 1990-es évek elején a gazdasági válság következtében lényegesen lecsökkent a kétkezi munkaerő iránti igény, Ukrajna más régióiból, különösen a falvakból egyre kevesebben igyekeztek a fővárosba, sőt a korábbi folyamat átfordult: többen hagyták el a fővárost, mint amennyien érkeztek. 1991–1993 között 10-szer kevesebb falusi vándorolt a fővárosba, mint az 1980-as évek átlaga.[7]

Jelentősen csökkent a lakosságmozgás Kijev és a szovjet utódállamok között, mivel ez immár a nemzetközi migráció kategóriájába került.

Nagy mértékben megnőtt viszont a kijevi lakosok, elsősorban a zsidó származásúak kivándorlása Izraelbe, Németországba, az USA-ba, valamint főleg a képzett munkaerő, szakemberek, tudósok, művészek költöztek külföldre életvitelszerűen. Ennek ellenére a függetlenedés utáni első években a főváros lakossága növekedett az által, hogy a Független Államok Közösségéből és a balti országokból nagy számban repatriáltak az ukránok, akik abban reménykedtek, hogy anyaországukban jobb életük lesz. Az ukrajnai gazdasági válság azonban lelassította ezt a visszatérési folyamatot, és 1994-ben mind a fővárosban, mind az országban először volt negatív a migrációs szaldó (közel 3 ezer fővel).[8] Kijevben 1997-től kezdett javulni a gazdasági helyzet, azaz valamivel korábban, mint Ukrajna egészében, ami hozzájárult ahhoz, hogy csökkent az elvándorlás mértéke, és ismét nőtt a főváros vonzereje mind az ukrajnai vidéki lakosság, mind a szovjet utódállamokban élők számára. A Kijevi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1999-től, bár kis mértékben, ismét pozitív lett a migrációs egyenleg a FÁK-országok és a balti államok tekintetében, a kijeviek életvitelszerű külföldre költözése pedig lassú csökkenő tendenciát mutatott.

Az 1991 utáni kijevi migrációs helyzet sajátossága, hogy a külföldiek olyan új kategóriái jelentek meg, melyek a szovjet időszakban nem léteztek (menekültek, önkéntes külföldi munkavállalók, üzletemberek, illegális bevándorlók), olyan etnikumok képviselői, amelyeket „nem hagyományos"

[7] Пирожков – Малиновська – Марченко (1997) i. m. 26.
[8] Uo.

bevándorlóknak tekintünk, azaz nem őshonos lakosai Ukrajnának és a volt szovjet tagköztársaságoknak.

Még nincs megoldva az országban élő külföldiek pontos statisztikai nyilvántartása, így azt sem tudjuk pontosan, hányan élnek itt az ázsiai és az afrikai országokból. Éppen ezért minden kutatás, amelyik a nemzetközi migrációval foglalkozik, csak közelítő adatokra támaszkodhat. Erről gyakran folynak viták, mivel nem közlik, milyen módszerrel jutottak a bemutatott adatokhoz, így azok hitelessége megkérdőjelezhető.[9] A hivatalos statisztika hiánya azzal is magyarázható, hogy a Kijevben élő illegális bevándorlók számáról a médiában kerengő adatok igen távol vannak a valóságtól.

Az ukrán főváros ázsiai és afrikai származású lakosságának pontos számát főleg azért nehéz megállapítani, mert jogi státusuk nagyon különböző. Az itt tartózkodásuk jogalapjától függően különböző hivatalok tartják őket nyilván – a belügyminisztérium városi és kerületi nyilvántartó és emigrációs ügyekkel foglalkozó intézményeiken, a Kijevi Városi Állami Adminisztráció nemzetiségi és migrációs ügyekkel foglalkozó igazgatóságán, a Kijevi Állami Munkaügyi Központban, az Oktatási és Kulturális Minisztériumban. Minden hivatal funkciójának megfelelően gyűjti az adatokat, melyek azonban nem teljes körűek.[10] Így sajnos nem tudnak pontos tájékoztatást adni a Kijevben élő „nem hagyományos" emigránsok számáról és etnikai összetételéről, csak becslésekhez adnak támpontot.

2001 folyamán Kijevben a belügyminisztérium városi és kerületi nyilvántartó és emigrációs ügyekkel foglalkozó hivatalaiban 101 268 ideiglenesen és állandó jelleggel a fővárosban élő külföldit tartottak nyilván. Származás szerint ázsiaiak, afrikaiak, európaiak, amerikaiak és ausztráliaiak, beleértve a szovjet utódállamokból származókat is. Az említett hivatalok által hivatalosan nyilvántartott külföldi állampolgárságú állandó lakosok száma 2001-ben 20 052 fő volt, a főváros összlakosságának 0,8%-a (2001 elején Kijev lakossága 2 606 716 főt tett ki).[11] Azokról beszélünk, akik hivatalosan elismert menekültek, állandó tartózkodásra és munkavállalásra feljogosított

[9] Олена Малиновська: Зовнішня міграція в Україні: Нетрадиційні етнічні громади у великих містах України: реалії та можливі управлінські рішення. *Управління сучасним містом*. № 1–3 (5). Київ, 2002. 148–149.

[10] Анатолій Бабійчук: Виступ на семінарі „Нетрадиційні мігранти в Києві." In: *„Нетрадиційні" мігранти в Києві: Матеріали семінару*. Київ, 3 листопада 2000 р. Київ, 2000. 27.

[11] *Київ у цифрах в 2000 р.: Статистичний довідник*. Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. Київ, 2001. 159.

személyek, üzleti vízummal rendelkezők, kijevi felsőoktatási intézményekben tanuló diákok és a jogvédő szervek által felderített illegális bevándorlók.

1993-ban fogadták el Ukrajna törvényét a menekültekről, melynek értelmében Kijevben 1996-ől kezdték meg a menekültstátus megadásával kapcsolatos ügyek kivizsgálását. Ebben az évben a Kijevi Nemzetiségi és Migrációs Hivatalhoz 6123-an fordultak Ázsiából, Afrikából, a Közel-Keletről és a Balkánról (Jugoszláviából, Boszniából és Hercegovinából), az etnikai és fegyveres konfliktusokat elszenvedő szovjet utódállamokból (Grúziából, Örményországból, Azerbajdzsánból, Tadzsikisztánból és az Orosz Föderációból).

1996-ban 437, 1997-ben 253, 1998-ban 81, 1999-ben 48, 2000-ben 197 és 2001 első nyolc hónapjában 98 személy kapta meg a menekültstátust.[12] A legtöbb határozat abban az évben született, amikor a hivatal megkezdte a működését, ekkor rendezték státusukat azok, akik a korábbi években úgymond „felgyűltek", a törvény végrehajtásának megkezdésére várva. A következő években jóval kevesebben kapták meg a menekültstátust, többek között azért is, mert csökkent a Kijevbe érkező migránsok száma.

2000-ben ismét nagyot ugrott a menekültstátust elnyerők száma, ami azzal állt összefüggésben, hogy a főváros bevándorláspolitikájának megváltozása ázsiai és afrikai menekültek újabb hullámát vonzotta. Kijev bevándorláspolitikai koncepciója (a kijevi városi tanács 2001. május 24-én kelt 344/1320. sz. határozata) kimondta, hogy a főváros bevándorláspolitikájának egyik feladata, „legalizálni (bizonyos feltételek mellett hivatalossá tenni) a migránsok azon alapvető csoportjai képviselőinek helyzetét, melyek képviseltetik magukat a fővárosban". Ennek alapján kapott menekültstátust közel száz Hegyi Karabahból és Abháziából származó kurd, akik még 1990–1994 között érkeztek Kijevbe.

A Kijevi Állami Adminisztráció nemzetiségi és migrációs ügyekkel foglalkozó igazgatósága adatai szerint 2002. január 1-jei állapot szerint Kijevben 1089 menekült élt (beleértve a 16 éven aluli gyerekeket is), közülük 689-en (63,3%) voltak ázsiai vagy afrikai származásúak. Országok szerint: Afganisztán, Kongó, Irak, Angola, Irán, Etiópia, Szíria, Csád, Ruanda, Szudán, Törökország, Algéria, Burundi, Kamerun, Egyiptom, Guinea, Jordánia, Libanon, Mali, Mozambik, Palesztina, Szaúd-Arábia, Sierra Leone, Szomália. A többiek szovjet utódállamokból származtak: Örményország (19,7%), Azerbajdzsán (9,9%), Grúzia (4,7%), Orosz Föderáció (2,0%), Tadzsikisztán (0,4%). A legtöbb Kijevben élő menekült (48,6%) Afganisztánból érkezett.

[12] Володимир Новік: Імміграційна політика в столиці України. *Управління сучасним містом*. № 7–9. Київ, 2001. 159.

2001-ben a fővárosban 5439 külföldinek volt letelepedési engedélye, akiknek 40%-a származott ázsiai és afrikai országokból. Közülük 31% volt hontalan, 7% szíriai, 6% libanoni, 6% vietnami, 5–5% pakisztáni, afganisztáni, iráni, 3–3% indiai, bangladesi, kínai, 2,5% nigériai állampolgár volt. A többiek egyéb afrikai és ázsiai országokból származtak.

A Kijevi Állami Munkaügyi Központ 2001-ben 2071 külföldinek adott munkavállalási engedélyt, közülük 35% volt ázsiai és afrikai származású. A legtöbb munkavállalási engedélyt kínai (26%), török (13%), libanoni (10%), vietnámi (8%), egyiptomi (6%), japán (6%), dél-koreai (5%), pakisztáni (5,2%), líbiai (4%), indiai (2,7%), iráni (2,5%), bangladesi (2%), nigériai (3%), kameruni (1,2%) állampolgárok kapták. A többi engedélyt egyéb ázsiai és afrikai országokból származóknak adták ki.

A 2000/2001. tanévben Kijevben tanuló 4900 külföldi diákból 76% származott ázsiai és afrikai országokból: 46% kínai, 3,8% libanoni, 15% iráni, 7% jordániai, 6% vietnámi, 4% tuniszi, 2,9% indiai, 2,7% szíriai, 1,7% bangladesi, 1,2% dél-koreai, 1% mauritániai, 1% törökországi, 0,8% marokkói, 0,8% mongóliai, 0,6% nigériai, 0,6% pakisztáni, 0,5% Srí Lanka-i, 0,3% japán. A többiek egyéb ázsiai és afrikai országokból származtak.

Sajátos csoportot képeznek az illegális bevándorlók. A velük foglalkozó szakemberek véleménye szerint Kijev fontos tranzitállomás az ázsiai és az afrikai illegális bevándorlók számára.[13] A Belügyminisztérium főigazgatóságának adatai szerint Kijevben 2001-ben 6553 illegális bevándorlót fedeztek fel, akiknek 65% ázsiai és afrikai országokból származott. Ha elfogadjuk az illegális bevándorlás felderítésével foglalkozó hivatalos szervek becslését, miszerint ebben a kategóriában a valóságos létszámnak körülbelül a felét sikerül felderíteni, akkor az ázsiai és az afrikai országokból származó illegális bevándorlók számát 8,5 ezer főre tehetjük.

Ha összeadjuk a hivatalos nyilvántartásokban szereplő letelepedési engedéllyel, munkavállalási engedéllyel, hivatalosan elismert menekültek, valamint a külföldi diákok számát, valamint az illegális bevándorlók becsült számát, akkor feltételezhetjük, hogy 2001-ben az ukrán fővárosban 15 ezer ázsiai és afrikai származású ember élt (a főváros összlakosságának 0,6%-a). A közvélemény-kutatás során a családtagok számát – függetlenül jogi státusuktól – firtató kérdésekre adott válaszokból ugyanez a szám valószínűsíthető.

[13] *Проблема нелегальної міграції та транспортування мігрантів в Україні: Наук. доп.* Центр технічної кооперації для Європи та Центральної Азії, Міжнар. орг. з міграції. Упоряд. О. Малиновська. Київ, 2000.

A kutatás során 233 ázsiai és afrikai származású családot kerestünk fel, ez 547 külföldi állampolgárságú vagy hontalan személyt jelent, akik külföldön születtek, illetve 370 olyan gyermeket, akik már Ukrajnában születtek, s akkor sem számítanak már migránsnak, ha mindkét szülő ebbe a kategóriába tartozik. Ily módon a Kijevben élő ázsiai és afrikai bevándorlók 3%-át vontuk be a felmérésbe, akik 23 különböző országból származtak.

1991-ig a Szovjetunióba külföldieknek nagyon nehéz volt beutazniuk, s az országban való mozgásukat is erősen korlátozták, illetve folyamatosan megfigyelés alatt tartották őket. Az időszak migránsai – volt vendégmunkások, volt főiskolai vagy egyetemi hallgatók, akik államközi szerződés keretében érkeztek a Szovjetunióba, kizárólag barátinak tartott országokból, s a tanulmányok befejeztével, illetve a munkaszerződés lejártával – kötelező módon visszatértek hazájukba. 1991 után voltak olyanok, akik különböző okokból nem tértek haza. 1991 után megélénkült a migráció, 1998-ig érkezett Ukrajnába a felmérés alanyainak kétharmada. Az államfordulat utáni rendezetlen viszonyokat kihasználva a vendégmunkások és a vendégdiákok egy része Kijevben maradt, egy részük azért, mert nem volt elég pénzük a hazatéréshez. Másrészt Ukrajna a határok megnyitásával a nemzetközi migráció egyik célországává, illetve tranzitországává vált. Vonzó volt a vállalkozásalapítás és a menekültstátus elnyerésének lehetősége.

A függetlenségüket újonnan elnyerő országokban, többek között a közép-ázsiai, a kaukázusi köztársaságokban és Oroszországban gazdasági válság és a társadalmi konfliktusok következtében meggyengült az államhatár védelme, különösen a volt Szovjetunió külső határai mentén, ami megkönnyítette a külföldiek, többek között az ázsiai és az afrikai származású migránsok bejutását ezekbe az országokba.

Mivel a Szovjetunióban az egyes tagköztársaságok között nem álltak fenn valóságos határok, azoknak csak adminisztratív jellege volt, ezért ezeket a határokat természetesen nem is védték. Miután Ukrajna elnyerte függetlenségét, egy ideig északi és keleti határai teljesen védtelenek voltak, a külföldiek gyakorlatilag akadálytalanul juthattak be az országba. Kivételt csak a Szovjetunió volt nyugati határa képezett, azaz az ukrán határnak a Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia felőli része, ahol megmaradt a szovjet időszakban kialakult határvédelem. Az Ukrán Határőrség hivatalosan 1992-ben vonta védelme alá az ukrán államhatárt, azonban a jogi háttér továbbra is rendezetlen volt, illetve nem volt pénz a határőrizet technikai kivitelezésére.

Az 1990-es évek elején az ukrajnai vízumrendszer is éppen csak kialakulóban volt és az ukrán vízum megszerzése nem jelentett túlságosan bonyolult feladatot.

Mivel ide minden szempontból egyszerű volt a beutazás, nem ütközött akadályokba a vállalkozás, az üzletelés, még ha nem is volt meg minden szükséges dokumentum, valamint az országon belül a külföldiek ellenőrzésének lazasága következtében Ukrajna kedvelt célországgá vált. Az államhatár védelmével kapcsolatos ügyek állami bizottságának nyilvántartása szerint az 1991–1998 közötti időszakban 1994-ben lépett be a legtöbb külföldi az országba – összesen 19,32 millióan. Többségük a szovjet utódállamokból érkezett. Az ázsiai és az afrikai származásúak fő célja a kijevi letelepedés volt, ahol a szovjet időszakból maradt honfitársaik közösségei segítségükre lehettek abban, hogy lakást, munkát találjanak, vagy hogy „ne vesszenek el". Azért is elsősorban Kijevbe igyekeztek, mert az 1993-as menekültügyi törvény végrehajtását először itt kezdték meg 1996-ban. Ez lehetőséget adott helyzetük legalizálására.

1991 és 1998 között a kijevi emigráns közösségek lélekszáma azáltal is növekedett, hogy azok az ázsiai és afrikai származásúak, akik a szovjet időszakban vidéki városokban tanultak vagy dolgoztak és 1991 után az országban maradtak, felköltöztek a fővárosba. Ők a felmérésben résztvevők 8%-át tették ki. A költözés mellett elsősorban a gazdasági válság következtében főleg a megyei központokban súlyossá váló munkanélküliség miatt döntöttek. Egy vidéki városban való üzletelésből nem tudták fenntartani magukat, mivel a vidéki lakosság vásárlóereje sokkal kisebb volt, mint a fővárosiaké. Ezért a vidéki városokból az 1990-es évek közepétől először csak feljártak a fővárosi piacokra, majd életvitelszerűen a fővárosba költöztek.

1991 és 1998 között a Kijevben élő emigránsok tömegének növekedésére külpolitikai tényezők is hatottak. A Szovjetunió felbomlása komoly geopolitikai változásokat okozott az eurázsiai és az afrikai kontinensen is. 1992-ben megbukott Nadzsibullah rendszere Afganisztánban, amivel nem hogy véget ért volna a háború az országban, hanem tovább eszkalálódott, ezzel újabb menekülthullámot idézve elő, ami elérte Kijevet is. A belpolitikai csatározások és az általuk életre hívott katonai és etnikai konfliktusok számos afrikai országban eredményeztek tömeges menekülést – vagy politikai megfontolásokból, vagy a jobb élet reményében.

Az ázsiai és afrikai politikai és gazdasági menekültek, akik Nyugat-Európába igyekeztek, kihasználva az objektívan létező legális és illegális lehetőségeket, Ukrajnán keresztül próbáltak eljutni a célországokba. Ennek egyértelmű tanúbizonysága az ukrán államhatáron feltartóztatott illegális bevándorlók nagy száma.[14] 1994-ben például 11 443, 1999-ben 14 646 személyt tartóztattak fel.

[14] *Border Guarding in Ukraine: Future Perspectives. Presentation of the State Program of Action Aimed at Maintaining the Regime of the State Border, Frontier*

Az 1990-es években gyökeresen megváltozott a migráció állami ellenőrzése Ukrajnában, aminek következtében azonnal csökkent a népmozgás, többek között Kijevben is.

1999–2001 között a megkérdezetteknek mindössze 13%-a érkezett az ukrán fővárosba. A szomszédos államokkal kötött nemzetközi határőrizeti szerződések, a határátkelő helyek megnövekedett száma (1991-ben 64 helyen, 2001-ben pedig már 250 helyen lehetett legálisan átlépni az ukrán határt),[15] valamint, hogy 2000–2001-ben nagymértékben megszigorították az ukrán–orosz határ védelmét, határátkelők kiépítésével, a határőrizeti erők megduplázásával, az északi és a keleti határok is az ország nyugati határaival azonos rendszerben kezdtek működni. Ezek az intézkedések jelentős mértékben csökkentették az illegális migrációt. Az ukrán határszakaszokon 2000-ben 5422, 2001-ben 4626 határsértőt tartóztattak fel.

1999 végén Ukrajnában bevezették az új, biztonsági elemekkel ellátott vízumokat, aminek köszönhetően a beutazás már az államhatárokon kívül is ellenőrizhetővé vált.

A vízumrendszer és a határőrizet szigorítása együtt járt az országban tartózkodó külföldiek szigorúbb ellenőrzésével. Az intézkedéseknek köszönhetően a fővárosba is egyre kevesebb migráns érkezett.

Az, hogy 1999 után csökkent a Kijevbe érkező migránsok száma, a fentieken kívül azzal is összefüggésben állt, hogy a fővárosi tanács korlátozta az ázsiai és az afrikai származásúak betelepedési jogát,[16] szigorúbban ellenőrizték a jogvédő szervek a bevándoroltakat, azokat a cégeket, vállalkozásokat, ahol külföldiek is dolgoztak, a tanintézeteket, ahol külföldiek is tanultak, a külföldieket befogadó diák- és munkásszállókat, szállodákat, a külföldiek által bérelt magánlakásokat, a városi piacokat, az illegális bevándorlók felderítése és felelősségre vonása érdekében – a pénzbírságtól az országból való kiutasításig.

A Kijevben élő ázsiai és afrikai emigránsok 10%-a ateista, 13%-a keresztény, 14%-uk buddhista, 57%-uk muzulmán.

Regime and Development of Border Guard Troops of Ukraine for the Period up to 2005. Brussels, 2002. 9.

[15] Uo.

[16] Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією на 2001–2004 роки. Указ Президента України від 18 січня 2001 року № 22/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 3. 13.

MELLÉKLET*

A Kijevben élő migránsok megoszlása a származási ország és az Ukrajnába érkezés időpontja szerint, % (N = 370)

Származási ország	Az Ukrajnába érkezés időpontja		
	1991-ig	1991–1998 között	1999–2001 között
Afganisztán	16,5	66,5	17,0
Afrikai országok	17,0	77,4	5,6
Vietnám	39,0	48,0	13,0
Kína	5,0	95,0	–
Közel- és Közép-Kelet országai	20,0	53,0	27,0
Pakisztán és India	3,7	96,3	–
Összesen	20,0	67,0	13,0

A Kijevben élő migránsok megoszlása a származási ország és a migráció okai alapján, % (N = 369)

Származási ország	A migráció oka					
	Gazdasági szempont	Család-egyesítés	Menedék-keresés	Háborús konfliktus	Tranzit	Tanulás, munka-vállalás
Afganisztán	33,0	13,0	34,0	3,0	1,0	16,0
Afrikai országok	15,0	2,0	17,0	30,0	17,0	19,0
Vietnám	36,6	16,9	–	–	–	46,5
Kína	89,5	–	–	–	–	10,5
Közel- és Közép-Kelet országai	44,0	3,0	20,0	3,0	–	30,0
Pakisztán és India	78,0	7,0	7,0	–	4,0	4,0
Összesen	38,0	11,0	20,0	6,0	3,0	22,0

* A migránsok csoportosítása a származási ország szerint: Afganisztán; Pakisztán és India; Vietnám; Kína; afrikai országok: Angola, Guinea-Bissau, Kongói Demokratikus Köztársaság, Etiópia, Kamerun, Kongó (Brazzaville), Marokkó, Mozambik, Nigéria, Ruanda, Csád, Szomália; Közel- és Közép-Kelet országai: Irán, Irak, Libanon, Szíria, Palesztina, Törökország.

A migránsok megoszlása a származási ország és az országba jutás módja szerint, % (N = 369)

Származási ország	Nem volt szükség okmányokra	Illegálisan érkezett	Beutazási vízummal érkezett
Afganisztán	9,0	58,0	33,0
Afrikai országok	6,0	65,0	29,0
Vietnám	11,0	–	89,0
Kína	–	–	100
Közel- és Közép-Kelet országai	–	16,7	83,3
Pakisztán és India	3,7	14,8	81,5
Összesen	7,0	38,0	55,0

A Kijevben élő gazdaságilag aktív migránsok megoszlása származási ország és a foglalkozási státus szerint, % (N = 255)

Származási ország	Alkalmazott	Magánvállalkozó vagy önfoglalkoztató	Munkanélküli
Afganisztán	8,2	77,7	14,1
Afrikai országok	16,7	4,2	79,1
Vietnám	22,2	75,9	1,9
Kína	40,0	53,4	6,6
Közel- és Közép-Kelet országai	17,9	53,8	25,0
Pakisztán és India	3,7	88,8	7,3
Összesen	15,3	60,8	23,9

A Kijevben élő gazdaságilag aktív migránsok megoszlása a tartózkodás módja és a foglalkozási státus szerint, % (N = 255)

Ukrajnai tartózkodás módja	Alkalmazott	Magánvállalkozó vagy önfoglalkoztató	Munkanélküli
Tartózkodási engedély	10,3	87,2	2,6
Menekültigazolvány vagy a migrációs szolgálat igazolása	18,4	54,0	27,6
Vízum vagy regisztráció	21,8	74,4	3,8
ENSZ Menekültügyi Bizottsága igazolása	3,7	11,1	85,2
Egyéb*	–	100,0	–
Nincsenek okmányai	6,7	40,0	53,3
Összesen	15,3	60,8	23,9

* A Vízumügyi és Nyilvántartó Hivatal szerint az útlevelet nyilvántartásba vették, illetve az illetékes konzulátus szerint folyamatban van új okmányok kiadása, valamint a fiktív papírokkal rendelkezik.

A nemzeti és a helyi hagyományokhoz, a kulturális együttműködéshez való viszony a Kijevben élő migránsok körében, %

Közösségek	Betartja-e a kulturális hagyományokat (N = 237)	Átveszi-e a helyi hagyományokat	A kulturális együttműködéssel kapcsolatos stratégiák (N = 236)			
	igen/többnyire igen	igen/többnyire igen	integrálódás	elzárkózás	asszimilálódás	marginalizálódás
Afgán	55,9	65,5	41,7	14,3	23,8	20,2
Afrikai országok	30,6	77,5	22,5	8,2	55,1	14,1
Vietnámi	89,7	71,8	64,1	25,6	7,7	2,6
Kínai	70,0	27,3	20,0	50,0	0,0	30,0
Közel- és Közép-Kelet országai:	62,1	77,0	44,8	17,3	31,0	6,9
arabok	76,5	70,6	52,9	23,5	17,7	5,9
kurdok	41,7	83,3	33,3	8,3	50,1	8,3
Pakisztáni	73,1	80,8	60,0	12,0	20,0	8,0
Összesen	59,5	70,2	42,8	16,5	27,1	13,6

A kulturális fogyasztói szokások átalakulása a 20. és a 21. század fordulóján

ANATOLIJ RUCSKA – LJUDMILA SZKOKOVA

Az ukrán társadalomban az ezredfordulón szisztematikus változások mentek végbe. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert a változások minden területet érintettek – az államhatalmi szervektől kezdve a politikai intézményeken, a tulajdonformákon, az önkormányzaton keresztül egészen a fogyasztási mintákig, a különböző társadalmi rétegek életmódjáig, az emberek mentális állapotáig. A változások lényege a társadalmi élet egésznek megváltoztatása volt.

A 20. század végén a változások méretének, mélységének és gyorsaságának leírására Közép- és Kelet-Európában a szociológusok használják a „szisztematikus társadalmi átalakulás" fogalmat. Eltérően a radikális, forradalmi változásoktól a társadalom szisztematikus átalakulása elsősorban fokozatos változásokat jelent, a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és mentális struktúrák folyamatos evolúcióját értjük alatta, amikor lehetséges a régi és az új elemek egymásmellettisége. Elméletileg elképzelhető, hogy a régi és az új elemek konfliktusmentesen működjenek egymás mellett. Sőt, a régi és az új elemek bizonyos ideig együttesen fejthetik ki hatásukat, egyfajta hibridminőséget teremtve.

Az átalakulás tapasztalata azt mutatja, hogy ez így megy a gyakorlatban. Ugyanakkor a társadalmi szisztematikus átalakulási folyamata során a különböző vegyes, hibrid formák kialakulása megnehezíti a társadalmi változások lényegének tudományos megközelítését. A társadalom szisztematikus átalakulása átmenet az egyik állapotból a másikba. Ez nem lehetséges destruktív stádium, a korábbi jelentés elvesztése nélkül. Az ilyen folyamatokat vagy változásokat a szakirodalom liminálisnak nevezi. A liminális folyamatok kvintesszenciája a korábbi állapotból a minőségileg új állapotba való kerülés

időszaka. Természetesen ez az időszak egyaránt lehet rövid és hosszadalmas. A piaci és demokratikus változások például, mivel új intézmények, szabályok és procedúrák kialakításával járnak együtt, több évet vesznek igénybe. A változások kulturális-mentális fázisa azonban egy egész nemzedéknyi időt igénybe vehet.

A liminalitásnak kiemelt szerepe van a szisztematikus átalakulást megélő társadalomban zajló folyamatok és változások specifikumainak értelmezésében. A változások, melyekről beszélünk, 1991-ben, Ukrajna függetlenné válásával vették kezdetüket. Azóta az ukrán társadalom a demokrácia és a piacgazdaság megvalósításának útját járja be. Azonban ez az átalakulás rendkívül bonyolult társadalmi folyamat.

Az ukrán társadalom szisztematikus átalakulása kezdettől fogva összekapcsolódott négy stratégiai feladat megoldásával: *államalakítás* (szociális jogállam felépítése), *nemzetépítés* (a politikai nemzet kialakítása), *marketizáció* (a piacgazdaság kiépítése), *demokratizálás* (a demokratikus intézmények kiépítése). E feladatok közül bármelyik hosszú időt vehet igénybe. Átmeneti feltételek közepette egyidejű megoldásuk komoly nehézségekkel jár. Ezzel kapcsolatban Claus Offe például az 1990-es évek elején az *„egyidejűség dilemmájáról"* beszélt, amely több stratégiai feladat egyidejű megoldása során lép fel.[1] Míg Nyugat-Európában ezek a folyamatok egymást követték, Közép- és Kelet-Európában az egyidejű végrehajtásra tettek kísérletet. Ez azonban nem ment problémamentesen. A gazdaság, a politika, az irányítás, az oktatás, a nevelés stb. demokratizálására és a piacosításra tett kísérletek az ukrán társadalomban eltérő ritmusban, egyenlőtlenül zajlottak, aminek következtében érezhetően nőtt a társadalmi feszültség, mert az aszinkronitás elbizonytalanítja az embereket. A társadalmi változások kiegyensúlyozatlansága a hullámzó eredmények lehetőségét is magában rejti olyan értelemben, hogy egyes esetekben a változások a kívánt irányban haladnak, más esetekben leállhatnak vagy nem várt irányba fordulhatnak. Liminális stádiumban a társadalmi változások igen gyakran drámai módon zajlanak, negatívan befolyásolják az emberek közérzetét és helyzetét. Ukrajnában például a piacgazdaságra való áttérés nem csak óriási anyagi veszteségekkel járt együtt, hanem azzal is, hogy a társadalom döntő részének erősen csökkent az életszínvonala, aminek következtében nagy tömegek voltak elégedetlenek a gazdasági reformokkal. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által 1998-ban végzett szociológiai vizsgálat szerint az ország lakosságának közel

[1] Offe, Claus: *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten.* Frankfurt, New York, Campus, 1994.

fele a társadalmi-gazdasági helyzetét nagyon rossznak ítélte meg, a polgárok 70%-a elégedetlen volt életkörülményeivel.[2] Érthető módon az anyagi nehézségek, a liminális változások negatív tartalma kibillentette a lakosságot a mentális egyensúlyból, pszichés stresszt, traumát, neurózist okozott, megingatták a demokratikus értékekkel szembeni bizalmat, nem segítették a továbblépést és a konszolidációt.

A gazdasági helyzet javulása ugyanakkor pozitívan befolyásolta az emberek közérzetét. 1998-ban a lakosságnak már egy kisebb hányada, 45%-a ítélte Ukrajna gazdasági helyzetét nagyon rossznak, 2006-ban pedig csak 15% gondolta ugyanezt. 1998 és 2006 között az életkörülményeikkel elégedetlenek száma 1,6-szorosával csökkent (70%-ról 44%-ra).

A társadalmi változások nem csak a gazdaságot és a politikát érintik. Nyilvánvaló, hogy mindez nem megy a kultúra területének megváltoztatása nélkül. Nemcsak intézményes átalakításról van szó, hanem a társadalmi ethosznak is el kell mozdulnia az új értékrendek irányába. A társadalmi ethosz változatlansága/változása szorosan összefügg a mindennapi valóság érzékelésével. Az emberek kulturális és mentális beállítottsága minél inkább megfelel az új axionormatív rendnek, annál erősebb annak legitimációja. A felmerülő nehézségek a kulturális jelenségek tehetetlenségi tulajdonságával vannak összefüggésben. Ez a tulajdonság tartósabb a kulturális folyamatok egyéb jellemzőinél. Átadódik nemzedékről nemzedékre, megőrzi a kollektív emlékezet, amely a kulturális eltéréseket támasztja alá. Más szavakkal, a kulturális jelenségek tehetetlenségi ereje blokkolhatja a kulturális változásokat.

Az alábbiakban elsősorban az ukrán társadalom kulturális jellegzetességeinek statisztikai-szociológiai szempontú vizsgálatával foglalkozunk. A rendelkezésre álló kutatási adatokból[3] következtetni lehet a kulturális szféra

---

[2] Itt és a továbbiakban Ukrajna Állami Statisztikai Bizottsága 1990–2006 közötti, illetve az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által 1994–2007 között végzett felmérések eredményeire hivatkozunk.

[3] Vö: Головаха, Евгений: *Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине.* Киев, Ин-т социологии НАН Украины, 1996; Головаха, Євген – Горбачик, Андрій – Паніна, Наталія: *Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження.* Київ, Інститут соціології НАН України, 2006; Осауленко, Олександр (ред.): *Статистичний щорічник України за 2006 р.* Київ, 2007; Ручка, Анатолий: Особенности системной трансформации современного украинского общества. *Современное общество.* 1994. № 4. 6–15; Ручка, Анатолій – Костенко, Наталія – Скокова, Людмила: Мас-медіа і культура в контексті соцієтальних перетворень. In: Шульга, Микола (ред.): *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття.* Київ, Інститут соціології НАН України, 1999. 541–589;

infrastrukturális változásaira, a különböző társadalmi rétegek kulturális-szabadidős tevékenységének dinamikájára és differenciálódására, kulturális-szabadidős preferenciáikra, valamint arra, mennyit költenek kulturális-szabadidős szükségleteik kielégítésére és a legújabb számítástechnikai eszközök és lehetőségek használatára. Mindezekből következtetéseket vonhatunk le az ukrán társadalom adott aspektusának változásait, sajátosságait illetően.

Infrastrukturális változások a kultúra területén

Közel háromnegyed évszázadon keresztül Ukrajnában az állam volt a kultúra egyetlen finanszírozója. Az 1991-es függetlenedés után gyökeres változások kezdődtek. Eleinte ezek elsősorban a minden területre kiterjedő társadalmi-gazdasági válsággal voltak összefüggésben. Visszaesett a termelés, nagy volt az infláció, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette a különböző kulturális programoknak a költségvetés terhére való finanszírozását. A kultúra, az oktatás és a tudomány állami dotációját erősen visszafogták, ami természetesen negatívan befolyásolta a kulturális intézmények, az alkotó egyesületek és kollektívák működését.

Ebben a helyzetben a kulturális szféra megpróbált kiutat találni átszervezésekkel, létszámcsökkentéssel, a munkatársak fizetés nélküli szabadságra küldésével, a kiállítások és koncertek, előadások számának korlátozásával, a repertoár megváltoztatásával, a szórakoztató programok számának növelésével a minél nagyobb számú közönség vonzása érdekében, valamint egyéb üzleti megfontolásból eredő lépések megtételével. Ennek ellenére is igen hosszú időn keresztül fennállt a veszélye, hogy számos kultúrintézmény egyszerűen megszűnik. Némelyeknek ezzel a veszéllyel ma is szembe kell nézniük.

Az átmenet időszakában létkérdéssé vált a kultúra, mint a társadalom autonóm, nélkülözhetetlenül fontos szegmense új működési modelljének kidolgozása. E modell lényege a korábbi, az állam monopolhelyzetén alapuló működési keretek felszámolása. Végbe kellett mennie a kommodifikációnak, azaz a kulturális termékek áruvá válásának, amikor már nem csak az állam,

Скокова, Людмила: Актуальні культурні практики населення України. In: Ручка, Анатолій (ред.): *Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ, Інститут соціології НАН України, 2002. 259–289; Ворона, Валерій – Шульга, Микола (ред.): *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг*. Київ, Інститут соціології НАН України, 2006; Ворона, Валерій – Шульга, Микола (ред.): *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. Київ, Інститут соціології НАН України, 2007.

hanem alapítványok, a magántőke, nemzetközi szervezetek stb. is részt vesznek a kultúra finanszírozásában.

Az 1990-es években csak annak lehettünk tanúi, hogy az állami adminisztráció a költségvetési nehézségekből eredően a kultúrát háttérbe szorította; a helyhatalmi szervek sem voltak olyan helyzetben, hogy támogatni tudják a kultúrát. A magántőke, a szponzorok és a mecénások csak a 21. század első éveiben jelentek meg.

Az Ukrajnai Állami Statisztikai Hivatal 1990–2006 közötti statisztikai adataiból kiolvashatók azok a változások, melyek elsősorban a hagyományos kulturális intézmények (könyvtárak, klubok, mozik, színházak, múzeumok, kiállítótermek, könyv- és lapkiadók, a sajtó) infrastruktúrájában mentek végbe. A hivatalos adatok tanúsága szerint csökkent a könyvtárak és azok könyvállományának mennyisége is. 1990-ben az országban 25,6 ezer könyvtár volt, 2000-ben 20,7 ezer, 2006-ban pedig már csak 19,8 ezer (a csökkenés 16 év alatt 23%-os). 1990-ben a könyvtárak könyvállománya 419 millió, 2000-ben 343 millió, 2006-ban pedig 324 millió könyvből állt (a csökkenés szintén 23%-os).

A jelzett időszakban a klubok (klub típusú kulturális intézmények) száma is csökkent, amelyek korábban is és ma is a falusi élet első számú kultúrintézményei. Összességében 1990-ben 25,1 ezer, 2000-ben 20,4 ezer, 2006-ban pedig 19 ezer klub működött (a csökkenés 24%-os); ebből faluhelyen 1990-ben 21 ezer, 2000-ben 17,7 ezer, 2006-ban pedig 16,8 ezer működött (a csökkenés 20%-os).

Nézzük a mozik helyzetét. Az országban 1990-ben 27,2 ezret, 2000-ben 6 ezret, 2006-ban pedig, amikor a mozikkal együtt tartották nyilván a videóvetítőket is, már csak 3,2 ezret tartottak nyilván (a csökkenés 88%-os). A hagyományos és a videómoziknak a filmszínházak és a klubok adnak otthont. A klubok felszámolásának magyarázatául szolgál a mozik megszűnése is, ami egyenes következménye a látogatottság visszaesésének: éves szinten 1990-ben még 552 millió, 2000-ben 6 millió, 2006-ban pedig 10 millió mozijegyet adtak el.

A mozik és a klubok számának csökkenését tehát elsősorban a látogatottság drasztikus visszaesése eredményezte. Az utóbbi pedig elsősorban a lakosság tömeges elszegényedésével állt összefüggésben. Csökkent a hazai filmgyártás, ugyanakkor egyre nagyobb konkurenciát jelentett a moziknak a televízió, a „házimozi".

1990–2006 között azonban nem csak csökkenést regisztráltak a kultúra területén, hanem növekedést is. Ez történt többek között a hivatásos színházak esetében. Ukrajnában 1990-ben 125 hivatásos színház (beleértve a színházi stúdiókat is), 2000-ben 131, 2006-ban pedig 137 működött (a növekedés

10%-os). Nőtt a koncerttermek és a múzeumok száma is. 1990-ben 44, 2000-ben 61, 2006-ban pedig 445 koncertterem várta a látogatókat. A hivatásos színházak, koncerttermek és múzeumok számának növekedésével azonban nem járt együtt a látogatottság emelkedése. Éves szinten 1990-ben 17,6 millió, 2000-ben 5,7 millió, 2006-ban pedig 6,3 millió színházjegyet adtak el. 1990-ben 15 millió koncertjegyet, 2000-ben 3,8 milliót, 2006-ban pedig 4,1 milliót adtak el. 1990-ben 31,8 millió látogatója volt a múzeumoknak, 2000-ben 16 millió, 2006-ban pedig 20,2 millió.

Ezt a paradox helyzetet elsősorban a színház-, koncert- és múzeumlátogatók zömét kivető városi lakosság elszegényedésével magyarázhatjuk. A jegyárak növekedése jelentős mértékben csökkentette ezeknek az intézményeknek a látogatottságát. És persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy a szovjet időkben ezeket az intézményeket nem csak kedvtelésből, hanem utasításra, önkéntes-kényszerből látogatták az emberek, kivezényelték őket a tanintézetekből, a munkahelyekről, így a vonatkozó statisztikai adatok felduzzasztottak. Ma pedig a látogatottságot erősen befolyásolja az audiovizuális eszközök (rádió, televízió, videó, internet) nagy népszerűsége, melyek magukhoz kötik a hagyományos kulturális intézmények potenciális látogatóinak egy részét.

A nem hagyományos, audiovizuális eszközök a sajtóval együtt a tömegmédiát alkotják. A változások ezen a területen párhuzamosan futnak a politikai változásokkal. Ukrajna önálló állammá válásával a média is önállósodni kezdett. Az állami média mellett megjelentek a magántőkéből létrehozott tömegkommunikációs társaságok. Ezek a magántársaságok odafigyelnek a közvéleményre, élnek a politikai marketing eszközeivel és a public relations módszereivel.

A tömegtájékoztatásban egyre fontosabb szerepet töltenek be az elektronikus eszközök, az első helyen áll a televízió, de egyre nagyobb teret hódít az internet is. Végbemegy a mediatizáció az ukrán társadalom minden szférájában: a politikában, a gazdaságban, a kultúrában, a társadalmi kommunikációban stb. A modern számítógépes-informatikai technológiák kiszélesítik az információhoz való hozzáférés lehetőségeit. A közélet és a magánélet is egyre inkább médiaközpontúvá válik.

A tömegtájékoztatás hagyományos eszköze a sajtó. Ukrajnában az iskolázott emberek körében a sajtónak mindig nagy szerepe volt. 1990–2006 között megnőtt a sajtókiadványok száma. 1990-ben 1787 újságot, 2000-ben 2667-et, 2006-ban pedig már 2918-at adtak ki. Ebben az időszakban nőtt az egyszeri megjelenés példányszáma is: 1990-ben 25 millió, 2000-ben 48 millió, 2006-ban 90 millió darab volt (a növekedés 260%). Ez azt jelenti, hogy az ország minden egyes lakosára 1990-ben fél darab újságpéldány, 2006-ban pedig már kettő jutott.

Fontos szerepük van a könyveknek és a folyóiratoknak is. A statisztikai adatok tanúsága szerint 1990–2006 között lényegesen megnőtt a nyomtatott könyvek száma. 1990-ben 7046 címet, 2000-ben 7749 címet, 2006-ban pedig 15867 címet adtak ki (a növekedés 125%-os). Sajnos ugyanez nem mondható el a könyvek példányszámáról. 1990-ben 170 millió példányban, 2000-ben 44 millió, 2006-ban pedig 54 millió példányban adtak ki könyveket Ukrajnában. Ez azt jelenti, hogy 1990-ben az ország minden lakosára átlagosan 3,34 könyv, 2006-ban megközelítőleg 1,2 megjelentetett új könyv jutott.

Hasonlóan alakult a helyzet a folyóiratok és egyéb időszaki kiadványok tekintetében. 1990–2006 között a termékek mennyisége egyre nőtt. 1990-ben 185-féle folyóiratot és egyéb időszaki kiadványt, 2000-ben 12564 címet, 2006-ben pedig 2301 címet adtak ki. Az éves példányszámok hullámzóan alakultak. Éves szinten az említett kiadványokból 1990-ben 166 millió, 2000-ben már csak 52 millió, 2006-ban pedig már 138 millió példány jelent meg (1990-hez képest a csökkenés 17%-os; ezzel szemben 2000-hez képest a növekedés 165%-os). 1990-ben az ország minden lakosára átlagosan 3,25, 2006-ban pedig körülbelül három időszaki kiadvány jutott.

A bemutatott hivatalos statisztikai adatok tanúsága szerint az ukrán társadalom kulturális szférájának infrastruktúrájában végbement változások ambivalens, ellentmondásos jellegűek. Az országban egyrészt kevesebb lett a könyvtár, a mozi és a klub, csökkent a könyvtári állomány, kevesebb lett a nyilvános filmvetítés, illetve visszaesett a mozik látogatottsága. Másrészt a vizsgált időszakban nőtt a hivatásos színházak, a koncerttermek és a múzeumok száma. Több újság jelenik meg, nagyobb egyszeri példányszámban, növekszik a könyvkiadás és az időszaki kiadványok megjelentetésének volumene is. Ugyanakkor ma átlagosan kevesebb könyv és folyóirat jut egy lakosra, mint 1990-ben. A hivatásos színházak, koncerttermek és múzeumok számának növekedése nem eredményezte a látogatói létszám bővülését. Ugyanakkor megugrott a nem hagyományos, audiovizuális eszközök (rádió, televízió, video, internet) népszerűsége. Az emberek életében egyre nagyobb szerepet töltenek be a modern számítógépes-informatikai technológiák, melyek mára nélkülözhetetlen eszközökké váltak. A számítógépet és egyéb informatikai eszközöket használók száma évről évre nő.

A kulturális-szabadidős tevékenység dinamikája a mai társadalomban

Az ukrajnai lakosság kulturális fogyasztási szokásait illetően a magánszféra és a nyilvános események aránya a vizsgált időszakban gyakorlatilag

változatlan maradt. A megkérdezettek a szabadidő nagyobb részét otthon, családi körben töltik (*1. táblázat*). A hét folyamán a legtöbb idő tévézéssel telik (79–87%), ezután következik az újságolvasás (54–66%), a rádióhallgatás (47–50%), a szépirodalom olvasása (24–38%), a zenehallgatás (22–33%). 10–14% videózik, 8–9% szakirodalmat olvas (egyes elfoglaltságokat csak 2002-től iktattunk be a kérdőívbe). A 2000-es évek közepén nőtt a számítógépet használók száma (5-ről 16%-ra).

A szabadidő eltöltésének másik fontos szegmense a passzív pihenés, valamint a családtagokkal, barátokkal folytatott beszélgetés. A passzív pihenést választja az emberek 34–43%-a, vendégeskedéssel tölti a szabadidejét 35–39%, a gyerekeivel foglalkozik (ellenőrzi a házi feladatot, beszélget, sétál velük) 28–38%. Az aktívabb otthoni szabadidős tevékenységek részaránya ennél szerényebb: 11–17% végez reggeli tornát, 4–8% fut, illetve tesz egészségügyi sétákat. Társasjátékoknak hódol 9–13%, kézműveskedik, kézimunkázik stb. 6–13%. A hobbi kategóriájába tartozó tevékenységekkel lényegesen kevesebben töltik az időt: művészkedés (2–4%), gyűjtőszenvedély, fényképezés (2–3%), újítás és konstruktőrködés (1–2%).

1. táblázat. A kulturális-szabadidős tevékenység dinamikája*, %

Kulturális-szabadidős tevékenység fajtái	Év			
	1994	1998	2002	2006
Otthoni körülmények között				
Tévézés	79,2	80,1	76,5	87,4
Újságolvasás	53,6	61,9	61,2	66,5
Rádióhallgatás	47,3	50,2	43,6	50,4
Szépirodalom olvasása	37,7	35,0	24,4	24,1
A foglalkozásnak megfelelő szakirodalom tanulmányozása	–	–	7,7	8,9
Zenehallgatás	32,4	32,9	22,2	27,7
Videofilmnézés	–	–	10,0	13,6
Számítógépezés	4,7	6,6	5,3	15,6
Aktív kulturális-szabadidős tevékenységek				
Reggeli torna, sportolás	17,9	17,5	11,3	17,1
Futás, egészségügyi séta	8,4	8,2	4,0	6,2
Társasjátékok (sakk, dámajáték, kártya, dominó)	11,9	13,1	12,7	9,2
Alkalmazott művészet (kézművesség, fametszés stb.)	12,9	9,2	6,7	5,6
Művészeti tevékenység	4,5	3,5	2,1	3,1
Újítás, tervezés	–	–	1,2	1,4
Gyűjtőszenvedély, fényképezés	–	–	1,7	3,3

(Folytatás az előző oldalról.)

Kulturális-szabadidős tevékenység fajtái	Év			
	1994	1998	2002	2006
Otthoni társas és szabadidős tevékenység				
Passzív pihenés	42,9	39,0	34,4	42,2
Vendégeskedés	39,6	36,1	35,2	38,8
Vendégfogadás	38,2	34,7	31,5	38,9
Foglalkozás a gyerekekkel	38,6	35,1	28,1	27,8
Nyilvános kulturális-szabadidős tevékenységek				
Templomba járás	14,4	14,0	13,5	16,8
Moziba járás	7,9	1,5	2,0	4,3
Könyvtárba járás	7,2	5,9	5,8	5,1
Uszodába, sportterembe, stadionba járás sportolás céljából	4,7	4,9	2,9	3,3
Sportrendezvények látogatása	3,8	4,0	1,7	3,1
Színházba, koncertekre, múzeumokba, kiállításokra járás	3,4	3,9	3,7	2,9
Szakkörök, tanfolyamok, stúdiók látogatása	1,9	1,9	1,6	1,5
Társadalmi munka	5,0	4,3	4,2	4,4
Amatőr művészeti csoport látogatása	–	–	0,7	1,0
Klubba, diszkóba járás	–	–	4,2	5,4
Nyilvános társas és szabadidős tevékenység				
Pihenés a természetben	21,5	18,2	8,2	13,3
Étterembe, kávézóba, kocsmába járás	9,3	9,8	4,4	10,7
Kirándulás	2,9	2,3	1,1	1,5
Halászat, vadászat	–	–	6,0	4,6
Shoppingolás üzletekben, piacon	22,9	14,1	20,7	33,6

* A kulturális szabadidős tevékenységben való részvételt a közvélemény kutatást megelőző hétre vonatkoztatva rögzítettük.

A nyilvános helyekhez kötődő szabadidős tevékenységek között első helyen van a shoppingolás (14–34%). A modern üzletek, szuper- és hipermarketek, amelyek egyre nagyobb számban jelennek meg a városokban, a szabadidős tevékenység központjaivá válnak, a „mcdonaldizált" szolgáltatások és szórakozások széles spektrumát kínálják a fogyasztói társadalom számára.[4] Az éttermeket, kávézókat, kocsmákat látogatta a megkérdezettek 4–11%-a,

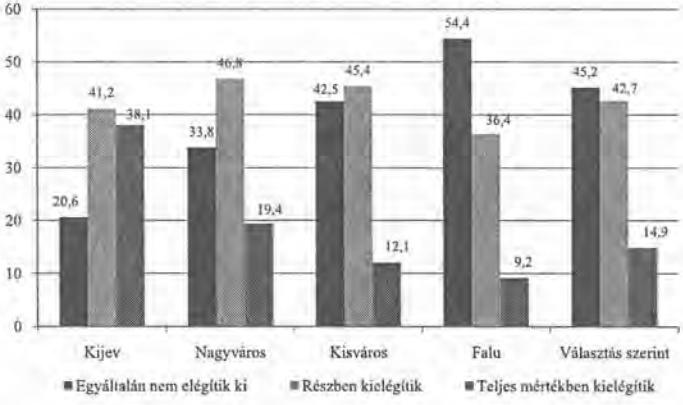
[4] Ritzer, George – Stillman, Todd: The Postmodern Ballpark as a Leisure Setting: Enchantment and Simulated De-McDonaldization. *Leisure Sciences.* Vol. 23. № 2. 1 April 2001. 99–113.

a templomba járást részesítette előnyben 14–17%. Ezenkívül a természetjárást kedveli 8–22%, vadászik, halászik, gombázik 5–6%, sportrendezvényekre jár 2–4%. A kultúrafogyasztás nyilvános lehetőségeivel lényegesen kevesebben élnek, mint az otthonival. 2–8% jár moziba, 5–7% könyvtárba, 3–4% színházba, koncertre, múzeumba, kiállításra, 4–5% klubba, diszkóba, 1–3% jár kirándulni. A nyilvános szabadidős tevékenységek aktív formái kevesek számára jelentenek vonzerőt. 4–5% végez társadalmi munkát, mintegy 2% jár valamilyen szakkörbe vagy tanfolyamra, 1%-ot köt le a műkedvelés.

A kulturális-szabadidős tevékenységek differenciálódása településtípusok szerint

Az egyik fontos tényező, amely meghatározza a vágyott szabadidős tevékenységhez, a kulturális javakhoz való hozzáférést, a lakóhely típusa. Az országban rendkívül egyenlőtlenül épült ki a kulturális infrastruktúra, a kommunikációs technológia hozzáférése, minden kisebb településen lakik valaki, annál kevesebb erre a lehetősége. 2006-ban arra a kérdésre, hogy „Milyen mértékben elégítik ki az Ön településén a kulturális-szabadidős intézmények a lakossági igényeket?", 15% válaszolta azt, hogy „teljes mértékben" (*1. ábra*). Kijevben 38%, a nagyvárosokban (250 ezernél nagyobb lélekszám) 19%, a kisvárosokban (250 ezernél kisebb lélekszám) 12% adta ugyanezt a választ. Faluhelyen 9% volt teljes mértékben elégedett, viszont itt volt az „egyáltalán nem elégítik ki" választ adók aránya 54%, ami a település méretével arányosan csökkent – kisvárosokban 43%, nagyvárosokban 34%, a fővárosban 21%.

1. ábra. Milyen mértékben elégítik ki a lakosság igényeit a kulturális-szabadidős intézmények, 2006, %

A kulturális-szabadidős tevékenységeket szolgáló infrastruktúra faluhelyen a legkevésbé fejlett. A falusi lakosok kulturális-szabadidős tevékenységekkel kapcsolatos kiadásai, a rekreációra fordított költségek tekintetében minimálisak az egyéb településtípusokon élőkhöz viszonyítva. Koncertre, színházba, múzeumba, kiállításra vagy egyéb kultúrintézménybe a fővárosiak 28%-a, a nagyvárosiak 12%-a, a kisvárosiak 6%-as és a falusiaknak mindössze 1%-a váltott belépőt (*2. táblázat*). Nagyon hasonló a helyzet a moziba járás tekintetében.

A szórakozóhelyek tekintetében más a helyzet. A városokban, függetlenül méretüktől, 2006-ban a megkérdezettek 24%-a költött pénzt kávézókban, bárokban, diszkókban, faluhelyen pedig 13%. Az éttermek, éjszakai klubok, kaszinók, biliárdtermek, játékautomaták népszerűbbek a fővárosiak (12%), a városlakók (6–8%) körében. Az olyan fizetett szolgáltatások, amilyeneket a fitneszterem, fürdők, edzőtermek, masszázsszalonok nyújtanak, a magasabb életszínvonalon élő városi lakosság körében népszerűbbek. A nagyvárosok és a főváros lakosságának 8–9%-a veszi igénybe ezeket a szolgáltatásokat, míg faluhelyen ez a fajta rekreáció szinte ismeretlen. A városi lakosságnak vannak az imidzshez tartozó, presztízsképző, demonstratív kiadásai is: divatos ruhákat, kozmetikumokat, illatszereket vásárol a fővárosiak 44%-a, a nagyvárosiak 38%-a, a kisvárosiak 34%-a és a falusiak 23%-a. A falusiak számára gyakorlatilag elérhetetlen a szanatóriumi, tengerparti pihenés, a turizmus. A falusiaknak csak 2%-a mondta, hogy költ ilyesmire, bár a városiak között sem túl nagy ez az arány (6–8%). A sportoláshoz, a horgászáshoz, egyéb szabadidős tevékenységekhez szükséges eszközök megvásárlására a falusiak 3%-a, a városiak 4–8%-a költ.

Könyvre, újságra, folyóiratra a fővárosiak 81%-a, a nagyvárosiak 65%, a kisvárosiak 58%-a, a falusiak 51%-a költött. A fényképezéssel és a videózással kapcsolatos költségek is egyre csökkennek, ahogy csökken a települések mérete: a fővárosiak 37%-áról a falusiak 16%-ig. A videófilmet is elsősorban a fővárosiak veszik meg (36%), utánuk következnek a nagyvárosiak (22%), a kisvárosiak (17%) és a falusiak (9%). A fővárosban kétszer annyian (16%) interneteznek, mint a többi városban (6–7%).

A vizsgált körben a legnépszerűbb kiadási forma az ajándékvásárlás a családtagok számára, főleg születésnap alkalmával. Ebben a tekintetben gyakorlatilag nincs eltérés a különböző településtípusok lakosai között (65–70%). A fővárosban és a nagyvárosokban a megkérdezettek 49–53% vesz szeszes italt ünnepségek kellékeként, 44% a kisvárosiak, 38% a falusiak közül. A családtagokkal, barátokkal való beszélgetés magasra értékelt módja a szabadidő eltöltésének minden településtípus lakosai körében.

2. táblázat. A kulturális-szabadidős tevékenység költségei, 2006, %

Kiadások (egy év alatt)	Tetszés szerint	Településtípus			
		Kijev	Nagyváros	Kisváros	Falu
Ajándékvásárlás a családtagoknak ünnepi alkalmakkor, születésnapokon	66,5	68,0	70,0	64,8	64,6
Újság, folyóirat, könyv vásárlása	59,1	81,4	64,6	58,1	50,8
Szeszes ital vásárlása ünnepi alkalmakkor, születésnapra, baráti találkozóra stb.	45,4	48,5	53,2	44,3	38,5
Divatos ruha, kozmetikum, illatszer stb. vásárlása	32,2	44,3	37,5	34,4	23,1
Filmszalag, videókazetta vásárlása, fényképek előhívása, fotó- és videó-berendezések vásárlása stb.	25,6	37,1	32,8	26,1	16,3
Kávézóba, bárba, diszkóba járás	20,1	23,7	23,6	23,5	13,1
Videó, CD vásárlása, kölcsönzése	17,1	36,1	22,0	17,0	9,2
Mozijegyvásárlás	7,8	28,9	12,4	5,7	1,9
Koncertjegy, színházjegy, múzeumi belépő, kiállítási belépő stb. vásárlása	7,3	27,8	11,5	6,1	1,0
Internetezés, elektronikus levelezés költségei	5,7	15,5	7,2	5,6	2,7
Utazási költségek (turizmus, szanatóriumi kezelés, tengerparti nyaralás stb.)	5,2	7,2	7,7	5,6	2,0
Éttermek, éjszakai klubok, biliárdtermek, játéktermek stb. látogatása	5,0	12,4	7,5	5,4	1,0
Sportfelszerelés, halászkellékek, vadászkellékek, szabadidős tevékenységhez szükséges kellékek vásárlása	4,9	5,2	7,7	3,9	3,1
Fitneszterm ek, fürdők, edzőtermek, masszázsszalonok látogatása	4,2	9,3	8,2	2,6	1,0

A kulturális-szabadidős tevékenységek társadalmi-szakmai differenciálódása

Pierre Bourdieu életstílus-koncepciója szerint a (gazdasági, kulturális stb.) tőke, amely felett az individuum rendelkezik, valamint a habitus (életrajzilag determinált diszpozíció, gondolkodásmód és cselekvésmód) meghatározzák a gyakorlatokat, mint hagyományos, rutinos magatartásmódokat az élet különböző területein, többek között a szabadidő eltöltésében, a kulturális, szórakoztató, rekreációs termékek és szolgáltatások fogyasztásában. A különböző társadalmi rétegek képviselőinek életvezetési módjai homológok és összehangolt együttest alkotnak, amit életstílusnak nevezhetünk.[5]

Ez a koncepció stabil társadalmi szerkezetű társadalmakra lehet igaz. Az átalakulás átmeneti időszakában azonban, amikor a társadalmi rétegek helyzete megváltozik, a horizontális és a vertikális társadalmi mobilitás felerősödik, az életstílusok egysége megbomlik. A szétrázódást erősítik a globalizációs folyamatok is. Az eltérő társadalmi státusú emberek életvezetési gyakorlata heterogénné válik, „hibrid" életstílusok alakulnak ki.

Ukrajnában az alacsony szintű gazdasági tőkével és/vagy kulturális tőkével rendelkező emberek általában szakképzetlen munkások, mezőgazdasági dolgozók és igen kis mértékben vesznek részt szabadidős vagy kulturális tevékenységekben (*3. táblázat*). Ugyanez vonatkozik a nem dolgozó nyugdíjasokra, akik igen kis nyugdíjat kapnak, s többnyire már megrendült az egészségük. A nem dolgozó nyugdíjas a napi teendők mellett a következőket engedheti meg magának: a tévézés, rádiózás (59%), passzív pihenés (57%), újságolvasás (48%), vendégeskedés (43%), séta a szabad levegőn (37%), boltba, piacra járás (32%), szépirodalom olvasása (22%). Az alacsony képzettségű munkások ezenkívül horgásznak/vadásznak (22%), kávézókba, bárokba, diszkóba járnak (18%), videóznak, zenét hallgatnak (18%), másodállást vállalnak (15%).

A magas társadalmi státust betöltők (felsőfokú végzettségű, vezető beosztású emberek) jóval többfajta és nagyobb volumenű szabadidős tevékenységet gyakorolnak. Az átlagnál jobban odafigyelnek egészségükre: torna, sport (25%), fitneszterem, fürdők, edzőtermek, masszázsszalonok látogatása (8%), természetjárás (58%), horgászat, vadászat (18%), vendégeskedés

[5] Бурдье, Пьер: Различение: социальная критика суждения вкуса (фрагменты). In: Радаев, Вадим (сост. и науч. ред.): *Западная экономическая социология. Хрестоматия современной классики.* (Пер. М. Добряковой и др.) Москва, РОСПЭН, 2004.

3. táblázat. A kulturális-szabadidős tevékenység megoszlása társadalmi helyzet és foglalkozás szerint, 2007, %

Kulturális-szabadidős tevékenység (egy év folyamán)	Tetszés szerint	Társadalmi-szakmai státusz							
		Felsőfokú végzettségű szakemberek	Vállalkozók	Tisztviselők, szakképzett dolgozók	Szakképzetlen dolgozók	Doktoranduszok, hallgatók, tanulók	Nyugdíjasok	Háztartásbeliek	Munkanélküliek
Tévézés, rádiózás	66,3	70,3	64,4	71,3	60,5	67,0	59,1	75,3	67,7
Vendégfogadás és vendégségbe járás	55,7	64,1	63,4	59,8	49,0	55,7	43,3	67,9	55,1
Újságok, folyóiratok olvasása	51,4	64,7	55,4	48,9	42,9	52,3	47,7	49,4	45,7
Séta a szabad levegőn, parkban, pihenés a természetben	50,4	57,9	45,5	54,1	38,1	75,0	37,2	66,7	52,0
Passzív pihenés	49,2	41,2	47,5	45,9	55,8	53,4	56,7	35,8	50,4
Shoppingolás boltban, piacon	44,3	53,4	45,5	45,6	35,4	53,4	31,6	65,4	47,2
Szépirodalom olvasása	34,3	52,3	35,6	33,6	19,0	44,3	21,9	37,0	34,6
Videófilm nézése, zenehallgatás	27,6	39,3	38,6	31,7	18,4	68,2	5,6	29,6	26,0
Kávézóba, bárba, diszkóba járás	21,7	29,9	23,8	26,0	17,7	70,5	2,3	11,1	26,0
Halászat, vadászat	17,8	17,8	22,8	24,9	22,4	13,6	9,5	3,7	25,2
Torna, sport otthon, a sportpályán	17,3	25,1	25,7	18,0	8,8	55,7	4,4	11,1	15,7
Számítógépezés (szövegszerkesztés, feladatmegoldás, olvasás, filmnézés, zenehallgatás, játék, internetezés stb.)	14,4	28,8	23,8	10,9	3,4	55,7	1,2	8,6	10,2

(Folytatás az előző oldalról.)

Kulturális-szabadidős tevékenység (egy év folyamán)	Tetszés szerint	Társadalmi-szakmai státusz							
		Felsőfokú végzettségű szakemberek	Vállalkozók	Tisztviselők, szakképzett dolgozók	Szakképzetlen dolgozók	Doktoranduszok, hallgatók, tanulók	Nyugdíjasok	Háztartásbeliek	Munkanélküliek
Mozi, koncert, színház, múzeum, egyéb kultúrintézmények látogatása	11,7	19,2	11,9	9,8	4,1	46,6	3,3	13,6	10,2
Mellékállás, pótkereset	11,0	19,5	11,9	12,6	15,0	17,0	2,6	4,9	9,4
Könyvtárlátogatás	7,1	12,1	5,9	4,4	2,7	33,0	2,6	7,4	4,7
Éttermek, éjszakai klubok, kaszinók, biliárdtermek, játéktermek stb. látogatása	5,7	8,8	9,9	4,6	2,0	25,0	0,5	1,2	6,3
Fitneszközpontok, fürdők, edzőtermek, masszázssalonok látogatása	5,3	8,2	5,9	6,0	0,7	26,1	1,2	3,7	3,1
Esti tanfolyamok látogatása vagy levelező oktatásban való részvétel	4,8	9,9	5,0	4,9	2,0	21,6	-	2,5	2,4
Művészeti tevékenység, újítás, feltalálás stb.	4,1	5,6	4,0	3,8	1,4	12,5	3,0	6,2	1,6
Társadalmi munka (pártok, szakszervezetek, társadalmi szervezetek, mozgalmak tevékenységében való részvétel, önkéntes munka stb.)	2,8	6,2	4,0	1,9	0,7	5,7	0,9	1,2	3,9

(64%), kávézók, bárok látogatása, diszkózás (30%), éttermek, éjszakai klubok, játékkaszinók látogatása (9%). Népszerű körükben az újságolvasás (65%), szépirodalom olvasása (52%), zenehallgatás (39%), a videózás (39%), a számítógépezés (29%), a mozi, a koncertek, a színház, a múzeumok, kiállítások és egyéb kulturális intézmények látogatása (19%), a könyvtárba járás (12%). A vállalkozók is hasonlóan széles érdeklődési körűek, ám nekik kevesebb idejük van arra, hogy a természetet járják, vagy olvassanak, vagy moziba, koncertre, színházba, múzeumba, könyvtárba menjenek, üzletekbe járjanak.

Az alkalmazottak és a szakképzett munkások a kulturális-szabadidős tevékenységek kihasználását tekintve valahol a felsőfokú végzettségű szakemberek/vállalkozók és a szakképzetlen munkások között helyezkednek el. Az utóbbiaknál kétszer több ízben mennek el moziba, koncertre, színházba, múzeumba, kiállításra, viszont kétszer kevesebbszer, mint a felsőfokú végzettségű szakemberek. Hasonló a helyzet más esetekben is, például a szakembereknek 29%-a, a vállalkozóknak 24%-a, a szakképzett munkások/alkalmazottak 10%-a, a szakképzetlen munkásoknak pedig 3%-a használ számítógépet.

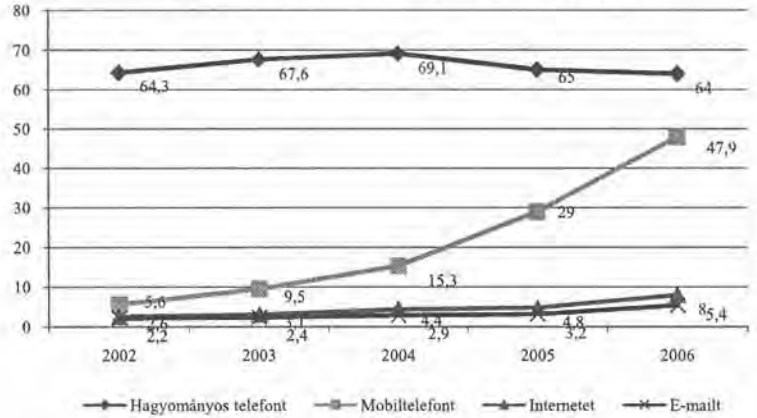
A kulturális-szabadidős tevékenység valóságos fanatikusainak nevezhetők a tanulók, és a hallgatók. Az átlagnál nem kevesebb időt töltenek a televízió előtt (67%), vendégeskednek (56%), passzív pihenéssel – semmittevéssel – töltik az időt (53%), újságot (52%), könyvet olvasnak (44%). Bizonyos tevékenységeket a többi csoportnál nagyobb arányban folytatnak: séta (75%), kávézóba, bárokba, diszkóba járás (71%), videózás, zenehallgatás (68%), sportolás (56%), számítógépezés (56%), mozi, koncert, színház, múzeum, kiállítás (47%), könyvtározás (33%), fitneszterem, fürdők, edzőtermek használata (26%), éttermek, éjszakai klubok, játékkaszinók, biliárdtermek látogatása (25%), műkedvelő tevékenység, kézművesség, ésszerűsítő-feltaláló foglalatosság (13%).

Számítástechnikai eszközök használatának sajátosságai

Ukrajnában ebben a tekintetben sokkal rosszabb a helyzet, mint a fejlett országokban, bár azt is el kell mondani, hogy az utóbbi években dinamikus a növekedés. A leginkább elterjedőben a mobiltelefon használata van. A 2006. évi felmérés szerint a lekérdezést megelőző harminc napban a válaszadók 47,6%-a használt mobiltelefont (2002-ben csak 5,6%) (*2. ábra*). A munkahelyén folyamatosan használta a számítógépet a megkérdezettek 9%-a (2002-ben 4,4%-a); otthon is volt számítógépe 11,8%-nak (2002-ben 4,7%-nak). 2006-ban a lekérdezést megelőző hónapban 8%-uk internetezett (2002-ben 2,6%), az elek-

tronikus levelezés lehetőségével 5,4% (2002-ben 2,2%) élt. Folyamatosan nő azoknak a száma, akik valamilyen módon (otthon, a munkahelyükön, internetkávézóban, számítógépes klubban) használja az internetet: 2002-ben 4,3%, 2005-ben 10,2%, 2006-ban 14,8% és 2007-ben 19%.

2. ábra. Használt-e az utóbbi 30 napban, %

Az *Európai társadalomkutatás* nemzetközi projekt 2004–2005-ös adatai szerint a vizsgált 24 ország közül az ukránok az utolsó helyen vannak az internethasználat terén. Az ukrajnai megkérdezettek közül 6,7% mondta azt, hogy szokott internetezni, míg az európai átlag a világháló használatában megközelíti az 50%-ot.

A számítástechnikai eszközök használóinak köre sajátos: a fiatalabbak, a férfiak, a felsőfokú közgazdasági végzettségűek, a nagyvárosiak, a diplomások, azok, akik nem tartoznak etnikai/faji kisebbséghez nagyobb esélyel kerülnek a felhasználók közé még az „általános jóléti" államokban is.[6] Ukrajnában a modern technológiákhoz való hozzáférés társadalmi rétegzettség szerint változó.

2007-ben a megkérdezettek közül otthon 9,7%, munkahelyén 7,6%, internetkávézóban 4,3% használta az internetet. Ezek a lehetőségek nem zárják ki egymást, egy ember egyszerre többféle lehetőséghez is hozzáférhet. A megkérdezetteknek átlagban 19%-a fért hozzá az internethez. A férfiak között ez a mutató magasabb (22%), mint a nők között (16%). A 30 év alattiak közül 40,1%,

[6] Bucy, Erik P. – Newhagen, John E. (eds.): *Media access: social and psychological dimensions of new technology use.* Mahwah NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 2004.

a 30–54 közöttiek közül 18,2%, az 55 év felettiek közül 5,6% internetezett. Az elemi/általános iskola végzettségűek közül 5,6%, az érettségizettek közül 11,3%, a középfokú szakképzettséggel rendelkezők közül 15,7%, a felsőfokú tanulmányaikat folytatók közül 27,5%, a diplomások közül 41,4% használta az internetet. Kijevben 42,7%, a több mint 250 ezer lakosú városokban 25,6, a kisvárosokban 19,3%, faluhelyen 8% internetezett. Önbevalláson alapuló jövedelmi helyzet szerint a szegények közül 5,4%, a valamivel az átlag alatt élők közül 14,3%, az átlagos körülmények között élők közül 29,3% és az átlagnál jobban élők közül 60% mondta azt, hogy szokott internetezni.

Az internetezők társadalmi-demográfiai jellemzői „társadalmi éretlenségről" tanúskodnak, ami a számítástechnika megjelenésének kezdeti szakaszára jellemző (a fiatalok, a férfiak, a jobb társadalmi státussal – végzettség, jövedelem, foglalkozás, lakóhely – rendelkezők számára elérhető elsősorban). Ugyanakkor az, hogy valaki szokott internetezni, még nem jelenti azt, hogy ezt rendszeresen teszi, hogy része a mindennapi életének. Ez a lehetőség a társadalmi-kulturális tényezőkkel is összefüggésben van, többek között, mint a kulturális tőke mértéke, az információs-technológiai kompetencia szintje.

Az információs társadalom kellékei elsősorban a középosztály – műszaki és humán értelmiség, menedzserek, alkalmazottak stb. – munkahelyén és otthonában jelennek meg. A mobilkapcsolat, a számítógépezés, az internetezés, az információkhoz való hozzájutás és azok feldolgozásának napi gyakorlata számukra jelenti a leggyakrabban a kulturális tőke és a munkavégzés elengedhetetlen részét. Nekik van meg a kellő ismeretük, motivációjuk, közegük és gyakran a lehetőségük a munkahely vagy a tanintézmény révén, hogy éljenek a számítástechnika adta lehetőségekkel. A 2007-es közvélemény-kutatás szerint a diákok 63%-a, a politikusok, államapparátusban dolgozók, vállalatvezetők 50%-a, a közép- vagy felsőfokú végzettségű műszaki értelmiség 41%-a, az üzletemberek, magánvállalkozók 33%-a, a tudomány, a kultúra, az egészségvédelem, az oktatás-nevelés területén (közép- vagy felsőfokú végzettséggel) foglalkoztatottak 25%-a, a nem vezető beosztású hivatalnokok 22%-a használta az internetet. Alacsonyabb ez a mutató a háziasszonyok (14%), szakmunkások (12%), munkanélküliek / nem dolgozók / alkalmi munkából élők (11%), nem dolgozó nyugdíjasok (3%) esetében.

A továbbtanulási szándék, a szakmai előrelépés vágya közelebb visz a gyakorlati internetezéshez. A felsőfokú tanintézetek előkészítő tanfolyamain, továbbképző tanfolyamokon résztvevők és a másoddiplomások közül az internetet 33%-uk használta; a felsőfokú tanintézetek hallgatói között (függetlenül attól, hogy az oktatás formája nappali, esti vagy levelező) 59%, azok között, akik szakmájukban önállóan képzik tovább magukat 45%, azok között, akik

nem tanulnak, de tervezik a továbbtanulást, 20% volt az internetező. Akik a „nem tanulok, nem képzem magam tovább, mert nincs rá szükség", „nem tanulok, nem képzem magam tovább, mert nincsenek meg hozzá a feltételek" válaszokat ikszelték be, azok közt mindössze 7–9% az internetezők aránya.

Az internet mint bonyolult multimédiás eszköz különböző emberek számára különböző dolgokat jelenthet. Individuális szinten az internetezés nem csak az életkortól, nemtől, az iskolázottság szintjétől függ, hanem a kialakult értékrendtől, ízléstől, érdeklődéstől, valamint a környezettől, a hajlamtól, egészében az életstílustól is.

Az ukrajnai internetezők döntő részének az internetezéssel az információhoz való hozzáférés a célja: tanulás, továbbképzés, a hírek követése, kommunikáció (e-mail), szórakozás (játék, zene, filmek stb.). Ez az internetezők társadalmi-demográfiai jellemzőivel magyarázható, illetve azzal, hogy az ukrán (és az országban a második legelterjedtebb orosz) nyelven feltöltött tartalmak „referáló-szórakoztató" jellegűek.

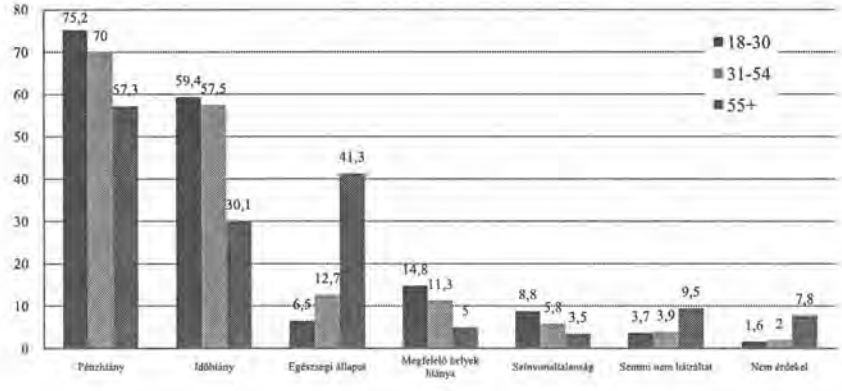
A számítógépek, az informatika ma még nincs kellőképpen elterjedve az országban. Az intézmények sincsenek kellőképpen ellátva, a lakosság gazdasági lehetőségei is szűkösek, illetve túl nagy a különbség a különböző településtípusok kínálta lehetőségek és feltételek között, aminek következtében nehezen tud kialakulni egy állandó internetfogyasztó tábor. Ezenkívül szűkösek a lehetőségek arra, hogy az emberek elsajátítsák a számítógép-használatot, így akkor sem kerülnek vele kapcsolatba, ha erre egyébként lenne módjuk. Beszélnünk kell arról is, hogy az ukrán nyelvű tartalmak egyoldalúak, s gyakorlatilag nincs lehetőség az elektronikus ügyintézésre, az online-üzletkötésre, a pénzügyek intézésére, távoktatásra stb. Ugyanakkor a felhasználók egy része nem rendelkezik kellő kulturális és technikai tőkével, ezért a számítógépet csak levelezésre és szórakozásra használják, az instrumentális lehetőségekkel nem élnek. Miközben a lakosság egy egyre bővülő csoportja mind jobban ki tudja használni a számítástechnikában rejlő lehetőségeket, ami tulajdonképpen az életstílus individualizálódását segíti, egy másik csoport fizikailag, vagy intellektuálisan továbbra is el van zárva ettől.

A kulturális-szabadidős preferenciák életkori differenciálódása

Annak érdekében, hogy jobban megértsük a kérdést, fel kell tárnunk azokat az okokat, amelyek megakadályozzák az embereket abban, hogy szabadidejüket azzal töltsék, amivel valóban szeretnék. Zömük anyagi nehézségekre (67%), a szabadidő hiányára (49%), egészségi állapotára (20%) hivatkozott.

Az első két ok elsősorban a fiatalokat és a középkorúakat, a harmadik pedig az idősebbeket érinti. A fiatalok az okok között sorolták fel a megfelelő intézmények hiányát, és a szolgáltatások alacsony színvonalát is megemlítették. A megkérdezetteknek csak 5%-a, többnyire idősebb emberek mondták azt, hogy semmi nem akadályozza őket a pihenésben/ez a probléma nem foglalkoztatja őket (*3. ábra*).

3.ábra. A teljes értékű pihenést és szórakozást akadályozó tényezők, 2007, %

A megkérdezettek kulturális-szabadidős preferenciái a 2003-as és 2007-es adatok szerint alapvetően változatlanok maradtak. Az emberek szeretnek tévézni (2003-ban 30%, 2007-ben 25%), bestsellert olvasni (18% és 24%), moziba járni (25% és 27%), népzenét hallgatni (20% és 16%), színházba járni (19% és 17%), kiállításra járni (13% és 12%), modern zenét hallgatni (12–12%), klubba, diszkóba járni (10% és 7%), éjszakai klubba, játékkaszinóba, étterembe járni ((% és 7%), amatőrködni (11% és 8%), klasszikus zenét hallgatni (7% és 8%), internetkávézóba járni (5% és 3%), nemzeti-kulturális központok rendezvényeit látogatni (3–3%), műkedvelő köröket látogatni (1% és 3%), illetve betartják a vallási előírásokat (12–12%). Ugyanakkor jóval kevesebben szeretnek újságot olvasni (2007-ben 22%, 2003-ban 34%), kétszeresére nőtt a videózást választók aránya (10%-ról 20%-ra). Azok száma is nőtt, akik a passzív pihenést választják (2003-ban 30%, 2007-ben 38%).

2007-ben bővítettük a választható kulturális-szabadidős tevékenységek körét (*4. táblázat*). A beszélgetés a családtagokkal, a gyerekekkel fontos helyet foglalt el a megkérdezettek életében. A valamivel idősebbek (30 év fe-

lettiek) jobban értékelik ezt a lehetőséget (60%), mint a fiatalabbak (39%). Az utóbbiak számára a kollégákkal, barátokkal való beszélgetés rendkívül fontos (51%). Az életkor előrehaladtával a szándék/a lehetőség a társadalmi kontaktusra egyre csökken – 31–54 évesek körében 43%, az 55 évnél idősebbek körében 37%.

Bizonyos otthoni passzív pihenési módok (semmittevés, tévézés) preferálása gyakorlatilag független az életkortól. Minél idősebbek az emberek, annál kevésbé szeretnek koncertre, moziba, diszkóba járni, zenét hallgatni, videózni, internet kávézóba járni. Ezek az elfoglaltságok elsősorban a fiatalokra és a középkorúakra jellemzőek. A fiatalok szeretnek még nemzetiségi központok kulturális rendezvényeire, amatőr tánccsoportokba járni stb.

A középkorúak közül választják a legtöbben a színházat, a kiállítást, bár ebben az esetben az életkornak sokkal kisebb a jelentősége, mint a kulturális tőke nagyságának. Az idősebbek a hagyományos kultúra fogyasztói, ők hallgatnak a legszívesebben népzenét (28%, az összes megkérdezett körében az átlag 16%), többre értékelik a valláshoz kapcsolódó előírásokat, eseményeket (14%).

A társasági élet helyszíneinek számító kávézókba, bárokba, pizzériákba stb. a fiatalok 23%-a, a középkorúak 11%-a és az idősek 4%-a szeret járni. A fiatalok, ami egyáltalán nem meglepő, az aktív pihenést részesítik előnyben. Odafigyel fizikai állapotára (tornázik, fut, edz, jógázik, úszik stb.) a fiatalok 45%-a, a középkorúak 30%-a és az idősebbek 12%-a. Nagy szerepe van a tömegkommunikációs eszközök által reklámozott, népszerűsített, divatba hozott szabadidős tevékenységeknek. A 18–30 évesek 21%-a választott extrém sportokat, 13% szeret görkorcsolyázni, korcsolyázni, kerékpározni (az átlag 5%). A fiatalok közül a tánc-, idegen nyelv, lakberendező stb., tanfolyamok 23% számára, a középkorúak közül 10% számára és az idősebbek közül 3% számára szimpatikusak. Az üzleteket járni, shoppingolni is a fiatalok szeretnek a legjobban (18%), a középkorúak (10%) és az idősebbek (5%) kevésbé.

A külső megjelenésre való odafigyelés (kozmetikai eljárások, masszázs, szauna stb.) a nyugdíj előtt állókra a legjellemzőbb (27–31%); az 55 év felettiek közül már csak 10% törődik ezzel. Életkortól függetlenül a megkérdezetteknek mindössze 6%-a segít másokon (önkéntes munka, törődés a környezettel, jócselekedet).

4. táblázat. A kulturális-szabadidős preferenciák életkori differenciálódása, 2007, %

Kulturális-szabadidős preferenciák	Tetszés szerint	Életkori csoportok		
		18–30	31–54	55+
Gyakrabban beszélgetni a családtagokkal, gyerekekkel	54,8	38,5	59,2	61,0
Gyakrabban beszélgetni a barátokkal, kollégákkal	42,9	50,6	43,2	36,8
Utazgatni, új helyeket meglátogatni	40,8	52,4	47,3	23,1
Több időt tölteni passzív pihenéssel	37,9	36,4	35,9	41,8
Többet sétálni, friss levegőt szívni	33,3	45,0	46,5	48,4
Nagyobb figyelmet fordítani a jó fizikai állapot fenntartására (torna, futás, edzés, jóga, fitnesz, úszás stb.)	27,9	45,0	30,5	11,7
Gyakrabban járni koncertre	26,6	34,3	29,6	16,6
Többet nézni a tévét	25,4	23,9	26,5	25,0
Több időt fordítani a lakás, a ház rendezésére, a virágok gondozására stb.	25,1	19,0	31,6	20,6
Gyakrabban olvasni szépirodalmat	24,4	22,7	29,5	18,8
Gyakrabban olvasni újságokat, időszaki kiadványokat	22,3	18,6	22,8	24,5
Többet törődni a külső megjelenéssel (kozmetikai eljárások, masszázs, szauna stb. igénybe vétele)	22,3	30,9	27,0	9,7
Gyakrabban nézni videófilmeket	20,2	36,0	22,0	6,0
Gyakrabban járni színházba	16,9	13,9	20,5	14,2
Gyakrabban hallgatni népzenét	15,9	4,2	13,7	27,6
Gyakrabban járni moziba	15,3	26,0	15,3	7,4
Gyakrabban hallgatni könnyűzenét	12,1	26,2	9,9	4,7
Gyakrabban járni sportrendezvényekre	11,8	19,5	12,4	5,4

(Folytatás az előző oldalról.)

Kulturális-szabadidős preferenciák	Tetszés szerint	Életkori csoportok		
		18–30	31–54	55+
Nagyobb figyelmet fordítani az egyházra, a vallási követelmények betartására	11,7	7,9	11,8	14,3
Gyakrabban járni kiállításokra, galériákba	11,6	10,2	13,8	9,7
Gyakrabban járni kávézóba, bárba, pizzériába stb.	11,5	23,0	11,1	3,5
Tanfolyamokra járni (tánc, idegen nyelv, lakberendezés stb.)	10,6	23,0	9,5	2,9
Gyakrabban járni üzletekbe, shopingolni	10,5	18,1	10,1	5,4
Több időt tölteni a háziállatok gondozásával	10,5	7,7	11,6	11,1
Több idő fordítani az aktív, extrém pihenésre (turizmus, ejtőernyős ugrás, búvárkodás stb.)	8,7	20,6	7,1	1,9
Gyakrabban hallgatni komolyzenét	8,4	8,1	9,1	7,8
Több időt fordítani az amatőr tevékenységekre (rézverés, agyagozás, kézművesség)	8,1	10,4	8,9	5,4
Gyakrabban járni kultúrházba, diszkóba, esti partira	7,2	17,6	5,6	1,7
Gyakrabban járni éjszakai klubokba, kaszinókba, éttermekbe	6,6	20,6	3,4	0,5
Többet segíteni másoknak (önkéntes munka, törődés a környezettel, jócselekedet)	5,7	5,3	5,8	5,9
Gyakrabban görkorcsolyázni, biciklizni, korcsolyázni, bowlingozni stb.	5,2	12,8	4,7	0,3
Gyakrabban látogatni a nemzetiségi-kulturális központok rendezvényeit	3,4	4,9	3,7	2,1
Több időt fordítani az önképző körök, folklór- és táncegyüttesek stb. látogatására	2,9	4,6	2,7	1,9
Gyakrabban járni internetkávézóba, számítógépes helyekre	2,6	8,1	1,4	0,2

Összefoglalás

Az ukrán társadalom kulturális szférájában végbement infrastrukturális változások, a különböző társadalmi csoportok kulturális-szabadidős tevékenysége és preferenciái változásának statisztikai-szociológiai vizsgálata 1990–2007 folyamán ellentmondásos képet fest. Egyrészt nyilvánvalóan bővülnek a lehetőségek, egyre több a nem állami intézmény, javulnak a számítástechnikai hozzáférés lehetőségei, új egyesületek jönnek létre, egyre aktívabbak a nemzetiségi-kulturális központok, egyre több a színház, a múzeum, egyre több újság, folyóirat jelenik meg növekvő példányszámban, s ez által egyértelműen pozitív irányban változik a Bourdieu-féle „kulturális tőke".

Ugyanakkor a pénzhiány, a kulturális szféra kommercializálódása, a foglalkoztatottak számának csökkenése, a hiányos törvényi háttér beszűkítik a lehetőségeket. Különösen nehéz a helyzet az ukrán könyvek kiadása és az ukrán filmgyártás terén. Ukrán nyelven kevés könyv jelenik meg és kevés filmet készítenek. 2006-ban az ország minden lakosára 0,7 ukrán nyelven megjelentetett könyv jutott. Súlyosbítja a helyzetet, hogy egyre kevesebb a könyvtár, a mozi. Ez kérdéseket vet fel a kultúrpolitikával kapcsolatban is.

A kulturális-szabadidős preferenciák és gyakorlatok nagy mértékben függnek attól, hogy a családok (háztartások) mennyire vannak ellátva kulturális-rekreációs rendeltetésű eszközökkel. 1994–2006 között nőtt a használatban levő színes televíziók, videoberendezések, személyi számítógépek, mobiltelefonok száma, javultak az otthoni internetkapcsolat lehetőségei. A számítástechnikai eszközökkel való ellátottság lassú növekedést mutat, bár így is jelentős a lemaradás nem csak a nyugat-európai, de a volt szocialista országoktól is, mint Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Magyarország stb. Az embereknek nem azonos a lehetősége a hozzáférés tekintetében, ami tovább mélyíti az egyes társadalmi csoportok közötti távolságot.

A lakóhely, az anyagi helyzet, a társadalmi-szakmai, életkori differenciálódás nagyban befolyásolja a kulturális-szabadidős tevékenységek megválasztását, illetve megválasztásának lehetőségét. A megkérdezettek 67%-a mondta azt, hogy anyagi akadályokba ütközik szabadidős tevékenységük. Az idősebbek, a kistelepülések, az alacsony társadalmi-szakmai státusú emberek minden tekintetben hátrányban vannak, nemcsak az utóbbi időszakban megjelent új lehetőségek tekintetében, de a hétköznapinak számító elfoglaltságokhoz (moziba járás, könyvvásárlás, stb.) való hozzáférés korlátozottsága miatt is. Az egyenlőtlenségek növelik a társadalmi kizárás lehetőségét, az apátiát.

Az ukrán társadalomban végbemenő kulturális változások nem csak az infrastruktúrát érintik. Megváltozik az emberek „élő" kultúrája, átalakulnak kulturális-fogyasztási szokásaik. A közösségi élet hagyományos színterei visszaszorulnak és a fogyasztás egyre inkább individualizált magatartássá válik.

A város mint lieu de mèmoire: egységes vagy megosztott emlékezet? *Lemberg példája*[*]

VIKTÓRIA SZEREDA

Lemberg (Львів, Lwów, Львов) kelet-európai város Ukrajna Lengyelországgal közös határa közelében, mely iránt az utóbbi években a kutatók különösen nagy érdeklődést tanúsítottak. Történelme és kulturális öröksége izgalmas forrás a kultúrák egymásra hatásának és az identitások versengésének, az emlékezetpolitikának, a város nemzetiesítésének és szimbolikus megjelölésének a vizsgálatához.[1] A középkorban Lemberg multikulturális, többfelekezetű és multietnikus település volt, melyet örmények, németek, zsidók, lengyelek, ruszinok (ukránok) és egyéb nemzetiségek laktak. Valamennyien nyomot hagytak a város terében, különféle emlékezethelyeket hoztak létre.[2] Ugyanakkor ezeknek a szomszédsága a szimbolikus reprezentációk állandó harcához vezetett és ösztönözte a városi tér állandó (át)értelmezésének folya-

---

[*] Середа Вікторія: Місто як *lieu de mèmoire*: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* 2008. Вип. 2. 73–99.

[1] Lásd többek között az alábbi folyóiratok tematikus számait, illetve tanulmánykötéteket: *Критика.* 2002. № 7–8; *Ї.* 2003. № 29; *Austrian History Yearbook.* 2003. № 34; John J. Czaplicka (ed.): *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture.* Cambridge, MA, Harvard University Press, 2005; John J. Czaplicka (ed.): *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities.* Baltimore-London, Woodrow Wilson Center Press, 2003; Ісаєвич, Ярослав (гол. ред.): *Історія Львова у трьох томах.* Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т. 2. Львів, Центр Європи, 2007.

[2] A kifejezés Pierre Norától származik, aki szerint az emlékezet helyei jelentős anyagi és nem anyagi jelenségek, amelyek az idők során a nemzeti örökség szimbólumának státuszát öltötték magukra. Vö: Джадт, Тони: "Места памяти" Пьера Нора: Чьи места? Чья память? *Ab Imperio.* 2004. №1. 53.

matát. A modern nacionalizmus korszakába lépve ez a harc tovább éleződött és immár annak a kísérletévé vált, hogy a várost nemzeti jelképpé tegyék.[3]

Alapítása óta Lemberg számos impériumváltást élt meg. Különösen sokszor történt ez meg a 20. században, amikor a Habsburg Birodalomhoz, a Nyugat-Ukrán Népköztársasághoz, Lengyelországhoz, a Szovjetunióhoz, a náci Németországhoz, majd ismét a Szovjetunióhoz tartozott, ma pedig Ukrajna része. A két világháború gyökeresen megváltoztatta a város fizikai terét és lakosságának nemzetiségi összetételét. Az egymást követő viharos események hozzájárultak a város történelmi múltja szimbolikus reprezentációjának „átírására" tett folyamatos kísérletekhez, ami végeredményben oda vezetett, hogy egyes társadalmi csoportok „hangja" marginalizálódott, míg másoké dominánssá vált.

A tanulmány azt vizsgálja, milyen változások mentek végbe Lemberg emlékezetpolitikájában és azok milyen hatással voltak a város szimbolikus terére a II. világháború utáni időszakban. A kutatók többsége, akik a város emlékezetpolitikájával foglalkoztak, a makroszintű megnyilvánulásokat vizsgálták, az emlékezet által produkált intézményeket írták le. Ugyanakkor nem fordítottak figyelmet arra, mennyiben osztották Lemberg lakói a városi múlt feltárt szimbolikus reprezentációit, illetve nem elemezték azokat a diskurzusokat, melyeknek köszönhetően a lembergiek egyénileg átélt emlékei közös emlékezetté formálódhattak. Ennek megfelelően az alábbiakban tárgyalom mindkét szintet – a városi emlékezetpolitika szimbolikus struktúráját és annak hatását a város lakóinak kollektív identitásaira. Ebből a célból elvégeztem az emlékművek és emléktáblák tartalomelemzését, ami lehetővé tette a városi tér szimbolikus szerkezetében végbement változások alapvető tendenciáinak leírását. Azt is bemutatom, hogy a városi tér jelentéseinek (át)alakítási folyamatai hogyan befolyásolták Lemberg mai lakosainak identitásait. Elemzem az emlékezetpolitika hatékonyságát és internalizációjának szintjét, a lehetséges követendő stratégiákat. Triangularizációt is végeztem, összevetve a tartalomelemzés eredményeit a szociológiai felmérés adataival. Végezetül a lembergi városi tér szimbolikus megjelölésének sajátosságait összevetettem a szomszédos országokban végzett hasonló kutatások eredményeivel.

[3] Binder, Harald: Making and Defending a Polish Town: „Lwów" (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook*. 2003. № 34. 57–83; Wendland, Anna Veronika: Post-Austrian Lemberg: War Commemoration, Interethnic Relations, and Urban Identity in L'viv, 1918–1939. Uo. 83–103; Середа, Остап: Масові урочистості та міський публічний простір. In: *Історія Львова у трьох томах*... Т. 2. 301–317; Середа, Остап: Щоденне життя. Uo. 318–333; Голик, Роман: *Львів. Місто і міф*. Львів, Піраміда, 2005.

Bár a kollektív és a történelmi emlékezet koncepciója már a második világháború előtt is foglalkoztatta a szociológusokat, az individuális és a kollektív emlékezet kérdése és azok hatása az identitások alakulására az utóbbi évtizedben került igazán a figyelem középpontjába. Egyes kutatók szerint ezen a területen valóságos „robbanás" következett be,[4] amely a „memory turn" korszakot nyitotta meg a társadalomtudományokban.[5] Pierre Nora szerint végbement a kisebbségi emlékezetek dekolonizációja és a történelem „demokratizálása". Az emlékezet ideológiai dekolonizációja a totalitárius rezsimek eltűnésével virágzott fel, és kedvező feltételeket kínál a felszabadult népeknek ahhoz, hogy ismét felfedezzék saját hosszú távú, hagyományos emlékezetüket, amelyet ezek a rezsimek kisajátítottak, elpusztítottak vagy meghamisítottak.[6] Ukrajna azon társadalmakhoz tartozik, amely az emlékezet ideológiai dekolonizációjára adhat példát. Az ukrán társadalom demokratizálása 1991 után lehetővé tette a történelem nyilvános megvitatását, felerősítette a diskurzusokat a problémás múltról és az előző rezsim által alkalmazott emlékezetpolitikáról.

Pierre Nora kiemeli az emlékezet dekolonizációjának egy másik típusát is, az ún. belső dekolonizációt, amely a szexuális, társadalmi, vallási, vidéki kisebbségeket érinti.[7] Ukrajnában ezzel kapcsolatban megfigyelhető, hogy a múltra vonatkozó hivatalos diskurzus szemben áll a marginális helyzetben levő csoportok beszédmódjával, melyet a hivatalos történelmi metanarratíva ignorál. E marginalizált csoportok képviselői nem tudnak az emlékezetpolitika közelébe kerülni. Vagy teljesen, vagy nagyrészt ki vannak zárva a döntéshozatalból (például arra vonatkozóan, hogy Lemberg fennállásának 750. évfordulója tiszteletére mely emlékműveket vagy épületeket kell restaurálni, kinek a kulturális örökségét kell megjeleníteni a múzeumi tárlatokon stb.). Ezért a városi tér szimbolikus megjelölésének és politikai emlékezetének alakulását nem lehet olyan egységes folyamatnak tekinteni, amely egyformán érinti a város összes lakosát és reprezentálja elképzelésüket a múltról. Pierre Nora megálla-

[4] Huyssen, Andreas: *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia.* New York, Routledge, 1995.

[5] Radstone, Susannah: *Memory and Methodology.* New York, Berg, 2000.

[6] Нора, Пьер: Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный Запас.* 2005. № 2–3. 40–41 www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434 Magyarul: Pierre Nora: Emlékezetdömping. Az emlékezés hasznáról és káráról. (Fordította: Mihancsik Zsófia.) *Magyar Lettre Internationale* http://www.eurozine.com/articles/article_2007-10-08-nora-hu.html (A szerk.)

[7] Uo.

pításai az emlékezet dekolonizálásának ideológiai és belső típusairól egyszerre vannak jelen Lemberg szimbolikus terében, ami bonyolítja a vizsgálatot.

A városi emlékezetpolitika kutatásának fontos területe a múltról folyó és az emlékezeti helyekben megnyilvánuló diskurzusok szimbolikus struktúrájának tanulmányozása. A múlt különböző modelljei – a hivatalos történelmi diskurzus, amelyet a hatalmon levő elit alakított ki, valamint a más aktorok által teremtett alternatívák – a városi térben az utcák nevében, az emlékművekben, az emléktáblákban, a múzeumokban, levéltárakban stb. jelennek meg. Ezek közül az emlékművekkel, az emléktáblákkal és az utcanevekkel foglalkozom, mivel ezek a városi tér legfontosabb jelölői. Mindhárom jelölő egymást erősíti. Egyes utcák történelmi személyiségek neveit viselik, akiknek tiszteletére emlékművet állítottak. Analóg módon, az emléktábla egyik legfontosabb funkciója megmagyarázni a város lakóinak és a turistáknak, ki volt az a személy, akiről az utcát elnevezték. Az emlékművek, emléktáblák és utcanevek az emlékezetpolitikai térben kifejezett tárgyi megnyilvánulásai. Jelentések rendszerét artikulálják, ez által legitimálva a történelmi múlt valamely modelljét.

I. A város mint szociális közeg: a tér megjelölése és a város „identitásának" tervezése

Emlékművek

Emlékműveket általában olyan helyeken állítanak, melyek a nagyközönség számára könnyen hozzáférhetők. A város szimbolikus terében nekik tulajdonított szerepet töltenek be. Ugyanakkor az emlékművek nem csak arra szolgálnak, hogy bizonyos történelmi eseményekre vagy személyiségekre emlékeztessenek, hanem arra is, hogy felidézzék azokat az okokat/motívumokat, kik és miért állították fel ezeket az emlékműveket. Az emlékművek talapzatán a virágok elhelyezésének ceremóniája vagy egyéb kommemorációs rituálék arra hivatottak, hogy megerősítsék az általuk reprezentált hősies múltat, és hogy metaforikusan hangsúlyozzák az adott közösség által hordozott történelmi múltat. Feladatuk a csoport kollektív emlékezetének folyamatos újratermelése. Ily módon a városi tér alá van rendelve a domináns csoport emlékezetpolitikájának, amely csoport igyekszik ellenőrzése alá vonni a teret a történelmi múlt szimbolikus reprezentációjának unifikálásával és az egyéb „emlékezetek" és szimbólumok kizárásával vagy marginalizálásával. Ugyanakkor a marginalizált csoportok, ha nekik nincs megengedve,

hogy a városi térben nyíltan megjelenítsék magukat, az ellenállás különböző stratégiáihoz folyamodnak (a passzív elutasítástól és átlényegítéstől az aktív vandalizmusig), hogy ezzel jutassák „kifejezésre" múltszemléletüket. Ma a világban egyre erősebb és gyorsabb az emlékezet belső dekolonizációjának folyamata, a kisebbségek egyre láthatóbbakká válnak a város kommemorációs terében (ez alól nem kivétel Lemberg sem).

Az emlékezetpolitika és a kommemorációs stratégiák nemcsak az új emlékművek felállítására vonatkoznak, hanem a régebbiek lebontására vagy az elmúlt rezsimre emlékeztető és az új történelmi metanarratívával ellentétes jelentések (meg)változtatására is. Ennek a folyamatnak nem csak az aktív felejtés, hanem a visszaemlékezés is velejárója.

a) A szovjet időszak (1939–1941/44–1991)

A Lengyel Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság közti erőszakos lakosságcsere után az új politikai rezsim egyik legfontosabb feladata az volt, hogy Lembergben megsemmisítsen mindent, ami a lengyel jelenlétre emlékeztetett és szimbolikusan (át)értelmezze a városi teret. Miután Lemberget a Szovjetunióhoz csatolták, a legfontosabb lengyel emlékműveket megsemmisítették vagy átadták Lengyelországnak (például Aleksandr Fredro emlékműve Wrocławba, III. Sobieski János szobra pedig Gdańskba került). Csak azok az emlékművek maradtak meg, amelyeket „forradalmárok" emlékműveként lehetett integrálni Lemberg történelmének szovjet változatába – Adam Mickiewicz, Jan Kiliński, Janusz Głowacki, Józef Kapuściński és Teofil Wiśniowski. Minden egyéb olyan elemet, amely szimbolikusan a lengyel nemzeti múlthoz kapcsolódott, „eltöröltek". Különösen nagy erőfeszítést tettek annak érdekében, hogy „kitöröljék" a városi térből az összes lengyel és ukrán katonai temetőt és az elesett katonák emlékműveit. Ugyanez történt az első világháború eseményeit reprezentáló „emlékezethelyekkel" („sasfiókák temetője", az Ukrán Szics Lövészek temetője stb.), melyeket más nemzetek szakrális tapasztalatának vagy kollektív emlékezetének artikulálására lehetett volna felhasználni, ami által elkülönültek volna a történelmi múlt szovjet modelljétől. A megsemmisített emlékművek és emlékhelyek helyébe új szovjet katonai temetőket és emlékműveket állítottak.

Az emlékműveknek a szovjet hatalom szimbolikus legitimációjában betöltött kiemelt szerepét bizonyítja az is, hogy Lemberg első szovjet időszakában (1939 szeptemberétől 1941 júniusáig) a szovjet adminisztrációnak volt ideje felállítani az első emlékművét. Az emlékművet a Sztálini Alkotmány tiszteletére állították és a város központjába került mint a szimbolikus térfog-

lalás jelképe. Az emlékművet olcsó anyagokból készítették, a II. világháború idején megsemmisült. A következő szovjet időszakban (1944–1991) a város központjába Lenin-szobrot állítottak (1952-ben), amely körül a legtöbb kommemorációs rituálé zajlott (a pionírok tagfelvétele, virágok elhelyezése a talapzatnál a különféle ünnepeken, többek között az iskolások által a tanévnyitó alkalmával stb.), s ahonnan elindulva mutatták be a turistáknak a várost.[8]

1944 és 1991 között 24 új emlékművet állítottak fel. Ezek nagy részét (kilencet) szovjet személyiségeknek (mint V. I. Lenin, Nyikolaj Kuznyecov) vagy olyan történelmi eseményeknek szenteltek, melyek fontosak voltak a város szovjet jellegének legitimálása szempontjából (Nyugat-Ukrajna és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság 1939-es újraegyesülésének emlékműve, a tanácshatalomért harcolók emlékműve, a két világháborúban elesett katonák temetője és emlékműve – a Dicsőség Halma, a II. világháborúban elesett katonák temetője és emlékműve, a felszabadító harckocsizók emlékműve, a szovjet katonai erők harci dicsőségének emlékműve, a II. világháborúban elesett tanárok és diákok emlékműve). Ahogy a Szovjetunióban általában, Lembergben is szisztematikusan ápolták a Nagy Honvédő Háború kultuszát.[9]

Az emlékművek egy másik csoportját alkotják azok, melyeket a szovjet rezsimet támogató szovjet ukrán íróknak és művészeknek (Jaroszlav Halan, Olekszandr Havriljuk, Sztepan Olekszjuk /Tudor/), valamint a szovjet diskurzusban előszeretettel emlegetett szakmák képviselőinek (űrhajós, földrajzi felfedező, orvos) állítottak.

Az utolsó csoportot képezik azok az emlékművek, melyek olyan ukrán történelmi személyiségeknek és eseményeknek állítottak, akiket és amelyeket integráltak a szovjet történelmi metanarratívába (Iván Franko, Makszim Krivonyisz, Iván Pidkova, Vaszil Sztefanik, a kozákok), vagy olyan orosz történelmi személyiségeknek, akik a város múltjában az ukrán–orosz együttműködést reprezentálták (Iván Fjodorov). Annak ellenére, hogy a szovjet identitás propagandájának egyik legfontosabb eleme az internacionalizmus volt, egyes hagyományos városi kisebbségek (mint például az örmények vagy a zsidók) gyakorlatilag láthatatlanok maradtak a város szovjet szimbolikus terében.

---

[8] Стефанидин, Роман: *Львов: три дня знакомства с городом. Путеводитель.* Львов, Каменяр, 1984.

[9] Vö: Wanner, Catherine: *Burden of Dreams. History and Identity in post-Soviet Ukraine.* Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 1998; Mosse, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars.* New York-Oxford, Oxford University Press, 1990.

b) A mai ukrajnai helyzet

Az emlékezetnek a szovjet múlttól való ideológiai dekolonizációjának folyamata együtt járt a legszembetűnőbb szimbolikus helyek lerombolásával vagy azok új jelentéssel való felruházásával. Ukrajna függetlenségének kinyilvánítása után számos városban a szovjet emlékművek kiválogatott részét lebontották. Lemberg lett a Szovjetunió első városa, ahol lebontották Lenin emlékművét. Ezenkívül később még hét emlékművet távolítottak el. Köztük a szovjet személyiségek (mint Nyikolaj Kuznyecov) szobrait, valamint azokat az emlékműveket, amelyek fontos szovjet történelmi eseményekre utaltak (az 1939-es újraegyesülés emlékművét vagy a tanácshatalomért harcolók emlékművét). Csak a II. világháborúhoz kötődő temetők és emlékművek képeztek kivételt. Ezt a hozzáállást részben lehet megmagyarázni az ukrán kormány befolyásával. Az emlékművek jelzik azt a törekvést a város emlékezetpolitikájában, hogy különbséget tegyenek a lokális és a nemzeti aktorok között. Össznemzeti szinten a hivatalos hatalom igyekezett a régi szovjet ünnepeket (a győzelem napja mint központi ünnepség) új ukrán ünnepekké transzformálni, s így elejét venni a feszültségnek a szovjet történelmi identitás és az új ukrán lojalitás között.[10] A „nagy Honvédő Háború" hőseinek kultusza, amit szisztematikusan építettek a Szovjetunió időszakában, Leonyid Kucsma elnöksége idején (1994–2004) az ukrán hivatalos diskurzus és kommemorációs gyakorlat fontos elemévé válik. Mindeközben Kucsma körültekintően igyekezett elkerülni azoknak a konfliktusoknak az említését, melyek a II. világháborúban megosztották az ukránokat. Hangsúlyozva a Szovjet Hadseregben harcoló ukránok hősi tetteit, kollektív amnéziát igyekezett előidézni a nyugat-ukrajnai illegális mozgalommal kapcsolatban. Ennek következményeként a hivatalos történelmi diskurzus befolyással volt a kommemoráció helyi gyakorlataira. Minden II. világháborús helyi szovjet temető és emlékmű változatlan állapotban maradt a helyén, noha gyakran érték azokat vandál támadások. Ugyanakkor új emlékműveket állítottak, amelyek az Ukrán Nacionalisták Egyesület és az Ukrán Felkelő Hadsereg tagjait heroizálták, akik Nyugat-Ukrajna lakossága számára a kollektív emlékezet és az ukrán nemzeti múlt regionális modelljének fontos részei.

[10] Ezt a következtetést lehet levonni Leonyid Kucsma elnök hivatalos beszédeiből, melyek a mindenkori államfő hivatalos honlapján érhetők el: www.president.gov.ua

Az emlékművek egy következő csoportja, melyeket megsemmisítettek (Jaroszlav Halan, Olekszandr Havriljuk) vagy teljes feledésbe merültek (Sztepan Tudor), a szovjet rezsimet támogató szovjet ukrán íróké.[11]

Figyelembe kell azt is venni, hogy a lerombolt emlékművek többsége pátoszos szovjet stílusban készült. Kultuszhelyek voltak, a „nyilvános távolság" sűrű ködébe burkolva. Ezért az emlékművek puszta megsemmisítése nem volt elegendő a városi tér eredményes átértelmezéséhez. Az egykori emlékművek helyén nagy üres terek maradnak, melyeket Zygmunt Bauman nyomán „személytelen térnek" nevezhetünk.[12] Az új városirányításnak nincs elég pénze, hogy újból beépítse ezeket az üres tereket. Néhány esetben annyi történt, hogy táblát helyeztek el, mely tájékoztatta a közvéleményt, hogy a jövőben az adott helyen emlékművet fognak felállítani.

A többi 16 emlékművet (67%), melyeket a szovjet időszakban emeltek, az új ukrán hatalom gyakorlatilag érintetlenül hagyott a helyén (*1. táblázat*). Közülük a legtöbb (6) ukrán történelmi személyiségek/események emlékét őrzi, 4 emlékmű pedig különböző szakmák képviselőit ábrázolja. Ezeket az emlékműveket új tartalommal integrálták az új történelmi diskurzusba, s így tulajdonképpen hibridizálódott a jelentésük.

1. táblázat. Szovjet emlékművek, melyek 1991 után megmaradtak Lembergben

Reprezentált történelmi időszak	Megjelenített személyiségek				Összesen
	Politikusok	Írók, művészek	Tudósok	Katonák és civilek	
15–16. sz.	–	1	–	–	1
17–18. sz.	3	–	–	–	3
19. sz.	–	1	–	–	1
19. sz. – 20. sz. első fele	–	3	–	–	3
II. világháború	–	–	2	4	6
20. sz. második fele	–	–	2	–	2
Összesen	3	5	4	4	16

[11] Грабовецький, Володимир: *Напис на камені*. Львів, Каменяр, 1976; Стефанидин, Роман.: *Львов: три дня знакомства с городом. Путеводитель*. Львов, Каменяр, 1984.

[12] Бауман, Зигмунт: *Текучая современность*. Москва, Питер, 2008. 112.

2. táblázat. „Lemberg mely emlékművei nem illenek a városképbe?", 2007, %

Emlékművek	n	%
Nem válaszolt	637	79,6
Lengyel személyiségek/események	*17*	*2,1*
Adam Mickiewicz	12	1,5
Emlékmű a Licsakovi temetőben	3	0,4
Jan Kiliński	1	0,1
Lengyelek	1	0,1
Szovjet személyiségek/események	*54*	*6,8*
Dicsőség-emlékmű a szovjet felszabadítóknak	32	4,0
Dicsőség Halma	11	1,4
Szovjet emlékművek	6	0,8
V. I. Lenin	4	0,5
Tankok	1	0,1
Ukrán személyiségek/események	*71*	*8,8*
Sztepan Bandera	15	1,9
Tarasz Sevcsenko	15	1,9
Iván Franko	9	1,1
Danilo Halickij	9	1,1
Vjacseszlav Csornovil	8	1,0
Iván Pidkova	3	0,4
Repressziók áldozatai	2	0,2
Sztepan Tudor	2	0,3
Nyikifor	2	0,3
Iván Trus	1	0,1
Mihajlo Hrusevszkij	1	0,1
Markijan Saskevics	1	0,1
Dmitrij Vitovszkij (a szökőkútnál)	1	0,1
Proszvita Társaság	1	0,1
Bohdan Hmelnickij emléktáblája	1	0,1
Egyéb	*21*	*2,6*
Ukrsotsbank	8	1,0
Sárkányölő György	3	0,4
Iván Fjodorov	3	0,4

(Folytatás az előző oldalról.)

Emlékművek	n	%
Hašek (valószínűleg Švejkről van szó)	2	0,3
Istenanya Mickiewicz mellett	1	0,1
Új emlékművek	1	0,1
Külföldiek	1	0,1
Más kultúrák képviselői	1	0,1
Nem történelmi személyiségek	1	0,1
Összesen	800	100,0

1991 után egyetlen olyan lengyel emlékművet sem romboltak le, melyeket a szovjet időszakban is érintetlenül hagytak, sőt, egyeseket restauráltak, környezetüket rendezték (például Adam Mickiewicz emlékműve esetében). A független Ukrajna kommemorációs gyakorlatának fontos része az is, hogy helyreállították a szovjet időszak előtti lengyel és ukrán temetőket, valamint részben a zsidó temetőt.[13] A városi tér szimbolikus megjelölésének legszembetűnőbb gyakorlata 38 új emlékmű felállítása volt 16 év alatt. Az új emlékművek többsége (24) ukrán történelmi személyiségekre vagy eseményekre emlékeztet, három zsidó emlékmű, egy cseh politikusnak, Tomáš Garrigue Masaryknak állít emléket, egy pedig Alekszandr Puskin orosz költőnek. A városi tér szimbolikus kódolásának tehát részét képezik más nemzetek képviselői is. Azonban ez nemcsak a városirányítás emlékezetpolitikájának köszönhető. A Puskin-szobor felállítása például az Oroszország Társaság elnevezésű marginális csoport ellenzéki emlékezetének tanúbizonysága. A szobrot a társaság saját erőből állította, és az többször ki lett téve ukrán radikálisok vandál támadásának. Ezek a folyamatok (Pierre Nora megfogalmazásával élve) az emlékezet belső dekolonizációjának részei. Megjelenésük összefüggésben áll a különböző nemzeti-kulturális egyesületek és nem az államigazgatáshoz tartozó szervezetek közös fellépésével, fennmaradásuk a mindenkori uralkodó ukrán történelmi diskurzus hordozóinak mérlegelésén múlik. A *2. táblázat* azt mutatja, hogyan oszlott meg a város lakosságának a „Lemberg mely emlékművei nem illenek a városképbe?" kérdésre adott válaszai.[14]

[13] A zsidó temetőt a nácik tették a földdel egyenlővé, a helyén ma piac áll, s ez nehezíti meg a teljes helyreállítást.

[14] A kérdést a 2007 decemberében végzett közvélemény-kutatás keretében tették fel, melyet a lembergi polgármesteri hivatal rendelt meg. Összesen 800 embert kérdeztek meg. A mintavételi hibahatár 5%.

Amint látható, a megkérdezettek 8,8%-a ukrán személyiségeknek vagy eseményeknek (például Sztepan Bandera, Tarasz Sevcsenko, Iván Franko, Danilo Halickij) állított emlékműveket nevezett meg; 6,8% szovjet emlékműveket (Dicsőség-emlékmű, dicsőség halma, sőt a már nem létező Lenin szobrot); 2,1% pedig lengyel emlékműveket (Adam Mickiewicz, licsakovi temető). Noha számszerűen több az ukrán emlékmű, az indoklásból az derült ki, hogy a megkérdezetteknek nem a személyek vagy az események ellen volt kifogásuk, hanem az alkotás művészi értékét vonták kétségbe: „csúnya", „ízléstelen", „nem illik az épített környezetbe", „stílustalan" stb. A kifogásolt lengyel emlékművekkel kapcsolatban az indokok azonban kifejezetten nemzeti színezetűek: „azért, mert idegen lengyel költő", „azért, mert lengyel", „lengyel felkelők emlékművének nincs helye Lembergben". A szovjet emlékművek azért nem tetszenek a város lakóinak, mert másfajta történelmi diskurzust reprezentálnak: „nekünk ott van az Ukrán Nacionalisták Egyesülete és az Ukrán Felkelő Hadsereg", „a megszállás és a totalitarizmust szimbolizálják", „a hódítókra asszociálnak", „eszmeileg elavultak", „omladoznak".

A városban a közelmúltban emelt új emlékművek között nagy csoportot alkotnak azok, amelyek a II. világháború traumatikus eseményeire emlékeztetnek, valamint a szovjet és a náci rezsimre (a holokauszt, a nagy éhínség, a gulágok, a szovjet belbiztonsági szervek és a Gestapo áldozatai). Ugyanakkor ezek közül csak néhány állít emléket nem ukrán nemzetiségi csoportoknak is (mint például a zamarsztinovi börtön emlékműve). Ezeknek az emlékműveknek a zöme általában az áldozatokra utal, anélkül, hogy különbséget tenne az egyes nemzetiségek között.

Az emlékezetpolitika belső dekolonizálásának leírt folyamatai nemcsak a lembergi közösséget jellemző sajátosságok. A lengyel társadalomban is zajlanak párhuzamos folyamatok, melyeket Slawomir Kapralsky így írt le: „a halál heroizálására való fókuszálás, tudatosan vagy sem, egyenlővé teszi a zsidók és a lengyelek helyzetét: az utóbbiaknak szintén vannak hősies harcosaik. A zsidók sajátos sorsa, a holokauszt, nem jelenik meg a lengyel térben. A szociológiai vizsgálatok tanulsága szerint ez a tény szolgál lehetséges magyarázatul arra, hogy a mai lengyel társadalom jelentős része hisz abban, hogy a lengyelek és a zsidók szenvedései a II. világháború alatt hasonlóak és összehasonlíthatók". [15]

[15] Kapralsky, Slawomir: Battlefields of memory: landscape and identity in Polish–Jewish relations. *History and Memory.* Vol.13. 2001. № 2. 35–58.

A *3. táblázat* azt mutatja be, hogy az egyes foglalkozások és történelmi korszakok szerint hogyan oszlanak meg az 1991 után Lembergben emelt emlékművek.

3. táblázat. 1991 után Lembergben emelt új emlékművek

Reprezentált történelmi időszak	Megjelenített személyiségek					Összesen
	Politikusok	Költők, művészek	Tudósok	Egyházi személyek	Katonák és civilek	
13–14. sz.	1	–	–	–	–	1
15–16. sz.	–	1	–	–	–	1
17–18. sz.	1	–	–	–	–	1
19. sz.		3	–	–	–	3
20. sz. első fele	4	9	2	–	–	15
II. világháború és represszió	2	–	1	–	4 5	12
20. sz. második fele	–	–	–	–	1	1
Jelen idő	1	–	–	1	1	3
Régmúlt idők	–	–	–	1	–	1
Összesen	9	13	3	2	11	38

A *3. táblázat* azt mutatja, hogy az új emlékművek elsősorban a 19. század és a 20. század első felének történelmét reprezentálják (azaz a szovjet időszakot megelőző időket, amikor Lemberg a Habsburg Monarchiához vagy Lengyelországhoz tartozott). Ezek azok az időszakok, melyeket mind a lembergi értelmiség,[16] mind a médiában zajló diskurzus[17] idealizál és „aranykornak" tekint. Mennyiségi tekintetben a II. világháború van a második helyen. Ugyanakkor, ha megnézzük, hogy a szóban forgó emlékműveket milyen sorrendben állították fel, az derül ki, hogy a lembergiek kommemorációs gyakorlata fokozatosan eltávolodott a II. világháború és a szovjet rezsim traumatikus eseményeitől és saját régiójuknak a szovjet időszakot megelőző időből való tudományos és kulturális sikerei felé fordult. Egyre kevesebb az olyan

[16] Zayarnyuk, Andriy: L'viv über alles, an Eden for intellectuals. In: Susan Ingram – Markus Reisenleitner – Cornelia Szabó-Knotik (eds.): *Floodgates: technologies, cultural (ex)change, and the persistence of place.* Frankfurt am Main, New York, Peter Lang, 2006. 149–184.

[17] Sereda, Viktoria: Regional Historical Identities in Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk. *Наукові Записки. Національний університет "Києво-Могилянська Академія". Соціологічні науки.* 2002. № 20. 26–34.

emlékmű, amely a sztálini és a hitleri rezsimek áldozatai előtt tiszteleg, és növekszik azoknak a száma, amelyek lokális kulturális és egyházi tekintélyek vagy intézmények emlékét őrzik. Ez a tendencia azt mutatja, hogy bár igen lassan, de a hősies-nemzeti múlt artikulálására való fókuszálásról a hangsúly fokozatosan áttevődik a város történelmének multikulturális aspektusaira.

Emléktáblák

A városi tér szimbolikus kódolásának és a múltra vonatkozó modellek tervezésének következő fontos elemei az emléktáblák. Tisztában kell lenni azzal, hogy az emléktáblák a múltszemlélet artikulálásának kiváló eszközei, hiszen viszonylag olcsók és könnyen kivitelezhetők. Ráadásul az emlékművektől eltérően az emléktáblák miatt nincs szükség külön térrendezésre vagy a városkép megváltoztatására. Ez a viszonylagos egyszerűség az egyik magyarázata annak, hogy mind a szovjet, mind az ukrán időszakban előszeretettel avattak emléktáblákat.

a) A szovjet időszak (1939–1941/44–1991)

A szovjet időszakban gyakorlatilag minden olyan lengyel és ukrán emléktáblát leszedtek, melyek a háború előtti időszakban kerültek a helyükre. A szovjet időszakban 80 új emléktáblát avattak: 21-et szovjet személyiségeknek (akiknek nemzetiségét a szovjet ideológia értelmében szinte soha nem tüntették fel), 47-et a szovjet történelem eseményeinek (85%). Arányosan kevés emléktáblán örökítettek meg ukrán történelmi személyiségeket, akiket a város szovjet fennhatóságának alátámasztására és legitimálásra használtak fel, így avattak 9 emléktáblát szovjet ukrán művészeknek (11%). Az emléktáblák esetében ugyanazt a tendenciát figyelhetjük meg, mint az emlékműveknél – Lemberg etnikai csoportjai, melyek egykor összességükben a lakosság többségét alkották (lengyelek, zsidók, örmények), a szovjet időszakban gyakorlatilag láthatatlanok maradtak a város szimbolikus terében. Példaként említhetjük azt a két emléktáblát, melyeket a két világháború közötti Lengyelország munkásvezérének (Władysław Kozak) állítottak. Nemzeti hovatartozását azonban egyik esetben sem tüntették fel. Egyetlen olyan történelmi személyiség volt, akinek nemzeti hovatartozását nyíltan hirdették, mégpedig Iván Fjodor orosz nyomdász, aki Oroszországban és Ukrajnában elsőként nyomtatott cirill betűs könyveket. Ő volt az a történelmi személyiség, aki által legitimálták az ukrán és az orosz nép örökbarátságának tézisét.,

b) A mai ukrajnai helyzet

1991 után a lembergi városi tér emléktáblákkal való szimbolikus kodifikálása ugyanazt a stratégiát követte, mint amit az emlékművek esetében alkalmaztak. A szovjet időszakból származó emléktáblák egy részét leszedték, másokat meghagytak. 1991 után összesen 50 szovjet emléktáblát (62,5%) hagytak meg. Ezeknek az emléktábláknak a többsége szovjet ukrán történelmi személyiségekre vagy művészekre (35 emléktábla, 70%), hat szovjet oroszokra, egy szovjet beloruszokra, illetve kettő a lengyel forradalmárra (Władysław Kozak) emlékeztetett.

1991 és 2004 között Lembergben 69 új emléktáblát avattak (körülbelül ugyanannyit, mint a szovjet időszak 47 éve alatt). Ez a nagy szám jelzi a lembergi városi tér kommemorációs gyakorlatának méreteit. Az újonnan állított emléktáblák közül 55 (80%) ukrán, három (4%) lengyel, három (4%) zsidó, egy (1,5%) orosz, egy (1,5%) német, egy (1,5%) magyar[18] vonatkozású; négy (6%) a II. világháború és a náci vagy a szovjet terror áldozataira emlékeztet, a többi egyéb eseményeknek állít emléket (például az az emléktábla, amely annak állít emléket, hogy Lemberg óvárosa az UNESCO Világörökség része lett). Bár igen halványan, de mégis látszik a törekvés, hogy Lemberg szimbolikus terében megjelenjenek más nemzetiségek történelmi múltjának elemei, emlékhelyei.

A szovjet időszakban állított és a helyükön maradt emléktáblák a szovjet időszak előtti múltra emlékeztetnek. A *4. táblázat* azt mutatja, hogy azon szovjet emléktábláknak a többsége, melyek „túlélték" az államfordulatot, művészeknek és tudósoknak állítanak emléket (38 emléktábla, 76%), azaz ideológiailag kevésbé terhelt személyiségeknek. Ezeknek a személyiségeknek a zöme (40 emléktábla, 80%) a szovjet időszakot megelőző korokat reprezentálja.

Lemberg multikulturális múltja újjáélesztése folyamatának részeként nemrégiben kilenc emléktáblát újítottak fel az 1939 előtti időkből, melyek öt lengyel és három ukrán személyiség emlékét őrzik, egy emléktábla pedig a gázlámpa feltalálásának helyét jelöli meg. Az 5. táblázat bemutatja, hogy a városi emlékezetpolitikájában az emléktáblák milyen folyamatokat jelölnek meg. Az alapvető tendencia hasonlatos az új emlékművek állításához – a legfőbb hangsúly a szovjet időszakot megelőző korok eseményein és történelmi személyiségein van; a másik nagy csoportot a II. világháború és a szovjet represszió áldozatainak emlékét őrző táblák képezik.

[18] Bolyai János matematikusé az egyetem falán.

4. táblázat. Szovjet emléktáblák, melyek 1991 után megmaradtak Lembergben

Reprezentált történelmi időszak	Megjelenített személyiségek			Összesen
	Politikusok	Költők és művészek	Tudósok	
15–16. sz.	–	5	–	5
17–18. sz.	2	–	–	2
19. sz.	1	2	–	3
20. sz. első fele	7 (5–1936)	20	3	30
20. sz. második fele	2	6	2	10
Összesen	12	33	5	50

5. táblázat. 1991 után Lembergben állított új emléktáblák

Reprezentált történelmi időszak	Megjelenített személyiségek					Összesen
	Politikusok	Költők, művészek, kulturális események	Tudósok	Egyházi személyek	Civilek	
17–18. sz.	1	–		1	–	2
19. sz.	1	6	1	–	–	8
20. század első fele	11	10	6	3	–	30
II. világháború és represszió k	9	–	–	–	4	13
20. sz. második fele	–	3	6	1	–	9
Jelen idő	1	3	–	3	–	7
Összesen	23	22	13	8	4	69

Utcanevek

A városi tér szimbolikus kódolásában és a mai társadalom mindennapjai során a múlt (át)értékelésében nagy szerepe van az utcák és közterek névadásának is. Sőt, az utcaneveknek nagyobb szerepe van az emlékezetpolitikában, mint az emlékműveknek és az emléktábláknak. Az utóbbiak ugyanis, ha nem artikulálják őket a kommemoráció rituáléival vagy valamilyen módon nem kötődnek a város társadalmi életéhez, akkor rövid idő alatt a városi tér „természetes" tartozékaivá válnak, a mellettük elhaladóknak egy idő után már

fel sem tünnek és „eltünnek" a képzelt városképből.[19] Csak az „idegenek" és a „turisták" veszik észre azokat. Ugyanakkor az utcanevek jobban integrálódnak a városi lakosok mindennapi tapasztalataiba, folyamatosan használják az utcaneveket, amikor nyomtatványokat töltenek ki, taxival utaznak, elmagyarázzák, hogyan lehet eljutni egy adott helyre stb.

a) A szovjet időszak (1939–1941/44–1991)

A szovjet időszak és a mai ukrajnai utcanévadási gyakorlatok összehasonlításából következtetni tudunk a múlt reartikulációja lokális és regionális vonásaira, valamint a két korszaknak a városban valaha élő nemzetiségeire vonatkozó politikájára. Az 1871–1997 közötti lembergi utcanévváltozásokat Jaroszlav Hricak és Viktor Susak elemezte minden részletre kiterjedően.[20] Az alábbiakban összevetem megállapításaikat a saját elemzéseimmel a műemlékekről és az emléktáblákról.

Az első szovjet időszakban (1939–1941) a városi tér szimbolikus átkódolásának folyamata nem volt olyan intenzív, mint a második időszakban (1944–1991). 1939 és 1941 között mindössze 39 utca nevét változtatták meg. Összehasonlításképpen, 1944 és 1969 között az utcanevek 85%-át megváltoztatták.[21]

Az utcanévváltozások ebben az időszakban megfeleltek annak a logikának, amit az emlékművek és az emléktéblák esetében követtek. A történelmi utcanevek zöme (1969-re 24%) a szovjet történelemre vonatkozott. Lemberg szovjet arculata még beszédesebb, ha számba vesszük a nem történelmi utcaneveket is: 13% a Szovjetunió vagy a kommunista Kelet- és Közép-Európa földrajzi neveire, 5% a város újkeletű ipari jellegére utalt.[22] A szovjet

[19] A város polgármesteri hivatala által megrendelt *Lembergi identitás* elnevezésü szociológiai felmérés során 2007 decemberében a megkérdezettek egy része arra a kérdésre, hogy „Lembergben mely nevezetes személy vagy esemény tiszteletére kellene emlékművet állítani?", olyan személyeket nevezett meg, akiknek már van emlékműve a városban (Adam Mickiewicz, Bohdan Hmelnickij, Vjacseszlav Csornovil, Iván Franko stb.).

[20] Hrytsak, Yaroslav – Susak, Viktor: Constructing a National City: A Case of Lviv. In: John J. Czaplicka (ed.): *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*. Baltimore-London, Woodrow Wilson Center Press, 2003. 140–164.

[21] Uo. 149.

[22] Uo.

időszakban végbement iparosítás Lemberg szovjet jellegének kulcsszimbólumává vált és a korabeli turistaútvonalak kötelező része volt.[23]

Azon történelmi személyiségek nemzeti hovatartozása, akikről utcát neveztek el, ugyanolyan módon részei az emlékezetpolitikának, mint az emlékművek és emléktáblák esetében. Soha nem fordult elő, hogy az ukrán történelmi személyiségekről elnevezett utcák lettek volna többségben. Bár demográfiai szempontból az ukránok Lemberg lakosságának domináns csoportját képezik, szimbolikusan kisebbségben voltak – 1969-re a lembergi utcák 20%-a volt csak ukránokról elnevezve. A II. világháború tragikus eseményei és a lengyel–ukrán lakosságcsere után az oroszok lettek a város második legnagyobb nemzetiségi csoportja. Lembergi utcákat ekkoriban neveztek el először orosz történelmi személyiségekről. Az utcanévadások funkciója az volt, hogy olyan szimbolikus városi teret alkossanak, amely az oroszok és ukránok közös történelmi gyökereit hangsúlyozta volna, és megteremti annak illúzióját, hogy a város mindig „az ukránoké volt, akik 1939-ben hat évszázados idegen megszállás után végre újraegyesültek testvéreikkel Szovjet-Ukrajnában".[24] E cél elérése érdekében az ukrán és az orosz történelmi személyiségeket körültekintően választották ki, hogy beleilleszkedjenek a szovjet metanarratívába. A történelmi múlt szovjet modellje szempontjából nem megfelelő személyiségekről, különösen a tősgyökeres lembergi nemzetiségek képviselőiről elnevezett utcák számát minimalizálták. Sajátos esetek a lengyel utcanevek. A szovjet rezsim igyekezett kitörölni a város szimbolikus teréből minden utalást az egykori lengyel jelenlétre és az utcák átnevezése által legitimálta saját szemléletét a város történelméről. Néhány lengyel utcanév maradt meg, így a Nikolausz Kopernikuszról, Adam Mickiewiczről, Tadeusz Kościuszkóról elnevezettek, s néhány új utca kapott lengyel nevet, például Stefan Banachról és Tadeusz Boy-Żeleńskiről. Mindezekre a személyiségekre úgy lehetett tekinteni, mint akik a szovjet történelmi panteonba tartoznak, melybe más kultúrák képviselői is bekerülhettek, amennyiben beleillettek a múlt szovjet sémájába.[25] Ezzel hangsúlyozták a szovjet rezsim internacionalista jellegét. Ugyanakkor nem hagytak meg egyetlen zsidó utcanevet sem. A szovjet időszakban tehát a lembergi utcanévadásban a lengyelek marginalizálásának és a zsidóság teljes kizárásának gyakorlatát folytatták, amit az emlékművek és az emléktáblák elemzése kapcsán is megfigyeltünk. A Slawomir Kapralsky által vizsgált

[23] Островський, Георгий.: *Львов*. Ленинград, Искусство, 1975; Стефанишин, Роман: *Львов: три дня знакомства с городом. Путеводитель*. Львов, Каменяр, 1984.

[24] Островський, Георгий.: *Львов*. Ленинград, Искусство, 1975. 5.

[25] Hrytsak, Yaroslav – Susak Viktor.: Constructing a National City... i. m. 150.

lengyel helyzettel összehasonlítva a Lemberg városában folytatott szovjet emlékezetpolitikát és a városi tér megjelölésének stratégiáját, arra a következtetésre jutunk, hogy mindkét országban a kommunista rezsim a lakosság soknemzetiségű összetételének ignorálására és a zsidóságnak a legkevésbé látható csoporttá változtatására törekedett.[26]

b) A mai ukrajnai helyzet

Ukrajna függetlenedése után Lemberg polgárait sokkal jobban bevonták az utcák átnevezésének folyamatába, mint tették ezt az emlékművek és emléktáblák esetében. Az utcanevekkel kapcsolatban a városi tanács történészekből és közéleti személyiségekből álló bizottságot állított fel. Egyes utcákat támogatói csoportok kérésére neveztek el (például a diákság kérte, hogy utcát nevezzenek el John Lennonról). Egyes átnevezések körül éles viták kerekedtek, helyi és külföldi aktorok egyaránt közbeszóltak. Így volt ez, amikor a Mihail Lermontov (neves orosz költő) utca Dzsohar Dudajev (csecsen vezető, akit az orosz–csecsen konfliktus során öltek meg), az Alekszandr Puskin (neves orosz költő) utca Chuprinka Tábornok (az Ukrán Felkelő Hadsereg lengyel parancsnoka), a Béke utca Sztepan Bandera nevét kapta meg. A lakosok, amikor nem értettek egyet az utcanévadással, akkor lefestették az új nevet tartalmazó utcanévtáblákat, felírták a falra a régi utcanevet, vagy horogkeresztet rajzoltak a falra vagy a táblára.

Le kell szögezni, hogy az utcák átnevezése sokkal nagyobb volumenű volt, mint az emlékművek és emléktáblák lebontása/felállítása. A szovjet időszak emlékműveinek és emléktábláinak kétharmada ma is a helyén van, a szovjet időszakban adott utcaneveknek több mint felét megváltoztatták. Jaroszlav Hricak és Viktor Susak kimutatták, hogy „az alapvető elgondolásba nem csak az tartozott bele, hogy a várost ukrán jellegűvé tegyék, hanem az is, hogy népszerűsítsék és bevigyék a köztudatba az ukrán történelmi emlékezetet. Előtérbe helyezték az ukrán történelmi személyiségeket, akiket teljesen elhallgattak a szovjet időszakban. Róluk nevezték el a központi utcákat és a nagyszámú lakossal bíró, nagy forgalmú utcákat. Arra is törekedtek, hogy a város egy adott kerületében az ukrán történelem egy adott fejezetének szereplői jelenjenek meg az utcák nevében. [...] A város központja valamennyi ukrán területnek a nemzeti felszabadításért vívott harcban való egyesülésének

[26] Kapralsky, Slawomir: Battlefields of memory... i. m. 37.

jelképévé változott (a városközpont egyik tere az ukrán nacionalizmus alapeszméjéről, az ún. megbonthatatlan egységről[27] kapta a nevét)".[28]

Az a logika, amely szerint kiválasztották azokat a történelmi személyiségeket, akikről utcát neveztek el, egyezik azzal a logikával, amellyel az emlékművek és emléktáblák által megörökített személyiségeket és eseményeket kiválasztották. A 19–20. századi ukrán történelmi személyiségek kerültek előtérbe, különösen a galíciai származásúak. Általában véve a lembergi emlékezetpolitika és szimbolikus térfoglalás a történelmi múlt többféle modelljének összehangolására tett kísérlet. Ezek a modellek: a lokális és regionális elemekkel felvértezett, a modern ukrán nemzetépítésben Lemberg és Galícia fontosságát hangsúlyozó ukrán, valamint a (poszt)szovjet és az európai.

A következő hasonlóság, ami párhuzamosan megfigyelhető az utcanévadásban és az új emlékművek és emléktáblák avatásában, a város multikulturális jellegének elismerése, ami azt jelenti, hogy részben újjáélesztették a régi lengyel és zsidó utcaneveket és újakat is elneveztek e két nemzet képviselőiről. Jaroszlav Hricak és Viktor Susak megállapítása szerint 1997-ben az utcák 20%-a volt elnevezve más népek történelmi személyiségeiről. A nem ukrán utcanevek között mind a mai napig a legtöbb az orosz, noha számuk 32%-kal csökkent a korábbihoz képest. Az orosz nevű utcák többsége a szovjet időszak előtti írók, tudósok és művészek nevét viseli (Alekszandr Herzen, Iván Turgenyev, Vlagyimir Korolenko és mások). Néhány régi (1939 előtti) utcanév visszaállításával nőtt a lengyel és a zsidó nevű utcák száma (lengyel – 1986-ban kilenc, 1997-ben 17; zsidó[29] – 1986-ban nem volt, 1997-ben öt).[30] Ha összehasonlítjuk az utcaneveket, az emlékműveket és az emléktáblákat, akkor azt látjuk, hogy a város multikulturális jellege a legjobban az utcanévadásban mutatkozik meg. Ezt magyarázhatjuk többek között azzal, hogy ebbe a folyamatba vonták be a leginkább a város lakosságát, így aktívabb volt a kisebbségek emlékezetének dekolonizálása; másodszor azzal, hogy az utcák átnevezése kisebb ráfordítással jár; harmadszor azzal, hogy sokkal több utca van, mint emlékmű és emléktábla, azaz jóval több történelmi személyiség/esemény megörökítésére nyílt lehetőség.

[27] „Соборность", "togetherness", "integrality".

[28] Hrytsak, Yaroslav – Susak Viktor: Constructing a National City... i. m. 153–154.

[29] Három visszakapta régi történelmi nevét (Régi zsidó, Diamond, Rappoport), kettőt pedig újonnan neveztek el (Maier Balaban, Solom Aleichem).

[30] Hrytsak, Yaroslav – Susak Viktor: Constructing a National City... i. m. 155–156.

II. A város képe az emberek tudatában

Az előzőekben a lembergi emlékezetpolitika és a múltról folyó szimbolikus diskurzusok változásainak folyamatát mutattam be. Elsősorban a szimbolikus térfoglalást követtem nyomon, amely azokban a kísérletekben nyilvánult meg, hogy (át)értelmezzék és (át)írják a várost mint társadalmi textust specifikus történelmi jellemek konstruálásával, valamint rájuk építve az utcanevek megváltoztatása, emlékművek és emléktáblák lebontása/állítása révén. Azok a történelmi diskurzusok, melyeket a hatalmon levő elitek erőltettek rá a városra és lakóira, internalizálódhatnak, vagy ösztönözhetik a különböző ellenállási stratégiákat és a történelmi emlékezet dekolonizálását a különböző társadalmi csoportok körében. A kisebbségek „láthatóságának" szintje és ellenállásának ereje a történelmi emlékezet domináns modelljeivel szemben nagy mértékben függ attól, hogy az adott társadalom mennyire demokratikus, nyílt és toleráns.

Ellenállási stratégiák a lembergi városi térben

A szovjet időszakban az alternatív emlékezet igen szűk térben tudott megnyilvánulni, gyakorlatilag visszaszorult a privát szférába (eltitkolt családi történetek és ünnepek, a régi utca/helynevek használata), féllegális vagy teljesen illegális területre (például szamizdatok). Ma Lemberg lakosainak sokkal több lehetősége van ellenzéki emlékezetük kifejezésre juttatására, több lehetőségük van nemtetszésük kifejezésére. Ugyanakkor a városi tér továbbra sem túlságosan toleráns a „másként gondolkodással" szemben, tovább sem nevezhetjük egyértelműen multikulturálisnak. Az ellenemlékezetek (Michel Foucault alkotta fogalom) szimbolikus reprezentációjának új és legelterjedtebb stratégiái: a saját egyházi és nemzeti ünnepek méltatása a közösségek által, „alternatív" turista-útvonalak vagy turista-kalauzok kidolgozása, új emlékhelyek létrehozása, vagy régiek (a szovjet idők előttiek) újjáélesztése (például Alekszandr Puskin emlékműve, a lembergi gettó áldozatainak emlékműve, a sasfiókák temetőjének rekonstruálása), alternatív helynévhasználat a hivatalossal szemben (ilyen például, amikor Tarasz Sevcsenko szobrát „békának", Danilo Halickij szobrát pedig „műlovarnak" nevezik). Ide sorolhatjuk a nem látogatott (ún. „holt") emlékműveket (például az elesett milicisták emlékműve). Mihail Jampolszki véleménye szerint „a valóságban az emlékművek ritkán válnak valódi kultusz és tisztelet

objektumaivá".[31] Egyéb, agresszívebb ellenállási stratégiák is felmerülhetnek, mint a tiltakozás, a graffiti, sőt, az aktív vandalizmus.

Internalizáció

A helyi és/vagy nemzeti elit által folytatott uralkodó diskurzus elemzésekor fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy azt mennyire támogatja vagy internalizálja Lemberg lakossága. Milyen mértékben jelennek meg az egyszerű emberek identitásában a város képe/képei, melyeket olyan jelképek alakítanak, mint az emlékművek, az emléktáblák vagy az utcanevek? Mely artikulált és reprezentált történelmi események vagy személyiségek váltak történelmi emlékezetük részévé? Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy milyen mértékben hatott Lemberg lakosainak kollektív emlékezetére először a történelmi múlt szovjet változatának oktrojálása, majd a városi tér elsősorban ukrán szempontú szimbolikus átértelmezésének folyamata. Ennek során két szociológiai vizsgálat eredményeire támaszkodom.[32] A kérdőívekben szerepelt két olyan tétel,[33] melyek lehetővé teszik annak megállapítását, kiket tartanak a lembergiek nemzeti „hősöknek" és „antihősöknek".

Azok a lembergiek, akik a nemzeti hősökkel kapcsolatban 2004-ben nyilatkoztak, pozitív hősökből egy 73 fős listát állítottak össze. Gyakorlatilag valamennyi megnevezett személy ukrán volt. Mindösszesen három orosz (Alekszandr Szuvorov, Iván Fjodorov, Borisz Jelcin) és három szovjet (Mihail Gorbacsov, Leonyid Brezsnyev, Nyikita Hruscsov) volt közöttük. Egyetlen lengyelt vagy zsidót sem neveztek meg. A 2007-es közvélemény-kutatás során több mint száz történelmi személyiséget neveztek meg, akiknek többsége ismét csak az emlékezet ukrán nemzeti modelljéhez tartozott. Az egyéb személyiségek között nyolc szovjet történelmi személyiség (elsősorban az SZSZKSZ és USZSZK pártvezetői: Jurij Andropov, Leonyid

31 Yampolsky, Mikhail: In the Shadow of Monuments: Notes on Iconoclasm and Time. In: Nancy Condee (ed.): *Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth-Century Russia.* Bloomington, Indianapolis, Indiana University Press, 1995. 92.

32 Lemberg – Doneck: csoportos identitások és a társadalmi lojalitások hierarchiájának szociológiai vizsgálata, 2004. Résztvevő intézetek: Lembergi Iván Franko Nemzeti Egyetem Történettudományi Intézete, University of Michigan. Kutatásvezető: Peter Malanchuk (USA), Jaroszlav Hricak és Natalia Csernis (UA). Közreműködött Viktor Susak és Viktória Szereda. 400 minta. – Lembergi identitás, 2007. Megrendelő: lembergi polgármesteri hivatal. Kutatásvezető: Viktória Szereda. 800 fős minta.

33 „Nevezzen meg három olyan történelmi személyiséget, akik a legpozitívabb szerepet töltötték be Ukrajna történelmében" és „Nevezzen meg három olyan történelmi személyiséget, akik a legnegatívabb szerepet töltötték be Ukrajna történelmében".

Brezsnyev, Mihail Gorbacsov, Mikola Szkripnik, Joszip Sztálin, Konsztantyin Csernyenko, Volodimir Scserbickij), két orosz hős (Iván Fjodorov és Pavel Szudoplatov), János Kázmér lengyel király, Ferenc József osztrák császár és II. János Pál pápa merült fel. Az idő múlásával megfigyelhető az emlékezet belső dekolonizálásának erősödése.

A 2004. és a 2007. évi közvélemény kutatások alapján valamivel rövidebb volt azoknak a névsora, akik a lembergiek szerint „negatív" szerepet játszottak Ukrajna történelmében (2004-ben 58 személy, 2007-ben 80 személy). Az „antihősök" között 2004-ben 33,7%, 2007-ben 46% volt a szovjet, 6,7% és 8% az orosz, 3,1% és 8% az egyéb nemzetiségű. Az utóbbi kategóriában mind a két közvélemény-kutatás során szerepelt három lengyel történelmi személyiség – Nagy Kázmér király, Jeremi Wiśniowiecki és József Piłsudski.

Ha összevetjük azoknak a történelmi személyiségeknek a névsorát, akiknek emlékműve vagy emléktáblája van Lembergben azoknak a hősöknek a névsorával, akiket a város lakói megneveztek, nyilvánvalóvá válik, hogy a konstruált történelmi múlt internalizálása meglehetősen alacsony. A történelmi személyiségeket reprezentáló emlékművek közül csak hetet (22%) említettek a megkérdezettek. Azon történelmi személyiségek között, akiknek van emlékműve Lembergben, de a közvélemény-kutatások során a megkérdezettek nem említették őket, olyan neves lengyel személyiségeket találunk, mint Janus Głowacki, Józef Kapuściński, Adam Mickiewicz, valamint az ukránok közül Makszim Krivonyisz, Iván Pidkova, Vaszil Sztefanik, Iván Trus és mások. Ebből az következik, hogy Lemberg lakosainak a történelmi múltról alkotott elképzeléseire nem csak a városi emlékezetpolitika van hatással, hanem egyéb tényezők is. Többek között arra a kérdésre, hogy honnan szerzik ismereteiket Ukrajna történelméről, a lembergiek első helyre tették a tömegtájékoztatási eszközöket és a történelmi témájú szépirodalmat.[34]

Vizsgálatunk során kiderült, hogy a lakosok még kevésbé ismerik azokat a történelmi személyiségeket, akiknek emléktáblája van Lembergben. Az emléktáblával megtisztelt 103 történelmi személyiség közül a lembergiek csak tíz nevet (9,7%) említettek. Azt állíthatjuk tehát, hogy a hatalmi elit erőfeszítései az emlékezetpolitika alakítására, valamint a lembergi városi tér szimbolikus átértelmezésének kísérletei befolyással vannak arra, milyen mértékben internalizálja a lakosság a tervszerűen kiválasztott történelmi személyiségeket. Ez a folyamat azonban igen sokrétű. Nem minden glóriával övezett személyiség került be a lembergiek történelmi emlékezetébe és vált identitásuk részévé, bizonyos esetekben pedig az ellenkezésükkel találkozott.

[34] Lembergi identitás, 2007.

Következtetések

Lemberg szimbolikus terében a II. világháború után végbement változások összehasonlító elemzése azt mutatta, hogy Lemberg ukrán város imidzsét a szovjet időszakban alakították ki. A szimbólumok nagy része, amelyek a mai ukrán város jellegét erősítik, a szovjet időszak terméke. A kommunista hatalom legitimációs stratégiájának része volt az ukrán nemzeti múlt feleleventése is. A Lembergben alkalmazott szovjet emlékezetpolitika szelektíven egyesítette az uralkodó szovjet és egyes ukrán történelmi szimbólumokat. Megteremtették a domináns szovjet és ukrán szimbólumok kiegyensúlyozott kombinációját, melynek lényege a város szovjet ukrán arculatának megteremtése volt.

A náci és a szovjet rezsim beavatkozása az emlékezetpolitikába (amit a helyi lakosság egy része is támogatott) valamennyi zsidó és a lengyel emlékhely, valamint az ukrán és örmény emlékhelyek egy részének megsemmisítéséhez vezetett. Ezzel alapjaiban megváltoztatták Lemberg kommemorációs terét, amely szinte teljesen elvesztette többnemzetiségű jellegét.

Litván és lengyel kutatók az utóbbi időben végeztek kutatásokat az emlékhelyek megújításáról, ami lehetővé teszi, hogy Lemberget összehasonlítsuk a szomszédos posztszocialista országokkal.[35] Az ukrán város és a közép-kelet-európai városok[36] összehasonlításából az derül ki, hogy Lembergben a szovjet időszakban a számbelileg domináns ukránok nem domináltak az emlékezetpolitikában. Történelmük bizonyos elemeit magába olvasztotta a szovjet történelmi metanarratíva, a többit lerombolták vagy elferdítették.

Közös vonás a vizsgált városokban, hogy a rendszerváltás után mindenütt megkísérelték „helyreállítani" a várostörténelmet a „szovjet/kommunista elferdítés" után (ezt nevezi Pierre Nora az emlékezet ideológiai dekolonizálásának) és nemzeti (litván, lengyel vagy ukrán) „színezetet adni" a városi térnek a régi emlékhelyek lerombolása vagy reartikulációja és új emlékhelyek megteremtése révén. Az ukrajnai helyzet annyiban más, hogy a társadalomban nincs konszenzus abban a tekintetben, mit lehet ukrán nemzeti múltnak tekinteni. A lembergi esettanulmányban figyelembe kell venni azokat az aktorokat is, akiket bevontak a városi tér átértelmezésének folyamatába, valamint az ukrán nemzeti múlt különböző változatait, melyeket megpróbálnak „ráhúzni" a városi térre. Az elemzésből kiderül, hogy bizonyos esetekben szembekerül egymással a történelmi múltnak a központi hatalom

[35] Kapralsky, Slawomir: Battlefields of memory...; Турбина, Елена.: Места памяти. монументы и "новая" демократия. *Топос*. 2000. № 3. 79–93.

[36] Vilnius, Łańcut, Rzeszów, Żołynia, Przeworsk.

(amelyik a városnak a költségvetési pénzt biztosítja) által felkínált ukrán modellje és helyhatalmi szervek, vagy éppen a lembergi lakosok véleménye. Emiatt Lemberget nem tekinthetjük olyan példának, amely reprezentálná az emlékezetpolitikában a nemzeti múlt összukrán modelljét.[37] Példaként hozhatjuk fel az ukrán kormány, a városi adminisztráció és a helyi polgárok képviselői közötti konfliktust a lengyel sasfiókák temetőjének helyreállításával kapcsolatban. Kutatásunkból az derült ki, hogy a lembergi városi térben az emlékezetpolitikának igen erős regionális és lokális sajátosságai vannak.

Ugyanakkor túlságosan leegyszerűsítő volna azt mondani, hogy Lembergben az emlékezetpolitika kizárólag a városi tanácstól függ, s egyetlen célja a város ukrán arculatának kialakítása (bizonyos regionális jegyekkel kiegészítve). Véleményünk szerint ez egy sokirányú folyamat, ahol a polgárok helyi egyesületei és a civil szervezetek, a helyi nemzetiségi-kulturális egyesületek és a társadalmi szervezetek, melyek különböző politikai, etnikai, felekezeti, életkori és gender csoportokat képviselnek, versengenek egymással és a városi tanáccsal azért a jogért, hogy befolyást gyakoroljanak (ha kizárólagosan nem is határozhatják meg) Lemberg emlékezetpolitikájára. Közöttük, valamint köztük és a városi tanács között erős ellentétek is felmerülhetnek abban a tekintetben, mit kell tisztelni, milyen formában és milyen szimbólumokat kell felhasználni a múlt reprezentálására (például Sztepan Bandera emlékművének felállítása vagy az alapítás 750. évfordulója kapcsán a város restaurálása körüli diskurzusok).

A lembergi emlékezetpolitika központi vonása a város ukrán arculatának artikulálása, emellett azonban megfigyelhető egy másik erős tendencia. Ennek lényege, hogy a várost szimbolikusan „beemeljék" az európai történelmi múltba (e tekintetben is analógia figyelhető meg a lengyel és a litván esetekkel). A Lemberg „európaiságáról" szóló diskurzust különböző szereplők artikulálják – a városi tanács, a helyi társadalmi szervezeteket képviselő csoportok, magánvállalkozások („európai" névadás és enteriőr az éttermek/kávézók esetében, Švejk vagy a muskétások figurájának a bejárathoz állítása stb.). A történelmi múlt „ukrán" és „európai" modellje körüli tervszerű történelmi diskurzusok és azok szimbolikus reprezentációi Lemberg városi terében bonyolult és ellentmondásos viszonyban állnak egymással. Egyrészt kiegészítik és erősítik egymást: az ukrán az által, hogy hangsúlyozza,

[37] A központi hatalom és a helyhatalmi szervek által Lemberg történelmi emlékezetével kapcsolatban felkínált variációk különbözőségeiről részletesen lásd. Середа, Вікторія: *Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні.* [Kézirat.] Київ, Інститут соціології НАНУ, 2006.

Lemberg mindig Európához tartozott („Európa gyöngyszeme",[38] „Kelet-Európa valódi gyémántja"[39]). Lemberget gyakran emlegetik úgy, mint Ukrajna legnagyobb európai városát, mind építészetét, mint lakosainak politikai orientációját tekintve.[40] Az európai modell pedig új „egzotikus" és egyedi turisztikai és üzleti útvonalak megtervezésével jár, melyben Lemberg az „egzotikus" Európa („Lemberg, az oroszlánok városa, valószínűleg a legszebb és a legeurópaibb ukrán város"[41]). Ugyanakkor ezek a diskurzusok lehetnek egymást kizárók is. Az ukrán történelmi diskurzus, kommemorációs gyakorlatával és szimbólumaival, egy modern nemzetépítő terv része, míg a mai európai a posztmodernista tradíció része, amely megkérdőjelezi a modern unifikáló és nemzetteremtő tervek létezését, beleértve az európai tervet is. Ez az új európai történelmi diskurzus a múltat fragmentáltnak és heterogénnek tekinti, amely soha nem zárul le, hanem állandóan mozgásban tartja az uralkodó és az „ellenzéki" emlékezet szembenállása (az utóbbi emlékezet hordozói azok a csoportok, amelyeket kizártak a kollektív kommemorációs gyakorlatból). Előrelátható, hogy míg Ukrajna az európai integráció útján fog haladni, a múltról zajló ukrán és az európai diskurzusok közötti súrlódások csak erősödni fognak.

Slawomir Kapralsky a mai lengyel társadalomban uralkodó helyzettel kapcsolatban megjegyezte, hogy „a szimbolikus tér körüli konfliktus nem szűnik meg azzal, hogy az egyik fél kivonja magát a harcból. Csak átalakul az emlékezetek passzív konfliktusává. A tér helyet ad úgy a felejtésnek, mint az emlékezésnek, ám adott pillanatban csak a túlélő csoport emlékezetét képviseli. A letűnt csoport emlékezetét, annak tárgyiasulását a győztesek mindenféle akadálytól mentesen felhasználhatják".[42] Az ukrán és a lengyel helyzet abban tér el egymástól, hogy Lengyelországban „a kommunisták legitimációs stratégiáikban a lengyel nemzeti hagyományokhoz fordultak". Ugyanakkor Lembergben, noha az ukránok képezték a legnépesebb nemzetiségi csoportot, nem domináltak az emlékezetpolitikában. Ezért Lemberg városvezetése ma nem könnyű választás előtt áll. Egyrészt a lakosság zömét ukránok alkotják, akik azt támogatják, hogy Lemberg kommemorációs terét ukránként kodifikálják. Másrészt a város vezetése, amelyik demokratikus és Európa-párti („Európа gyöngyszeme") színben akarja Lemberget feltüntetni,

[38] *Львів, перлина Європи.* Львів, Такса Дизайн Груп, 1997.

[39] Бірюльов, Юрій – Рудницький, Андрій (ред.): *Львів: туристичний путівник.* Львів, Центр Європи, 2004.

[40] Az erről szóló diskurzusokat lásd: www.zaxid.net

[41] www. panorama-tours.com.ua/citybreaks/lviv/

[42] Kapralsky, Slawomir: Battlefields of memory... i. m. 56.

nem tudja megkerülni a város egykori sokkultúrájúsága elemeinek újjáélesztését. Ám ebben az esetben felmerül a kérdés: ki dönti el, mit kell megújítani és konzerválni a városi térben (tekintettel arra, hogy ma már Lembergben a nemzeti kisebbségek részaránya igen csekély: 2001-ben a lengyelek a város lakosságának 0,88%-át, a zsidók 0,27%-át, az örmények 0,11%-át képezték)? Arra is tekintettel kell lenni, hogy ezek a nemzetiségi (korábban felekezeti) csoportok igen különbözőképpen tudtak egymás mellett élni, és konfliktusok is keletkeztek Lemberg városi tere szimbolikus kodifikálásának folyamatában. Felmerül egy következő kérdés is: hogyan lehet prezentálni ezeket az egymással konfliktusba kerülő emlékezeteket? Ezzel egyidejűleg hogyan lehet elkerülni e csoportok emlékezetének szegregálását? Miként lehet azt elérni, hogy a (politikai, felekezeti stb.) nemzetiségi csoportok emlékhelyei Lemberg lakosai közös multikulturális identitásának elemeivé váljanak?

A Lemberg mai emlékezetpolitikájában zajló folyamatokból az derül ki, hogy bár a lakosság gyakorlatilag egynemű, a város szimbolikus terét fragmentált emlékezetek reprezentálják. Miután Közép-Kelet-Európában megbuktak a kommunista rezsimek, az ukrán társadalomban kezdetét vette az emlékezet ideológiai dekolonizációja és a régi identitások átformálása. Az ideológiai dekolonizáció folyamata jól megfigyelhető Lemberg szimbolikus terében (az emlékművek, emléktáblák és utcanevek alapján), ahol a legfőbb konkurensek a szovjet és szovjet idők előtti (gyakran ukrán) múlt. Ezt a folyamatot nem lehet leírni, mint a régi szovjet modell egyszerű felváltását az új ukránnal, mert: 1) az új ukrán modell körül viták vannak; 2) az ukrán és a szovjet modellek nem mindig és nem feltétlenül mondanak ellent egymásnak; 3) az ukrán és a szovjet modellek konkurálnak egymással és/vagy együttműködnek a történelmi múlt lokális, regionális és európai modelljeivel. Ráadásul azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a múlt új ukrán reprezentációjának a megnyilvánulásai nem egyneműek, szemben állnak velük különböző aktorok mind helyben, mind állami szinten.

Ezt a folyamatot az emlékezet dekolonizációjának egy másik típusa is kíséri – a belső dekolonizáció, amikor a múlt reprezentációiban domináns „hangokkal" szemben áll a marginalizált csoportok emlékezete. Azok a kísérletek, hogy a lembergi kommemorációs teret mint alapvetően ukránt mutassák be, megtorpannak a kisebbségek ellenállásán, melyek a város egykori multikulturális és többnemzetiségű jellegére apellálnak. Ha figyelembe vesszük, hogy egyes kisebbségi csoportok korábban dominánsak voltak Lembergben és saját emlékezetpolitikát, szimbolikus térfoglalást folytattak, az válik a legfőbb kérdéssé, hogy ezek az ellentmondásos (időnként konfliktusban álló) emlékezetek miként jelennek meg a város mai szimbolikus terében. Az emlékezetek

szegregációja nyilvánvaló, mivel minden nemzetiségi csoport saját történelmének reprezentációjával foglalkozik (ami az emlékművekben, a kommemorációs rituálékban, „turistaútvonalakban" stb. artikulálódik) és kevesebb figyelmet fordít (ha egyáltalán odafigyel rá) más csoportok emlékezetére. A nemzeti kisebbségek újjáélesztett emlékezete, ami megmutatkozik Lemberg szimbolikus terében, láthatatlan marad a város lakosainak többsége számára (ezt tanúsította a város lakossága történelmi identitásának vizsgálata), vagy úgy fogják fel, hogy az fenyegeti a történelmi múlt domináns modelljét. Két új tendencia is megjelent. Először is, megjelent egy új városi identitás, amelyet a nemzeti identitás leküzdésére tett kísérletként írhatunk le. Ebben kulcsszerepe van Lemberg multikulturális múltjának. Andrij Zajarnyuk véleménye szerint ezzel az identitással (és az azt támogató diskurzussal) az a probléma, hogy a soknemzetiségű lembergi múlt leegyszerűsítve úgy jelenik meg, mint a különböző nemzetiségi csoportok változatlan, konfliktusmentes békés egymás mellett élése.[43] Másodszor Lemberg emlékezetpolitikája fókuszpontjának áthelyeződése a nemzeti ünnepekről és szimbólumokról a régió kulturális és tudományos sikereinek megünneplésére, amibe beleértődnek az egyéb nemzetiségek is. Ezt a folyamatot erősíti a törekvés, hogy Lemberget demokratikus európai várossá változtassák, aminek feltétele a város multikulturalitásának deklarálása és elismerése, végső soron a lembergi multikulturalitás „felfedezése" a turisták számára. Lemberg egyedülállósága és kulturális öröksége a turistaiparban pedig áruvá válik, hiszen a turistákat azzal csábítják, hogy élvezzék ki a sokszínűséget a múlt kulturálisan eltérő változatai városi reprezentációinak „fogyasztásával".

[43] Zayarnyuk, Andriy: L'viv über alles... i. m. 183.

Konstruált közös emlékezet

Felejtés és az emlékezés Doneck emlékműveinek példáján[*]

OKSZANA MIHEJEVA

A múlt folyamatosan része a jelenünknek, és az, ahogyan ehhez a jelenhez viszonyulunk, nagymértékben függ attól, mit tudunk a múltról. A múltban megtörtént valóságos események átalakulnak „a múlt képévé" – azaz a múltról alkotott képünkké. Ez a kép megfelelhet a valóságnak, ám alaposan el is térhet tőle. A tudatunkba bevésődő kép világlátásunk részévé válik, hatással lesz tetteinkre és választásunkra, azaz realitássá változik.

Daniel Halévy „a történelem gyorsulásáról" beszél,[1] amikor nem a stabilitás, hanem a változás válik állandóvá, ami által az emlékezet számos konstrukciója alakul ki (különböző társadalmi vagy etnikai közösségeké, népeké, amelyek emancipálódtak, és amelyek számára saját történelmük alakítása egyfajta önigazolás, egyediségük és sajátságosságuk bizonyítéka). Az emlékezet és a történelem viszonyáról számos elméletet alkottak, többek között Maurice Halbwachs,[2] Pierre Nora,[3] Paul Connerton[4] és mások.

---

[*] Міхеєва Оксана: Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька). In: *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Матеріали другої наукової конференції (Донецьк, 14 квітня 2006 р.)* Донецьк, ДонДУУ, 2006. 175–184.

[1] Vö: Halévy, Daniel: *Essai sur l'accélération de l'histoire.* Paris, Editions Self, Les Iles d'Or, 1948.

[2] Хальбвакс, Морис: Коллективная и историческая память. *НЗ* № 40–41 (2–3/2005) http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434; Magyarul: Maurice Halbwachs: A kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig.* Budapest, Új Mandátum, 2000. 303–433.

[3] Нора, Пьер: Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный Запас.* 2005. № 2–3. 40–41 www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434 Magyarul: Pierre Nora: Emlékezetdömping. Az emlékezés hasznáról és káráról. (Fordította. Mihancsik Zsófia.) *Magyar Lettre Internationale* http://www.eurozine.com/articles/article_2007-10-08-nora-hu.html

[4] Коннертон, Пол: *Як суспільства пам'ятають.* Пер. з англ. Світлана Шліпченко. Київ, Ніка-Центр, 2004.

A műemlékek a kollektív emlékezet tárgyiasult megnyilvánulásai. Jelek, amelyek bizonyos kódot hordoznak magukban, ami által „érthetővé" válnak az emberek egy csoportja számára. Mások számára olyan információkat hordozhatnak, amelyek számukra megfejthetetlenek.[5] Mindez befolyással van az identitás alakulására – egy adott társadalmi csoporthoz való tartozás tudatára, amely csoport mindig különbözik és megkülönbözethető más csoportok, városok, régiók, államok stb. tagjaitól.

Ez a folyamat lehet természetes, ám állhat az állam ideológiai befolyása alatt is. Az állam abban érdekelt, hogy a polgárok tudatába a domináns ideológiai szerkezet véződjön be. Ebben a folyamatban nem csak az emlékművek (mint „a nép kiemelkedő fiairól", a hősökről szóló mártirológia és ikon jelenségek tárgyiasulásai) játszhatnak fontos szerepet, hanem a körülöttük kialakuló hivatalos és nem hivatalos mítoszok és rituálék is.

Ebben a vonatkozásban különösen érdekesnek ígérkezik Juzivka[6]/Sztalino[7]/Doneck[8] városának vizsgálata. A város még fiatal, bő száz éve alapították mint a környék iparát és bányáit kiszolgáló munkástelepülést. Az elemzéshez az 1956., 1960., 1968., 1972., 1977., 1980., 1986., 2002. évi városi útikönyveket használtuk fel.[9]

A műemlékeket a felállításuk időrendjében a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. forradalom előtti időszak;

---

[5] Коннертон, Пол: *Як суспільства пам'ятають...* 52; Лотман, Юрий: Семиотика кино и проблемы киноэстетики http://www.kulichki.com/moshkow/CINEMA/kinolit/LOTMAN/kinoestetika.txt

[6] 1924-ig, az alapítóról, John Hughes walesi üzletemberről.

[7] 1924 és 1961 között J. V. Sztálinról.

[8] Ukránul: Донецьк; oroszul: Донецк.

[9] *Сталино. Справочник-путеводитель.* Сталинское областное издательство. Сталино, 1956; Бахаев, Алексей: *Сталино сегодня и завтра.* Сталино, Донбасс, 1960 (A szerzőként feltüntetett Alekszej Bahajev – a népképviselők sztálinói városi tanácsa végrehajtó bizottságának akkori elnöke.); *Памятные места Донбасса.* Изд-во «Донбасс», Донецк, 1968; Шапиро, Владимир: *Вечно живые. Памятники Донецкой области.* Донецк, Донбасс, 1972; *Памятники героям революционного движения, октябрьской революции и гражданской войны в Донецкой области.* Методические рекомендации в помощь лекторам Общества охраны памятников истории и культуры, экскурсоводам туристско-экскурсионных организаций. Донецк, 1977; *Памятники революции и гражданской войны. Путеводитель.* Донецк, Донбасс, 1977; Вадименко, Марк: *Памятники ратному подвигу: путеводитель.* 2-е издание, доп. Донецк, Донбасс, 1980; Колесник, Николай: *Вечный огонь памяти: Путеводитель.* Донецк, Донбасс, 1986; Рубинштейн, Лев: *Книга рекордов Донбасса: Проза.* Донецк, ЕАИ-ПРЕСС, 2002.

2. 1920-as évek;
3. 1930-as évek – az 1950-es évek eleje, „sztálini éra";
4. az 1950-es évek második fele – az 1980-as évek közepe, Nyikita Hruscsov és Leonyid Brezsnyev pártfőtitkárságának időszaka;
5. az 1980-as évek második fele – az 1990-es évek eleje, a gorbacsovi reformpolitika időszaka;
6. a 20–21. század fordulója, a független Ukrajna időszaka.

Egymással összehasonlíthatatlan korszakok ezek, bár történetileg egymás után következtek, s az emlékművek kronologikus rendben való vizsgálatát teszik lehetővé. Mára nem maradt fenn egyetlen olyan emlékmű sem, amely a szocialista forradalom előtti időkből származna, többek között azért sem, mert túl rövid volt ez az idő ahhoz, hogy a tárgyiasult emlékezet nyomot hagyjon a városban. A következő időszak 1920-szal kezdődik, amikor a városban a szovjetek kerültek hatalomra hosszú polgárháborús küzdelmek után. A forradalom gyökeres változásokat hozott az egész ország társadalmi-politikai életében. A fordulat elutasította és nagyrészt meg is semmisítette mindazt, ami a megelőző időszakra emlékeztetett („emlékezetvesztés", „szervezett felejtés" politikája[10] mindazzal szemben, ami nem illeszkedik az államhatalom ideológiai szerkezetébe). A forradalom előtti Juzivka alakjait nem lehetett az új társadalmi modell és a bolsevik hatalom legitimálásának szolgálatába állítani, ezért a későbbiekben sem örökítették meg őket tárgyiasult formában.

A forradalom lesöpörte a térképet, és új lappal indult a történelem, s ennek az új történelemnek jelképekre, emlékművekre volt szüksége, hogy megerősítse az emberek tudatában a változásokat. Egyrészt a szovjet emlékművek a monumentális propaganda részeivé váltak, másrészt kellékei voltak az új állam által megörökölt anyagi-tárgyi világ forradalmi átalakításának. A polgárháborús időszak, a porig lerombolt város újjáépítése, a nehéz anyagi helyzet, az élelmezési gondok miatt sokáig fel sem merült az emlékművek kérdése. Az első emlékhelyek a tömegsírok voltak, ahová a sztrájkolókra leadott sortüzek áldozatait (1956-ig az útikönyvek az elkövetőket „a nép ellenségeinek", utána pedig „banditáknak" nevezték), az elesett milicistákat temették. A sírokhoz beton emlékjeleket állítottak, melyek a múlt rendszer áldozatainak emlékhelyévé transzformálódtak.

Az útikönyvek leírása szerint a városban az első emlékművet a szovjet időszak hírhedt alakjának, Féliksz Dzerzsinszkijnek állították, aki a szovjet politikai rendőrség megalapítója és első vezetője volt. Az emlékművet 1937-ben állították (abban az évben, amely bizonyos értelemben szintén

[10] Коннертон, Пол: *Як суспільства пам'ятають*... i. m. 33.

jelképes, hozzá kötődik az emberek tudatában a saját néppel szembeni politikai repressziók kezdete). Az emlékműnek különleges a története. Eredetileg az akkori városközpontban állították fel, a Dzerzsinszkijről elnevezett parkban, amelyhez a Dzerzsinszkij utca vezetett. A város náci megszállása idején a városlakók életük kockáztatásával elrejtették az emlékművet. A felszabadulás után a mellszobor azonnal visszakerült a helyére. A gorbacsovi időszakban, amikor a társadalom „elkezdett emlékezni" mindarra a rosszra, amit a történelem során megélt, megjelentek a társadalomban a másként gondolkodók, a parkot és a teret átnevezték Tűzoltó térre (az első juzivkai tűzoltóállomás emlékére), de Dzerzsinszkij mellszobrát nem háborgatták, az a helyén maradt, műanyag hirdetőhengerbe zárva, melyek akkoriban ellepték a városnak ezt a részét.

1938-ban avatták fel Sztalinóban a sztratoszféra-kutató hősök – Petro Batenko, David Sztolbun, Jakiv Ukrajinszkij, Szerhij Kucsumov – emlékművét, akik azt tanulmányozták, hogyan hat az emberi szervezetre az alacsony nyomás és egy óriás léggömbbel Moszkva mellől felemelkedtek 12 kilométer magasra, ahol elvesztették az eszméletüket, s persze a léggömb feletti irányítást. A start helyétől több száz kilométerre elsodródtak, Sztalinónál nekiütköztek egy nagyfeszültségű vezetéknek és felrobbantak. Az emlékművet a szörnyethalt kutatók sírján állították fel, s mind a mai napig eredeti alakjában látható (több ízben restaurálták).

Az időszakban még egy sírhely vált emlékhellyé. 1943-ban Donbász szovjet felszabadítása során esett el Franc Hrinkevics ezredes, harckocsizó parancsnok. Osztagának katonái és tisztjei a sírján saját kezükkel építettek egy posztamenst és ráállítottak egy T-34-es tankot. Eredetileg a posztamensen ott volt az ezredes portréja, az 1960-as években azonban levették (kicserélték a tankot is), és helyébe táblát tettek, melynek szövege: „Örök dicsőség a hősöknek, akik hazánk szabadságáért és függetlenségért áldozták életüket (1941–1945)" (Hrinkevics elestére az emlékmű oldalán elhelyezett felirat emlékeztet). Megváltoztatták tehát az emlékmű üzenetét és kronológiai kötődését, és beleillesztették a „nagy honvédő háború" szovjet kánonjába. Az emlékmű minden nemzedéknek mást jelentett.

A szovjet időszakban az emlékmű rituális hely volt (virágok, koszorúk ünnepélyes elhelyezése, a pionírok avatása stb.), és éppen emiatt a gorbacsovi reformok időszakában, illetve az ország függetlenedése után elhagyatottá vált. Ez – együtt az emlékmű körüli misztifikációval (a portré eltűnése, a tank kicserélése és a kronológia megváltoztatása) – először is a különböző nemzedékek számára különböző olvasatokat eredményezett, másodszor további misztifikációra adott alkalmat (ilyen volt például az az eset, amikor a helyi

sajtóban egy képet közöltek a posztamensről, a tank nélkül; a képhez fűzött szöveg szerint a tankot ellopták, s valószínűleg eladták fémhulladéknak; a város lakói siettek megnézni, hogy valóban eltűnt-e a tank).

Egy harmadik emlékmű az időszakból, ami ma is áll, az Zoja Koszmogyemjanszkaja mellszobra. Nem volt köze a város történelméhez, nevelő célzattal állították fel – az iskolák versengtek egymással, hogy a II. világháború idején a németek által halálra kínzott hős nevét viselhessék, és amelyik elnyerte ezt a jogot, kérte, hogy emlékművet állítsanak az iskola udvarára.

Az 1930-as és 1940-es években általában kevés emlékmű készült betonból, a nagy szegénység, a háborús viszonyok miatt. Az 1930-as években gipszből öntöttek „szovjet embereket" és állítottak a parkokba, terekre, a gyárak és üzemek bejáratához és egyéb helyekre. Gipszből készültek ekkoriban V. I. Lenin és J. V. Sztálin mellszobrai és emlékművei is. Általában igen csekély művészi értékkel bírtak és az idő erősen megtépázta ezeket az alkotásokat. Sztalinóban az Artyom utcában még Sztálin életében állítottak neki emlékművet, ugyancsak gipszből, amit aztán 1961-ben egyetlen éjszaka alatt eltüntettek a Sztálin-kultusz lerombolását célzó politikai akció keretében (a város lakói reggel már csak a friss virágágyra lettek figyelmesek a szobor hűlt helyén). Az időszak többi emlékműve a város területén a háborúban elesett katonák sírján lett felállítva, általában golyószóró, aknavető stb. formájában.

A következő időszakban – az 1950-es évek második felétől az 1980-as évek közepéig – az állam ideológiai össztüzet nyitott a társadalmi emlékezetre. A szovjet ideológia eluralta a városi teret – a kilenc kerületből hét ma is szovjet pártvezető (Vorosilov, Kalinyin, Bugyonij, Kirov, Petrovszkij, Lenin, Kujbisev) nevét viseli, egy a kultivált társadalmi identitásról – Proletár –, egy pedig a köztársaság fővárosáról – Kijevi kerület. Minden „nevesített" kerületben felállították a névadó szobrát, így lett emlékműve a városban 1951-ben Szemjon Bugyonijnak, 1953-ban Szergej Kirovnak (1961-ben megújították), 1963-ban Mihail Kalinyinnak, 1968-ban Grigorij Petrovszkijnak, 1969-ben Valerian Kujbisevnek. Kliment Vorosilovnak, a központi kerület névadójának nem jutott fő hely a kerületben, két szovjet ideológus is megelőzte: a város központi szobrát 1967-ben állították fel és Lenint, a világproletariátus vezérét ábrázolta (az 1970-es évek elejére a városban és a megyében már több mint 160 szobra állt), és a Vorosilov kerület főutcájában, az Artyom utcában pedig a Donyec-medencéhez kötődő forradalmárnak, Fjodor Szergejevnek állítottak emlékművet (a pártban használt álneve: Artyom).

Ily módon a szovjet ideológia alapján kialakított emlékhelyek ugyanazon hierarchia szerint lettek kialakítva, ahogyan a Szovjetunió Kommunista Pártja is működött a demokratikus centralizmus elve alapján.

Ugyanebben az időszakban megy végbe az emlékezet tárgyiasult objektumainak szakralizálása. A városi térből kiszorítanak mindent, ami profán, hétköznapi, „saját", „rokon", „emberi", „nem hivatalos". Ez jól látszik abból, milyen sorrendben beszélnek az útikönyvek az emlékművekről. Az 1956-os útikönyvben a sorrend Tarasz Sevcsenko (félhivatalos, hiszen a dolgozó nép érdekeinek kifejezőjeként jelent meg, más kontextusban pedig neves ukrán költő), Vaszilij Bervi-Flerovszkij (közgazdász, szociológus, publicista a forradalom előtti időszakban, akinek emlékművét a déli autóbusz pályaudvar melletti sírján állították fel; a szemtanúk szerint a 3. számú iskola melletti temető felszámolásakor a hamvait nem szállították át az új helyre, csak a síremlékét; ráadásul vele egy sírban volt eltemetve a felesége, Hermione, aki osztozott vele a száműzetés és a börtön alatt; az obeliszkre az asszony nevét nem írták fel) és az elesett kommunárok és a sztratonauták sírjai, az 1970-es évek útikönyvei viszont V. I. Lenin, Marx Károly, Mihail Kalinyin, Félikszs Dzerzsinszkij és más pártemberek emlékműivel foglalkoznak.[11]

Az egyszerű emberek sajátosan reagáltak erre a szakralizációra, amikor megpróbáltak ebben a szakralitásban profán elemeket, a sematizált, konstruált szovjet hősökben valamiféle emberit találni. Példaként hozható fel Artyom emlékműve, amelyben minden donecki elsősorban az embert és nem a pártmunkást látja, vagy Alekszandr Puskin emlékműve, melynek köznapi neve „A fej", rejtett utalásként a test nélküli emberre, aki nem mondott le a testi örömökről és nyilvánvaló élvezettel írta le azokat.

1967-ben avatták fel a Donecket jelképező bányász-emlékművet. A bányászok a város domináns társadalmi-szakmai csoportját képezik. Az emlékmű társadalmi olvasata sokszintű: reakció a hivatalosságra – „Lenin kővel a kezében", utalás a domináns státus elvesztésére és az anyagi helyzet roszszabbodására – „... és valaki beletette a követ a kinyújtott kezébe".

Külön fejezetet képeznek a forradalmi és a háborús eseményekre utaló emlékművek. A bolsevik forradalom poetizálása, világtörténelmi eseménnyé nyilvánítása megkövetelte, hogy a történelmi emlékezet által legitimálják. Az 1950–60-as években egész sor emlékmű jelent meg az 1905–1907-es forradalommal, az 1917-es szocialista forradalommal kapcsolatban: az 1905-ös majális résztvevőinek emlékműve, az 1918-ban banditák, vöröskatonák és élelembehajtók által agyonlőtt békés polgárok emlékművei. Az 1960-as években a nagy honvédő háború részvevőinek és áldozatainak állítottak em-

[11] Бахаев, Алексей: *Сталино сегодня и завтра...*; *Памятные места Донбасса...*; *Сталино. Справочник-путеводитель...*; Шапиро, Владимир: *Вечно живые...*

lékműveket: a koncentrációs táborban elpusztultak temetkezési helyén, annál a bányaaknánál, melybe belelőtték az embereket stb.

Ugyanebben az időszakban Doneckben íróknak-költőknek is emeltek emlékművet: Tarasz Sevcsenkónak (1955), Iván Frankónak (1961), Makszim Gorkijnak, valamint három emlékművet Alekszandr Puskinnak (1957, 1963, 1969). Egyiküknek sem volt közvetlen köze a városhoz, sehogyan sem kapcsolódtak hozzá, éppen ezért nem tudtak rögzülni a kollektív emlékezetben, amely elsősorban a tapasztaltakból/átéltekből táplálkozik. Valamennyiüket az ideológiai konstrukció részeként azonosították. Tarasz Sevcsenko és Iván Franko nem az „ukránságot", hanem a dolgozó népet, Makszim Gorkij a proletár irodalmat képviselte, Alekszandr Puskin pedig az orosznyelvű (a szovjetunió népei közötti érintkezés nyelvén megszólaló) költészet klaszszikus csillagaként jelent meg.

A gorbacsovi reformidőszak teljesen kimaradt az emlékműállításból. A hangsúlyok gyökeres eltolódása, az egykori hősök megfosztása glóriájuktól, alternatív vélemények nyilvános megfogalmazása bizonyos tanácstalanságot idézett elő azzal kapcsolatban, hogy az új körülmények között mit is kellene reprezentálniuk az emlékműveknek. A megelőző időszakban az emlékművek pontosan beleillettek az állam által konstituált ideológiai szerkezetbe és a mesterséges etnikai-társadalmi csoport, a „homo sovieticus"[12] kodifikált emlékezetét reprezentálták. Az új idők azonban megkövetelték az emlékművek átkódolását vagy új emlékművek állítását.

Az 1990-es évek végétől megjelenő új emlékművek sorozata az új társadalom sokrétűségét, egyes társadalmi csoportok lokális kollektív tudata és kollektív emlékezete reprezentálásának lehetőségét demonstrálták. A társadalom „visszaemlékezésének"[13] is tanúi lehettünk, amikor a társadalmi emlékezet magába olvasztotta azt a múltat, amely korábban a hivatalos térből kiszorított társadalmi csoportokban izolálódott.

Így többek között valamennyi donecki közös emlékezetének részeivé váltak az új emlékművek által az éhínség és a sztálini represszió, az afganisztáni háború, a csernobili katasztrófa áldozatai, a represszió áldozatává vált másként gondolkodó Vaszil Sztusz költő és mások.

A város „visszaemlékezett" a szovjet időszak előtti történelmi gyökereire is – 2001-ben emlékművet állítottak a városalapító John Hughes walesi

[12] A fogalmat Alekszandr Zinovjev orosz filozófus és publicista tette népszerűvé 1982-ben ezzel a címmel megjelent könyvével. Angolul lásd. Aleksandr Zinovyev: *Homo sovieticus*. Grove/Atlantic, 1986. (A szerk.)

[13] Коппертон, Пол: *Як суспільства пам'ятають*... i. m. 33.

vállalkozónak, a régió és a város fejlődését megalapozó acélgyár alapítójának. Emlékművet állítottak Mihajlo Tugan-Baranovszkijnak, a forradalom előtti időszak neves közgazdászának, és nagyobb figyelmet szenteltek (írtak róla a sajtóban és szakkiadványokban) Vaszilij Bervi-Flerovszkij közgazdásznak, szociológusnak, közéleti személyiségnek, akiről korábban sem feledkeztek meg, de emlékműve gyakorlatilag észrevétlen maradt.

A visszaemlékezés gyakorlata és a korábban lokális csoportok emlékezetében izolált információk reprezentálása mellett az időszakban domináns jelenség a helyi történelemre, a helyi hősökre koncentrálás – ilyen többek között Szerhij Bubka olimpiai bajnoknak még életében felállított szobra (1997), ugyancsak életében állítottak szobrot Joszif Kobzon táncdalénekesnek (amelyet azonban az útikönyvek nem említenek, valószínűleg azért nem, mert a doneckiek nem azonos módon viszonyulnak földijükhöz), s ilyen az Anatolij Szolovjanenkónak, a 20. század nagy tenorjának emlékműve is.

A történelmi emlékezetet visszavezetik egész a szkíta időkig – a városban szkíta kőbabákat állítottak fel, valamint emlékművet emeltek azon a helyen, ahol Borisz Mozolevszkij kijevi archeológus vezetésével, valamint a Donecki Állami Egyetem archeológus csoportjának közreműködésével megtalálták a világhíres szkíta arany nyakéket. (A szkíta-szarmata hagyomány nem csak az emlékművekben jelenik meg, hanem a kereskedelmi márkákon is előszeretettel használják a szkita „állat stílus" motívumait.)

Az átmeneti időszakokban a társadalmakban azzal a problémával is szembe kell nézni, hogy a különböző nemzedékek között szakadék támad amiatt, hogy eltérőek az emlékeik.[14] Ennek a folyamatnak számos jelét találni, ugyanakkor Doneckben arra is van példa, hogy a nemzedékek kompromisszumot tudtak kötni egymással – ez történt Volodimir Dehtarjov, a szocialista munka hősének, az Ukrajnai Kommunista Párt Doneck megyei bizottsága első titkárának (1968–1976) emlékműve esetében. Annyira mély nyomot és jó emlékezetet hagyott maga után, hogy a Lemberg–Doneck: csoportos identitások és társadalmi lojalitások hierarchiájának szociológiai vizsgálata elnevezésű kutatás keretében a doneckiek az első három helyek egyikére sorolták az Ukrajna történelmében pozitív szerepet játszott történelmi személyiségek között. A város lakói közül senkinek nem volt kifogása, amikor 2002-ben felavatták a szobrát.

A fenti 2004-es kutatás szerint a doneckiek regionális identitása erősebb, mint az ukrán állampolgárság tudata. Ennek jeleit látjuk az emlékművekben is. Az ország függetlenné válása óta felállított emlékművek többsége helyi személyiségekhez és eseményekhez kötődik. Ezenkívül fontos szerepet tölt be a helyi

[14] Uo. 17.

hagyományőrzés (például 1999 óta a város napján minden évben megrendezik a kovácsok versenyét, s mára már mind a város lakosai, mind a turisták számára különleges látványosság a kovácsolt szobrok parkja). Figyelemre méltó, miként történik meg az emlékművek tartalmának átkódolása és a hangsúlyok áthelyezése a körülöttük zajló rituálék kapcsán. A szovjet időkben például a friss házasok hagyományosan elmentek a Lenin térre és virágot helyeztek el az emlékmű talapzatánál. A reformidőszakban egyesek megtartották ezt a szokást, mások Tarasz Sevcsenko emlékművénél helyezték el virágaikat. Ma pedig egyre gyakrabban a kovácsolt szobrok parkjába vezet a friss házasok első útja (ahol hatalmas mérlegen lehet lemérni a házaspár mindkét tagjának súlyát és ennek alapján megállapítani, kinek lesz nagyobb súlya a családban, vagy csókolózni lehet a homokóra alatt, amely két óra alatt pereg el, s amelyik pár ennyit bír csókolózni, annak házassága örökké fog tartani).

És végezetül még egy megfigyelés, amely szembetűnik. A szovjet időszakban kizárólag férfiak képviselték a múltat, erősítve a regionális mentalitás patriarchális jellegét. A patriarchális jelleg szorosan összefüggött a szovjet ideológiával: a vezér, a gazda alakját kultiválta, aki irányít és fenntartja a rendet az országban és a családban; a lemondás az erotikáról, a szexualitásról, az elvtársnő, a harcostárs alakjának megteremtése (azaz a maszkulin nőtípus kultiválása). A sok emlékmű között mindössze két perszonifikált nőt találunk, akik közül az egyik a sors iróniájaként „soha nem hagyta el a házat". Az egyik Zoja Koszmogyemjanszkaja, akinek szobrát egy iskolaudvaron állították fel, a másik Nagyezsda Krupszkaja, akinek szobrát a róla elnevezett könyvtár halljában állították fel, majd az első és a második emelet fordulójába költöztették, onnan pedig a negyedik emeletre vitték, ahol a legkevesebb látogató jár, s ráadásul úgy helyezték el, hogy a szobor háttal van azoknak, akik felfelé mennek a lépcsőn. Van egy harmadik szovjet emlékmű is, amelyről elmondható, hogy „nőies": a törékeny medika alakja az orvosi egyetem udvarán. Ez az aránytalanság nem csak a konkrét emlékművekben tapasztalható, hanem a leírásokban is. Az 1950-es évekig a kiadványokban Doneck történelmével kapcsolatban nőket csak a nagy honvédő háború időszaka földalatti csoportjainak tagjai vagy a forradalmárok között emlegettek, utána viszont teljesen kimaradtak az útikönyvekből.

Következtetések

1. Egy „idegen" város emlékművei, ha azok nem univerzális információ hordozói, megfejthetetlenek az emberek számára. Ebből a szempontból az a szovjet gyakorlat, hogy Szovjetunió-szerte egyforma, sokszorosított emlékműveket állítottak fel, ez olyan közösségépítés célját szolgálta, amely közösség tagjai azonos információkkal rendelkeztek, s így a nagy egész részeinek érezhették magukat.

2. A totalitárius rezsimek jellemzője az „emlékezetvesztés", a „szervezett felejtés" gyakorlata, amikor az emberek emlékezetéből kitörlik a múlt bizonyos eseményeit, ha azok nem illeszkednek az ideológiai szerkezetbe és nem szolgálják a fennálló politikai rendszer legitimálását.

3. A kollektív emlékezet ideológiai konstruálásában az emlékművek ennek az ideológiának a térbeli-időbeli koordinátákhoz kötését segítik.

4. A társadalom ideológiai befolyásolása hatására a városi térből szinte eltűnnek (vagy láthatatlanná válnak, mert elhallgatják őket) azok az emlékművek, amelyek valami profán dolgot reprezentálnak szemben a domináló szakrális, hivatalos tartalommal.

5. A profán tartalmak kiszorítása ahhoz vezethet, hogy az emberek a szakralizált hivatalos alakokban kezdik el keresni a profán elemeket.

6. A szovjet ideológia, amely a patriarchalizmust, maszkulinizmust, *az országnak vezére, a családban gazda* elveket kultiválta, hozzájárult a nők kiszorításához a történelmi múlt konstrukciójából, a történelmi emlékezetből.

7. Átmeneti időszakokban, amikor a társadalom a továbblépés új útjait keresi, az emlékművek reprezentálni kezdik a megjelenő új társadalmi csoportokat is, valamint megindul a régi emlékművek átkódolása.

8. Az állami ideológia és a társadalmi emlékezet változását jelezheti az emlékműveknek a központból a perifériára kerülése vízszintes mozgása (mint Makszim Gorkij emlékműve esetében) vagy a függőleges mozgás (mint Nagyezsda Krupszkaja emlékműve esetében) eredményeképpen.

9. Amikor nincs jelen az erőszakolt felejtés és hangsúlyáthelyezés politikája, akkor megnyílik a lehetőség arra, hogy a különböző társadalmi csoportok kollektív emlékezetének azok az elemei is megjelenjenek a nyilvános térben, amelyeket korábban az ideológiai befolyás izolált vagy igyekezett elfeledtetni.

10. Azokban az országokban, ahol a nemzetállami identitás kialakulásának folyamata még nem záródott le, a politikai identifikáció elsősorban az egyes régiókban mehet végbe, mégpedig az emlékművek és a hozzá kapcsolódó információk, gyakorlatok és rituálék által.

Vallások és egyházak a mai Ukrajnában

NATALIJA VASROVA

A világban a 20–21. század fordulóján vallási téren végbement átalakulások, az ezekhez kapcsolódó jelenségek és tendenciák igen különböző reakciókat váltottak ki mind az egyes társadalmakban, mind pedig a kutatók részéről. Keleten az iszlám fundamentalizmus erősödése, Nyugaton a deszekularizáció és az iszlám terjedése, az egyházi újjászületés Kelet-Európában új megvilágításba helyezik a vallás szerepét és jelentőségét.

Ukrajnában egyértelműen erősödik a vallásosság, illetve az 1990-es évek elejétől megfigyelhető, hogy a társadalmi-politikai átalakulás abban is megnyilvánult, hogy ennek a tényezőnek fontos szerepet szántak a társadalmi-kulturális önmeghatározással kapcsolatos kérdések megoldásában. Az ukránok történelmében nem ez az első eset, amikor a társadalmi-politikai és a kulturális változások fontos tényezőivé válnak az egyházak. Emiatt mondhatjuk azt, hogy az ország a 20. század végén visszatért egy korábbi gyakorlathoz, illetve vallási téren újjászületés ment végbe az ukrán társadalomban. Ennek a folyamatnak a része, hogy jelentős mértékben megnőtt az egyházi-felekezeti intézmények és a hitvallások száma, valamint megnőtt azoknak az embereknek az aránya, akik valamely felekezethez tartozónak vallják magukat. 1985 és 2002 között az egyházi szervezetek száma 6.252-ről 28.383-ra nőtt, a felekezetek száma pedig 16-ról 120-ra emelkedett.[1] A magukat hívőnek tartó polgárok száma 1991–2002 között 43%-ról 60,2%-ra emelkedett.[2] 2008-ban már 55-féle vallást, 120 felekezetet, ezeken belül 33.841 egyházi szervezetet tartottak nyilván.[3] Ezek az adatok azt mutatják, hogy Ukrajna Európa egyik legvallásosabb országa. A magukat vallásosnak tartó polgárok arányát

---

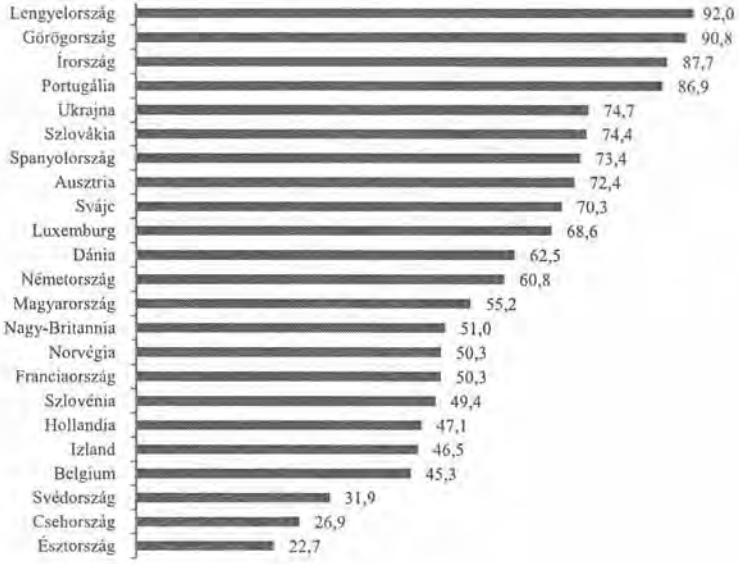
1 Васьковський, Володимир: Стан релігійної мережі в Україні. *Національна безпека і оборона*. Центр ім. Разумкова. 2002. № 10. 22.

2 Биченко, Андрій – Дудар, Надія: Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості. *Національна безпека і оборона*. Центр ім. Разумкова. 2002. № 10. 14.

3 Ukrajna Nemzetiségi és Egyházügyi Állami Bizottságának adatai. 2008. március 1. http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=50176&cat_id=50173

tekintve (74,7%) Ukrajna az ötödik helyet foglalja el Európában Lengyelország, Görögország, Írország és Portugália után[4] (*1. ábra*).

1. ábra. Valamely valláshoz/felekezethez tartozónak vallja-e magát? (az „igen" válaszok %-ban)

A hívek számának növekedésével együtt az ukrajnai lakosság körében nőtt az egyházi intézmények népszerűsége, tekintélye és a velük szemben tanúsított bizalom is. Szociológiai felmérések tanúsága szerint az ukrán társadalomban nagy az igény a hitélet iránt, az emberek többsége, függetlenül felekezeti hovatartozásától, úgy gondolja, hogy az egyházaknak részt kell vállalniuk a társadalmi problémák megoldásában. 50–55% tartja élete fontos részének a vallást, 77% gondolja úgy, hogy a vallás befolyással van az emberek erkölcseire és szellemiségére, 68,2% szerint a nemzeti öntudat és a nemzeti kultúra fontos eleme, 51,5% szerint pedig a társadalom demokratizálásának is fontos kelléke.[5]

Ugyanakkor a számok ellenére a vallással kapcsolatos ellentmondásos vélemények kétségeket ébresztettek a kutatókban arra vonatkozóan, hogy va-

[4] Головаха, Євген – Горбачик, Андрій – Паніна, Наталія: *Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження.* Київ, 2006. A közvélemény-kutatásra 2005-ben került sor 25 országban.

[5] Дудар, Надія – Шангіна, Людмила: Релігія і Церква в суспільному житті України. *Національна безпека і оборона.* Центр ім. Разумкова. 2002. № 10. 6.

lóban beszélhetünk-e „egyházi újjászületésről". A vallásos élet tartalmának és aktivizálódása okainak tanulmányozása során nyilvánvaló ellentmondást fedeztek fel egyrészt a vallásos önidentifikálás, másrészt a hívő emberek világnézete és magatartása között. A Razumkov Intézet által 2002 októberében végzett országos közvélemény-kutatásból pontosabb képet kapunk arra vonatkozóan, hogy mit fed valójában a „vallásos ember" fogalma. A megkérdezettek 60,2%-a mondta magát vallásosnak, ám mindössze 1,7%-uk mondta azt, hogy hisz istenben és a túlvilági életben, tartozik valamelyik bevett felekezethez, rendszeresen látogatja az egyházi alkalmakat, és ezt azért teszi, mert ilyen módon kerül kapcsolatba istennel, a vallásos hit jelenti számára a megváltást és az örök élet elnyerésének lehetőségét.[6] Az elemzők arra a következtetésre jutottak, hogy nyilvánvalóan elválik egymástól a vallásos önidentifikálás és a vallásgyakorlás. Számos kutató állította, hogy a vallásos emberek, közte a keresztény egyházakhoz tartozók számának növekedése nem jelent egyet azzal, hogy a társadalom a kereszténység etikai értékei felé fordulna. Ezt támasztják alá a társadalmi folyamatok reális tendenciái, valamint a társadalom viszonyulása a környező átalakulásokhoz. A vallás felé fordulás azzal a várakozással van összefüggésben, hogy ez által megy végbe a társadalom szellemi megújulása. A szovjet társadalom eszméinek csődje, a múlttal kapcsolatos kegyetlen igazságok kimondása, a politikai és gazdasági destabilizálódás, a szociális bizonytalanság az emberekben bizalmatlanságot, bizonytalanságot keltett a jövővel kapcsolatban, illetve elvesztették polgári és kulturális identitásukat. Az 1990-es évek végén az ukránoknak mintegy 80%-a érzett így.[7] A traumákat pedig nem lehet leküzdeni pusztán társadalmi-gazdasági reformokkal és az életszínvonal emelésével. Szükség van ezen kívül valamiféle jelképes fogódzóra is az új kulturális és értékorientáció megválasztásához. Az ország társadalmi-kulturális komplexumának dezorientáltsága is magyarázat arra, miért fordultak az emberek a valláshoz, mint a válság leküzdésének lehetséges útjához. A vallásnak kiforrott értékrendszere, világképe, etikai elvei vannak, melyek képesek befolyást gyakorolni a társadalom morális állapotára. Ezenkívül Ukrajnában a tradicionális keresztény egyházak szorosan összekapcsolódtak a nemzeti és kulturális identitással, ezért szerepük lehet a történelmi múlt átértékelésében, a nemzeti eszme felkutatásában, új identitások kialakításában, sőt az ország politikai irányvonalának megválasztásában is. Az ilyesfajta bizakodás azonban nem

[6] Биченко, Андрій – Дудар, Надія: Релігійність українського суспільства... 21.

[7] Паніна, Наталія: *Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг.* Київ, Інститут соціології НАН України, 2006. 33–34.

mindig van tekintettel a vallás és a kultúra kölcsönhatásának bonyolultságára. A vallás nem zárt rendszer, még ha képes is távolságot tartani a társadalomtól és saját belső logikája szerint fejlődni. Határai meglehetősen elmosódottak is lehetnek, és valamely egyházhoz tartozásnak is lehet kizárólag formális jellege. A vallás társadalmi-kulturális potenciáljának felhasználása a társadalmi problémák megoldásában sokszor nem jelent mást, mint egyes funkciók és elemek kiemelését. Ennek eredményeképpen nagy számban jelennek meg „hívők", akiknek vallási vagy felekezeti hovatartozása kizárólag kulturális-civilizációs önidentifikáláson alapszik. Ez elmossa a vallás vagy a konkrét egyház belső prioritásait és alapvető céljait. Másrészt a társadalom magába szippant kulturális-vallásos elemeket, melyek vallásos tartalma kiszorul vagy átalakul, meglepő kvázivallásos hagyományokhoz és istenfélő magatartáshoz vezet, melyek gyakorlattá válását a vallásos összetevő legitimálja. Igen gyakran a kiszorított elem éppen az etikai oldal. Ily módon a gyakorlat függetlenedik a világnézettől, olyan szabályokhoz igazodik, amelyek a mindennapi élet rituális vonatkozásait erősítik nyilvánvaló erkölcsi törvények nélkül. A vallás és a kultúra együttműködése nyilvánvalóan az egymásra hatás képességében nyilvánul meg. Ugyanakkor igen nagy a különbség a történelmi léptékkel folyamatos együttműködés, és az időnkénti kaotikus átvételek között. Éppen ezért a társadalomnak a vallás felé fordulása nem jelent automatikusan egyházi újjászületést. Sok függ attól, milyen értékeket és prioritásokat vállal fel a világi kultúra, illetve, hogy a vallás mely vonatkozásainak elfogadására kész a társadalom. Másrészt nem kevésbé fontosak a vallás belső viszonyai.

A tradicionális keresztény felekezetek fejlődésének sajátosságai

Az 1990-es évek elején a vallásosság terén végbement döntő változások Ukrajnában elsősorban a tradicionális keresztény felekezeteket – a pravoszlávokat és a katolikusokat – érintették. Sajátos helyet foglal el ebben a folyamatban a protestantizmus, melyet Ukrajnában nem sorolnak a tradicionális felekezetekhez, ennek ellenére az ország egyes régióiban hosszú történelmi múltra tekint vissza. A szabad vallásgyakorlással és az egyházak szabad működésével megnőtt a vallási felekezetek száma. A statisztikai adatok tanúsága szerint a lakosság bizonyos részei érdeklődéssel fordultak feléjük. Ám összehasonlítva a tradicionális keresztény felekezetekkel, az egyéb irányzatok társadalmi befolyása meglehetősen csekély. Számszerűen és státusát tekintve Ukrajnában ma a pravoszláv egyház a domináns. 17.017 egyház-

kerület tartozik hozzá, ami az ország összes egyházi szervezetének 53%-a.[8] A 2002-es országos szociológiai felmérés szerint a megkérdezettek döntő része, 68,8%-a a pravoszláv egyházhoz, 6,9%-a a görög katolikus egyházhoz, 2,2%-a a protestáns felekezetekhez, 0,8%-a a római katolikus egyházhoz sorolta magát.[9] A többi felekezethez és vallási közösséghez tartozók aránya ez alatt van. Jogos a kérdés, hogy ily módon valóban beszélhetünk-e vallási pluralizmusról, ha igen, milyen mértékben jelenik meg és mire alapozódik. A statisztikai adatok szerint az ukrán társadalom vallási szempontból továbbra is meglehetősen monolitikus, a tradicionális keresztény egyházak nyilvánvaló monopóliumot élveznek. Ez azonban nemcsak a számokból olvasható ki. A hivatalos diskurzusban a tradicionális keresztény egyházak és az azok által képviselt kulturális-vallási tradíciók az ukrán nemzeti eszme részét képezik. Ez vonatkozik az államhatalmi szervekre és a nemzeti-hazafias kulturális szervezetekre is. A közoktatásban és a tömegtájékoztatásban közvetítik a tradicionális egyházak életét, illetve a jelentős állami ünnepek és események részesei ezek az egyházak. Ez egyrészt tükrözi a valós helyzetet és az ukránok többségének véleményét, ám másrészt ezt mint kívánatos és helyes mintát állítja be. Ugyanakkor ez a helyzet rávilágít az ukrajnai egyházi élet sajátosságaira. A pravoszláv egyházon belüli differenciálódás szoros összefüggésben van az ukrajnai régiókkal. Ukrajna társadalmi-kulturális terének egyik megkülönböztető jellegzetessége, hogy a különböző régiók a történelem során különböző egyházszervezetek befolyása alatt álltak, aminek következtében regionálisan különböznek egymástól az egyházi hagyományok, és a vallásos kultúra különböző típusai alakultak ki. Ezen kultúrák keretében különbözőképpen értelmezték saját történelmi-kulturális örökségüket, illetve különböző kulturális-civilizációs keretekhez alakultak ki kötődések: a bizánci pravoszláv hagyomány, a keleti-szláv szellemiség és a nyugat-európai értékrend egyaránt jelen van. A régiók az ukrán államiságról és a nemzeti önmeghatározásról alkotott elképzeléseik alapján is különböznek egymástól. Ennek következtében a vallásgyakorlás szabaddá válásával több pravoszláv egyház is létrejött. 1989-ben újjászerveződött az Ukrán Autokefál Pravoszláv Egyház (autokefál[10] UPE), valamint az Orosz Pravoszláv Egyház ukrán exarchátusa önállósodott Ukrajnai Pravoszláv Egyház néven, de továbbra is Moszkvának volt alárendelve (moszkvai UPE). 1992-ben létrejött a Kijevi

[8] Ukrajna Nemzetiségi és Egyházügyi Állami Bizottságának adatai. 2008. március 1.

[9] Биченко, Андрій – Дудар, Надія: Релігійність українського суспільства... 14.

[10] Autokefália – önkormányzat, függetlenség. A pravoszlávoknál autokefálnak nevezik az önálló egyházakat, melyek nem függnek adminisztratív értelemben más egyházaktól.

Patriarchátus Ukrajnai Pravoszláv Egyháza (kijevi UPE). Sem a Moszkvának, sem a Kijevnek alárendelt Ukrajnai Pravoszláv Egyházat nem kanonizálta a pravoszláv közösség, ugyanakkor az ukrán törvények értelmében mindkettő legális és „tradicionális egyház". A pravoszlávok jurisdikció szerinti megosztottságának, különösen a kezdeti időszakban erős regionális színezete volt. A pravoszláv egyházak között vezető szerepet tölt be a Moszkvának alárendelt Ukrán Pravoszláv Egyház. 16.736 egyházközség tartozik hozzá, vagyis az ukrajnai egyházi közösségek 51,5%-a és a pravoszláv hívek 67,7%-a. A moszkvai UPE híveinek közel egyharmada (30,4%-a) Ukrajna központi régiójában él. A kijevi UPE a maga 4.008 egyházközségével a második helyen áll; az utóbbi években minden régióban sikerült terjeszkednie. 1993-ban még híveinek 87,3%-a a nyugati régióban élt, 2008-ban már csak 43,6%-uk. A kijevi UPE egyházközségei nagyjából egyenlő arányban oszlanak meg a központi és az északi régiókban. A keleti és a déli régiókban azonban lényegesen kevesebb a hívek száma. Az autokefál UPE az eltelt időszakban jelentős mértékben megerősödött, 1.179 egyházközsége van, melyek 70,4%-a az ország nyugati megyéiben található.[11]

Egyrészről ezt a helyzetet a pravoszláv egyházon belüli általános válságként értékelik, amely ellentmond annak a képnek, miszerint Ukrajna egyfelekezetű pravoszláv ország lenne és erősíti az ország megosztottságát befolyási és ellenállási övezetek szerint.[12] Másrészről a társadalmi-politikai stabilitásra és az egységre törekvést jelzi a kulturális pluralizmus feltételei közepette. Ez megkülönbözteti Ukrajnát a többi posztszocialista országtól, amelyekben a vallás és az egyházak területén végbement átalakulásoknak nem volt ilyen hatása. Oroszországban az Orosz Pravoszláv Egyháznak nincs konkurense, ez az ország egyetlen, általánosan elfogadott kultúraképző felekezeti közössége. Belorussziában a Moszkvai Patriarchátus jurisdikciója alá tartozó Belorusz Pravoszláv Egyházon belül léteznek különböző irányba mutató elképzelések a kulturális-vallási fejlődést illetően, ám ezek nem olyan erősek, hogy a belorusz állam mai társadalmi-politikai viszonyai között bármilyen formában megmutatkozzanak. Így a Belorusz Pravoszláv Egyház formálisan továbbra is monolitikus egyházszervezet. Ukrajnában viszont egyik egyháznak sincs egyenlő befolyása az ország minden régiójában.

[11] Ukrajna Nemzetiségi és Egyházügyi Állami Bizottságának adatai. 2008. március 1.

[12] Юраш, Андрей: Религиозно-церковная структура современной Украины и ее трансформации. *Исследования по прикладной и неотложной этнологии.* 1997. № 110. 12.

Többféle módon is elképzelhető az ukrajnai pravoszláv egyházak jövőbeli viszonya. Először is valószínűsíthető, hogy a három közül valamelyik megpróbál vezető szerepre szert tenni, s az ország minden részében egyenlő befolyást szerezni. A második forgatókönyv, hogy megpróbálják elfogadni egymást, a „másként gondolkodást", és a konkurálás helyett a békés egymás mellett élést választják. A harmadik lehetőség az országos ukrán egyház létrehozása, amely magába olvasztaná a mostani három nagy pravoszláv közösséget. A politika az utóbbiban érdekelt, vagyis, hogy létrejöjjön egy önálló autokefál ukrajnai pravoszláv egyház, s ez a lehetőség állandó beszédtéma mind politikai, mind egyházi körökben. Ebben a kontextusban nem kis szerep hárul az Ukrán Görög Katolikus Egyházra (UGKE), amelyikre egyesek úgy tekintenek, mint az egységesítési folyamat szereplőjére. Az UGKE újjászervezése 1989-ben indult meg, amikor hosszú betiltás után ismét legalizálták Lemberg megyében és Kárpátalján az egyházat. Ma az UGKE 3.685 egyházközséggel rendelkezik, s ezzel a harmadik legnagyobb az országban a moszkvai UPE és a kijevi UPE után. 1992-ben az ukrajnai megyéknek csak körülbelül felében voltak görög katolikus közösségek, ma már azonban minden régióban megtalálhatók.[13] Az UGKE mai monopolhelyzete a nyugati régió megyéiben (ahol az egyházközségeknek mintegy 54%-a tartozik hozzá) hosszú történelmi fejlődés, s az annak nyomán kialakult vallási-kulturális kötődés eredménye. Ebben a régióban a görög katolikus vallás a nemzeti identitás szerves része, szöges ellentétben a többi régió kulturális-vallási identitásával. Ugyanakkor, mivel ugyanahhoz a keleti-bizánci kultúrkörhöz tartozik, mint a pravoszláv egyházak, részese lehet az egységes ukrajnai egyházról szóló diskurzusoknak.

A tradicionális egyházak aktivitásának fényében szembetűnik a protestáns felekezet fejlődésének gyors üteme. Ukrajnában több mint 10.000 protestáns közösség létezik, ami az összes vallási közösség 30%-a.[14] Ráadásul a protestáns egyházközségek sokkal gyorsabb ütemben növekednek, mint a tradicionális egyházak. Ezenkívül Ukrajnában egyre terjednek a különböző vallásos mozgalmak, megjelennek az egyházakhoz kötődő messiások, gyógyítók, ami tovább színesíti az amúgy sem egynemű ukrajnai kulturális-vallási helyzetet. Bár az állam nem mondja ki a felbukkanó új jelenségek legitimitását, s azok nincsenek összhangban a több évszázados hagyományokkal sem, a mai ember belső elvárásaira való gyors reagálás képességével befolyást tudnak gyakorolni a lakosság vallásosságának tartalmára és formáira.

[13] Ukrajna Nemzetiségi és Egyházügyi Állami Bizottságának adatai. 2008. március 1.
[14] Uo.

Az ukrán társadalom vallásossága. Alapvető jellemzők

Az ukrajnai lakosság vallásosságának szintje és tartalma bonyolultabb és kevésbé kutatott jelenség, mint az egyházi intézmények fejlődésének folyamatai. Az egyházi szervezetek számának növekedése jelzésértékű a lakosság vallásosságát illetően, ám nem ad teljes képet a társadalom vallásosságát és a várható tendenciákat illetően. Annak ellenére, hogy az egyházi szervezetek tevékenysége a társadalmi-kulturális élet fokmérője és figyelemmel van a legfontosabb társadalmi folyamatokra, mégsem kerül ki az egyházi körön kívülre és a társadalmi-kulturális jelenségeknek a valóság vallásos konstruálásának jegyeit tulajdonítja. Ezért a társadalom számára fontos, hogy tisztában legyen a vallás helyzetével és állapotával és odafigyeljen a világi és a vallásos kultúra kölcsönhatására.

Ukrajnában a lakosság vallásosságának kutatása elsősorban a tradicionális vallásos tudat és tevékenység tartalmának és formáinak vizsgálatára irányul. A kutatás tárgya a vallásosságnak azok az elemei, amelyek a tradicionális keresztény egyházak hitéletét és vallásgyakorlását jellemzik. Ilyenek a vallásos nevelés, a vallás alaptételeinek elfogadása, az egyházi tanítások ismerete, egyházi szertartásokon való részvétel stb. Ennek egyrészt van jogosultsága, hiszen a lakosság zöme éppen ezekhez a tradicionális elemekhez kötődik. Másrészt viszont így kimaradnak a vizsgálatokból a vallásosság újszerű megnyilvánulásai. A kutatások tanulsága szerint eltérés mutatkozik a vallásos önmeghatározás és az alapvető vallási tanításokban való hit között. A vallásos hitet gyakran az etikai értékekkel azonosítják. Ugyanakkor nagyon kevesen vannak azok, akik egyházuk többi tagjával bármiféle közösséget éreznek. A vallásosság többnyire az ember társadalmilag legitimált és kívánatos jellemvonásait jelenti, aminek nincs köze hitbeli kérdésekhez és a konformizmus nyilvánvaló jegyeit mutatja. Megfigyelhető az egyházon kívüli vallásosság is, amikor a vallásosságot az egyén nem a közösségben, hanem a magánszférában éli meg.[15] Ezek az ellentmondásos tendenciák még szembetűnőbbek, ha a mai vallásosság egyes új jelenségeit vizsgáljuk. Ilyen többek között a vallásosság individualizálódása, az egyházi tekintélyek lecserélődése, a hit modifikálása, a különböző kulturális-vallásos kódok kölcsönvétele és keveredése. Az individualizáció következtében a vallásos tevékenység a magánélet részévé válik, és a híveknek azt a kívánságát fejezi ki, hogy saját maguk válasszák meg a követendő erkölcsi normákat, és a vallásosság megélésének miként jét. Azaz, ha egy ember tagja

[15] Биченко, Андрій – Дудар, Надія: Релігійність українського суспільства... i. m. 21.

valamelyik egyháznak, ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy elfogadja és betartja az összes előírást, amelyek az egyház tagjaira vonatkoznak. Az emberek úgy gondolják, hogy nagyobb választási szabadsággal kell rendelkezniük, ami az önkifejezés fontos eleme. Az egyházi előírások és az emberi szabadság ütközése gyakran azzal van összefüggésben, hogy a tradicionális egyházak számára egyre fontosabbá válik, hogy kevésbé legyenek elszakítva a való élettől és jobban megfeleljenek az emberek elvárásainak. A közvélemény-kutatás szerint az emberek 30%-a úgy gondolja, hogy az egyház nem tart lépést a modern kor kihívásaival. A hívők körében a pravoszlávok 87%-a van ezen a véleményen. Ennek következtében a tisztelet az egyházi hierarchia helyett egyre inkább az individuum felé fordul. A hívők úgy gondolják, hogy jobb lesz nekik, ha ők maguk dönthetik el, mi szolgálja leginkább lelki életüket. Ugyanakkor a közvélemény-kutatás arra is rávilágított, hogy az egyház igen előkelő helyen van az emberek bizalmi rangsorában. Felekezeti hovatartozás nélkül legalább 50% azoknak az aránya, akik bizalommal vannak az egyház iránt. A kutatók véleménye szerint ez a magas fokú bizalom inkább nominális, mint reális, mivel a társadalomban igen sok olyan hívő ember van, akiket „nominális hívőknek" nevezhetünk. Ezek az emberek nem tartják magukat a vallási értékekhez és normákhoz közösségi vagy személyes problémáik megoldásakor, ezért nincs alapja kijelenteni azt, hogy Ukrajnában a lakosság körében az egyháznak reális tekintélye van.[16] A legfrissebb kutatásokat Lemberg megyében végezték el. Ebben a térségben különösen erős a vallásosság és a tradicionális vallásos magatartás. Ugyanakkor az egyház és a papok tekintélye a tradicionális egyházak hívei számára itt is csak a lelki élettel kapcsolatos kérdések megoldásában mutatkozik meg. Sőt, egyre többen gondolják azt, hogy közvetlenül is fordulhatnak istenhez, az egyház közvetítése nélkül, vagy akár családtagjaikhoz lelki gondjaik megoldása érdekében.[17] A hívők etikai magatartásának, moráljának kérdése meglehetősen ellentmondásos. Egyrészt a hitet és a vallásosságot általános emberi értékeknek tekintik, melyek elsősorban a magas erkölcsiséggel vannak összefüggésben. A közvélemény-kutatás azt mutatja, hogy a megkérdezettek szerint a vallásos hit segít „megtartóztatni magunkat a rossz cselekedetektől" (42,1%), „biztosítja a lelki békét, erőt, reményt" (38,4%), „jószívűséget,

[16] Рязанова, Людмила – Сєвєкіна, Ольга: Релігійні ідентифікації та практики. In: Ручка, Анатолій (ред.): *Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ, Інститут соціології НАН України, 2002. 305.

[17] *Релігійне життя жителів Сихівського району міста Львова. Соціологічне дослідження*. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. 5.

együttérzést, jóságot vált ki" (37,3%).[18] Az interjúelemzésből ugyanakkor az derült ki, hogy azok a megkérdezettek, akik szerint a vallásos hitben a legfontosabb az egyház etikai tanítása, nem tartják szükségesnek, hogy azok betartása érdekében az emberek bármiféle erőfeszítést tegyenek. A hívők szerint lehetetlen megfelelni hitük összes etikai normájának, azokat a morális elveket megválogatva követik. A hívők saját maguk döntik el, hogy mely élethelyzetekben milyen magatartást tanúsítsanak.[19]

A válogatás és a szabad konstruálás nem csak a vallásos tevékenységre, hanem a hit tartalmára is vonatkozik. Minden történelmi periódusban megfigyelhető volt a tradicionális egyházak tanításai és a népi hit közötti eltérés. Manapság azonban, amikor az állam és az egyház el van választva egymástól és az egyház vesztett a társadalomra gyakorolt befolyásából, ez a helyzet számára fatálisabb, mint korábban bármikor. A mai hívőknél megfigyelhető az eklektika, az archaizmus és a miszticizmus. A közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy a hívők 36,7%-a hisz a reinkarnációban, 39,9%-a hisz a népi gyógyítók természetfeletti képességeiben, 20,6%-a hisz a javasemberek és a boszorkányok képességeiben.[20] Bár hozzá kell tennünk, hogy azok az emberek, akik hisznek ilyesmikben, nem feltétlenül veszik igénybe ezeket a vélt képességeket. A hívők vegyítik a vallásosság intézményes és a divat diktálta elemeit. Vonatkozik ez a világnézet konstruálására és a vallásos tevékenységre a konkrét egyház vagy a felkapott népi jótevők követésével. Ide tartozik a tudományos diskurzusokból és más vallásokból való átvételek is. A megkérdezettek legkülönbözőbb kategóriái számoltak be ilyesmiről. Azok is, akik ritkán járnak templomba, és azok is, akik gyakran. El kell mondani, hogy ezek az átvételek nem mindig tudatosak. A hívők nem mindig vannak tisztában azzal, hogy vallásuk gyakorlásában más vallásból vettek át elemeket. Ez amiatt van, hogy a vallás kérdéseiben tájékozatlanok, valamint betudható a tömegkultúra hatásainak is. A legkülönfélébb egzotikus kultuszok bizonyos elemei divatba jöhetnek, s az emberek készek az utánzásra. A mintákat többnyire a tömegtájékoztatási eszközökből veszik, és azokat nem hozzák összefüggésbe azzal a tradícióval, amelyből valójában erednek. Nem kevésbé fontos szerepet játszanak az új vallásos mozgalmak, amelyek gyakran keverik a különböző kódokat és nézeteik propagálására a legmodernebb kommunikációs technológiákat használják fel. Az egyházi gyakorlat és a hívők részvétele saját egyházuk közösségi életében Ukrajnában sokkal alacsonyabb

[18] Биченко, Андрій – Дудар, Надія: Релігійність українського суспільства... i. m. 17.
[19] Релігійне життя жителів Сихівського району міста Львова... i. m. 14
[20] Биченко, Андрій – Дудар, Надія: Релігійність українського суспільства... i. m. 17.

szinten van, mint Európa más országaiban. 1988-ban a megkérdezetteknek csak 1,6%-a mondta, hogy „szoros kapcsolatban áll" az egyházzal és 5,5%-a, hogy „kapcsolatban áll". Ugyanezek a mutatók Lengyelországban 11,6% és 42,2%, Horvátországban 2,5% és 41,3%, Szlovéniában 2,5% és 29,4%, Magyarországon 4,8% és 15,9%, Litvániában 1,9% és 15,7%, Németország keleti felében 2,5% és 8,7%, Csehországban 2,4% és 5,4%.[21] Ukrajnában a megkérdezettek 52,8%-a mondta azt, hogy eljár az egyházi összejövetelekre. A többség azonban ezt formális aktusnak tartja, úgy vélik, hogy a hit nem feltétlenül van összefüggésben az egyházi alkalmak látogatásával. Minden héten vagy ennél is gyakrabban az idősebb nők járnak el a közösségbe imádkozni, számukra így valósul meg az „istenhez szólás", „az egyházi misztériumban való részvétel" és a lelki nyugtalanság leküzdése, a megkönnyebbülés.[22] Az egyházi alkalmak látogatottságának alacsony szintje nem csak a vallásossággal van összefüggésben, hanem az ukrán lakosság általában vett alacsony társadalmi aktivitásával. A templomba járás a közösségi szabadidős tevékenység egyik népszerű formája. Ezt mondta a megkérdezettek 16,7%-a (*1. táblázat*). A különböző szabadidős tevékenységek sorában a templomba járás az otthoni tevékenységek és a shoppingolás után következik.[23] Azaz, bár a lakosság igen kis mértékben vesz részt az egyházi-közösségi életben, még mindig ez az egyetlen társadalmi szervezet, amelyik képes egybegyűjteni az embereket a nyilvános közösségi tevékenység gyakorlására.

Ily módon Ukrajnában a vallásosság egyik legfontosabb jellegzetessége az innovatív és a tradicionális elemek keveredése, melyek többnyire nem lépnek túl az alapvető keresztény hagyomány keretein. A hívők többsége tradicionális egyházhoz akar tartozni, noha a vallással kapcsolatos elképzeléseik igencsak eltérnek ezeknek az egyházaknak a tanításaitól. A tradicionális felekezet elhagyása és az örök kérdésekre adandó válaszoknak más keresztény egyházak keretében való megtalálásának lehetősége elítélendő és megengedhetetlen cselekedet az emberek többsége szemében. Ugyanakkor nem igazán érdeklődnek saját egyházuk élete iránt, nincsenek összhangban annak dogmáival és tanításaival, etikai normáival, más vallásokból vesznek át elemeket, melyeket saját egyházuk elítél, ám az emberek nem találnak benne semmi kivetnivalót. Ez szoros összefüggésben van azzal, hogy az ukrán társadalomban a tradicionális

---

21 Єленський, Віктор: *Релігія після комунізму: релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально-східноєвропейських суспільствах: фокус на Україні.* Київ, 2002. 187.

22 Биченко, Андрій – Дудар, Надія: Релігійність українського суспільства... i. m. 20.

23 Панина, Наталия: *Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: год перелома.* Киев, Институт социологии НАН Украины, 2005. 90–92.

1. táblázat. A tíz legnépszerűbb szabadidős tevékenység (%)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Tévézés	79.2	80.3	79.7	82.6	80.1	83.5	86.5	87.0	76.5	80.7	83.3	86.4
Újságolvasás	53.6	57.4	56.2	58.5	61.9	69.9	70.3	70.3	61.1	61.1	58.3	67.7
Rádióhallgatás	47.3	49.8	45.1	52.6	50.2	54.0	58.2	54.6	43.6	42.9	38.8	47.1
Vendégeskedés	39.6	38.2	34.3	37.3	36.1	37.9	49.1	44.3	35.2	38.8	–	39.1
Vendégfogadás	38.2	39.4	34.9	36.7	34.7	34.6	47.1	40.4	31.5	36.3	35.6	37.9
Shopingolás (nem élelmiszerboltok, piacok)	–	–	–	–	–	–	–	–	20.7	25.1	22.7	27.0
Szépirodalom olvasása	37.7	37.2	33.5	35.0	35.0	35.3	39.0	40.3	24.4	28.9	26.7	27.1
Zenehallgatás	32.4	33.1	32.4	33.7	32.9	34.1	34.5	35.3	22.2	27.2	25.6	26.3
Foglalkozás a gyerekekkel (házi feladat ellenőrzése, játék, séta)	38.6	35.6	32.3	34.3	35.1	32.3	33.0	33.7	28.1	27.8	24.1	25.8
Templomba/zsinagógába/mecsetbe/ imaházba járás	14.4	12.9	13.6	16.8	14.0	14.4	22.7	17.4	13.5	18.1	14.2	16.7

egyházak a kultúra és a nemzetépítés részesei. A felekezeti hovatartozásnak fontos szerepe van az emberek önmeghatározásában is. A „pravoszláv", „katolikus", „görög katolikus" fogalmak az identitás részei, ezáltal kötődnek az emberek morális elvekhez, kulturális normákhoz, több évszázados történelemhez. Ennek az önidentifikálásnak nem feltétlenül kell kifelé megnyilvánulnia, éppen ezért a hívők szabadon mozoghatnak a vallásos térben, időnként csak formális, sőt, nominális részvevők maradnak. A tradicionális egyházak nem tesznek következetes lépéseket, melyek arról tanúskodnának, hogy valóban elégedetlenek a dolgok ilyen állásával. Az egyházak által felkínált szertartásoknak mindig van közönsége, ami a problémamentesség illúzióját kelti. Az egyházak számos képzési, oktatási kezdeményezéssel lépnek fel, ám azoknak egyelőre nem mérhető semmiféle társadalmi hatékonysága. A keresztény értékeknek nincsenek mély gyökerei a társadalomban, a társadalom a vallásból nem a másként gondolkodással szembeni toleranciát veszi át, hanem tetteiket a legfelsőbb tekintélyre (Istenre) hivatkozva a saját szabályaik szerint legitimálják, a formális és konzervatív elemekhez ragaszkodnak.

Ukrajna társadalmi-politikai helyzete, a tradicionális egyházak társadalmi beágyazottsága azt valószínűsíti, hogy az ukrán társadalom vallásossága a közeljövőben nem fog lényegesen változni. A lényeges változások jelei csak szűk területeken mutatkoznak meg. Az ukrán polgárok nem tanúsítanak érdeklődést az új vallási mozgalmak iránt, ugyanakkor jelentős vonzerőt jelentenek a protestáns közösségek, különösen azok, amelyek történelmi gyökerekkel rendelkeznek az ország régióiban. A protestantizmus alternatívát jelenthet a vallásgyakorlásban. A felmérések tanulsága szerint a protestáns közösségeket a tagok közötti legszorosabb kapcsolat, a vallás tanításainak legmélyebb ismerete jellemzi, a hívők körében a vallás tanítása és az emberek mindennapi magatartása sokkal közelebb van egymáshoz, mint a tradicionális egyházak esetében.[24] Utóbbiak hívei, akiknek vallási identitásában a kulturális-etnikai motiváció játssza a főszerepet, úgy gondolják, hogy az „igazi ukrán" csak pravoszláv vagy görög katolikus vallású lehet, de nem történik semmi borzasztó, ha egy ukrán protestánssá válik.[25] A felekezetváltást *önmagára* nézve mindenki megengedhetetlennek tartja, de *másokkal* kapcsolatban már nem zárják ki. Az ukránok felekezeti hovatartozásában nagy változások nem várhatók, ám a vallásosságra befolyással lesznek a nem tradicionális hitek, amelyek gyengíteni fogják a tradicionális egyházak ortodoxiáját.

[24] Юраш, Андрей: Рівень релігійної активності в Україні: регіональні особливості та диспропорції. *Українські варіанти.* 1997. № 1. 46.

[25] Релігійне життя жителів Сихівського району міста Львова... i. m. 12.

Muzulmánok Ukrajnában*

SZERHIJ DANILOV

Ukrajnában tradicionálisan iszlám közösségek is élnek, melyek számbeli, nemzetiségi és földrajzi megoszlását vizsgáljuk az alábbiakban. Ezáltal is közelebb jutunk az országban zajló folyamatok jobb megértéséhez.

Az Ukrajnában élő, tradicionálisan iszlám közösségeket alkotó nemzetiségek történelmük során különböző módon viszonyultak a valláshoz, ezért identitásukban az etnikai és a felekezeti komponens változó súlyú szerepet játszott. Ezek a közösségek különböző időszakokban keletkeztek a mai Ukrajna területén, eltérő módon érintette őket az asszimiláció, különböző módon és intenzitással tartanak fenn kapcsolatokat származási helyükkel. A számszerű mutatók csak egyik vetülete a kérdésnek. Az iszlám szervezetek közösségüket egységesként jelenítik meg, a belső különbözőségek nem kerülnek a felszínre.

Számbeli arányok, nemzetiségi összetétel

Az ukrajnai muzulmánok számát illetően nincs egységes álláspont.[1] Esetükben a számokkal való manipulálás tipikus jelenség volt a Szovjetunióban, sőt, egyes európai országokban is. A 2001. évi ukrajnai népszámlálás szerint az

---

* Данилов Сергей: Мусульмане Украины: соціально-географический очерк. In: *Исламская идентичность в Украине*. Киев, издательский дом «Стилос», 2006. 11–27.

[1] Iszlám vezetők általában 2 millió ukrajnai muzulmánt emlegetnek. Vö: Ольга Слоневская: Последователи пророка ведут себя спокойно. *Сегодня* 30 июня, 1999. №373. A cikk idézi Achmad Tamin sejket, az Ukrajnai Muzulmánok Szellemi Vezetésének (Духовне управління мусульман України, ДУМУ) elnökét, aki állítja, hogy Ukrajnában 2 millió muzulmán él, közülük 40 ezren Kijevben. Egyéb, teljesen megalapozatlan számadatok is napvilágot látnak. Lásd pl. Корюшко, Микола: *Християни і мусульмани: від протистояння до діалогу*. http://www.socium.org.ua/Socium.files/pages/novemb_dec2003/musulman.htm. Ebben a cikkben 1,2 millióra becsülik az ukrajnai muzulmánokat. Másutt ugyanez a szerző azt írja, hogy „számuk az 1 millióhoz közelít": Кірюшко, Николай:

országban 436 ezer muzulmán él (az ország lakosságának 0,9%-a).[2] Ukrajnában arányaiban kevesebb muzulmán él, mint Nyugat-Európa államaiban, ahol meghaladják az 1%-ot.

1. táblázat. Muzulmánok Európában[3]

Országok	Muzulmán származású lakosság	A muzulmán származásúak aránya az összlakossághoz viszonyítva, %
Franciaország	4 155 000	7,10
Hollandia	695 600	4,6
Belgium	400 000	4,0
NSZK	3 200 000 – 3 500 000	3,9–4,3
Görögország	400 000	3,8
Ausztria	300 000	3,7
Nagy-Britannia	1 400 000 – 1 800 000	3,0
Dánia	170 000	3,0
Spanyolország	500 000	1,26
Olaszország	700 000	1,20
Svédország	250 000 – 300 000	1,0
Ukrajna	440 000	0,90

Az Állami Statisztikai Hivatal 40 olyan etnikai csoportot különböztet meg (2. táblázat), amelyek tradicionálisan iszlám közösségek. Ebbe a felsorolásba csak azokat a népeket vettük fel, amelyek tagjai között nincsenek nagyobb számban más hitűek.[4] Nem vettük figyelembe azokat a népeket sem, amelyek tagjai között vannak muzulmán kisebbségek is.[5] Nem foglalkozunk

Мусульмане и христиане: анализ воззрений и поиски взаимопонимания. http ://www.islamua.net/islam_ua/news/m_c. shtml

2 Itt és a továbbiakban a 2001. népszámlálás adatainak forrása: *Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.* CD-ROM. Київ, 2003.

3 Network On Comparative Research on Islam & Muslims in Europe (NOCRIME). Country profiles. http://64.207.171.242/pages/country.html

4 A volgai tatárok között például vannak pravoszlávok – ún. kereszenek.

5 Az alapvetően pravoszláv vallású grúzok között például vannak iszlám hitű szubetnikai csoportok, melyek közül a népszámlálás feltüntette az adzsarokat, azonban a lázokat és az ingilojokat nem; másik példa az oszétek, akik között a digorok követik az iszlámot.

az albánokkal sem, mivel az ukrajnai albánok zömmel pravoszláv hitűek.[6] Igen nehéz közelebbről meghatározni az „indiai és pakisztáni népek" felekezeti státusát, személyes megfigyelésünk szerint a többségük muzulmán, ezért felkerültek a listára. A hivatalos népszámlálás adataiból lehetetlen elkülöníteni az afrikai származású muzulmánokat, kivéve az észak-afrikai arabokat. Nincs nyilvántartva az a néhány száz fő sem, akik a közelmúltban lettek muzulmánná, vagy tértek vissza ehhez a valláshoz.

2. táblázat. Muzulmánok Ukrajnában

Sorrend	Nemzetiség	Összesen	Közülük anyanyelvükként nevezték meg nemzetiségük nyelvét
1	Krími tatár	248 193	228 373
2	Tatár	73 304	25 770
3	Azerbajdzsán	45 176	23 958
4	Üzbég	12 353	3 604
5	Török	8 844	7 923
6	Arab	6 575	4 071
7	Kazah	5 526	1 041
8	Lezgin	4 349	1 507
9	Tadzsik	4 255	1 521
10	Baskir	4 253	843
11	Türkmén	3 709	719
12	Csecsen	2 877	1 581
13	Kurd	2 088	1 173
14	Dargin	1 610	409
15	Avar	1 496	582
16	Indiai és pakisztáni népek	1 483	1 092
17	Abház	1 458	317
18	Kirgiz	1 128	208
19	Lak	1 019	199
20	Afgán	1 008	551
21	Tabaszaran	977	482
22	Kumik	718	244

[6] Az albánok alapvetően Odesza megyében élnek, és azoknak a pravoszláv hitű albánoknak a leszármazottai, akik a 18. században telepedtek le a Fekete-tenger partvidékén.

(Folytatás az előző oldalról.)

Sor-rend	Nemzetiség	Összesen	Közülük anyanyelvükként nevezték meg nemzetiségük nyelvét
23	Kabard	473	89
24	Ingus	455	164
25	Perzsa	419	251
26	Nogaj	385	227
27	Adigej	338	67
28	Meshet-török	336	272
29	Balkar	206	40
30	Cserkesz	199	25
31	Ujgur	197	23
32	Karacsáj	190	35
33	Rutul	137	36
34	Talis	133	28
35	Hui	133	4
36	Abaz	128	24
37	Karakalpak	117	40
38	Agul	108	20
39	Cahur	83	16
40	Baloch	31	16
Összesen		436 467	
Ukrajna teljes lakossága		*48 240 902*	

Ukrajnában, akárcsak a legtöbb európai országban,[7] a muzulmánok közül kiemelkedik egy nagyobb etnikai csoport.[8] Az ukrajnai muzulmánok 57%-a krími tatár, a három legnagyobb etnikai csoport (krími tatárok, volgai-urá-li tatárok és azerbajdzsánok) együttesen 84%-ot képeznek, az első öt pedig (a fentieken kívül az üzbégek és a törökök) pedig közel 90%-ot.

[7] Vö: Network On Comparative Research on Islam & Muslims in Europe (NOCRIME). Country profiles, http://64.207.171.242/pages/country.html

[8] Az „etnikai csoport" fogalmat mint a leginkább semleges és ideológiamentes meghatározást használjuk. Egyik vagy másik közösség jogi státusának kérdése nem tartozik jelen kutatásunk tárgyába.

A 248 193 krími tatár[9] abszolút többsége a Krím félszigeten (közel 245 ezer fő) és a szomszédos Herszon megyében (2 072 fő, főként a Genicsevi járásban található Novoolekszijivka nagyközségben) és Zaporizsja megyében (570 fő, közülük 255-en Melitopol városban) él. Másutt igen kis számban fordulnak elő krími tatárok, a fővárosban például 44 főt számoltak össze. A településszerkezetnek megfelelően muzulmán közösségek is csak a Krímen, illetve Zaporizsja (Melitopol) és Herszon megyében (Novoolekszijivka, Partizani, Henicseszk) működnek.

A krími tatárok további migrációs potenciálja jelentéktelen, mivel nem történtek érzékelhető változások ennek az etnikai csoportnak diaszpórában, főleg Közép-Ázsiában tapasztalt életkörülményei tekintetében.[10]

A második legnépesebb muzulmán etnikai csoport Ukrajnában a volgai-uráli tatárok[11] (1989-ben 87 ezren, 2001-ben 73 ezren voltak), településszerkezetük szintén pontosan behatárolható: Doneck megyében (19 161 fő), a Krími Autonóm Köztársaságban (11 090 fő), Luhanszk megyében (8 543), Herszon megyében (5 353) élnek.[12] A volgai-uráli tatár közösségek a 19. század végén a 20. század elején alakultak ki, a Donbász erőteljes iparosításának időszakában, s később nagy számban telepedtek itt le a régió fejlődésével párhuzamosan. Az első időszakban a tatárok idénymunkásként keresték fel a vidéket, később állandó lakhelyül választották.

Az utóbbi két-három évtizedben az ukrajnai volgai-uráli tatárok erősen asszimilálódtak. Erről a közösségen belül folyamatos diskurzusok folynak.[13]

---

9 A krími tatárok létszámát illetően más adatok is napvilágot láttak. Refat Csubarov, a krími tatár medzsilisz első elnökhelyettese szerint 260 ezren vannak. Vö: Рефат Чубаров: „Я не впевнений, що і при новообраному Президентові оточення не буде своєрідною перешкодою до повного розуміння кримськотатарської проблеми" / 22.02.2005. Юрій Сиротюк. Інформаційно-аналітичний портал «ДЕПУТАТ». http://www.deputat.org.ua/?inter=1109067361

10 Прибыткова, Ирина: *Эмиграционный потенциал ранее депортированных крымских татар в Республике Узбекистан.* Представительство МОМ в Украине. 1998. 41.

11 A „volgai-uráli tatárok" terminus a posztszovjet időszak történeti és etnográfiai irodalmának terméke annak az etnikai csoportnak a meghatározására, amelyet hagyományosan „kazanyi tatároknak" vagy egyszerűen csak „tatároknak" neveznek.

12 Valószínűsíthető, hogy a tatárok kevesebben vannak, mint a hivatalos népszámlálás mutatta, mivel A. Momrik feltételezése szerint a Herszon megyei törökök és a szevasztopoli krími tatárok egy részét is „tatárokként" regisztrálták. Момрик, Анатолий: Кавказские диаспоры в Украине. *Центральная Азия и Кавказ.* № 3 (33) 2004.

13 Interjú Szaid Bahtigozinnal, a szverdlovszki muzulmán közösség vezetőjével, 2003. szeptember 7.

Ma a volgai-uráli tatárok etnikai-felekezeti önazonossága megőrzése egyetlen biztosítékának az látszik, hogy a donbászi régióban számos befolyásos üzletember tartozik ehhez a népességhez. A Krím félszigeten a volgai-uráli tatárok (és a baskírok) kulturális-felekezeti aktivitása igen alacsony szintű. A jóval kisebb számú baskírok (4 253 fő) együtt vesznek részt a volgai-uráli tatárokkal a kulturális és vallási rendezvényeken.

3. táblázat. A volgai-uráli tatárok és a baskírok lakhely szerinti megoszlása

Megye/közigazgatási egység	Volgai-uráli tatárok száma	Létszám szerinti sorrendjük a régió többi muzulmán népességéhez képest	Baskírok száma
Doneck	19 161	1	662
Krími Autonóm Köztársaság	11 090	2	728
Luhanszk	8 543	1	299
Herszon	5 353	1	132
Zaporizsja	5 177	1	199
Harkiv	4 198	2	202
Dnyipropetrovszk	3 835	2	377
Odesza	2 640	2	274
Szevasztopol város	2 512	1	139
Kijev város	2 451	2	198
Mikolajiv	1 255	2	98
Kijev	902	2	122
Poltava	819	2	114
Lemberg	680	1	82
Kirovohrad	539	2	90
Cserkaszi	537	2	79
Vinnica	504	2	73
Zsitomir	486	1	63
Hmelnickij	464	1	52
Csernyihiv	461	1	61
Szumi	435	2	72
Kárpátalja	252	1	26
Voliny	232	1	22
Rivne	223	2	35
Ivano-Frankivszk	215	1	16
Csernyivci	210	2	22
Ternopil	130	1	16
Összesen	73 304		4 253

4. táblázat. Az azerbajdzsánok lakhely szerinti megoszlása

Megye/közigazgatási egység	Számuk	Létszám szerinti sorrendjük a régió többi muzulmán népességéhez képest
Doneck	8 075	2
Harkiv	5 684	1
Dnyipropetrovszk	5 683	1
Krími Autonóm Köztársaság	3 748	3
Luhasznk	3 123	2
Odesza	2 777	1
Kijev város	2 567	1
Zaporizsja	2 490	2
Mikolajiv	1 482	1
Herszon	1 280	4
Poltava	1 203	1
Kijev	933	1
Kirovohrad	793	1
Vinnica	717	1
Szevasztopol város	629	3
Cserkaszi	595	1
Szumi	569	1
Lemberg	420	2
Csernyihiv	403	2
Zsitomir	394	2
Hmelnickij	362	2
Csernyivci	333	1
Rivne	274	1
Kárpátalja	231	2
Ivano-Frankivszk	151	2
Voliny	147	2
Ternopil	113	2
Összesen	45 176	

1998 és 2001 között Ukrajnában 22,2%-kal nőtt az azerbajdzsánok száma és elérte a 45 176 főt. Az azerbajdzsánok többsége az ország keleti részében él: Doneck megyében (8 07 fő), Harkiv megyében (5 684 fő), Dnyipropetrovszk megyében (5 683 fő). Két- és négyezer fő közötti közösség él öt

régióban: a Krími Autonóm Köztársaságban (3 784 fő), Luhanszk megyében (3 123 fő), Odesza megyében (2 777 fő), Kijev városban (2 567 fő, ezenkívül a Kijev megyében élő 933 azerbajdzsán többsége is a főváros agglomerációjába tartozó településeken él) és Zaporizsja megyében (2 490 fő); még három régióban találunk több mint ezer fős közösségeket: Mikolajiv megyében (1 482 fő), Herszon megyében (1 280 fő) és Poltava megyében (1 203 fő). Egyes régiókban az azerbajdzsánok teszik ki a muzulmánok többségét.

A közép-ázsiai származású csoportok és a baskírok lélekszáma nem stabil. A közép-ázsiai népcsoportok és a baskírok lélekszáma a felére csökkent a megfordított migráció és a fiatal korcsoportok hiánya következtében.[14] Ugyanakkor kis mértékben nőtt a tadzsikok, a türkmének, a csecsenek és az ingusok lélekszáma.[15] Az ukrajnai meshet-törökök létszámát 9 ezer főre becsülik.[16] A meshet-törökök többsége a népszámlálás során „töröknek"[17] vallotta magát és csak 336-an – többségében a Herszon megyei Genicseszki járásban – mondták magukról, hogy ők meshet-törökök. A népszámlálás adatai szerint Ukrajnában 8 844 török él. Valószínűleg ide számolták az Ukrajnában élő török állampolgárok egy részét is.

A népszámlálás során 6 575 arabot regisztráltak, akik a nagyvárosokban élnek – a fővárosban (1 426 fő) és a regionális egyetemi központokban: Odeszában (1 320 fő), Harkivban (985 fő), Dnyipropetrovszkban (525 fő), Doneckben (470 fő), Zaporizsjában (271 fő), Szimferopolban (268 fő), Luhanszkban (212 fő) és Vinnicában (174 fő). Az arab diaszpóra szerkezete az utóbbi évtizedben megváltozott. Az arab világban zajló változások következtében az ukrajnai arabok zömét kitevő diákok többsége a korábbinál jóval vallásosabb lett. Az arab diaszpóra egy másik része nemtetszését fejezi ki az iszlám befolyásának növekedése miatt. Ezek az emberek több mint tíz éve telepedtek le Ukrajnában, még a Szovjetunió időszakában, s többségük baloldali nézeteket vall. Az arabok között vannak a keresztény felekezethez tartozók is. Az ukrajnai arabok

[14] 1989 és 2001 között az üzbégek lélekszáma 8 ezer fővel, a kazahoké 4,5 ezer fővel, a baskiroké 3 ezer fővel, a kirgizeké ezer fővel csökkent.

[15] A tadzsikok lélekszáma 4 ezerről 4,2 ezerre, a türkméneké 3 ezerről 3,7 ezerre nőtt. Момрик, Анатолий: Кавказькі діаспори в Україні. *Матеріали з української етнології. Збірник наукових праць.* Вип. 4 (7). 2004. 98–105

[16] Justin Odum: *The Meskhetian Turks: A Forgotten People.* May 20, 2002, University of Washington, Jackson School of International Studies (Russia, Eastern Europe and Central Asia). Lásd még: *Meskhetian Turks: solutions and human security. Forced Migration Projects.* Open Society Institute, http://www2.soros.org/finp2/html/meskpreface.html

[17] Interjú Iszkander Iljazovval, a meshet-török közösség vezetőjével. Szlovjanszk, 2003. szeptember 11.

zöme Palesztinából és Jordániából (a jordániai palesztinok sorából) származik, de telepedtek le más országokból is. Az egy-egy országból származó arabok jellemző módon egy adott városban alkotnak közösséget. Harkivban például libanoni származású közösség él (a 985 arabból – a közösség tagjainak becslése szerint – több mint 500-an), zömében siiták.

Az 1989. és a 2001. évi népszámlálások között a krími tatárok, az azerbajdzsánok, a csecsenek, a tadzsikok, a türkmének, a meshet-törökök lélekszáma növekedett. A többi tradicionálisan iszlám nép lélekszáma csökkent, egyes esetekben igen jelentős mértékben. Az iszlám közösségek életében a legjelentősebb esemény a krími tatárok visszatelepítése volt történelmi hazájukba, a Krím félszigetre. Az iszlám közösségek településszerkezete alapvetően az 1990-es években alakult ki, amire alapvető befolyást gyakoroltak a Szovjetunió felbomlását követő migrációs folyamatok. Az 1990-es évek végétől a migráció lelassult, így kijelenthetjük, hogy az ukrajnai muzulmán közösségek nemzetiségi összetétele középtávon lényegesen nem fog változni.

Földrajzi településszerkezet

A tradicionálisan iszlám közösségek egyenlőtlenül oszlanak meg az ország területén – a szovjet időszakban a migránsok alapvetően az ipari központokban, részben az ország déli részében telepedtek le, utána pedig a nagy változást a krími tatárok visszatelepítése jelentette őshazájukba. Az általunk összegyűjtött adatok tanulsága szerint teljes értékű iszlám közösségi életre (beleértve a mecsetépítést) csak azokban a régiókban van lehetőség, ahol az adott közösség képviselői kompakt módon élnek. A muzulmán közösségek létrejöttének és működésének körülményeire befolyással van az adott régió társadalmi-kulturális közege.

A régiók tipologizálása

A legnagyobb muzulmán közösség a Krím félszigeten él (272,6 ezer fő, Szevasztopollal együtt), jóval mögötte következik Doneck megye (36 ezer fő), utána következnek a 10 ezer és 25 ezer fő közötti régiók – Harkiv megye (16 ezer fő), Luhanszk megye (15 ezer fő), Dnyipropetrovszk megye (15 ezer fő), Herszon megye (14 ezer fő), Odesza megye (12,2 ezer fő), Zaporizsja megye (11,7 ezer fő) és Kijev város (10,8 ezer fő).

5. táblázat. A régiók tipologizálása a muzulmán népek lélekszáma szerint

Kategóriák	Megye/közig. egység	Lélekszám (ezer fő)
1. nagyon magas (több mint 200 ezer fő)	Krími AK Szevasztopol várossal	272,6
2. magas (több mint 20 ezer fő)	Doneck	36,2
3. mérsékelt (10 ezertől 20 ezer főig)	Harkiv	16,2
	Luhanszk	15,3
	Dnyipropetrovszk	15,3
	Herszon	14,2
	Odesza	12,2
	Zaporizsja	11,7
	Kijev város	10,9
4. alacsony (2 ezertől 10 ezer főig)	Mikolajiv	4,8
	Kijev	3,6
	Poltava	3,6
	Vinnica	2,3
	Kirovohrad	2,3
	Cserkaszi	2,2
5. nagyon alacsony (kevesebb mint 2 ezer fő)	Szumi	1,9
	Lemberg	1,8
	Zsitomir	1,7
	Hmelnickij	1,5
	Csernyihiv	1,4
	Kárpátalja	0,9
	Csernivci	0,8
	Rivne	0,8
	Voliny	0,7
	Ivano-Frankivszk	0,6
	Ternopil	0,5

6. táblázat. Ukrajna muzulmán közösségeink földrajzi megoszlása[18]

Megye /közig. egység	Muzulmán származásúak lélekszáma	Felekezeti csoport				
		Ukrajnai Muzulmánok Szellemi Vezetése (ДУМУ)	Ukrajnai Muzulmánok Független Szellemi Központja (НДЦМУ)	Krími Muzulmánok Szellemi Vezetése (ДУМК)	Független csoportok	Összesen
Krími AK	266 839	1	–	300	16	317
Doneck	36 194	8	9	–	–	17
Harkiv	16 193	2	1	–	3	6
Luhanszk	15 323	–	–	–	8	8
Dnyipropetrovszk	15 293	–	–	–	3	3
Herszon	14 168	21	–	2	2	25
Odesza	12 224	3			2	5
Zaporizsja	11 707	4	–	–	1	5
Kijev város	10 882	2	–	–	4	6
Szevasztopol város	5 754	–	–	3	1	4
Mikolajiv	4 867	4	–	–	–	4
Kijev	3 648	2	–	–	–	2
Poltava	3 609	2	–	–	2	4
Vinnica	2 363	1	1	–	–	2

[18] Vö: Бондаренко, Віктор (ред.): *Церкви і релігійні організації України у 2001 році.* Довідник „VIP". Київ, 2002.

(Folytatás az előző oldalról.)

Megye /közig. egység	Muzulmán származásúak lélekszáma	Felekezeti csoport				
		Ukrajnai Muzulmánok Szellemi Vezetése (ДУМУ)	Ukrajnai Muzulmánok Független Szellemi Központja (НДЦМУ)	Krími Muzulmánok Szellemi Vezetése (ДУМК)	Független csoportok	Összesen
Kirovohrad	2 305	1	–	–	1	2
Cserkaszi	2 252	1	1	–	–	2
Szumi	1 936	–	–	–	–	–
Lemberg	1 843	1	–	–	–	1
Zsitomir	1 749	–	–	–	–	–
Hmelnickij	1 499	1	–	–	–	1
Csernyihiv	1 420	–	–	–	–	–
Kárpátalja	904	1	–	–	–	1
Csernyivci	852	–	–	–	1	1
Rivne	842	–	–	–	–	–
Voliny	697	–	–	–	–	–
Ivano-Frankivszk	615	–	–	–	–	–
Ternopil	489	–	–	–	–	–
Összesen	436 467	55	12	305	44	416

Az empirikus adatok tanúsága szerint muzulmán közösségi élet azokban a régiókban tud kialakulni, ahol az adott közösségnek legalább kétezer tagja él, közülük is a többség a megyei központban. Ennél kisebb lélekszám esetében a közösségi élet megléte a közel-keleti diaszpóra képviselőinek jelenlététől függ. Hagyományosan a legaktívabbak az arab diákok, akik muzulmán közösségeket hoztak létre Vinnicában, Lembergben és Csernyivciben. Vallási tekintetben igen aktívak a muzulmán Keletről származó migránsok is, akik a nagy piacokkal rendelkező városokban, mint például Hmelnickij, koncentrálódnak. A muzulmán diákközösségek nem csak a diákság körében katalizátorai a vallásos életnek, hanem magukhoz vonzzák a helybeli muzulmánokat is.

Hét régióban (Zsitomir, Ivano-Frankivszk, Ternopil, Szumi, Csernyihiv, Voliny és Rivne megyékben) az ország északi és nyugati részében egyetlen muzulmán közösség sem működik.

Az egyes etnikai csoportok földrajzi elhelyezkedése, szociális koherenciája figyelembe vételével két alapvető szállásterület körvonalazható: a Krím félsziget és az ország középső és keleti része.

Az Állami Egyházügyi Bizottság adati szerint 2001-ben 416 muzulmán közösség volt az országban. Az ukrajnai muzulmánok szellemi vezetését 54 bejegyzett és 1 hivatalosan nem regisztrált közösség látta el; az Ukrajnai Muzulmánok Független Szellemi Központjához (Doneck) 12 közösség, a Krími Muzulmánok Szellemi Vezetéséhez 276 hivatalosan bejegyzett (és 29 nem regisztrált) közösség tartozott. Ezenkívül tudomásunk volt 44 független közösségről, melyek közül 16 a Krímen, 8 Luhanszkban és 4 Kijevben működött. A Krímen összesen 317, az ország középső és keleti felében pedig 99 közösség működött.

Megfigyeléseink szerint a regisztrált közösségeknek nem mindegyike fejt ki teljes értékű tevékenységet – optimista becslések szerint a bejegyzett közösségek négyötöde működik valójában. Másrészt arra is van példa, amikor a közösség de facto működik, ám nem csak hogy nincs hivatalosan bejegyezve, de a közösség ezt a lépést nem is akarja megtenni. A formális regisztráció nem feltétlenül felel meg a közösség érdekeinek, különösen ha létezik egy ernyőszervezet vagy egy nagyobb közösség a közvetlen szomszédságban. Ezért az Állami Egyházügyi Bizottság adatai csak tájékoztató jellegűek a muzulmán közösségek nagyságát, elhelyezkedését, aktivitását illetően. Az ország minden részében találhatók olyan közösségek, amelyek felfüggesztették tevékenységüket, vagy a regisztrálás után el sem kezdték a hivatalos működést. A legkevesebb ilyen közösség Kijevben van, noha a létező közösségek aktivitása jól láthatóan variálódik. A nagyvárosokban azok a közösségek függesztik fel működésüket, amelyek egyik nagy szellemi áramlathoz sem tartoznak, vagy nincsenek kliensi viszonyban az Araiddal, így saját maguknak kell biztosítaniuk létezésük forrásait.

ETNOPOLITIKA UKRÁN VÁLTOZATA

Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti sajátosságai

VOLODIMIR JEVTUH

Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti sajátosságainak elemzéséhez a 2001-es népszámlálás adatait veszem alapul. Ez volt az országban az első népszámlálás a függetlenedés óta, s bár módszertani szempontból több kifogás is emelhető vele szemben, mégis az egyetlen hiteles dokumentum a lakosság etnikai összetételének számbavételére. A korábbi népszámlálások adataival összevetve arra is lehetőséget ad, hogy előretekintsünk a 2010-ben esedékes következő népszámlálásig.

Az etnikai térszerkezet történeti előzményei

Ahhoz, hogy tisztában legyünk Ukrajna lakosságának etnikai sokszínűségével, az etnikai-nemzeti folyamatok dinamikájával, röviden számba kell vennünk az etnikai sokszínűség történelmi gyökereit. Az őslakosok a Kijevi Rusz (11–12. század) ószláv törzseiből kivált önálló népek voltak és a népesség viszonyait a migráció befolyásolta. Az orosz lakosság a Harkiv, Luhanszk, Szumi és Doneck megye területén, valamint Mikolajiv, Herszon és Odesza megye déli részein él. Ezeknek a településeknek a többsége a 15–17. század folyamán alakult ki az akkori ukrán területek keleti részén, valamint a 17. században a déli és délnyugati területeken. A későbbiekben az orosz lakosság lélekszáma tovább növekedett az orosz gyarmatosítás következtében. Ez a folyamat kétirányú volt: a keleti térséget mezőgazdasági termelésre használták fel, a déli térségben pedig ipari központokat hoztak létre, s a hiányzó munkaerőt orosz lakosság betelepítésével pótolták. A szovjet időszakban (1917–1991) az ukrajnai orosz lakosság megháromszorozódott. Különösen nagy számú volt a növekedés közvetlenül a II. világháború előtt és

után, amikor azzal a céllal hoztak ezekre a területekre orosz lakosságot, hogy az ukrán nép segítségére legyen a szocializmus építésében (Ukrajna nyugati térségében, amely 1939-ig Lengyelországhoz tartozott), pontosabban, hogy újjáépítsék a háború következtében tönkrement népgazdaságot. Ez volt az egyik szempontja az akkori Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság oroszosítására irányuló céltudatos politikának.

Ma Ukrajna egész területén élnek oroszok, de zömében továbbra is a keleti és a déli megyékben: Luhanszk megyében a lakosság 45%-át, Doneck megyében 44%-át, Harkiv és Odesza megyékben 33%-át képezik. Nagy számú orosz lakosság él Dnyipropetrovszk, Zaporizsja és Kijev megyékben is. Ezekben a régiókban ma is vannak tisztán oroszok lakta települések; ez a népesség nem tekinthető eloroszosított ukránoknak vagy beloruszoknak.

A beloruszok elsősorban a Belorusszia és Ukrajna közötti határmegyékben élnek. A legrégibb belorusz település Rivne megyében található Ukrajna északi részében. Erről a területről a beloruszok a 17. század végén Ukrajna északkeleti vidékére (a történelmi Szlobozsanscsina) és délre (Novorosszija) költöztek. Az első csoportba tartozók alapvetően a falusi népességhez tartoztak; délen viszont katonai telepeket hoztak létre, a török-tatár támadásokkal szemben védték a déli határokat. A II. világháború után is bekövetkezett a belorusz lakosság migrációja, amikor Ukrajna nagyvárosaiba költöztek, amelyekben különösen a nehézipar munkaerőgondokkal küzdött. A beloruszok többsége ma is városokban él. A többi szláv népességhez hasonlóan körükben is igen magas a vegyes házasságok aránya.

A mai Ukrajna területén a lengyelek elsősorban Galíciát és a Dnyeper jobb partjának megyéit lakták. A lengyel gyarmatosítás első hullámára a 16. században került sor a halicsi-volinyi fejedelemség meghódításával. A 17–19. század folyamán, valamint a 20. század első felében erős volt a lengyel lakosság migrációja. A II. világháborút követően csökkent a lengyel lakosság száma a repatriálás következtében: az addig Lengyelországhoz tartozó ukrán területeknek a Szovjetunióhoz csatolása után 810,4 ezer lengyel (azaz Nyugat-Ukrajna lengyel lakosságának 91,6%-a) Lengyelországba költözött. Ma a lengyelek többsége Vinnica, Hmelnickij és Zsitomir megyék lengyel–ukrán vegyes településein, valamint Kijevben, Lembergben, Rivnében és Csernyivciben él.[1]

A beloruszok és a lengyelek mellett a bolgárok tartoznak Ukrajna legnagyobb lélekszámú etnikai kisebbségei sorába, akik a 17. század végén – az orosz–török háborúk idején a török megtorlások elől menekülve – telepedtek

[1] Наулко, Всеволод та ін.: *Культура і побут населення України.* Київ, Либідь, 1991. 30.

le a mai Ukrajna déli régióiban. Az első bolgár telepek Dél-Besszarábiában, Odesza környékén, a Krímen és Mikolajiv elővárosában alakultak ki. A 19. század 60-as éveiben a bolgárok a románok nyomására kénytelenek voltak Besszarábiából az Azovi-tenger partjára költözni, ahol ma is élnek. A bolgárok kompakt módon élnek Kirovohrad megye etnikailag vegyes falvaiban is.

Már a Kijevi Rusz időszakában is éltek a mai Ukrajna területén szláv nyelvű zsidók, úgynevezett kenaanímok. A 15. és a 17. században Lengyelországba telepedtek a jiddis nyelven beszélő askenázik. Lengyelország második és harmadik felosztása következtében a 18. században számos zsidó telepedett át Novorosszija vidékére, a mai Ukrajna déli részébe. A legnagyobb zsidó közösségek a Dnyeper jobb partján éltek, mivel 1796-tól az orosz kormány csak ezeken a területeken engedte a letelepedésüket. Ebben az időben a zsidók zöme kisvárosokban élt. Csak a 19. század második felében engedélyezték a zsidók letelepedését a bal parti régiókban. Ettől kezdve a déli városokban szembetűnően megnőtt a zsidó lakosság aránya, aminek legjobb példája Odesza. A II. világháború idején az ukrajnai zsidóság a holokauszt következében mérhetetlen veszteségeket szenvedett. A zsidó lakosság településszerkezete azonban gyakorlatilag nem változott: ma is a déli és a központi régiók nagyvárosaiban, vagy Nyugat-Ukrajna nagyvárosaiban, illetve mezővárosaiban élnek.

A moldovánok is a jelentős lélekszámú kisebbségek közé tartoznak. Azoknak az országoknak a szomszédsága, amelyek területei a mai Ukrajna és Moldova részét képezik, az ukrán és moldován lakosság erőteljes keveredését idézte elő. A moldovánok elődei az 5. és a 6. században telepedtek le a mai Ukrajna területén. A 10–13. században valachoknak nevezték őket. Miután 1359-ben létrejött a moldvai fejedelemség, annak területéről tömeges áttelepedés indult meg Ukrajna mai területeire. Ily módon jöttek létre kompakt moldován megyék a határ menti ukrán régiókban, és később, a 17. és a 19. században a déli, gazdaságilag fejlett területeken alapítottak moldován településeket.

A többi számottevő etnikai kisebbség, mint a magyarok, a románok, a görögök és az örmények különböző módon telepedtek meg a mai ukrán területeken. A magyarok például a 9. században vették birtokukba a mai Kárpátalja területét. A 11. században a magyar földesurak kiszorították a mai Kárpátalja szláv lakosságát. A Magyarország oszmán megszállása következtében elnéptelenedett vidékekre újabb lakosságot telepítettek. A Kárpátaljját is magában foglaló soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia időszakának etnikai viszonyai mély nyomokat hagytak a vidék életében, a magyar mentalitás és hagyományok ma is erőteljesen éreztetik hatásukat.

Az első román falvakat a Havasalföld északnyugati és Erdély déli részéből menekült parasztok alapították. Ma főleg Csernyivci megyében élnek, amely 1940-ig Romániához tartozott.

Az i. e. 6. században a mai Ukrajna területén hellén-görögök telepedtek le. Görög városállamok keletkeztek az Azovi-tenger partján, a Don medencéjében és a Krímen. Ezt a településszerkezetet a mai napig őrzik.

Ukrajna területének legrégibb lakosai közé tartoznak az örmények is, akik a 10–11. században a muzulmánok által meghódított örmény területekről menekültek el. Ma zömében az ország nyugati részében, Kijevben, valamint néhány keleti és déli városban élnek.

A nemzet és a kisebbségek fogalma az ukrán etnikai-nemzeti térben

A 2001-es népszámlálás adatai szerint Ukrajnában 129 etnikum képviselői élnek. Az ország etnikai-nemzeti szerkezetét az ukrán nemzet és az etnikai kisebbségek alkotják. Ukrajna Alkotmánya elismeri az őslakos fogalmát. Véleményem szerint ez a fogalom alaptalanul került bele az ukrajnai jogi dokumentumokba, mert a jelentése nincs pontosan meghatározva, illetve a nemzetközileg elfogadott jelentéstartalma pedig Ukrajna tekintetében nem alkalmazható. Ha az „őslakos" fogalomba azokat értjük bele, akik nem államalkotók, azaz Ukrajna határain kívül van az anyaországuk, akkor legfeljebb a gagauzok, a karaiták, a krími tatárok és a krimcsakok lennének idesorolhatók.

Bizonyos különbözőségek tapasztalhatók az „etnikai (nemzeti) kisebbség" fogalmának értelmezésében is. Számos soknemzetiségű európai országtól eltérően Ukrajnában gyakorlatilag minden olyan etnikumot kisebbségnek lehet tekintetni, amely a területén él. Ukrajna nemzeti kisebbségeiről szóló törvénye például azt mondja ki, hogy „a nemzetiségi kisebbségekhez Ukrajna azon állampolgárainak csoportjai tartoznak, akik nem ukrán nemzetiségűek, s kinyilvánítják nemzeti öntudatukat és egységüket".[2] Az utóbbi évek (elméleti és gyakorlati szintű) diskurzusai, valamint azok az elemzések, amelyek más soknemzetiségű országokban (például Magyarországon, Szlovákiában) a kisebbségekkel kapcsolatos joggyakorlatra vonatkoztak, egyértelművé teszik, hogy pontosabban meg kell határozni azokat a kritériumokat, amelyek alapján Ukrajna egyes etnikumait nemzeti kisebbségként határozhatnánk

[2] *Закон України „Про національні меншини в Україні"*. Київ, 1993. 4. Magyarul: Ukrajna törvénye a nemzetiségi kisebbségekről http://www.mtaki.hu/docs/cd2/Ukrajna/Ukran_kistorv_1992hu.doc (A szerk.)

meg. Többek között gondolok itt az adott etnikum számbeli arányaira, az adott lakóhelyen eltöltött idő kiterjedésére stb.

Az etnikai-nemzeti szerkezet sajátosságainak figyelembe vételével a következő csoportosítást tartanám célszerűnek: ukrán etnikum (ukrán etnikai nemzet); etnikai csoportok – meghatározatlan státusú őslakos népek/nemzeti kisebbségek és nemzeti kisebbségek; egyes etnikumok képviselői. Az ukrán etnikum az ország legnépesebb etnikai közössége (több mint 37,5 millió fő). A meghatározatlan státusú etnikai csoportokhoz sorolnám a gagauzokat (közel 32 ezer), a karaitákat (közel 1.200), a krími tatárokat (250 ezer) és a krimcsakokat (406 fő).

Mivel az ukrán politikai-jogi szakirodalomban és a hivatalos gyakorlatban (etnopolitikában) nincsenek meghatározva a „nemzeti kisebbség" fogalmának pontos kritériumai, az alábbiakban a „nemzeti kisebbség" fogalmának azt a meghatározását tartom irányadónak, amely az Európa Tanács és Ukrajna közös munkacsoportja dolgozott ki az *Oktatáspolitika és kisebbségek. Ukrajna* program keretében. Ennek a munkacsoportnak magam is tagja voltam. Francesco Capotorti meghatározását[3] vettük alapul; eszerint a „nemzeti kisebbség": a lakosságnak az a csoportja, amelyik különbözik a lakosság alapvető csoportjától etnikai származását, vagy nemzetiségét, vagy nyelvét, vagy vallását tekintve; számát tekintve kisebb, mint a lakosság alapvető csoportja; nem tölt be domináns pozíciót az országban; kifejezi szándékát sajátosságainak és kultúrájának, hagyományainak, vallásának vagy nyelvének megőrzésére; nem tartozik friss emigránsok vagy menekültek csoportjába; régóta lakik az adott területen (az adott ország állampolgára).

Ehhez hozzátenném, hogy a lakosságnak az a csoportja, amely elegendő számú olyan egyénnel bír, akik tisztában vannak az adott csoporthoz való tartozásukkal és képesek reprodukálni sajátságaikat etnikai szervezetekben, műkedvelő együtteseken keresztül, képesek megőrizni és fejleszteni nyelvüket stb. Azaz rendelkeznek azzal a belső tartalékkal, amely által képesek, Raymond Breton szavaival élve,[4] „alkotmányos tartalommal" megtölteni a nemzeti kisebbség szerkezeteit.

A fenti meghatározás értelmében Ukrajnában a következő etnikai csoportok sorolhatók a nemzeti kisebbségek közé: oroszok (több mint 8,3 millió),

[3] Francesco Capotorti: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. Human Rights Study Series.* Unites Nations, New York, 1991. 96.

[4] Raymond Breton: Institutional Completeness of Ethnic Communities and the Personal Relation of Immigrants. *American Journal of Sociology.* 1964. Vol. 70. № 2. 193–205.

beloruszok (több mint 275 ezer), moldovánok (több mint 258 ezer), bolgárok (több mint 204 ezer), magyarok (több mint 156 ezer), románok (több mint 150 ezer), lengyelek (több mint 144 ezer), zsidók (több mint 100 ezer), örmények (közel 100 ezer), görögök (több mint 91 ezer), tatárok (több mint 73 ezer), cigányok (több mint 47 ezer), azerbajdzsánok (körülbelül 45 ezer), grúzok (közel 34 ezer), németek (több mint 33 ezer), litvánok (több mint 7 ezer), szlovákok (több mint 6 ezer), csehek (közel 6 ezer), észtek (több mint 2,8 ezer).[5] Ez a besorolás azonban nem végleges és nem kategorikus, hanem tovább kell gondolni.

A többi nem ukrán etnikai származású állampolgár nem felel meg a fenti kritériumoknak, ezért őket etnikumok képviselőinek tartom, s mint ilyenek, két csoportba sorolhatók: etnikai csoportok tagjai és etnikumok egyes képviselői. Az utóbbi a nagyon kis létszámhoz kötődik – a néhány ezertől a 2–3 emberig. Ezenkívül az ukrajnai lakosság számos etnikai közösségén belül is léteznek külön csoportok – szubetnikai csoportok, amelyek különböző okokból megőrzik sajátos kultúrájukat, dialektusukat és népnevüket (mikroetnikumok). Ilyenek többek között az ukrán népességen belül – a bojkók, a huculok, a lemkók, litvinek, a poliscsukok, a ruszinok; az oroszok körében – a kozákok; a krími tatárok körében – a déli-tengerparti („jaltai"), hegyi („tatár"), közép-krími („orta-polak"), sztyeppei („nogajlar") tatárok; a tatárok körében – a volgai-uráli, a szibériai, az asztrahányi tatárok. Ilyen csoportok léteznek a görögök, a moldovánok, a cigányok, a magyarok, a lengyelek körében is.[6]

Az 1989-es és a 2001-es népszámlálások közötti időszakban az ország etnikai-nemzeti összetételében lényeges változások következtek be. Míg az ukránok száma gyakorlatilag változatlan maradt – mindkét népszámlálás alkalmával mintegy 37,5 millió fő, a számbelileg második legnagyobb etnikai közösség, az oroszok lélekszáma az eltelt tizenhárom év alatt 3 millió fővel, azaz 26%-kal csökkent (az 1989. évi 11.355.582-ről a 2001. évi 8.334.141-re). Az oroszoknak az ország össznépességéhez viszonyított aránya közel 5%-kal esett vissza. Az orosz etnikai közösség lélekszámának csökkenése mindenekelőtt kivándorlásukkal, más országokba költözésükkel van összefüggésben. A legfőbb ok azonban az ukrajnai oroszok etnikai iden-

[5] Itt és a továbbiakban a statisztikai adatok forrása a 2001. évi népszámlálás (lásd többek között: *Україна поліетнічна: інформаційно-бібліографічний покажчик.* Упоряд. Ігор Винниченко та Лариса Лойко. Ін-т дослідж. діаспори. Київ, 2003.) és Ukrajna Állami Statisztikai Bizottságának anyagai (http://www.ukrstat.gov.ua).

[6] *Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах.* За науковою редакцією Анатолія Пономарьова. 1-ша книга. Опішне, 1999. 132, 133–142; Субетнічні групи національностей України. *Державний комітет України у справах національностей та міграції. Бюлетень.* 1999. № 3. 119–122.

tifikációjának változása. A zsidó etnikai közösség lélekszámának 383 ezer fővel, azaz 78,7%-kal való csökkenése (az 1989. évi 486.326 főről a 2001. évi 103.591 főre) az emigráció következménye; a célországok Izrael, az USA és Nyugat-Európa. A korábban számbeli arányait tekintve harmadik helyen álló etnikai csoport a tizennegyedik helyre csúszott vissza.

Mindenekelőtt az anyaországba irányuló emigráció vezetett több más etnikai csoport csökkenéséhez, úgy mint a beloruszok (az 1989. évi 440.045-ről a 2001. évi 275.763 főre), a lengyelek (az 1989. évi 219.179-ről a 2001. évi 144.130 főre) és a csehek (az 1989. évi 9.122-ről a 2001. évi 5.917 főre).

Másrészt bizonyos etnikai csoportok lélekszáma pedig jelentős mértékben megnőtt. Így például a korábban deportált krími tatárok visszatelepítésével lélekszámuk 46.807-ről 248.193 főre (2008 elejére közel 260 ezer főre) emelkedett; számbeli arányait tekintve a krími tatár etnikai közösség a tizennegyedik helyről az ötödikre lépett elő, és Ukrajna összlakosságán belüli részaránya a 0,15-ről 0,5%-ra nőtt. Gyakorlatilag minden krími tatár a Krím félszigeten él, ahol az összlakosság 12%-át képezik.

Valamelyest nőtt a románok (az 1989. évi 134.825-ről a 2001. évi 150.989 főre), az azerbajdzsánok (az 1989. évi 36.961-ről a 2001. évi 45.176 főre), a grúzok lélekszáma (az 1989. évi 23.540-ről a 2001. évi 34.199 főre) és igen jelentős az örmény etnikai közösség gyarapodása (az 1989. évi 54.200-ról a 2001. évi 99.894 főre).

Elmondhatjuk tehát, hogy az etnikai-nemzeti összetétel tekintetében a népszámlálások közötti tizenhárom évben komoly változások történtek, ám az alapvető struktúra nem változott.

Ugyanakkor az etnikai-nemzeti szerkezet, a többi társadalomszerkezeti tényezőhöz hasonlóan, nemcsak stabilan újratermelődő elemekből áll, amelyek biztosítják a társadalmi fejlődés jogfolytonosságát és rendjét, hanem olyan változó elemek is, melyeket az „egyes etnikumok képviselői" fogalommal írhatunk le. Az ugrásszerű változások a migrációval vannak összefüggésben. Így például 1989–2001 között (hivatalosan) 480-szor több lett az orok (ulta, ulcha) (2-en voltak és 959-en lettek), 90-szer több az izsori (9-en voltak 812-en lettek); 51-szer több az eszkimó (3-an voltak, 153-an lettek); 8-szor több a vietnami (472-en voltak és 3.850-en lettek); s ugyanennyiszer nőtt a kurdok száma (238-an voltak és 2.088-an lettek).

Vizsgáljuk meg az ukrán társadalom etnikai-nemzeti szerkezetének alapvető működését. Kétségtelen, hogy a rendszerképző elem az ukrán etnikai nemzet. Az ukránok képezik a társadalom demográfiai és etnikai alapját. A 2001. évi népszámlálás adatai szerint az ország valamennyi régiójában többségben voltak, kivéve a Krími Autonóm Köztársaságot. Országos

arányuk 77,8%. Ez elég magas szám ahhoz, hogy azt mondhassuk: Ukrajnában sokféle nemzetiség él, ám nem tipikusan soknemzetiségű állam, mint például Oroszország, ahol autochton etnikumok alkotmányos nemzeti területeket birtokolnak az Orosz Föderáció keretében.

Az ukrán etnikai nemzet fontos sajátossága, hogy a legfőbb államalkotó elem. Az ukránok politikai akarata nyilvánul meg az önálló állam megteremtésében, amelyre számos kísérletet tettek a történelem során. A „nemzetállam" terminus értelmezésemben nem fedi az „etnikailag homogén" vagy az „etnokratikus" állam fogalmát. A nemzetállam európai (francia, német, lengyel stb.) értelmezésben azt jelenti, hogy a nemzeti-állami önmeghatározás legfőbb szubjektuma a nemzet, amely hagyományosan az adott állam területén él és a legszámosabb etnikai közösség; ez a nemzet az adott ország határai között él és a nemzet önmegnevezése annak az államnak a nevévé változik, amelyet megalkot.

Az ukrán nemzetnek az ukrán állam megalkotásában játszott szerepét többek között az alaptörvény határozza meg, melynek preambuluma többek között kimondja, hogy az Alkotmányt Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa, azaz parlamentje fogadja el „az ukrán államalapítás több évszázados történetére támaszkodva és annak alapján, hogy az ukrán nemzet, az egész ukrán nép érvényre juttatta önrendelkezési jogát".[7]

Az ukrán nemzet ezenkívül az államnyelv hordozója. A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a nemzetiség szerinti nyelvet az ukránok 85,2% tartja anyanyelvének. Figyelembe véve, hogy az ukránok az össznépesség 77,8%-át képezik és tekintettel arra, hogy a nemzeti kisebbségek egy része elukránosodott, azt mondhatjuk, hogy Ukrajna lakosságának 67,5%-a tartja az ukrán nyelvet anyanyelvének. Szeretném ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy az ukrajnai etnikai-nyelvi helyzet ennél jóval bonyolultabb. Az ukrán nyelv mint államnyelv még nem funkcionál minden területen és régióban. Az ukrán nyelv nyilvános és családi presztízse még korántsem adekvát a kívánatos helyzettel. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének szakemberei által 2001 januárjában végzett közvélemény-kutatás adatai szerint a megkérdezetteknek csak 37%-a használja kizárólag az ukrán nyelvet családi körben, 37% kizárólag oroszul beszél, 1% egyéb nyelveken, 26% pedig a helyzettől függően választja meg a nyelvet.[8] Természetesen

[7] *Конституція України.* Київ, 1996. 3. Magyarul: Ukrajna Alkotmánya http://www.konzulatus.uz.ua/docs/const_ua.html (A szerk.)

[8] *Українське суспільство 1994–2001. Результати опитування громадської думки.* Київ, Інститут соціології НАН України, тов. Социс, Фонд «Демократичні ініціативи», 2001. 114.

a megkérdezettek nemzetiségi megoszlása a reprezentatív felmérés szabályai szerint megfelelt az ukrán társadalom etnikai-nemzeti arányainak. A legújabb, 2007–2008-as adatok az ukrán nyelv pozícióinak erősödését jelzik.[9]

A nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban a legfontosabb a nyelvi sokszínűség és a kulturális pluralizmus megőrzése az ukrán társadalomban, Ukrajna nemzetközi kapcsolatainak kibővítése és elmélyítése, különös tekintettel, hogy ebben érdekeltek az érintett kisebbségek anyaországa (etnikai hazája).

Az ország legszámosabb etnikai kisebbsége, az oroszok körében nagy mértékben nőtt (az 1989 és 2001 közötti időszakban) azoknak a száma, akik az ukrán nyelvet tartják anyanyelvüknek (1,6%-ról 3,9%-ra), valamint akik jól beszélik az ukrán nyelvet (34,4%-ról 54%-ra).[10]

Etnikai és etnopolitikai reneszánsz Ukrajnában

Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti szerkezetét jobban megérthetjük, ha megvizsgáljuk az egyes etnikai közösségeken belüli folyamatokat, illetve ezek egymásra tett hatását. A belső folyamatok alapvetően a háttérbe szorított etnikai attribútumok újjáélesztését célozzák.

Az interdiszciplináris nacionalizmuskutatás egyik megalapozója Anthony D. Smith.[11] Az etnikai újjászületést az „etnikai reneszánsz" fogalmával írja le. Ez a fogalom a leginkább olyan etnikumok (etnikai kisebbségek) újjászületésével kapcsolatban alkalmazható, amelyek multietnikus országban élnek, ahol kialakult a politikai nemzet, pontosan behatárolható a domináló többség, ugyanakkor a társadalom integrálja a többi etnikai komponenst is. Ezekben az országokban az etnikai mozgalmak integrációs folyamatai keretében időről időre megfigyelhető a kisebbségek etnikai-kulturális életének aktivizálódása, időnként kiéleződik a viszony az utóbbiak és a domináló többség között (alapvetően a hatalom etnopolitikai törekvéseinek kontextusában). Ezek a kisebbségi törekvések kétfélék lehetnek: 1. a kisebbségek, többnyire a kisebbségei szervezetek vezetőinek ösztönzésére, igyekeznek az adott ország társadalmi életében nagyobb súlyra szert tenni; 2. a kisebbségek elégedetlenek az állam etnopolitikai törekvéseivel. A multietnikus országok zömében ez

[9] *Українська правда.* 12 січня 2008.

[10] Чаплик, Микола.: *Росіяни в Україні (1989–2001 рр.): історико-демографічний аспект. Автореферат делегації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.* Донецьк, 2007. 14.

[11] Anthony D. Smith: *The Ethnic Revival in the Modern World.* Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

történik, ám a Szovjetunió és Jugoszlávia utódállamai kivételek.[12] A többi európai országtól ezek az államok elsősorban abban különböznek, hogy a számarányát tekintve etnikai többség dominanciája alapján éppen csak elkezdődött a politikai nemzet kialakulása. Az etnikai többség az új territoriális-politikai (hatalmi) közösségé válik,[13] s az állam, mint korábban már leszögeztük, felveszi ennek a többségnek a nevét: ukránok Ukrajnában, macedónok Macedóniában, szlovének Szlovéniában stb. Ezzel a folyamattal együtt jár a többség etnikai felemelkedése (etnikai újjászületése). Ezekben az országokban átalakul az etnikai többség etnikai-nemzeti szerveződése,[14] azáltal, hogy betöltheti államalkotó szerepét, melytől korábban meg volt fosztva. Ukrajna esetében az ukrán etnikai közösség mint etnikai-nemzeti szerveződés nem azonos az állam fogalmával, de szorosan kötődik hozzá, sokkal szorosabban, mint a függetlenedés előtt a kváziállami alakulathoz – az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz. Az ukránok tényleges lehetőséget kaptak arra, hogy etnikai jellemzőiket kiteljesítsék. Különösen azokat, amelyekre Moszkva úgy tekintett, mint az „új történelmi közösség – a szovjet nép" kialakulásának útjában álló akadályokra. Ma az ukránokat semmi nem akadályozza abban, hogy mint etnikai közösség kiteljesedjenek, lehetőséget kaptak arra (immár többedszer), hogy önálló államot építsenek.

Ez a körülmény ad alapot arra, hogy (az „etnikai reneszánsz" fogalommal párhuzamosan) az „etnopolitikai reneszánsz" fogalmával éljünk, amely adekvát módon mutat rá az ukrán társadalom etnikai-nemzeti szerkezete rendszeralkotó elemének lényegére: egyrészt rámutat az etnikai aspektusra, másrészt arra a megkerülhetetlen tényre, hogy a többség politikai akarata az államalkotás.

Az ukrán etnikum, annak ellenére, hogy a Szovjetunió időszakában (ideológiai és gazdasági értelemben) korlátozott lehetőségekkel bírt, megőrizte etnikai sajátosságait, s miután elnyerte függetlenségét, immár nem csak földrajzi értelemben, hiszen az ukrán szocialista köztársaság is zömében etnikailag ukrán lakossággal bírt, hanem etnopolitikai szervezetként[15] kialakította azt az országot,

---

[12] Євтух, Володимир: Менеджмент у поліетнічних спільнотах. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2000. № 4; Nenad Dimitrijević (ed.): *Managing Multiethnic Local Communities in the Countries of the Former Yugoslavia.* LGI/OSI, Budapest, 2000.

[13] Бромлей, Юлиан: Опыт типологизации этнических общностей. *Советская этнография.* 1972. № 5.

[14] Бромлей, Юлиан: Этнос и этносоциальный организм. *Вестник Академии наук СССР.* 1970. № 8; uő: *Современные проблеми этнографии.* Москва, 1981. 32–37.

[15] Uo. 12.

amelynek domináns népességét adja. Különösen az önálló államiság első éveiben volt erős a törekvés az ukrán etnikai jelképeknek állami jelképekké tételére, az ukrán etnikai öntudat és az egy közösségbe tartozás felmutatására.

Ennek a folyamatnak a részeként megerősödött az ukrán nyelv pozíciója a társadalmi-politikai élet minden területén, többek között az államigazgatásban, de a személyes kapcsolatokban is; határozott lépések történtek az eloroszosodott ukránok visszatérítése érdekében. Megújultak a hagyományok, a történelmi emlékezet. Példaként szolgálhat a kozák mozgalom, olyan társadalmi szervezetek újjáélesztése, amelyek a 20. század elején az ukrán nemzeti mozgalomhoz kötődtek (nőklubok, népházak, társadalmi egyesületek stb.).

Az ukrán etnopolitikai reneszánsz fontos ösztönzője volt, hogy a tanintézetekben bevezettek olyan tárgyakat, mint a népismeret és ukránságtudomány, s ezek a területek a társadalomtudományi kutatásokban is kiemelt helyre kerültek. Fontos szerepe volt annak is, hogy az ukrajnai ukránok intenzív kapcsolatokat építettek ki az „ukrán diaszpórával",[16] illetve, hogy a világban bárhol élő ukránokra mint az ukrán etnikai közösség tagjaira tekintenek.[17] Az ukránok etnopolitikai reneszánszának fontos tényezője az is, hogy Ukrajna a nemzetközi politikai és gazdasági életben önálló szubjektumként jelent meg. A partnerként való elismerés az ukrán etnikum számára mainstream tényező.

Külön kell foglalkoznunk az ukrán etnikum szubetnikai csoportjaival. E csoportok fokozott figyelemmel fordultak származásuk történelmi, földrajzi és etnokulturális jellegzetességei és az ukrán etnikumon belül elfoglalt helyük kérdése felé. Ezzel párhuzamosan nagyobb megbecsülésben részesült az etnográfiai örökségük, valamint előtérbe kerültek eredeti hagyományaik és szokásaik. A ruszinoké volt az egyetlen olyan szubetnikai csoport, amelynek vezetői annak kinyilvánítására törekedtek, hogy népük nem tagja az ukrán etnikumnak, megfogalmazták azt az igényüket, hogy nyilvánítsák a ruszinokat önálló nemzetiséggé, sőt, önálló nemzetté.[18] A ruszinok nem rendelkeznek az etnikai kisebbség, vagy a nemzet attribútumaival (sem etnikai, sem politikai értelemben), alaptalan minden ezzel kapcsolatos követelésük, ez nem más,

[16] Vö: *Етнічний довідник.* У трьох частинах. Ч. 1. Терміни та поняття. Київ, 1997. 60.

[17] Євтух, Володимир: Етнополітичний ренесанс в Україні та українська діаспора: проблеми взаємодії. *Українська діаспора.* 1992. № 2.

[18] Євтух, Володимир: Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу. In: *Формування української нації: історія та інтерпретації.* Матеріали круглого столу істориків України. Львів, 1995.

mint egy etnikai kérdés politikai síkra terelése.[19] Személyes véleményem az, hogy a ruszinoknak megvan minden lehetőségük az etnikai-kulturális aktivitásra – az ukrán etnikum alcsoportjaiként.

A nemzeti kisebbségek etnopolitikai reneszánszával kapcsolatban két tényezőt szükséges kiemelni: 1. az etnikai öntudat intenzív „fellángolását" és az etnikai sajátosságok újjáélesztésére való törekvést; 2. a társadalmi-politikai életben való aktív részvételre törekvést; a kisebbségek részesei akarnak lenni az államalkotásnak és megfelelő pozíciókat szeretnének a gazdasági és a politikai életben egyaránt.

Az első tényezővel kapcsolatban legalább három sajátosságot kell kiemelnünk:

a) a lakosság orosz etnikai csoportjának státusa megváltozott; a szovjet időszakban az oroszok domináns szerepet töltöttek be a társadalomban, Ukrajna függetlenségével azonban nemzeti kisebbséggé váltak;

b) sajátosan élik meg ezt az időszakot azok a nemzeti kisebbségek, amelyek az ország függetlenedése előtt is nagy összetartásról („etnikai szolidaritásról"[20]) tettek tanúbizonyságot (ilyenek például a bolgárok, a moldovánok, a lengyelek, a románok, a magyarok). Esetükben nem a nemzeti jelleg újjáélesztése áll az első helyen, hanem a döntéshozatalban való részvétel erősítése, mindenekelőtt helyi és regionális szinten;

c) külön csoportba sorolhatók azok a nemzeti kisebbségek, amelyek esetében az etnikai jellegzetességek újratermelése gyors ütemben zajlik, tekintettel arra, hogy szinte teljesen elvesztették azokat, szemben az előbb felsoroltakkal. Ide tartoznak az azerbajdzsánok, a beloruszok, az örmények, a görögök, a zsidók, a németek, a cigányok, a tatárok, a szlovákok, a csehek stb. Létrehozták a maguk kisebbségi szervezeteit, anyanyelvű iskolákat vagy osztályokat nyitottak, sajtótermékeket alapítottak stb. Tulajdonképpen újrateremtették magukat, s céljaik között szerepel, hogy ugyanolyan döntéshozó szerepekbe kerüljenek, mint a fent felsorolt kisebbségek. Ez azonban egyelőre nem látszik elérhetőnek az etnikai szolidaritás hiányában, és mert egyes kisebbségek több érdekvédelmi szervezettel is rendelkeznek, melyek versengenek egymással az elsőbbségért, a nagyobb befolyásért az adott etnikai csoporton belül.

[19] Майборода, Олександр: *„Політичне русинство". Закарпатська версія периферійного націоналізму.* Київ, Центр досліджень нац. безпеки при Нац. ун-ті „Києво-Могилянська академія", 1999.

[20] Євтух, Володимир: Менеджмент у поліетнічних спільнотах... i. m. 168–169.

A nemzeti kisebbségek etnikai újjászületésének legfontosabb összetevői:

1. olyan szervezetek létrehozása, melyeknek tagjai egy adott etnikum soraiból kerülnek ki. Országos, regionális és helyi szinten ilyen a szervezetek több mint 10%-a;
2. működővelő együttesek tevékenykednek, melyek őrzik és népszerűsítik a folklórt, a hagyományokat, szokásokat (mintegy 1200 ilyen kollektíva van az országban);
3. állami iskolák működnek, melyekben egészében, részben vagy időszakosan a kisebbségek nyelvén oktatnak: az Oktatási és Tudományos Minisztérium 2002/03-as adatai szerint Ukrajnában 21.100 általános iskolában 6 millió 135 gyerek tanult; ebből 16.937 iskola volt ukrán tannyelvű (3 millió 945 ezer tanulóval), 1.732 orosz tannyelvű (több mint 804 ezer tanulóval), 94 román tannyelvű (több mint 25 ezer tanulóval), 69 magyar tannyelvű (több mint 16,5 ezer tanulóval), 13 krími tatár nyelvű (közel 4 ezer tanulóval), 9 moldován tannyelvű (közel 4 ezer tanulóval), 4 lengyel tannyelvű (több mint ezer tanulóval); ezenkívül 2.242 általános iskola volt két vagy több tannyelvű. Tantárgyként az orosz nyelvet 1 millió 704 ezer tanuló, a krími tatárt 32,5 ezer, a bolgárt 13,4 ezer, a lengyelt több mint 4 ezer, a moldovánt több mint 2,3 ezer, a zsidót 1,3 ezer, a magyart 1,3 ezer tanuló, a szlovákot 349-en, a gagauzt 212-en, a románt 249-en tanulták. Ma Ukrajnában 156 vasárnapi iskola működik, melyekben az etnikai kisebbségek nyelvén 5 ezer gyerek tanul.[21] Közép- és felsőfokú tanintézetekben képeznek szakembereket kisebbségi nyelveken, vagy tanítanak bizonyos (elsősorban filológiai és népismereti) tantárgyakat a kisebbségek nyelvén;
4. a kisebbségek nyelvén megjelennek sajtókiadványok (2003 elején 188 cím);
5. nemzetiségi műsorokat sugároz többek között Kárpátalján, Csernyivci, Odesza megyékben az állami rádió és televízió, valamint a Krím Állami RTV Társaság;
6. könyveket (nem csak tankönyveket) adnak ki a nemzetiségek nyelvén (1992-ben hozták létre a Nemzetiségi Nyelvű Irodalmak Főszerkesztőségét, amely helyben több nemzetiségi kiadót működtet); a nemzetiségek nyelvén az időszakban 500 címet adtak ki több mint 60 nyelven.[22]

[21] http://www.mon.gov.ua/

[22] Чілачава, Рауль – Пилипенко, Тетяна: Деякі аспекти реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України. In: *Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи.* Київ, 2004. 164–174.

A meghatározatlan státusú etnikai közösségekkel kapcsolatban a következőket kell kiemelni:

1. a mai krími tatár közösséget döntően repatriáltak alkotják, akik elsősorban Üzbegisztán területéről térnek vissza fokozatosan: tizenhárom év alatt Ukrajnában a krími tatárok lélekszáma megötszöröződött. A krími tatárok etnikai szolidaritásról tesznek tanúbizonyságot és sajátjukként foglalják vissza azt a területet, ahonnan erőszakkal telepítették ki őket. Saját kisebbségi szervezetekkel, egyházzal, közép- és felsőfokú tanintézetekkel, sajtóval, működvelő együttesekkel stb. rendelkeznek, saját politikai adminisztratív szervük van, a krími tatár madzslisz/mejlis (amely azonban illegitim szervezet, mivel nem felel meg a hatályos törvényeknek), képviseltetik magukat (bár nem mindig a számarányuknak megfelelő) a helyhatalmi szervekben. A krími tatár mozgalom fő szempontja a krími tatár autonómia a félszigeten.[23] Számos problémát vet fel a visszatelepedő lakosság beilleszkedése, a visszatelepedés lezárulatlansága, hiszen továbbra is vannak krími tatár közösségek Üzbegisztánban, Kirgiziában és Oroszországban, illetve igen nagy szerepe van az iszlám vallásnak;
2. a gagauzok az egyetlen olyan etnikai közösség Ukrajnában, amely tömbben, Odesza megye Moldáviával határos részén él. Magas fokú etnikai szolidaritást tanúsítanak, szoros kapcsolatokat ápolnak a moldáviai gagauzokkal. Autonómiakövetéssel nem léptek fel, még az után sem, hogy a 2001. februári moldovai parlamenti választások ösztönözték a moldovai gagauzok ilyen irányú törekvéseit;
3. a krimcsakok és a karaiták elsősorban jelképeik és tárgyi kultúrájuk – nyelvük, történelmi és kulturális emlékeik – újjáélesztésére törekednek. Az etnikumként való reprodukálódás helyett a legfontosabb szempontnak azt tartják, hogy ennek a két igen sajátságos etnikai csoportnak a történelmi emlékezete az ukrán nép (ebben az esetben: Ukrajna minden polgára) történelmi emlékezetének részévé váljon.

Minden etnikai kisebbség számára fontos a kapcsolattartás az anyaországgal és az anyaország példája; ez a tényező hatással van a történelmi emlékezet, az etnikai származás valamennyi komponensének alakulására.

Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti szerkezetének vizsgálata nem lenne teljes a menekültek és a migránsok kérdése nélkül, akik ideiglenesen tartózkodnak az ország területén. Az állami etnopolitikával kapcsolatos koncepciók hangsúlyozzák, hogy az ukrán állam „mindent megtesz ideiglenes

[23] Uo. 177–178.

integrálásuk, az erőszakos asszimilációtól való megvédésük érdekében, segíti a menekülteket – megfelelő körülmények esetén – a szülőföldjükre való visszatérésben, vagy más országokba való továbbutazásban."[24] A migránsok és a menekültek időnként saját etnikai szervezeteket alapítanak, amelyek céljai természetesen nem azonosak az ukrán állampolgárságú nemzeti kisebbségek hasonló szervezeteinek célkitűzéseivel. A menekültek és a bevándorlók bizonyos körülmények között állandó letelepedést is szerezhetnek.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az ukrán társadalom etnikai-nemzeti szerkezetének minden eleme az etnikai vagy etnopolitikai reneszánsz időszakát éli; az ezzel kapcsolatos folyamatok megnyilvánulnak az egyes közösségeken belül, illetve az egymás közötti viszonyban is. Az etnikai újjászületés a legerősebben az ukránokat, a bolgárokat, a görögöket, a krími tatárokat, a németeket, a lengyeleket, a cigányokat, a románokat és a magyarokat érinti. A legsajátosabb helyzetben az oroszok vannak, mivel legtöbb szervezetük nyíltan vállalja, hogy fő törekvésük nem az integrálódás, hanem pozícióik megőrzése (némelykor a „nemzeti kisebbség" terminust is elvetik önmagukra nézve). Ez azonban nem csak az ukrajnai oroszokra, hanem minden szovjet utódállam orosz kisebbségére jellemző magatartás.[25]

A nemzeti-nemzetiségi törekvések megerősödése az 1980-as évek végétől figyelhető meg. 1991-ben, amikor népszavazásra bocsájtották Ukrajna független állammá válásának kérdését, több mint 90% a függetlenség mellett tette le a voksát (ekkor az ország lakosságának 28%-át tette ki a nem ukrán népesség), azaz elfogadhatónak tartotta az ukrán államiságot. Megvolt a lehetősége, hogy a belső problémák ellenére az ukrán társadalom az etnikai-nemzeti fejlődés integráló típusát válassza.

Az eltelt több mint másfél évtized az első fázist jelentette. A következő fázisban, a kulturális igények kielégítésén túl, a kisebbségek politikai szerepére kell nagyobb hangsúlyt fektetni. A harmadik fázissal kapcsolatban további kérdéseket vethet fel a globalizáció hatása. A népességmozgások további konfliktusok forrásai lehetnek.

---

[24] Idézi: Євтух, Володимир: *Про національну ідею, етнічні меншини, міграції...* Київ, Стилос, 2000. 69.

[25] Тишков, Валерий (ред.): *Миграции и новые диаспоры в постсоветских государствах.* Москва, 1996; Савоскул, Сергей: Русские в новом зарубежье. *Общественные науки и современность.* 1994. № 5. 90–101.

Etnikai homogenizáció vagy etnikai sokszínűség?

Az ukránok legfontosabb nemzeti törekvése az államalkotás. Az Alkotmány értelmében Ukrajna unitáris állam. Ez azt sugallhatja, hogy az etnopolitika fő törekvése az etnikailag egynemű állam megteremtése, a kisebbségek asszimilálása, a társadalom etnikai homogenizációja. Bár az ukránok nem passzívak ebben a folyamatban, homogenizációról szó nincs. A másik tendencia a nemzeti kisebbségek megerősödése, az összetartás erősödése, az érdekérvényesítő képesség javulása akár elkülönülési vagy szeparatista szándékok megjelenéséhez is vezethet. Ezzel a két tendenciával kapcsolatban le kell szögeznünk, hogy a konfliktusmentes együttélésnek vannak történelmi hagyományai Ukrajna mai területén, etnikai alapú konfliktusok elszigetelten fordultak elő; az ukrán etnopolitika céljai a társadalmi béke megőrzésén alapulnak; az ukrán állam igyekszik jó kapcsolatokat fenntartani a területén élő nemzeti kisebbségek anyaországaival.

A 16–20. század folyamán az ukránok és a lengyelek, az ukránok és a zsidók viszonyában az etnikai konfliktusok elszigetelt jelenségek voltak. Ukrajna mai területén több ország osztozott (Ausztria-Magyarország, Oroszország, Lengyelország, Szovjetunió, Románia, Csehszlovákia), az ukrán etnikai elem azonban egyikben sem volt domináns, mindenütt a nemzeti kisebbség szerepét töltötte be. Ez folyamatos alárendeltséget és a nemzeti fejlődésben korlátozott lehetőségeket jelentett. Ezt közösen élték meg az ukránok az adott ország többi nemzeti kisebbségével, ami megalapozta az egymás iránti szolidaritás érzését. A nemzeti mozgalmak felerősödését az 1920–30-as években figyelhetjük meg azokon az ukrán területeken, melyek a Szovjetunióhoz tartoztak, mégpedig annak következtében, hogy a szovjet nemzetiségi politika önálló közigazgatást biztosított a bolgároknak, a zsidóknak, a németeknek, a lengyeleknek, valamint hozzájárult ehhez a kétélű szovjet ukránosítási politika is ugyanebben az időszakban. A többi etnikai ukrán terület fölött fennhatóságot gyakorló államokban a tituláris nemzet élvezett előnyöket a kisebbségekkel szemben. Miután 1945-ben valamennyi ukrán terület egyesült a Szovjetunió kötelékében, a kváziállamiságot élvező ukrán tagköztársaság etnikai-nemzeti szerkezetében fordulat következett be: a románok, a magyarok és a csehek, akik korábban az államnemzethez tartoztak, most kisebbségi szerepbe kerültek; az ukránok pedig a legnépesebb etnikummá váltak. A domináns szerepet azonban nem ők, hanem az oroszok töltötték be, ily módon az ukránok helyzete alig különbözött a számbeli kisebbségekétől. Ez újból egy olyan momentum, amely az ország területén élő népek közötti történelmi szolidaritást erősítette.

Miután Ukrajna elnyerte függetlenségét, az etnikai közösségek olyan lehetőségekhez jutottak, melyektől korábban el voltak zárva. Ezt olyan dokumentumok fogalmazták meg, mint a *Nyilatkozat Ukrajna állami szuverenitásáról* (1990. július 16.), *Ukrajna Függetlenségi Nyilatkozata* (1991. augusztus 24.), a *Nyilatkozat Ukrajna nemzeti kisebbségeinek jogairól* (1991. november 1.).

Az 1990-es évek elejétől változások következtek be az ukrán társadalom etnikai-nemzeti szerkezetében: az ukránok váltak a domináns etnikai közösséggé, a többiek kisebbségi státusba kerültek. Ha egy pillantást vetünk Ukrajna etnikai térképére, nyilvánvalóvá válik, hogy nem következett be etnikai homogenizáció, annak ellenére sem, hogy időre-időre lendületet kap az „Ukrajna az ukránoké" hangulat, a hivatalos állami politikába azonban ez nem ment át. Az Alkotmány világosan fogalmaz: „az ukrán nép – Ukrajna valamennyi nemzetiségű állampolgára".[26] Jogi értelemben az etnikai-nemzeti szerkezet minden eleme egyenlő jogokkal rendelkezik. Az Alkotmány kötelezi az államot: „Az állam elősegíti az ukrán nemzet és történelmi tudata, hagyományai, kultúrája konszolidálódását és fejlődését, valamint Ukrajna valamennyi őslakos népe és nemzeti kisebbsége etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sajátosságának a fejlődését."[27] Ezt erősíti Ukrajna törvénye a nemzeti kisebbségekről, a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény és a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának ratifikálása, és sok más dokumentum, melyek a multietnikus ukrán társadalom építését szolgálják. Ugyanakkor a nyelvi karta értelmezése Ukrajnában problematikus. Többek között azért, mert nincs egy hivatalos fordítása, hanem több változatban is lefordították, s többen azon az álláspontón vannak, hogy emiatt történhetett meg, hogy az orosz nyelv azon nyelvek közé lett besorolva, amelyeknek szükséges az állam támogatása, ám nem került fel ugyanerre a listára például a karaita és a krimcsak nyelv. A karta értelme éppen azoknak a nyelveknek a fokozott védelme, amelyek önmaguktól nem képesek a fennmaradásra.

Az etnopolitikának nyilvánvalóan nemcsak a törvényi háttér megteremtése a feladata, hanem a végrehajtás intézményi hátterének (etnikai, etnopolitikai menedzsment) biztosítása is. Ma ez még épp hogy csak létezik. Az apparátus a kisebbségek „kompenzációs jogainak" részleges biztosításával van elfoglalva. Szembetűnő mind az ukrán nemzeti-hazafias mozgalmak, mind a kisebbségi szervezetek vezetőinek törekvése, hogy bekerüljenek az etnopolitikai menedzsmentbe, és hogy befolyást gyakorolhassanak a döntéshozatalra.

[26] *Конституція України.* Київ, 1996. 4. Magyarul: Ukrajna Alkotmánya http://www.konzulatus.uz.ua/docs/const_ua.html (A szerk.)

[27] Uo. 3.

Olyan törekvésekre gondolok, mint az ukránosítás erőltetése (törvénytervezet az ukrajnai nyelvhasználatról, az ukrajnai állami etnopolitika koncepciójának tervezete, az iskolák és a társadalmi élet „orosztalanításának" kísérlete), az ellenállás stratégiája (az orosz kisebbség egyes vezetői részéről), önálló adminisztratív-irányítási struktúrák kialakításának kísérlete (krími tatárok, románok, magyarok) a rendszer valamely elemét illetően (nemzetiségi nyelvű oktatási rendszer az óvodától az egyetemig) stb. Ide kell sorolni a nemzeti kisebbségekről szóló törvény megváltoztatására tett javaslatokat is, mivel a javaslattevő kisebbségi vezetők nem mérik fel az adott kisebbség valós társadalmi súlyát.

A felsorolt jelenségek nem az ország multietnikus, multikulturális jellegét erősítik, hanem épp ellenkező irányba hatnak. Egy ilyen forgatókönyv elkerülésének hatékony módja a döntéshozatal decentralizációja és a kisebbségek minél szélesebb körű bevonása az őket érintő döntéshozatalba helyi és regionális szinten. Ezenkívül mindent meg kell tenni a toleráns légkör erősítése érdekében.

Ukrajna különböző régióiban történelmi gyökerei vannak az etnikai toleranciának. Szociológiai felmérések egész sora bizonyítja, hogy ez megvan a mai társadalomban is. Idézzünk fel néhány adatot az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által 1994 óta folytatott vizsgálatokból.

Az etnikumok közötti viszony stabilitását, toleranciahányadosát, azaz bizonyos szempontból az állami etnopolitika adekvát voltát alapvetően meghatározza, hogyan látják az etnopolitikai szereplők a diszkrimináció kérdését. Hét közvélemény-kutatás összesített eredményéből az derül ki, hogy diszkriminációt tapasztalt az ukránokkal szemben a megkérdezettek 6,6–9,6%-a, az oroszokkal szemben 5,7–9,5%, a zsidókkal szemben 4,1–7,2%, más nemzetiségekkel szemben 4,5–6,3%; viszont a megkérdezettek abszolút többsége nem találkozott etnikai alapú diszkriminációval: ukránok esetében 88,1–93,1%, oroszok esetében 85,7–93,6%, zsidók esetében 86,0–95,3%, egyéb nemzetiségek esetében 83,5–92,8%.

A Bogardus-skála szerinti mérések is határozott etnikai toleranciát mutattak. 1992 és 2000 között a középérték 1,43–1,83 között volt, az oroszok esetében 1,90–2,46, a beloruszok esetében 2,41–2,85, a zsidók esetében 3,77–4,18, a lengyelek esetében 3,77–4,75, a németek esetében 4,43–4,81, a szlovákok esetében 4,55–5,50, a magyarok esetében 4,24–5,08, a krími tatárok esetében 4,55–4,81, a moldovánok esetében 4,60–5,11, a románok esetében 4,56–5,15 stb.[28] Egyes etnikai csoportokkal szemben azonban egyre kevésbé toleránsak az emberek. Nyugtalanító az is, hogy elszigetelten bár, de értek vandál támadások történelmi

[28] Євтух, Володимир: *Етносуспільні процеси в Україні: питання наукової інтерпретації*. Київ, Стилос, 2004. 230–237.

és kulturális emlékeket, egyes kisebbségek, például a krími tatárok képviselőit, valamint erőszakoskodtak afrikai származásúakkal szemben.

A tolerancia, az etnikai szolidaritás, az időnként negatív politikai közhangulat ellenére, olyan erős a közvéleményben, hogy fontos összetevője a társadalom multietnikus, multikulturális alapon való konszolidálásának. A szolidaritás több szinten is megmutatkozik, többek között abban, hogy a kisebbségi szervezetek képesek együttműködni, vagy hogy Ukrajna Nemzeti Mozgalma, közkeletű nevén a RUH úgy ment át a köztudatba, mint ukrán etnikai szervezet, a valóságban azonban sokféle nemzetiség képviselői megtalálhatók voltak a soraiban.

Ukrajna fontosnak tartja, hogy az államközi kapcsolatok terén és a magánérintkezésben is érvényesüljön a kapcsolat a területén élő nemzetiségek és anyaországaik között. Az anyaországok igyekeznek erkölcsi, anyagi támogatásban részesíteni a más országok területén élő nemzetrészeket. Magyarország például törvényt alkotott a határon túl élő magyar kisebbségek támogatásáról, melynek keretében az ukrajnai magyaroknak is rendszeres anyagi támogatást nyújt etnikai-kulturális fejlődésükhöz.[29] Hasonló módon (állami és társadalmi szervezeteken keresztül) érkezik támogatás Bulgáriából, Izraelből, Németországból, Lengyelországból, Oroszországból és más országokból is.

Ennek a támogatási gyakorlatnak a jogi hátterét Ukrajnában a nemzeti kisebbségekről szóló törvény (15., 17. cikkelyek), államközi, hivatalközi egyezmények, valamint a kormányközi vegyes bizottságok biztosítják. Számos államközi egyezmény született: *Egyezmény Ukrajna és a Német Szövetségi Köztársaság között az Ukrajna területén élő német származású személyek ügyében való együttműködésről* (1996. szeptember), *Egyezmény Ukrajna Nemzetiségi és Migrációügyi Minisztériuma és a Moldovai Köztársaság kormánya mellett működő nemzetiségi hivatal között a nemzetiségek ügyében való együttműködésről* (1996. február), *Egyezmény az Orosz Föderáció Nemzetiségi és Föderációügyi Minisztériuma és Ukrajna Nemzetiségi és Migrációügyi Állami Bizottsága közötti együttműködésről* (1997. szeptember), *Jegyzőkönyv Ukrajna Nemzetiségi és Migrációügyi Állami Bizottsága és a Litván Köztársaság kisebbségekkel és litván származásúakkal foglalkozó hivatala együttműködéséről* (2002. június) stb.

Az ukrajnai kisebbségek és a határon túl élő ukrán kisebbségek problémáinak megoldásában fontos szerepet játszanak a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításával foglalkozó vegyes bizottságok (ukrán–magyar, ukrán–román,

[29] Tóth Judit: Legal Regulations Regarding Hungarian Diaspora. *Regio. Minorities, Politics, Society.* 2000. 37–64.

ukrán–szlovák), az Ukrajnába visszatérő deportált németek ügyeivel foglalkozó ukrán–német kormányközi bizottság, az ukrán–orosz kormányközi bizottság humanitárius albizottsága.

A fenti jogi dokumentumok és intézmények, melyek a nemzeti kisebbségek ügyeivel foglalkoznak, valamint az ukrán állam etnopolitikája elősegíti a különböző államokban élő nemzetrészek együttműködését, többek között természetesen az ukrán etnikum esetében is, egyúttal ösztönzi új utak és lehetőségek felkutatását is. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az állami végrehajtó apparátus etnikai-nemzeti ügyekkel foglalkozó hivatalainak állandó és rendkívül szerencsétlen átszervezése negatívan hatott a felsorolt bizottságok munkájára, valamint a megkötött egyezmények végrehajtására. Ennek következtében a mindenkori ukrán kormány asztalára nem kerültek olyan dokumentumok, amelyek valamilyen egységes keretben tettek volna javaslatokat az ukrajnai nemzetiségekkel és az ukrán diaszpórával kapcsolatos kérdésekben. Ilyen többek között az állami ukrán iskolák, kulturális központok megnyitásának, a kisebbségeknek és a diaszpórában élőknek szóló tankönyvek tartalmi kérdései; a kárpátaljai Vereckei-hágón felállítandó emlékművel kapcsolatban újra és újra kiéleződő viták stb. Senki nem foglalkozik az egyezmények végrehajtásának ellenőrzésével, éppen ezért a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kérdésekről folytatott diskurzusokban az egyezményt megkötő másik fél mindig előnyben van Ukrajnával szemben.

Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti szerkezetének mai állapotát nem csak a fent jelzett belső és külső folyamatok határozzák meg, hanem a szerkezeti elemek hierarchiája is. Ez a hierarchia az etnikai-nemzeti szerkezet fejlődésében tapasztalható deformáció következménye. Ilyen deformáció többek között az ukránokat ért társadalmi-gazdasági és politikai diszkrimináció. Ez elsősorban a szovjet időszakot jellemezte, ám bizonyos vonatkozásai ma is tovább élnek. Arról van szó, hogy korábban is, de ma méginkább függ az emberek reális helyzete a lakhelyüktől – minél nagyobb egy település, annál jobbak az életfeltételek. Ebből eredően az etnikai közösség szociális arculata, többek között iskolázottsági szintje nagy mértékben annak függvénye, milyen arányban lakik faluhelyen, illetve városban. A 2001-es népszámlálás adatai alapján végzett hozzávetőleges számítások szerint az ukránoknak közel 37%-a, az oroszok 13%-a, a románok 78%-a, a moldovánok 71%-a, a krími tatárok 66%-a, a magyarok 64%-a, a bolgárok 58%-a, a lengyelek 31%-a, a beloruszoknak pedig közel 22%-a él faluhelyen. Az urbanizált etnikai csoportok nagyobb presztízsű társadalmi pozíciókat töltenek be, több közöttük a felsőfokú végzettségű. Ez jól látszik a diplomások arányán, ami az egyik legfontosabb feltétele a jó munkahelyi és társadalmi pozíció eléré-

sének. Hasonlítsuk össze erre vonatkozóan a két utolsó népszámlálás adatait. 1989-ben az ukránok 12,7%-a, az oroszok 21,6%-a, a zsidók 47,1%-a, a beloruszok 15,5%-a, a lengyelek 10,6%-a, a bolgárok 10,4%-a és a moldovánok 5,5%-a volt diplomás. A legtöbb felsőfokú végzettségű a legurbanizáltabb etnikai csoportok soraiból került ki. A diplomások aránya a zsidók között volt a legnagyobb, illetve közülük került ki a legtöbb köztisztviselő. Az orosz etnikumhoz tartozott a tudományos szférában dolgozók egyharmada és a köztisztviselők mintegy 30%-a. Az oroszok az összes munkavállaló 22,7%-át adták. 2001-re némiképp megváltozott a helyzet. A felső végzettségűek aránya az ukránok közt 21%, az oroszok közt 30%, a beloruszok között 24%, a lengyelek között 20%, a krími tatárok között 18%, a bolgárok között 17%, a magyarok között 9%, a moldovánok között 8%, a románok között 7%. Nyilvánvaló, hogy az eltelt tizenhárom év alatt az etnikai kisebbségek körében nőtt a diplomások aránya. Ugyanakkor egyik részről az oroszok, a beloruszok, az ukránok és a lengyelek, másik részről a románok, a moldovánok és a magyarok között továbbra is lényeges a különbség, ami csökkenti az utóbbiak lehetőségét a vertikális társadalmi mobilitás tekintetében.[30]

Az etnikai csoportok helyzetében fontos szerepet játszik az érdekérvényesítő képesség. Az orosz közösséghez például presztízs szempontjából jó tartozni, mivel szilárd nyelvi bázissal és kulturális infrastruktúrával rendelkezik, és élvezi az anyaország erőteljes támogatását. A krimi tatárok erőssége a belső szolidaritás és összetartás, képesek jól szervezett kollektív akciókkal nyomást gyakorolni a hatalomra céljaik elérése érdekében. A közvélemény felrázásának és a hatalom befolyásolásának képességét a zsidó közösség is többször demonstrálta etnikai érdekeinek védelmében.

Azok az etnikai csoportok, amelyek az utóbbi időszak migrációs folyamatai során alakultak ki, és amelyek tagjai nem rendelkeznek ukrán állampolgársággal, hátrányos helyzetben vannak mind politikai (választói jog, párttagság), mind társadalmi-gazdasági (munkavállalás, tanulás stb.) tekintetben.

Az ukránok etnikai-nemzeti érdekeinek védelme, etnikai-nemzeti fejlődésének biztosítása az ukrán állam feladata. A nemzeti kisebbségek esetében az alapvető etnikai-kulturális igények kielégítéséből kiveszik részüket az anyaországok is. Ukrajna etnopolitikai törekvéseinek mind a tituláris nemzet, mind a nemzeti kisebbségek tekintetében a legjobb európai normákhoz kell igazodnia.

[30] Рудницька, Тетяна: Трудовий потенціал українського суспільства в етнічному вимірі. In: Шульга, Микола (ред.): *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття*. Київ, Ін-т соціології НАН України, 1999. 634, 638–639.

Xenofóbia és antiszemitizmus Ukrajnában*

VOLODIMIR PANIOTTO

Az etnikai intolerancia szintje a potenciális instabilitás egyik legfontosabb indikátora a volt Szovjetunióban. Bár ezidáig Ukrajnában nem volt példa nagyobb etnikai konfliktusra, az etnikai és faji alapú bűncselekmények száma növekszik. Az Ukrán Biztonsági Szolgálaton belül 2007 októberében speciális alosztályt hoztak létre a xenofóbia elleni küzdelemre. A szociológiai felmérések is azt tanúsítják, hogy Ukrajnában növekvőben van a xenofóbia, ezért rendkívül fontos a különböző etnikai csoportokhoz való viszonyulás folyamatos figyelemmel kísérése.

A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 1994 óta folytat ilyen irányú szociológiai felmérést.[1] Az alábbiakban az ukrajnai antiszemitizmus és xenofóbia megnyilvánulásait, a rájuk ható tényezőket vizsgáljuk. Az antiszemitizmus nem csak egyetlen ország problémája, hanem globális jelenség.[2] Az antiszemitizmus és általában a xenofóbia erősödése negatívan befolyásolhatja Ukrajna külkapcsolatait.

Mivel nem minden etnikai csoporttal kapcsolatban rendelkezünk részletes adatokkal, ezért elemzésünk az általános tendenciák bemutatására alkalmas, annak érzékeltetésére, mennyire nagy probléma az ukrán társadalom számára az antiszemitizmus és a xenofóbia.

---

* Паніотто Володимир: Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994–2007). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2008. № 1. 197–214.

1 Az 1994–2002 közötti vizsgálatokról lásd: Паніотто, Володимир: Динаміка ксенофобії в Україні, 1994–2002. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2003. № 3. 74–92; Paniotto, Volodimir: Dynamics of Social Distance Between the Basic Ethnic and Linguistic-Ethnic Groups in Ukraine, 1994–2001: Report for ASN 6th Annual Convention (5–7 April 2001). www.kiis.com.ua; *Українське суспільство: десять років незалежності.* Київ, 2002; Arel, Dominique – Khmelko, Valeri: The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. *The Harriman Review.* 1996. Vol. 9. № 1–2 (Spring). 81–91.

2 Паніна, Наталія: Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2005. № 4. 26–45; Паніна, Наталія – Головаха, Євген: *Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998). Соціологічні показники.* Київ, 1999.

Adatok és módszerek

Az elemzéshez a Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 1994 és 2007 közötti felméréseinek adatait használtuk fel. A megkérdezettek körét a 18. életévét betöltött lakosságra terjesztettük ki, megyénkénti, településtípusonkénti bontásban. Ukrajna mind a 24 megyéjében és a Krímen 120–165 várost, illetve falut (250–375 postakörzetet) reprezentálnak a megkérdezettek. A kiválasztás hibahatára a különböző években 3% és 5% között mozgott. Minden évben 1500–2000 18 évnél idősebb személyt kérdeztünk meg (a legtöbb évben közel 2000 személyt). 1994 és 2007 között összesen 28 000 lekérdezést végeztünk.

A felmérések során a megkérdezetteket arra kértük, hogy az alábbi táblázatban karikázzák be azt a számot, amellyel egyetértenek.

El tudom fogadni a nevezett nép képviselőjét, mint
1 – családtagot, 2 – közeli barátot, 3 – szomszédot, 4 – munkatársat, 5 – Ukrajnában élő személyt, 6 – Ukrajnába látogató személyt, 7 – megtiltanám, hogy beutazzon Ukrajnába

1.	Amerikai (USA)	1	2	3	4	5	6	7
2.	Belorusz	1	2	3	4	5	6	7
3.	Zsidó	1	2	3	4	5	6	7
4.	Kanadai	1	2	3	4	5	6	7
5.	Néger	1	2	3	4	5	6	7
6.	Német	1	2	3	4	5	6	7
7.	Lengyel	1	2	3	4	5	6	7
8.	Orosz	1	2	3	4	5	6	7
9.	Román	1	2	3	4	5	6	7
10.	Orosz nyelvű ukrán	1	2	3	4	5	6	7
11.	Ukrán nyelvű ukrán	1	2	3	4	5	6	7
12.	Francia	1	2	3	4	5	6	7
13.	Cigány	1	2	3	4	5	6	7

A különböző etnikai csoportokhoz való viszonyulás mérésére a Bogardus-skála[3] Natalija Panyina által az ukrán viszonyokra adaptált változatát[4]

[3] Bogardus, Emory: Measuring Social Distance. *Journal of Applied Sociology.* 1925. Vol. 9. 299–308.

[4] Паніна, Наталія: Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2003. № 4. 21–43; Паніна, Наталія: Національна

alkalmaztuk. Natalija Panyina 1992-től kétévente, 1999-től évente végzett felméréseket.[5]

Az etnikai csoportok a fenti sorrendben szerepeltek a táblázatban (az ukrán és az orosz nyelvben ez megfelel az ábécé szerinti sorrendnek). A kérdőívek egy részét a kérdezőbiztosok töltötték ki, más részüket a megkérdezettek önállóan karikázták be.

A listán nem csak etnikai csoportok, hanem nyelvi-etnikai (orosz nyelvű ukránok) és faji csoportok is szerepelnek. A táblázat úgy lett összeállítva, hogy a megjelölt lehetőség után következő lehetőségek automatikusan igazak (az utolsó oszlop kivételével): ha valaki az adott nép képviselőjét el tudja képzelni családtagként, akkor közeli barátként, szomszédként munkatársként, Ukrajnában élő személyként és Ukrajnába látogató személyként is. A legkisebb szám jelöli a legközelebbi viszonyt. A válaszokból átlagot vontunk: ha az adott nép képviselőjét mindenki el tudja fogadni családtagnak, akkor az index 1, ha mindenki nemkívánatosnak tartja, akkor az index 7.

A xenofóbia indexe

A 15 évnyi folyamatos felmérés tanúsága szerint a társadalmi távolság struktúrája gyakorlatilag állandó volt, ezért nem végeztünk összesített számítást az 1994–2007-es időszakra (közel 28 ezer megkérdezett). A xenofóbia kimutatására a faktoranalízis módszerét alkalmaztuk. (1. táblázat)

Két faktort hoztunk létre. Az egyik, amelyik minden etnikai csoport esetében magas mutató (52%) és a xenofóbia általános szintjeként interpretáljuk. A legnagyobb az elutasítás a nem szláv etnikai csoportokkal szemben. Az első faktor elsősorban a nem szláv népekhez való viszonyulást jelöli. A második (15%) differenciál Ukrajna szláv lakossága (ukránok, oroszok, beloruszok) és az egyéb országok etnikai csoportjai között (nagyon feltételesen ezt a faktort „a szlávok iránti toleranciának" vagy „szlavofilizmusnak" neveztük, bár ugyanilyen erővel nevezhettük volna „a szlávok iránti intolenranciának"). Látható, hogy a legnagyobb az elutasítás a zsidókkal szemben, akikhez a második faktor szerint közelebb állnak a szláv csoportok, mint a nem szláv etnikumok. (1. ábra)

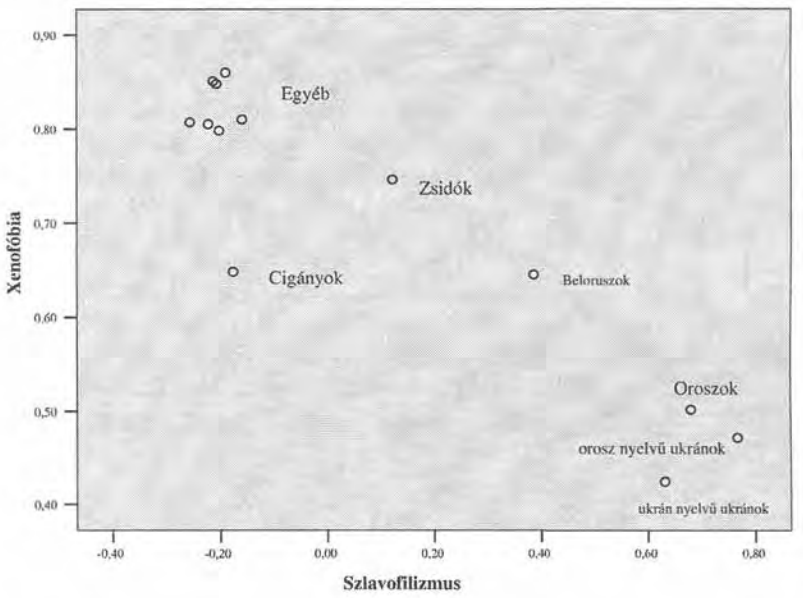
толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні. In: *Україна–2002. Моніторинг соціальних змін.* Київ, 2002. 445–459.

[5] Паніна, Наталія: *Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг.* Київ, 2006.

1. táblázat. Az egyes etnikai csoportok/fajok elfogadottságának szintje Ukrajnában (1994–2007)

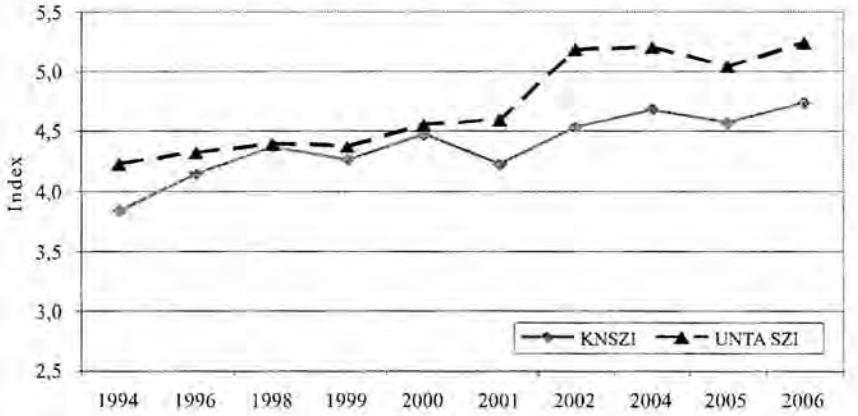
El tudom fogadni a(z)...	Faktorok	
	1. faktor	2. faktor
amerikaiakat	0,805	–0,222
beloruszokat	0,645	0,386
zsidókat	0,746	0,122
kanadaiakat	0,848	–0,207
négereket	0,807	–0,256
németeket	0,851	–0,213
lengyeleket	0,810	–0,159
oroszokat	0,501	0,680
románokat	0,798	–0,202
orosz nyelvű ukránokat	0,471	0,767
ukrán nyelvű ukránokat	0,424	0,631
franciákat	0,860	–0,190
cigányokat	0,648	–0,176
Magyarázottság mértéke	*52%*	*15%*

1. ábra. Etnikai csoportok a második faktor szerint

Az első faktor faktorjelentését a xenofóbia indexének tekintjük, bár ebben van némi pontatlansági tényező. A faktoranalízis eredményeképpen minden megkérdezett esetében megkapjuk a faktorszkórt, melyek mértani közepe nullával egyenlő. Ezért az index jelentésének interpretálása nem kötődik a megkérdezettek közvetlen válaszaihoz. Ennek a hiányosságnak a kiküszöbölése érdekében, minden megkérdezett esetében válaszuk értékét megállapítjuk mind a 13 etnikai csoport esetében (a társadalmi távolság átlaga). Számításaink szerint a Pearson-féle korrelációs koefficiens az érték és átlagos társadalmi távolság között mind a 13 csoport esetében 0,998, azaz nagyon közel van az 1-hez. Ezért a megkérdezettnek a mind a 13 etnikai csoporthoz való viszonyának átlagos értékét xenofóbiája indexének tekintjük. Ennek az indexnek a jelentését könnyebb interpretálni, mint közvetlenül a faktorszkórokat: az 1 és 7 között változik, az 1 azt jelenti, hogy a megkérdezett az adott etnikai csoport képviselőjét családtagként is el tudja fogadni, a 7 pedig azt, hogy a megkérdezett a 13 etnikai csoport egyik tagját sem engedné be az országba.

2. ábra. Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet és az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete adatainak összehasonlítása 7 azonos etnikai csoport esetében

Ez az index gyakorlatilag azonos Natalija Panyina nemzeti distancia indexével, amit az akadémiai Szociológiai Intézetben folytatott kutatásai mutattak. Egészen pontosan a számítási logika azonos, a vizsgált népcsoportokat illetően vannak eltérések. Ha kiszámítjuk ezt az indexet azon etnikai csoportok esetében, melyeket mindkét kutatás vizsgált (beloruszok, zsidók, amerikaiak, lengyelek, németek, románok, cigányok), a 2. ábrán bemutatott eredményekhez jutunk. A Pearson-féle korrelációs együttható a nemzeti distancia és a xenofóbia indexe között 0,87. 1996 és 2000 között az indexek igen közel voltak egymáshoz (az átlagos eltérés 0,1 pont), 2001-től pedig a két görbe egymástól azonos távolságra mozog (az átlagos eltérés 0,5 pont). Ennek okai további kutatások tárgyát képezik.

Távol áll tőlem, hogy azt gondoljam erről az indexről (és a társadalmi distanciáról általában), hogy a xenofóbia szintjének valid mutatója. A xenofóbia mint minden idegennek az elutasítása, és az antiszemitizmus mint a xenofóbia egyik megnyilvánulása, nem írhatók le egy-két indikátorral. A xenofóbia és az antiszemitizmus méréséhez olyan speciális kutatásra van szükség, amely legalább 40–60 változót tartalmaz. Bármennyire is sajnálatos, akadémiai szinten ilyen kutatást még nem végeztek Ukrajnában. Minden eddigi kutatás, köztük az intézetünkben végzettek is, csak a Bogardus-skálát használták fel, amely nem ad teljes képet a bennünket foglalkoztató kérdésekben. Felvetődik a kérdés, hogy akkor mi értelmük van az ebben a tanulmányban közölt adatoknak? Véleményem szerint a Bogardus-skála és az arra alapozott xenofóbia-index, bár csak részleges képet nyújtanak a xenofóbia tényleges szintjéről, mégis lényeges adalékokat szolgáltatnak, nyilvánvalóan korrelálnak a valóságos értékekkel. Ezért bár nem tudjuk abszolút módon értékelni a xenofóbiát, viszonylag jó közelítést tudunk adni, a xenofóbia szintjét összefüggésbe hozhatjuk a csoport társadalmi-demográfiai jellemzőivel és adekvát képet festhetünk ezeknek a folyamatoknak a dinamikájáról.

Az előítéletesség hierarchiája

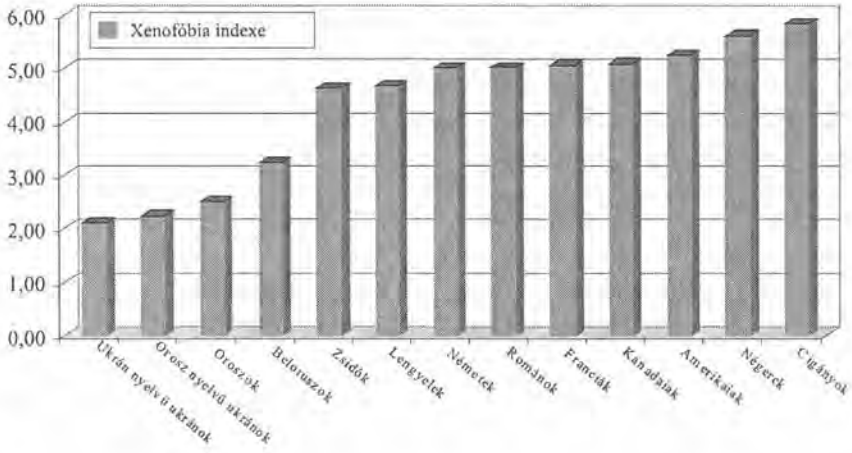
Intézetünk 2006-ban kétezer 18 éven felüli, Ukrajna valamennyi megyéjéből és a Krímről származó személy közvetlen lekérdezésének eredményét tükrözi a következő táblázat (a hibahatár nem nagyobb mint 3,5%).

2. táblázat. Ukrajna lakosságának viszonyulása az egyes etnikai csoportokhoz (2007)

Etnikai csoportok	Mint családtagok	Mint közeli barátok	Mint szomszédok	Mint munka-társak	Mint ukrajnai lakosok	Mint Ukrajnába látogató vendégek	Nem engedné be országba	Összesen, %	Társadalmi távolság
Ukrán nyelvű ukránok	55,8	18,5	8,5	1,0	10,3	5,0	0,8	100	2,10
Orosz nyelvű ukránok	50,9	20,9	8,4	2,1	9,9	7,1	0,7	100	2,23
Oroszok	45,3	18,6	12,8	2,7	6,6	12,1	1,9	100	2,51
Beloruszok	23,2	20,3	21,0	4,1	9,7	20,2	1,4	100	3,23
Zsidók	8,3	9,1	13,4	5,6	18,8	34,9	10,0	100	4,62
Lengyelek	7,3	8,1	15,9	6,7	9,4	46,6	5,9	100	4,66
Németek	6,2	6,3	7,7	9,7	7,6	54,6	7,9	100	5,01
Románok	7,0	5,3	11,9	3,2	9,1	54,9	8,7	100	5,02
Franciák	6,7	6,3	6,5	6,4	7,0	61,9	5,1	100	5,07
Kanadaiak	6,6	5,5	7,2	6,1	8,4	59,5	6,6	100	5,09
Amerikaiak	7,0	5,8	5,1	5,7	6,6	53,1	16,7	100	5,25
Négerek	4,0	3,7	3,9	2,5	8,2	58,2	19,5	100	5,60
Cigányok	2,4	2,4	4,4	1,3	18,2	32,6	38,7	100	5,83

A 2. táblázat utolsó oszlopának adatai alapján mutatjuk be Ukrajna lakosságának társadalmi distanciáját mind a 13 etnikai csoport esetében.

3. ábra. Társadalmi távolság (xenofóbia indexe) Ukrajna lakossága körében egyes etnikai és etnikai-nyelvi csoportok vonatkozásában (2007)

Az ábrából kitűnik, hogy előítéletesség tekintetében a szlávok után következnek a zsidók, majd a többi etnikai csoport. A legnagyobb az előítéletesség a cigányokkal kapcsolatban (a „roma" fogalmat nem használtuk, mert a lakosság egy része nincs tisztában annak jelentésével).

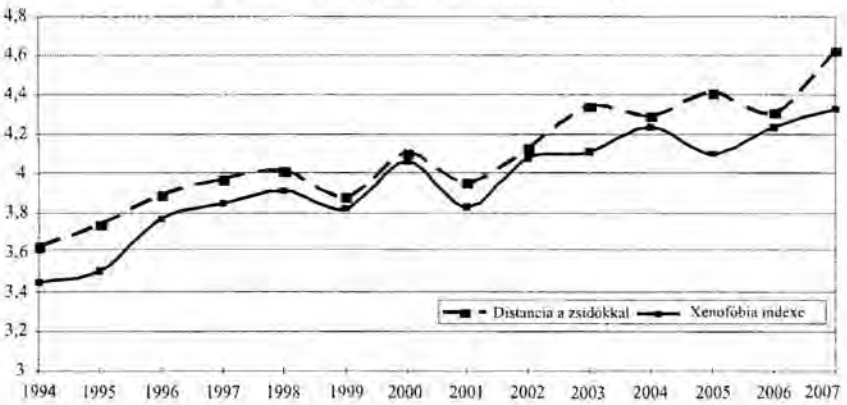
A xenofóbia és az antiszemitizmus dinamikája

A 4. ábra a xenofóbia és a társadalmi távolság indexének dinamikáját mutatja a zsidók esetében (így az antiszemitizmus indikátorának is tekinthetjük). (Lásd még a mellékletet.)

Jól látszik, hogy 1994 és 2007 között a xenofóbia nagy mértékben erősödött Ukrajnában. Mi ennek az oka? Sajnos a jelenleg rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé, hogy pontos választ adjunk, ám felállíthatunk hipotéziseket. 1998-ig bezárólag a xenofóbia erősödése nyilvánvaló összefüggésben volt a lakosság életszínvonalának csökkenésével és a szegénység növekedésével (felméréseink szerint 1998-ban a lakosság 52%-nak okozott nehézséget a mindennapi betevő megvásárlása is; ezután folyamatosan, évről-évre javult a helyzet, 2007-ben már csak 13% tartozott ebbe a kategóriába). A következő

befolyásoló tényező véleményem szerint a külföldön zajló etnikai háborúk, regionális konfliktusok, melyek nagy teret kapnak a belföldi hírekben, média-eseményekké válnak (a háború Csecsenföldön, Afganisztánban, a Balkánon, Irakban). Méréseink szerint Ukrajnában nőtt az ország függetlenségét támogatók száma a csecsenföldi háború kirobbanása és a moszkvai túszejtő akció után.[6] Mind intézetünk, mind az akadémiai vizsgálatok szerint 2001. szeptember 11. után is érezhetően nőtt a xenofóbia szintje. A nemzetközi szintér eseményei nyilvánvaló befolyást gyakorolnak a lakosság félelmeire, növelik a más etnikai csoportokkal szembeni bizalmatlanságot. Meglepő módon az ukrajnai választások is a xenofóbia és az antiszemitizmus növekedésére hatnak (lásd a 2004.,[7] valamint a 2006. és 2007 évi parlamenti választásokat).

4. ábra. A xenofóbia és a társadalmi távolság dinamikája Ukrajnában a zsidókkal kapcsolatban (1994–2007)

[6] Паніотто, Володимир – Хмелько, Валерій: Динаміка ставлення населення до незалежності України та фактори, що її визначають. Бураковський, Ігор (ред.): *Десять років соціально-економічних перетворень в Україні: спроба неупередженої оцінки.* Київ, 2002. 23–28.

[7] Paniotto, Volodimir – Maksimenko, Volodimir: The Impact of Ukrainian Presidential Election 2004 on Ethnic Relations in Ukraine (Empirical Data Statistical Analysis). *Наукові записки НаУКМА.* Т. 46. Соціологічні науки. 2005. 10–17.

A xenofóbia és az antiszemitizmus növekedése egymással rendkívüli szinkronitást mutat, különösen 2003-ig. A kért adatsor közötti korreláció koefficiense 0,94 (ha pedig kivesszük az utolsó négy évet, akkor 0,99).; ez arról tanúskodik, hogy 1994 és 2003 között az antiszemitizmus szintjének növekedése összefüggésben állt a xenofóbia általános szintjének a növekedésével, így nem kizárólag a zsidóságra vonatkozik.

Feltételezhetjük, hogy 2003-ig ugyanazok a tényezők hatottak az antiszemitizmus szintjére, vagy pedig (és ez a valószínűbb) az antiszemitizmus szintjének változása teljes mértékben a xenofóbia általános szintjének változásával függött össze. Az utóbbi években, 2004-től azonban az antiszemitizmus szintjének változása nem korrelált a xenofóbia szintjének változásával és valamiféle saját törvényszerűségeknek rendelődött alá.

A 3. táblázat a Bogardus-skála szerinti 1994 és 2007 közötti közvélemény-kutatás eredményeit mutatja.

3. táblázat. Ukrajna lakosságának toleranciája a zsidókkal kapcsolatban (1994, 2007), %*

El tudom fogadni a zsidókat, mint...	1994	2007
családtagot	21,6	8,3
közeli barátot	16,3	9,1
szomszédot	14,7	13,4
munkatársat	6,4	5,6
ukrajnai lakost	15,5	18,8
az ország vendégét	17,5	34,9
nem engedném be őket az országba.	8,0	10,0
A társadalmi távolság indexe	*3,63*	*4,62*

* A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet adatai.

1994-ben még a megkérdezettek 38%-a tudta elképzelni, hogy zsidó családtagja vagy barátja legyen, 2007-ben már csak alig több, mint 17%-uk. Ugyanígy azoknak az aránya, akik legfeljebb az országba látogató személyként tudták elképzelni a zsidókat vagy be sem engedték volna őket az országba az 1994-es 26%-ról 2007-re 45%-ra nőtt. Azaz, míg 1994-ben Ukrajna lakosságának 75%-a fogadta el azt, hogy az országban zsidók is élhetnek, 2007-re arányuk 20%-kal csökkent.

A 4. táblázat az akadémiai Szociológiai Intézet azonos kutatásának eredményeit mutatja (a százalékok összehasonlíthatósága érdekében nem vettük figyelembe azokat, akik nem válaszoltak).

4. táblázat. Ukrajna lakosságának toleranciája a zsidókkal kapcsolatban (1994, 2006), %

El tudom fogadni a zsidókat, mint...	1994	2007
családtagot	15,6	1,6
közeli barátot	16,2	5,4
szomszédot	14,9	9,9
munkatársat	7,9	6,8
ukrajnai lakost	21,9	21,2
az ország vendégét	15,8	41,1
nem engedném be őket az országba.	7,7	14,0
A társadalmi távolság indexe	*3,8*	*5,2*

Natalija Panyina mérései 1994-et illetően szinte teljesen azonosak a miénkkel – azoknak a részaránya, akik elfogadják a zsidókat ukrajnai lakosoknak, munkatársaknak, szomszédoknak vagy családtagoknak, 76%-ot tesz ki. 2006-ot illetően azonban ez az arány 45%-ra csökkent, azaz nem 20%-kal, hanem 30%-kal esett vissza. Ez valószínűleg azzal van összefüggésben, hogy a felmérések nem egy időben készültek. Natalija Panyina 2006 áprilisában, közvetlenül a március végi parlamenti választások után vette fel az adatokat, s mint mondtuk, a parlamenti választások mindig negatívan befolyásolták a xenofóbia szintjét. Mi viszont 2007 márciusában végeztük a közvélemény-kutatást, amikor az előző választások hatása már nem volt érezhető, a következő (előrehozott) választások kampánya pedig még nem kezdődött el igazán. Az eltérések ellenére is a tendencia világos: erőteljesen növekszik a xenofóbia és az antiszemitizmus.

Adatbankunkban rendelkezünk 1991-es adatokkal is, melyeket nem a Bogardus-skála szerint rögzítettek, ám összehasonlíthatók a saját eredményeinkkel. 1991-ben honfitársainknak még 75%-a értett egyet teljes mértékben azzal, hogy a zsidók ugyanolyan állampolgárok, mint bárki más, 2006-ban azonban ezt már csak 57% véleményét tükrözte.

5. táblázat. Az „Egyetért-e azzal, hogy a zsidók ugyanolyan állampolgárai az országnak, mint mások?" kérdésre adott válaszok megoszlása (1991, 2006), %

Válaszok	1991	2006	Eltérés
Egyáltalán nem értek egyet	8,6	2,6	–6,0
Inkább nem értek egyet, mint igen	3,5	3,5	0,0
Egyet is értek, meg nem is	4,3	9,7	5,4
Inkább egyetértek, mint nem	6,3	21,2	14,9
Teljes mértékben egyetértek	73,0	57,4	–15,6
Nehéz válaszolni	4,2	5,6	1,4

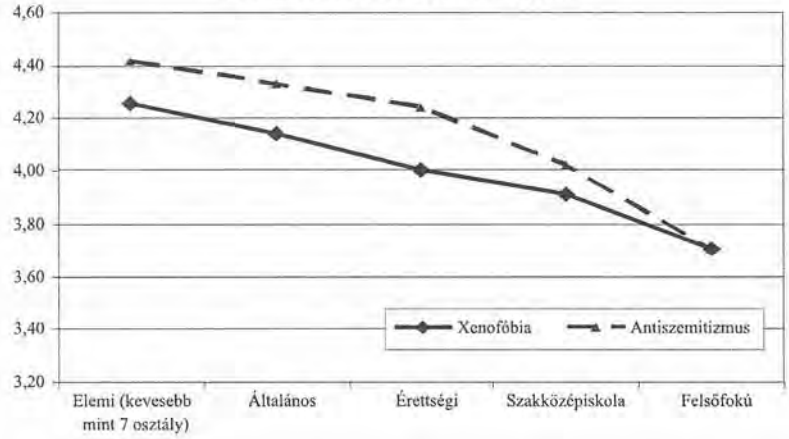
Noha az, hogy Ukrajna lakosságának közel fele (45%-a) ellenzi, hogy zsidók is éljenek az országban, rendkívül sajnálatos tény, interpretálásával nagyon óvatosnak kell lenni. Először is, még nem tudjuk egészen pontosan, hogy a Bogardus-skála adatai és az antiszemitizmus valóságos szintje –, ami magában foglalja a megkérdezettek világnézetét és magatartását is – milyen összefüggésben van egymással. Ezért a kapott adatok megbízhatóan rögzítik az antiszemitizmus növekedését, de azokat nem lehet úgy beállítani, mint a reális magatartás mutatóit. Ha például verbálisan 8% hajlandó befogadni a családjába zsidókat, nem biztos, hogy valóban így is cselekednek tényleges élethelyzetben (tényleges élethelyzetben ez a mutató egyaránt lehet alacsonyabb és magasabb). Másodszor, közelítő méréssel azt tapasztaltuk, hogy a zsidókkal szembeni magatartás nem rosszabb, mint a legtöbb etnikai csoporttal kapcsolatban (lásd a 2. táblázatot). Az ukrajnai lakosok 75%-a nem fogadja el az ország lakosaként a zsidókat, ám, például, 64% ugyanígy van a románokkal, 71% pedig a cigányokkal szemben.

Az antiszemitizmusra és a xenofóbiára ható tényezők

Az antiszemitizmusra és a xenofóbiára ható tényezőket a 15 évnyi kutatás teljes anyagából szűrtük le, hogy ezzel növeljük az eredmény megbízhatóságát.

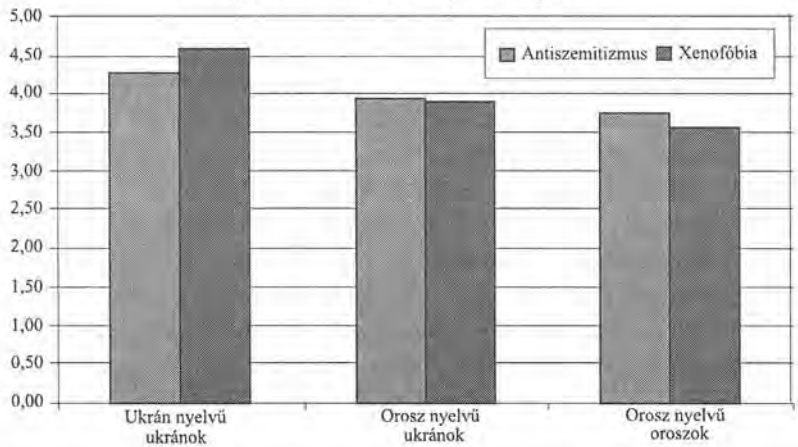
Kiderült, hogy mind a xenofóbia, mind az antiszemitizmus általános szintje szoros összefüggésben van az iskolai végzettséggel – minél magasabb a végzettség, annál alacsonyabb a xenofóbia és az antiszemitizmus szintje (lásd 5. ábra). Függ ez a mutató a településtípustól is: városban alacsonyabb, mint faluhelyen, s minél nagyobb a város, annál alacsonyabb a mutató (lásd 6. ábra).

5. ábra. A xenofóbia és az antiszemitizmus szintjének összefüggése a megkérdezettek végzettségével

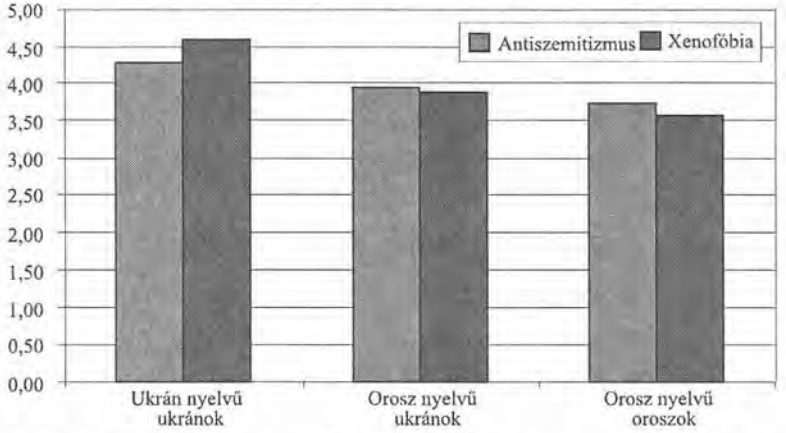

A xenofóbia és az antiszemitizmus szintjének összefüggését a nemzetiséggel csak az ukránok és az oroszok esetében tudtuk mérni, a többi nemzetiség képviselői nem voltak kellőképpen reprezentálva a felmérésekben. A többévnyi kutatási tapasztalat tanulsága szerint az ilyen típusú orientációra a legnagyobb befolyást a nemzetiségnek és annak a nyelvnek az egyezése gyakorolja, amelyet a megkérdezett beszél. A három legnagyobb nyelvi-etnikai csoport – az ukrán nyelvű ukránok; az orosz nyelvű ukránok; és az oroszok, akiknek gyakorlatilag mindegyike orosz nyelvű.

6. ábra. A xenofóbia és az antiszemitizmus szintjének összefüggése a megkérdezettek lakhelyének típusával

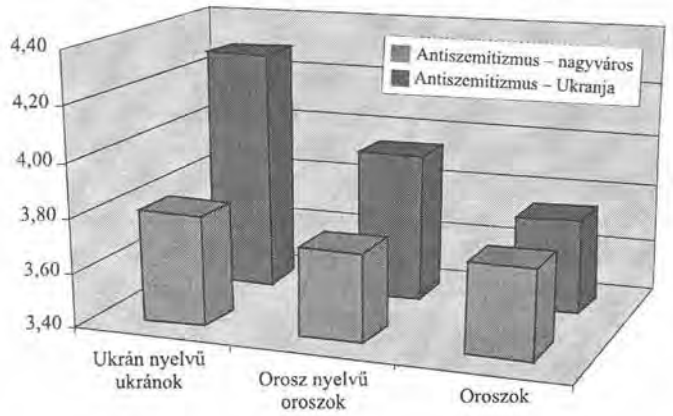

7. ábra. A xenofóbia és az antiszemitizmus szintjének összefüggése a megkérdezettek nyelvi-etnikai hovatartozásával

A 7. ábra azt mutatja, hogy a xenofóbia és az antiszemitizmus az ukrán nyelvű ukránok körében a legerősebb, utánuk következnek az orosz nyelvű ukránok, s a leggyengébb az oroszok körében. Összefüggést találtunk az ukránok körében tapasztalható antiszemitizmus és a lakóhely között – a legmagasabb az antiszemitizmus a faluhelyen élő ukrán nyelvű ukránok körében (42%), a falusi orosz nyelvű ukránok körében 21%, a falusi oroszok körében 16%. Ha csak a nagyvárosokban vizsgáljuk meg az antiszemitizmus szintjét a különböző nyelvi-etnikai csoportok képviselőinek körében, akkor a különbségek gyakorlatilag eltűnnek (lásd 8. ábra).

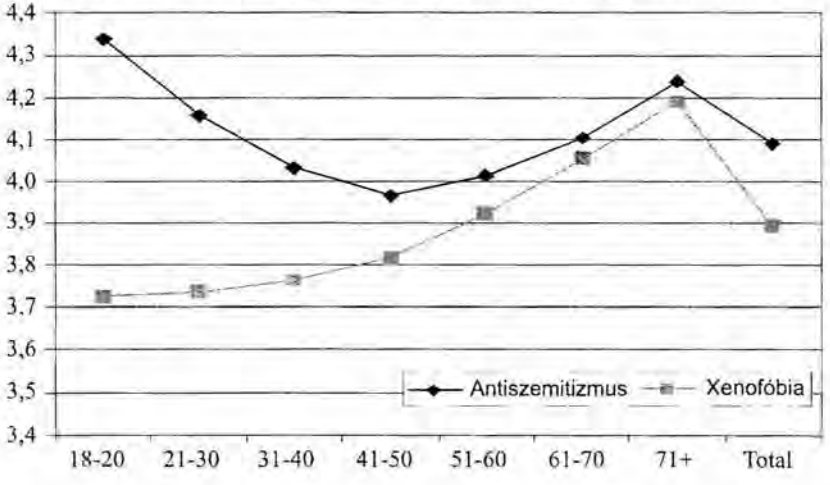
8. ábra. A nyelvi-etnikai csoportok antiszemitizmusának szintje a nagyvárosokban (több mint 500 ezer lakos)

Érdekes, hogy eltérően az antiszemitizmustól, a xenofóbia esetében a nagyvárosokban a különböző nyelvi-etnikai csoportok között nem tűnnek el a különbözőségek. Ennek okai még nincsenek tisztázva, de igen valószínű, hogy a falusi lakosságnak a nagyvárosokba vándorlásával van összefüggésben.

Vizsgálataim során a legkövetkezetlenebb eltérésekkel a xenofóbiának és az antiszemitizmusnak az életkorral való összefüggésében találkoztam. A xenofóbia életkori sajátosságai következtek a fenti összehasonlításokból, az antiszemitizmus azonban lényegesen különbözik a xenofóbia életkori összefüggéseitől. (9. ábra)

9. ábra. Az antiszemitizmus és a xenofóbia összefüggése az életkorral

Az életkori csoportok összehasonlításából az derül ki, hogy a 20 év alatti fiatalok körében a legalacsonyabb a xenofóbia szintje, viszont körükben a legerősebb az antiszemitizmus. (9. ábra) Rendkívül nyugtalanító, hogy éppen a fiatalok körében növekszik az antiszemitizmus.

A 6. táblázat azt mutatja, hogy az utóbbi tíz évben 9%-kal nőtt azoknak az aránya, akik nem fogadják el a zsidókat Ukrajna lakosaiként (ide soroltuk azokat is, akik legfeljebb látogatóba engednék be a zsidókat az országba, vagy egyáltalán nem engednék be őket). A 18–20 év közötti fiatalok körében azonban ez a növekedés 16%

6. táblázat. Azon válaszadók részaránya, akik nem szeretnék Ukrajna lakosaiként látni a zsidókat (1994–1996, 2004–2006), %

Életkor (év)	1994–1996	2004–2006	Eltérés
18–20	29,9	45,5	15,7
21–30	28,0	39,1	11,1
31–40	28,1	37,3	9,2
41–50	26,5	35,5	9,1
51–60	26,0	33,7	7,7
61–70	29,4	33,3	3,9
71 és idősebb	29,9	42,3	12,3
Együttesen	*27,9*	*37,0*	*9,1*

Következtetések

1991 és 2007 között Ukrajnában nagymértékben erősödött a xenofóbia. A leginkább elfogadottak az országban az ukrán nyelvű ukránok, utánuk következnek az orosz nyelvű ukránok, majd az oroszok és a beloruszok. Utánuk következnek nagy ugrással a zsidók, majd a lengyelek, a németek, a románok, a franciák, a kanadaiak, az amerikaiak, majd ismét egy nagy ugrás után a négerek és a cigányok.

A xenofóbia szoros összefüggésben van az iskolázottság szintjével, a lakhely típusával. Minél iskolázottabb valaki, illetve minél nagyobb településen él, annál kevésbé xenofób. Az ukrajnai szláv nyelvi-etnikai csoportok közül az ukrán nyelvű ukránok a leginkább xenofóbok. Sajnálatos módon a xenofóbia a fiatalok körében a legerősebb és körükben növekszik a leggyorsabban.

1991 és 2007 között az antiszemitizmus is jelentősen növekedett. 1994 és 2007 között azoknak a részaránya, akik a zsidókat elfogadják közvetlen környezetükben (családtagként és barátként), 38%-ról 17%-ra csökkent. Viszont azoknak az aránya, akik elfogadják a zsidókat az ország lakosaiként az időszakban 26%-ról 45%-ra nőtt.

Az ukrajnai antiszemitizmus növekedése szoros összefüggésben van a xenofóbia általános növekedésével, 1994 és 2003 között a xenofóbia növekedése azonos volt minden etnikai csoporttal szemben. Az utóbbi 3–4 évben azonban az antiszemitizmus és a xenofóbia változásának dinamikája nem esik egybe.

Az antiszemitizmusra ható négy tényező közül három – iskolázottság, nyelvi-etnikai hovatartozás és a település típusa – a xenofóbiára is befolyással

van. Minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál kevésbé antiszemita, faluhelyen erősebb az antiszemitizmus, mint városban, s minél nagyobb egy város, annál alacsonyabb szintű. Mérhető eltérés van az ukrán nyelvű ukránok, az orosz nyelvű ukránok és az oroszok között az antiszemitizmus tekintetében; az első csoport körében a legerősebb, s utána csökken. Az ukránok és az oroszok, valamint az ukrán nyelvű ukránok és az orosz nyelvű ukránok antiszemitizmusának szintje közötti különbségek szinte teljes mértékben megmagyarázhatók a településtípussal. Az életkori sajátosságok tekintetében lényeges különbség van az antiszemitizmus és a xenofóbia szintjét illetően. A xenofóbia az idősebbek között a legerősebb és a 18–20 évesek körében a leggyengébb, az antiszemitizmus viszont éppen az utóbbi korcsoportban a legerősebb. Az utóbbi 10 évben a 18–20 évesek körében erősödött a leginkább az antiszemitizmus. (A 18 év alatti korcsoportot nem vizsgáltuk, de sajnálatos módon azt kell feltételeznem, hogy ebben az életkorban még rosszabb a helyzet.) Ez a legnyugtalanítóbb tendencia. Feltételezhető, hogy az utóbbi években Ukrajnában az antiszemitizmusra más tényezők is hatottak, mint a xenofóbiára. Ilyen tényező többek között az antiszemita kiadványok sokasága, az antiszemita politikai erők aktivizálódása a 2004. és a 2006. évi parlamenti választások során, valamint, az hogy Oroszországban is növekszik az antiszemitizmus, ami hatással van Ukrajna lakosságára (a lakosság jelentős része rendszeresen olvassa az oroszországi újságokat, folyóiratokat, hallgatja az orosz rádiót és nézi az orosz tévét).

A Bogardus-skála szerinti mérések nem teszik lehetővé, hogy teljes mélységükben megértsük a folyamatokat; Ukrajnában alapos és mélyreható kutatásokat kell végezni az etnikumok közötti viszonyok állapotának és változásának pontos ismerete érdekében.

MELLÉKLET

A társadalmi távolság indexének dinamikája (1994–2007)

Etnikai csoportok	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Ukrán nyelvű ukránok	1,7	1,72	2,03	2,27	1,84	1,77	2,07	2,01	2,06	1,95	2,20	1,98	1,92	1,98
Orosz nyelvű ukránok	1,78	1,84	2,06	2,34	1,98	1,99	2,32	2,16	2,24	2,12	2,21	2	2,07	2
Oroszok	1,95	2,06	2,45	2,55	2,29	2,24	2,5	2,14	2,4	2,44	2,48	2,42	2,35	2,42
Beloruszok	2,32	2,49	3,05	3,18	3,07	2,96	3,15	2,94	3,17	3,23	3,4	3,14	3,25	3,14
Zsidók	*3,63*	*3,74*	*3,89*	*3,97*	*4,01*	*3,88*	*4,1*	*3,95*	*4,13*	*4,34*	*4,29*	*4,41*	*4,31*	*4,41*
Amerikaiak	3,68	3,76	4,04	4,03	4,24	4,17	4,35	4,09	4,64	4,79	5,02	4,81	5,12	4,81
Kanadaiak	3,69	3,73	4,13	4,06	4,31	4,25	4,46	4,27	4,37	4,58	4,92	4,76	5,03	4,76
Lengyelek	3,85	3,84	4,16	4,23	4,45	4,45	4,45	4,05	4,66	4,37	4,5	4,49	4,66	4,49
Franicák	3,9	4,01	4,31	4,34	4,56	4,37	4,62	4,42	4,73	4,66	5,03	4,75	4,96	4,75
Németek	4,03	3,92	4,39	4,3	4,67	4,46	4,68	4,39	4,56	4,61	4,93	4,73	5,01	4,73
Románok	4,27	4,4	4,38	4,51	4,72	4,51	5,02	4,77	4,94	4,91	4,98	4,84	4,99	4,84
Négerek	4,92	5,04	4,96	4,94	5,22	5,17	5,45	5,22	5,43	5,54	5,47	5,42	5,61	5,42
Cigányok	5,15	5,14	5,15	5,35	5,45	5,48	5,61	5,43	5,72	5,89	5,7	5,61	5,87	5,61
Xenofóbia indexe	*3,45*	*3,51*	*3,77*	*3,85*	*3,91*	*3,82*	*4,06*	*3,83*	*4,08*	*4,11*	*4,24*	*4,1*	*4,24*	*4,1*

Kétnyelvűség Ukrajnában*

LARISZA AZA

Az ukrán nemzeti ideológia szerkezetében a nyelvnek van az egyik legfontosabb szerepe. Ez nem véletlen: a nyelv a nemzeti identitás alapvető hordozója.

Ukrajnában ennek ellenére a nyelvi újjászületés meglehetősen bonyolult folyamat. Az ukrán–orosz kétnyelvűség feszültségekkel teli. Megmutatkozik ez többek között az emberek etnikai és nyelvi önidentifikációjának eltéréseiben, illetve, hogy az orosz nyelvnek továbbra is jelentős szerepe van a kommunikáció minden területén, egyebek mellett továbbra is ez a nyelv tölti be a közvetítő szerepet a különböző nemzetiségek között.

Emlékeztetünk arra, hogy a legutóbbi, 2001-es népszámlálás adatai szerint az ukránok a lakosság 77,8%-át teszik ki, az etnikai oroszok pedig a 17,3%-át. Az emberek 67,5%-a az ukrán nyelvet, 29,6%-a pedig az orosz nyelvet tartja anyanyelvének. Gyakori elemzés tárgya ennek a körülménynek a történelmi háttere, ennek ellenére a mai napig számos nyitott kérdéssel kell szembenézni. A kétnyelvűség hívei azt mondják, hogy az orosz nyelv státusának megőrzése az emberi jogok demokratikus védelmével van összefüggésben. Opponenseik úgy vélik, hogy az ukrajnai nemzeti kisebbségek jogai a nemzetközi normáknak megfelelően biztosítva vannak. Az orosz nyelv státusáért folytatott „pedálozásnak" pedig semmi köze az emberi jogokhoz, egészen másféle motivációkkal van összefüggésben.

Ma feloldhatatlannak látszik az ukrán és az orosz nyelv viszonyának kérdése, az ukrán társadalomban még sokáig jelen lesz, még ha történnek is bizonyos változások, átalakulások. A szovjet időszakban diszkriminálták az ukrán nyelvet, az orosz nyelv pedig protekcióval bírt, ma viszont épp az ellenkezője a helyzet. Az etnikai-nyelvi kutatások így nem hogy nem veszítenek aktualitásukból, hanem egyenesen megkövetelik a nagyobb odafigyelést, a kérdés folyamatos tanulmányozását. Többek között ezt is feladatának tar-

* Аза Лариса: Двомовність в Україні: сучасний стан. In: *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін.* За ред. д. е. н. Ворони В. М., д. с. н. Шульги М. О. Київ, ІС НАНУ, 2007. 392–380.

totta az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által 2007-ben végzett 1800 fős közvélemény-kutatás.

A nyelvi kompetencia iránti figyelem nem csak arra irányul, hogy mérje, mennyire tud a lakosság ukránul vagy oroszul, hanem annak következményeit is vizsgálja, hogy Ukrajnában három nagy nyelvi-etnikai csoport él egymás mellett: az ukrán nyelvű ukránok, az orosz nyelvű ukránok és az orosz nyelvű oroszok. Az országban egyetlen államnyelv van, az ukrán, amely tényt valamilyen módon igazolni kell a nyelvi helyzet tisztázásával. (1. táblázat) Sajnos ez a kutatás nem vizsgálta az egyéb nemzetiségek nyelvi kompetenciáját és nyelvhasználati szokásait.

1. táblázat. Ukrajna lakossága ukrán és orosz nyelvtudásának szintje, a nemzeti hovatartozás függvényében (%)

Válaszok	Ukrán nyelv		Orosz nyelv	
	Ukránok	Oroszok	Ukránok	Oroszok
Beszélek, írok és olvasok ezen a nyelven.	82,1	30,1	74,5	95,8
Olvasok és írok ezen a nyelven, ám a beszéd nehézséget okoz.	11,2	23,0	15,8	3,7
Ezen a nyelven tudok olvasni, ám nem tudok írni és beszélni.	3,5	19,0	5,6	0,3
Értem a nyelvet, a beszéd és az olvasás azonban nehézségeket okoz.	2,8	21,9	3,0	0,3
Nem tudom a nyelvet.	0,4	6,0	1,0	–

A megkérdezettek ukrán és orosz nyelvtudásának összehasonlításából egyértelműen az utóbbi jobb helyzetére következtethetünk, hiszen az oroszok 95,8%-a és az ukránok 74,5%-a számára nem okoz nehézséget sem írásban, sem olvasásban, sem szóban. Azonban az ukránoknak csak a 82,1%-a tud jól ukránul, az oroszok közül pedig minden harmadik. Minden negyedik és ötödik viszont nehezen beszél, írni és olvasni azonban jól tud ukránul. Az ukránok között 1% nem érti az oroszt, az oroszok közül mindenki jól tud oroszul, ám az oroszok 6%-a nem érti az ukrán nyelvet.

Az oroszok konzervatívabbak a családban használt nyelv tekintetében. Erről tanúskodik az a tény, hogy a megkérdezettek döntő többsége az orosz nyelvet részesíti előnyben otthonában (73,2% kizárólag ezt a nyelvet használja, de további 15,5% is ezt részesíti előnyben). Az ukránok nyitottabb nyelvi magatartásról tettek tanúbizonyságot. Otthonukban 36,7%-uk kizárólag ukránul, 10,7%-uk elsősorban ukránul beszél, 22,6% keverék nyelven (orosz és ukrán

szavakat egyaránt használva). Az oroszok közül csak 9,6% mondta azt, hogy otthon ilyen keverék nyelven beszélnek. Az etnikai ukránok közül minden hetedik odahaza kizárólag oroszul beszél, vagy ezt a nyelvet részesíti előnyben.

A nyelvhasználat egyéb területein is az oroszok elkötelezettebbek nyelvük iránt. Munkahelyükön munkatársaikkal 72,4%-uk kizárólag oroszul beszél, az utcán, az üzletben, közösségi helyeken pedig 74%-uk. Az ukránok nyelvi magatartása sokkal inkább szituatív. A munkahelyen, az utcán, az üzletben, a közösségi helyeken csökken az ukrán nyelvet használók száma amiatt, hogyha a helyzet megkívánja, oroszul beszélnek.

A helyzet jobb megértését segíti a „Milyen nyelven gondolkodik?" kérdésre adott válaszok elemzése, hiszen ezen a téren nincs helye semmilyen külső befolyásnak, igazodási kényszernek. Ebben a tekintetben is az oroszok a legegyöntetűbbek: 83,3%-uk csakis oroszul gondolkodik. Az etnikai ukránok körében itt is megmutatkozik az orosz nyelvűség magas aránya, hiszen a megkérdezettek 24,4%-a kizárólag oroszul gondolkodik, 10,9% pedig többnyire oroszul. Ugyanakkor az ukránok 37,3%-a gondolkodik kizárólag ukránul, 10,8%-uk pedig többnyire ukránul. 18,5%-uk számára pedig a gondolkodás nyelvének nincs elvi jelentősége, mind az oroszt, mind az ukránt természetesen használják.

Ez a nyelvi helyzet nem okozott nagy meglepetést a felmérés készítőinek. Ennek számos oka van. Ezek közül a legfontosabb az oktatási rendszer. A megkérdezett oroszok 91,8%-a mondta azt, hogy az iskolában minden tantárgyat oroszul tanultak, az ukránok közül azonban csak 58,5% tanult ukrán iskolában, 33,8% pedig orosz tannyelvű iskolába járt.

Az iskolában megfigyelt tendencia kiterjed a közép- és felsőfokú tanintézetekre is. Megint csak az oroszok voltak azok, akiknek nem adódtak nehézségeik: 81,1%-uk orosz tannyelvű intézményben, 13,6%-uk elsősorban orosz tannyelven oktató intézményben tanult. A megkérdezett ukránoknak azonban csak 27,7%-a tanult ukrán tannyelvű közép- vagy felsőfokú tanintézetben (21,6% mondta azt, hogy a tantárgyak többsége ukrán nyelven volt). Ugyanakkor az ukránok 30,5%-a orosz tannyelvű közép- vagy felsőfokú oktatási intézményben tanult és 19,9% pedig olyan helyen, ahol a tantárgyak többsége orosz nyelven volt.

A nyelvi kompetenciák azonban nem állandó tényezőként működnek, folyamatos változásban vannak, többek között a média függvényében. A megkérdezett oroszok 61%-a kizárólag orosz nyelven sugárzott híreket hallgat meg a rádióban vagy a televízióban, 18,6% számára nincs jelentősége a nyelvnek, 18,9% nem részesíti előnyben sem az orosz, sem az ukrán nyelvet.

Az ukránok körében ugyanez a következőképpen néz ki: 24,5% csak ukránul hallgatja a híreket, 16,9% csak oroszul, 31,2% oroszul és ukránul is, 26,4% számára pedig nincs jelentősége a nyelvnek. Szembetűnő, hogy szórakoztató műsorok esetén (akár a rádióban, akár a televízióban), mind az oroszok, mind az ukránok körében nő az orosz nyelv aránya (megfelelően 66,7% és 21,5%). Hasonló a helyzet az olvasás (újságok, szépirodalom, szakirodalom) terén. A megkérdezettek nagy része, de különösen az oroszok, az orosz nyelvet részesítik előnyben. Az ukránok nyelvválasztása itt is sokrétűbb, kevésbé egynemű. A megkérdezetteknek 17,8% mondta azt, hogy kizárólag ukránul olvas, 25,1%-uk kizárólag oroszul, 23,7%-uk ukránul és oroszul, és 30,3% nyilatkozott úgy, hogy számukra a nyelvnek nincs elvi jelentősége.

A hivatalos ügyintézésben azonban az ukránok sokkal kategorikusabbak: 51,9% mondta azt, hogy a hivatalos iratok kizárólag ukrán nyelvűek legyenek, 27,1% szerint mind oroszul, mind ukránul meg kell engedni ezek használatát, 15,7% csak oroszul tartja célszerűnek. Az oroszok közül 55,1% foglalt állás az orosz hivatali nyelv mellett, azonban 30,5% mind az orosz, mind az ukrán nyelv alkalmazását elfogadhatónak tartja.

A fenti adatokkal természetesen nem merül ki a nyelvi helyzet feltérképezése, annál is inkább, mert nyitva marad a legfontosabb kérdés: a nyelvek státusa Ukrajnában és a lakosság viszonyulása ehhez a helyzethez. E kérdéssel kapcsolatban a felmérés során állításokat fogalmaztunk meg, melyekre igennel vagy nemmel kellett válaszolniuk a megkérdezetteknek. Az egyik ilyen állítás: Ukrajnában az ukrán nyelvnek kell lennie az egyetlen hivatalos nyelvnek, ám minden nyelv számára biztosítani kell a szabad nyelvfejlődés feltételeit. Egyetértett ezzel a megkérdezett ukránok 79,6%-a, az oroszok 46,1%-a, illetve elutasította az ukránok 14,4%-a és az oroszok 43,5%-a.

A következő állítás, hogy az országban minden nyelvnek azonos státussal kell rendelkeznie és egyik nyelvet sem kell államivá vagy hivatalossá nyilvánítani. Az ukránok 26,3%-a és az oroszok 44,3%-a értett ezzel egyet. Az ukránok 57,3%-a és az oroszok 35%-a azonban elutasította ezt a felvetést.

Állításként fogalmaztuk meg az orosz nyelvnek második hivatalos nyelvként való elismerésének lehetőségét is, amivel az oroszok 84,3%-a és az ukránok 39,3%-a értett egyet. Az utóbbiak 48,5% (és az oroszok 8,6%-a) azonban ellenezne egy ilyen lépést.

Felvetettük azt a lehetőséget is, hogy az orosz nyelvnek, illetve a többi kisebbségi nyelvnek – ha a lakosság többsége kéri – regionális szinten biztosítva legyen a hivatalos státusa. Az ukránok 36,4%-a és az oroszok 64,7%-a tartja ezt elfogadhatónak. Az ukránok 43,9%-a és az oroszok 17,4%-a azonban ezt elvetette.

A fentiek fényében különösen érdekes megvizsgálni azt, mennyire tartják fontosnak a megkérdezettek, hogy gyermekeik (unokáik) megtanulják az ukrán és az orosz nyelvet az iskolában. (2. táblázat) Az ukránok zöme (87,5%) fontosnak tartja, hogy gyermekeik (unokáik) megtanulják az ukrán nyelvet, de nem mondanak le az orosz nyelvről sem. Az ukránok 79,9%-a és az oroszok 89,6%-a vélte úgy, hogy annak elsajátítása fontos a gyermekeik (unokáik) számára.

2. táblázat. Az ukrán és az orosz nyelv elsajátításának fontossága a következő nemzedékek számára, a nemzeti hovatartozás függvényében (%)

Válaszok	Ukrán nyelv		Orosz nyelv	
	Ukránok	Oroszok	Ukránok	Oroszok
Kétségtelenül fontos.	74,4	50,6	52,3	69,5
Inkább fontos, mint nem.	13,1	35,0	27,6	20,1
Inkább nem fontos, mint igen.	1,0	1,7	4,3	0,6
Egyáltalán nincs rá szükség.	0,8	2,3	2,1	0,8
Nehéz megmondani.	2,1	3,1	4,6	1,4
Nincsenek ilyen korú gyerekeim (unokáim).	8,3	7,3	9,0	7,6

Levonhatjuk a következtetést, miszerint a nyelvi téren jelentkező ellentétek főként arra vezethetők vissza, hogy miközben az országban igen elterjedt az ukrán–orosz kétnyelvűség, az ukrán mint államnyelv nem rendelkezik kellően magas státusszal; a nyelvtörvény deklaratív jellegű; nincs következetes nyelvpolitika sem a törvénykezés, sem a végrehajtás szintjén.

MELLÉKLET

Ukrajna lakosságának anyanyelvi megoszlása a 2001. évi népszámlálás adatai szerint[1]

	Anyanyelvének tekintette (%-ban)			
	Nemzetiségének nyelvét	Az ukrán nyelvet	Az orosz nyelvet	Egyéb nyelvet
Ukránok	85,2	x	14,8	0,0
Oroszok	95,9	3,9	x	0,2
Beloruszok	19,8	17,5	62,5	0,2
Moldovánok	70,0	10,7	17,6	1,7
Krími tatárok	92,0	0,1	6,1	1,8
Bolgárok	64,2	5,0	30,3	0,5
Magyarok	95,4	3,4	1,0	0,2
Románok	91,7	6,2	1,5	0,6
Lengyelek	12,9	71,0	15,6	0,5
Zsidók	3,1	13,4	83,0	0,5
Örmények	50,4	5,8	43,2	0,6
Görögök	6,4	4,8	88,5	0,3
Tatárok	35,2	4,5	58,7	1,6
Cigányok	44,7	21,1	13,4	20,8
Azerbajdzsánok	53,0	7,1	37,6	2,3
Grúzok	36,7	8,2	54,4	0,7
Németek	12,2	22,1	64,7	1,0
Gagauzok	71,5	3,5	22,7	2,3
Egyéb etnikumok	32,6	12,5	49,7	5,2

Az ukrán nyelvet tartotta anyanyelvének az ország lakosságának 67,5%-a, 2,8 százalékponttal többen, mint 1989-ben. 29,6% mondta anyanyelvének az oroszt, 1989-hez képest 3,2 százalékponttal kevesebben. Az anyanyelvként megnevezett egyéb nyelvek részaránya a két népszámlálás között 0,4 százalékponttal növekedett és 2001-ben 2,9%-ot tett ki.

[1] Мовний склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/

Kárpátalja lakosságának anyanyelvi megoszlása a 2001. évi népszámlálás adatai szerint[2]

	Anyanyelvének tekintette (%-ban)			
	Nemzetiségének nyelvét	Az ukrán nyelvet	Az orosz nyelvet	Egyéb nyelvet
Ukránok	99,2	x	0,5	0,3
Magyarok	97,1	2,6	0,3	0,0
Románok	99,1	0,6	0,0	0,3
Oroszok	91,6	8,1	x	0,3
Cigányok	20,7	16,4	0,0	62,9
Szlovákok	43,9	42,1	1,8	12,2
Németek	50,0	38,9	5,6	5,5

Kárpátalja lakosságának 81%-a az ukránt, 12,7%-a a magyart, 2,9%-a az oroszt és 2,6%-a a románt nevezte meg anyanyelveként.

[2] Мовний склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/zakarpattya/

Oroszok Ukrajnában: társadalmi státus, közérzet, integrálódás*

VIRA ARBENYINA

Ukrajnában az integrációs folyamatok fejlődésének tendenciája meghatározó mértékben függ attól, hogyan viszonyulnak a nemzeti kisebbségek az ukrán államépítés elméletéhez és gyakorlatához. Különösen fontos szerepe van ebben az orosz nemzeti kisebbségnek, amelynek száma Ukrajnában meghaladja egyes európai országok összlakosságát.

Az oroszok, pontosabban az orosz nyelvűek helyzetének és szerepének problematikája ma túlpolitizált az országban, mind bel-, mind külföldön politikai játszmák részévé válik. Bizonyos helyzetekben államközi feszültségeket is okoz, különösen akkor, amikor Oroszország fellép „határon túl élő honfitársainak védelmében" (ez a meghatározás a Szovjetunió felbomlása óta szilárdan tartja magát az orosz politikusok retorikájában). Éppen ezért rendkívül fontos kizárólag tudományos szempontból felmérni Ukrajna orosz lakosságának valóságos helyzetét, problémáikat és azokat a körülményeket, amelyek aggodalomra adnak okot körükben. Mégpedig olyan elemzésre van szükség, amely elsősorban objektív tényeken és empirikus adatokon alapul.

Ha elfogulatlanul próbáljuk szemlélni az ukrajnai oroszok kérdését, akkor azt kell látnunk, hogy integrálódásuk az ukrán politikai nemzetbe nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba, s ez a folyamat már elkezdődött.

A vizsgált etnikai csoport reális helyzetének egyik alapvető fokmérője a jelenkori ukrán társadalom szerkezetében elfoglalt társadalmi státus. A legfontosabb összetevők a foglalkoztatottság, a szakmai és a települési struktúra, az iskolázottság. Mindezen mutatók alapján Ukrajnában az oroszok vannak a legkedvezőbb helyzetben, a többi etnikai csoport, beleértve a tituláris nemzetet, az ukránt is, csak utána következik.

---

* Арбєніна Віра: Росіяни в Україні: соціальний статус, самопочуття, процес інтеграції в Українську націю. In: *Етносоціологія. Навчальний посібник.* Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 293–300.

Az 1989-es népszámlálás adatai szerint az oroszok között 1,3-szor több volt a szellemi foglalkozású, mint az ukránok között. Az oroszok zömmel (90%-ban) városban laktak, azaz viszonylag jobb életkörülmények között. Minden ezer 15 éven felüli orosz lakosból 158-nak volt felsőfokú végzettsége, az ukránok között csak 85-nek. Az oroszok körében magasabb volt a foglalkoztatás szintje, tudományos pályán és a közigazgatásban jóval nagyobb arányban voltak foglalkoztatva, mint az összlakossághoz viszonyított részarányuk. 1989-ben az oroszok Ukrajna lakosságának 22,7%-át képezték, viszont ők adták a tudományos szférában dolgozók harmadát és a közigazgatásban foglalkoztatottak 30%-át.[1]

A 2001-es népszámlálás tanulságai szerint az oroszok magas társadalmi státusa Ukrajnában megmaradt az ország függetlenedése után is. Az oroszok továbbra is igen előkelő helyen állnak az iskolázottság tekintetében, csak a zsidók előzik meg őket az összes etnikai csoport közül. A városi lakosság körében az ukránok 15,4%-a, az oroszoknak pedig 20,4%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel.[2] Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által végzett vizsgálat szerint a városi oroszok valamivel több fizetést (ösztöndíjat, nyugdíjat) kapnak, mint az ukránok, jobban felszerelt a háztartásuk, több köztük a vezető beosztású és a magasan képzett szakember.[3] Erre az időszakra azonban az oroszok és ukránok közötti státusbeli különbségek annyira lecsökkentek, hogy kijelenthető: társadalmi helyzet tekintetében nem lehet etnikai alapú megkülönböztetést tenni.[4]

A szovjet időszakban elfogadott gyakorlat volt, hogy egyes munkahelyek betöltésénél, illetve a felsőoktatásba való felvételinél az oroszok pozitív diszkriminációban részesültek, pontosabban kivételezett helyzetben voltak. Az etnikai tényezőnek ily módon ma már nincs szerepe. 1996-ban Szergej Szavoszkul orosz etnoszociológus felmérést végzett a Szovjetunió utóállamaiban az oroszok helyzetéről. Mint kiderült, az ukrajnai oroszoknak mindössze 6%-a vélte úgy, hogy etnikai hovatartozásuknak szerepe van karrierle-

---

1 Тетяна Рудницька: Трудовий потенціал українського суспільства в етнічному вимірі. In: Микола Шульга (ред.): *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття*. Колективна монографія. Київ,1999. 623–646.

2 Тетяна Рудницька: Росіяни в соціокультурному просторі України на початку XXI ст. In: Валерій Ворона – Микола Шульга (ред.): *Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін*. Київ, Інститут соціології НАН України, 2004. 522–533.

3 Олександр Резнік: Особливості етнічної стратифікації в сучасному українському суспільстві. In: Ворона – Шульга (ред.) i. m.

4 Uo.

hetőségeiket illetően. Ez a mutató tízszer volt kisebb itt, mint a többi vizsgált országban.[5] Ugyanakkor a regionális megoszlás nem egyenletes: a keleti és a déli régióban az oroszok 1–3%-a gondolta úgy, hogy nemzeti hovatartozásuk gátolja munkahelyi előmenetelüket, a központi régióban minden tizedik, a nyugatiban pedig minden ötödik orosz lakosnak volt ez a véleménye.[6]

Az akadémiai Szociológiai Intézet által végzett közvélemény-kutatásokban állandó kérdés, hogy „Tapasztalt-e az utóbbi időszakban bármiféle hátrányos megkülönböztetést az oroszokkal kapcsolatban?" 2004-ben a megkérdezettek 4,4%-a, 2005-ben 6,1%-a, 2006-ban 6,9%-a adott igenlő választ, a többiekkel (több mint 90%) nemmel felelt.

Az oroszok ukrajnai helyzetének fontos fokmérője az is, hogy miként viszonyulnak hozzájuk a többi etnikai csoport, köztük a tituláris nemzet, az ukránok képviselői. Volodimir Jevtuh vizsgálatai szerint az oroszok 82%-a nem tapasztalt ellenséges magatartást az ukránok részéről, 13% arról számolt be, hogy előfordultak kivételes esetek (vita, nézeteltérés, sértő megjegyzés), és mindössze 4% számolt be arról, hogy magával szemben folyamatos ellenségességet tapasztal a többi etnikai csoport részéről.[7]

Az oroszokkal kapcsolatos csekély mértékű előítéletességet bizonyítja annak a pszichológiai tényezőnek a vizsgálata is, hogy a többi etnikai csoport képviselői milyen mértékben hajlandók velük kapcsolatot létesíteni. A Bogardus-skála szerinti tolerancia-vizsgálat az oroszok nagyfokú elfogadottságát bizonyította. 1994 és 2001 között ez a mutató 2,0 és 2,3 pont között mozgott, ami megfelel annak, hogy az oroszokat készek az emberek közeli barátként elfogadni. 2002-től valamivel lejjebb csúsztak, az elfogadott szomszédok szintjére (2002 és 2006 között a distancia mutatója 3,1 és 3,3 pont között mozgott).[8] Az ország összes etnikuma tekintetében az elfogadottság tekintetében az oroszok a második helyen vannak (közvetlenül az ukránok után).

Az ukránok és az oroszok kulturális és pszichológiai közelségét bizonyítja az etnikai öntudat kettősége is, amely mindkét etnikai csoportban megfigyelhető. Ebben a tekintetben különösen figyelemre méltóak Valerij Hmelko

---

5 Савоскул Сергей: *Русские нового зарубежья: Выбор судьбы.* Глава I. Русские Украины. Москва, Наука, 2001.

6 Uo.

7 Володимир Євтух: Національні меншини між державною політикою та самовизначенням. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 1998. № 1–2. 93–104.

8 Валерій Ворона – Микола Шульга (ред.): *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг.* Київ, Інститут соціології НАН України, 2006.

nyelvi-etnikai vizsgálatai.[9] Módszertani fogások egész sorával próbálta rávenni a közvélemény-kutatás résztvevőit, hogy minél pontosabban határozzák meg etnikai hovatartozásukat, figyelembe véve nem csak a vér szerinti származást, hanem az etnikai hovatartozást meghatározó egyéb tényezőket is, aminek köszönhetően a népszámlálásénál pontosabb képet lehet felrajzolni az ország etnikai térszerkezetéről.

Ebből a kutatásból kiderült, hogy Ukrajna lakosságának több mint felét a monoetnikus ukránok képezik. Az utóbbi években arányuk a kétharmadhoz közelít. Számarányát tekintve a második helyen nem az orosz etnikai csoport áll, hanem a bietnikus [kettős identitású] „ukrán oroszok", azaz azok az emberek, akik egyidejűleg mindkét etnikai csoporthoz tartozónak érzik magukat. Bár számuk egyre csökken, mégis kétszer többen vannak, mint a monoetnikus oroszok, akik mintegy (±) 10%-nyian vannak. (*1. táblázat*)

Ezeknek a csoportoknak a regionális megoszlása igen eltérő. Minél nyugatabbra megyünk, annál többen vannak a monoetnikus ukránok, s annál kevesebben a bietnikus „ukrán oroszok". És fordítva, ahogy haladunk kelet felé, egyre több a bietnikus „ukrán orosz" és a monoetnikus orosz.

1. táblázat. A felnőtt lakosság etnikai szerkezete közvélemény-kutatási adatok alapján (%)[10]

Monoetnikus és bietnikus önidentifikálás	Időszak	
	1994–1999 között	2001–2003 között
Csak ukrán	59,8	62,9
Ukrán és orosz	24,4	22,5
Csak orosz	11,3	10,0
Egyéb	4,5	4,6

A kettős önidentifikációjú embereknek igen nagy része (az ország keleti felében mintegy 45%-a) a nemzeti konszolidáció sajátos szemléletét kívánja meg. Nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy még azok körében is, akik egyértelműen orosznak mondják magukat, megfigyelhetők olyan társadalmi-kulturális sajátosságok, amelyek eltérnek az adott etnikumhoz tartozók többségének jellemzőitől. Az ukrán–orosz együttélés eredménye, hogy vannak olyan oroszok az országban, akiket „ukrán" jelzővel, ukrán oroszok-

[9] Валерій Хмелько: *Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності.* www.kiis.com.ua/txt/pdf/eng-ethn.pdf

[10] Uo.

nak tekintenek, sajátos társadalmi-kulturális jellemzőkkel. Ez az eltérés elsősorban otthon mutatkozik meg az étkezés, a lakberendezés, a lakodalmi szokások stb. során megmutatkozó ízlés formájában. Az „ukrán" oroszok beszédmódjuk alapján is megkülönböztethetők: dallamosabban beszélnek, a zöngétlen mássalhangzókat lágyabban ejtik, beszédjükbe ukrán szavakat kevernek stb. Az oroszok egy részének „ukránságát" azonban az bizonyítja leginkább, hogy Ukrajnát feltétel nélkül a hazájuknak tekintik.

2. táblázat. A monoetnikus ukránok és oroszok és a bietnikus ukránok–oroszok regionális megoszlása 2001–2003-ban

Mono- és bietnikus identitások	Régiók				
	Nyugati	Központi (nyugati fele)	Központi (keleti fele)	Déli	Keleti
Monoetnikus ukránok	92,6	83,8	73,3	40,5	34,1
Bietnikus ukránok –oroszok	6,0	12,8	19,6	37,3	45,0
Monoetnikus oroszok	1,4	3,4	7,1	22,2	20,8

Elméletileg több olyan pozíciót tudunk meghatározni, mely alapján mérni lehet az individuum integráltságát a nemzetállamba, amelyhez hivatalos státusa (azaz állampolgársága) alapján tartozik. Ezek a pozíciók a teljes elutasítástól és távolságtartástól („idegen egy idegen országban") az állam iránti teljes elkötelezettségig terjedhetnek, amikor a hazafias érzések dominálnak. A két szélső pozíció között található az állam iránti lojális magatartás.

A fenti skála (elutasító – lojális – hazafias) alkalmazásával Harkiv városában megállapítást nyert, hogy az orosz lakosság egy részét az utóbbi pozíció jellemzi.[11] 87%-uk saját országának tartja Ukrajnát, 83% itt képzeli el a jövőjét, 87%-ot aggodalommal tölt el az ország sorsa. Mindössze 6% mondta azt, hogy őt nem érdeklik az ukrajnai problémák, és 4% vélte úgy, hogy ez az ország számára idegen. Ezt mindenképp fontos hangsúlyozni azoknak a politikusoknak és a kulturális élet azon személyiségeknek az ellensúlyozására, akik az oroszokat idegen elemnek, az ukránfóbia hordozóinak tartják.

[11] *Az etnikumok közti kapcsolatok helyzete és tendenciái Harkivban* c. kutatást e tanulmány szerzője vezette 2000-ben.

Kétségtelen, hogy a reidentifikáció folyamata, a szovjet identitás lecserélése az új ukrán identitásra nem kis erőfeszítést kíván az oroszoktól. Politikai, számbeli súlyúknál, társadalmi státusuknál fogva domináns pozícióból az ukrajnai oroszok nemzeti kisebbséggé, diaszpórává váltak, anyanemzetüktől határ választja el őket. Nyilvánvalóvá vált marginalizálódásuk: politikai, gazdasági és területi értelemben az ukrán nemzethez tartoznak, etnikai szempontból (nyelvi, kulturális értelemben, a történelmi múltat tekintve) azonban oroszok. Az ukrajnai oroszoknak komoly mentális változásokon kellett átmenniük ebben a megváltozott helyzetben, ki kellett alakítaniuk személyes álláspontjukat az ukrán államisággal és saját státusukkal (mint ukrán állampolgárok) kapcsolatban.

Nem kevésbé összetett módon élik meg ezt a folyamatot a tituláris nemzet és a többi etnikai kisebbség képviselői sem. Erről tanúskodik többek között az, hogy az ország lakosságának nemzeti identitása továbbra is forrásban, kialakulóban van, nem egy befejezett tény. 2006-ban az ukránok 53,9%-a, az oroszok 42,9%-a és a többi etnikai csoport képviselőinek 39%-a tartotta magát elsősorban ukrán állampolgárnak.

Az utóbbi évek során az oroszok körében egyre többen vannak azok, akik elsősorban ukrán állampolgárnak tartják magukat: 2004-ben 34,5%-uk, 2005-ben 40,3%-uk, 2006-ban 42,9%-uk vélekedett így. Ezzel párhuzamosan egyre csökken azoknak a száma, akik nosztalgiát éreznek a Szovjetunió iránt: 2004-ben 21,8%, 2005-ben 17,9%, 2006-ban 14,5%. Ugyanakkor egyre nő az oroszok körében a bizonytalanság, a védtelenség érzése, helyzetüket marginálisnak érzik.

Ma számos szakember úgy véli, hogy a legfontosabb tényező, amiért az oroszok egy része nem képes magát Ukrajna teljes értékű polgárának érezni, a nyelvpolitika következménye. Egyre szűkül az orosz nyelv használatának köre, következetesen és tántoríthatatlanul kiszorítják az oktatás, a kultúra, a tudomány, a tömegkommunikáció területéről, ami problematikussá teszi az „oroszság" megőrzését Ukrajnában, és igazából az „erőszakos integráció" eszközeként fogják fel.

Különösen intenzív ez a folyamat az alap-, közép- és felsőfokú oktatásban. Az Állami Statisztikai Hivatal adatai szerint 2001-ben a bölcsődék és óvodák 20,2%-a, az iskolák 27%-a, a közép- és felsőfokú tanintézetek 24%-a volt orosz tannyelvű, ami jóval kevesebb, mint az orosz nyelvű állampolgárok részaránya az országban (közel 50%). Ráadásul egyes megyékben (mint például Vinnica, Voliny, Zsitomir, Ivano-Frankivszk, Kijev, Poltava stb.) alig maradt egy-két orosz iskola, orosz bölcsőde-óvoda pedig egyáltalán nincs.[12]

[12] *Статистичний щорічник України за 2001 р.* Державний комітет статистики України. Київ, Техніка, 2002. 459, 467, 474.

Igen nehéz elviselni azt a terhet, hogy Ukrajnában úgy tekintenek Oroszországra és az oroszokra, mint sok évszázados ellenségére, az ukrán nemzeti újjászületés legfőbb akadályaira. Ez a nézet meglehetősen széles körben elterjedt Galíciában, a nyugati megyékben, a nacionalista pártok és egyesületek folyamatosan ismételgetik, gyakran hallani-olvasni a tömegtájékoztatási eszközökön keresztül is. Osztja ezt a véleményt az ukrán humán értelmiség, a vezető politikusok egy része is.

Ugyanakkor ez nem általános vélemény. Semmilyen alapja sincs annak, hogy Ukrajnában az oroszfóbia széles körben elterjedt jelenség lenne. Ez azonban az egyik olyan fontos tényező, amelyik befolyásolja a lakosság orosz tagjainak közérzetét Ukrajnában.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az ukrajnai oroszok zöme (a krími orosz lakosság kivételével) lojális az ukrán állam iránt és toleránsan (legalábbis toleráns magatartással) viszonyul az ukrajnai etnopolitikához, bár nem zárható ki a későbbiekben az aktívabb hozzáállásuk. Ennek valószínűségét növeli, ha erről az oroszok és az orosz nyelv „védelmének" jelszavát használva nem csak az országon belüli politikai erők beszélnek, hanem az oroszországi befolyásos politikusok, sőt, a hivatalos kormányzati erők is.

MELLÉKLET

Ukrajna lakossága a 2001. évi népszámlálás adatai szerint (az 1%-ot meghaladó etnikumok)[13]

a) Az országban:

	Lakosság (ezer fő)	%-os arány		2001-ben az 1989. évihez viszonyítva
		2001	1989	
Ukránok	37541,7	77,8	72,7	100,3
Oroszok	8334,1	17,3	22,1	73,4

b) Közigazgatási területek szerint (autonóm köztársaság, megyék, fővárosok):

	Lakosság (ezer fő)	%-os arány		2001-ben az 1989. évihez viszonyítva
		2001	1989	
Krími Autonóm Köztársaság	*2024,0*	*100,0*	*100,0*	*99,4*
Oroszok	1180,4	58,3	65,6	88,4
Ukránok	492,2	24,3	26,7	90,5
Krími tatárok	243,4	12,0	1,9	y 6,3 p.b.
Beloruszok	29,2	1,4	2,1	68,9
Vinnica	*1763,9*	*100,0*	*100,0*	*91,8*
Ukránok	1674,1	94,9	91,5	95,2
Oroszok	67,5	3,8	5,9	60,0
Voliny	*1057,2*	*100,0*	*100,0*	*99,9*
Ukránok	1025	96,9	94,6	102,4
Oroszok	25,1	2,4	4,4	53,6
Dnyipropetrovszk	*3561,2*	*100,0*	*100,0*	*92,0*
Ukránok	2825,8	79,3	71,6	102,0
Oroszok	627,5	17,6	24,2	67,1
Doneck	*4825,6*	*100,0*	*100,0*	*90,8*
Ukránok	2744,1	56,9	50,7	101,9

[13] Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions

(Folytatás az előző oldalról.)

	Lakosság (ezer fő)	%-os arány		2001-ben az 1989. évihez viszonyítva
		2001	1989	
Oroszok	1844,4	38,2	43,6	79,6
Görög	77,5	1,6	1,6	92,6
Zsitomir	*1389,3*	*100,0*	*100,0*	*90,4*
Ukránok	1255	90,3	84,9	96,1
Oroszok	68,9	5,0	7,9	56,7
Lengyelek	49,0	3,5	4,5	70,7
Kárpátalja	*1254,6*	*100,0*	*100,0*	*100,7*
Ukránok	1010,1	80,5	78,4	103,4
Magyarok	151,5	12,1	12,5	97,3
Románok	32,1	2,6	2,4	109,0
Oroszok	31,0	2,5	4,0	62,7
Cigányok	14,0	1,1	1,0	115,4
Zaporizsja	*1926,8*	*100,0*	*100,0*	*92,9*
Ukránok	1364,1	70,8	63,1	104,3
Oroszok	476,8	24,7	32,0	71,8
Bolgárok	27,7	1,4	1,7	80,2
Ivano-Frankivszk	*1406,1*	*100,0*	*100,0*	*99,5*
Ukránok	1371,2	97,5	95,0	102,1
Oroszok	24,9	1,8	4,0	43,7
Kijev	*1821,1*	*100,0*	*100,0*	*94,1*
Ukránok	1684,8	92,5	89,4	97,4
Oroszok	109,3	6,0	8,7	65,1
Kirovohrad	*1125,7*	*100,0*	*100,0*	*91,7*
Ukránok	1014,6	90,1	85,3	96,9
Oroszok	83,9	7,5	11,7	58,3
Luhanszk	*2540,2*	*100,0*	*100,0*	*88,9*
Ukránok	1472,4	58,0	51,9	99,3
Oroszok	991,8	39,0	44,8	77,5
Beloruszok	20,5	0,8	1,2	61,4
Tatárok	8,5	0,3	0,4	71,6
Örmények	6,5	0,3	0,1	170,5

(Folytatás az előző oldalról.)

	Lakosság (ezer fő)	%-os arány		2001-ben az 1989. évihez viszonyítva
		2001	1989	
Lemberg	*2606,0*	*100,0*	*100,0*	*95,5*
Ukránok	2471	94,8	90,4	100,3
Oroszok	92,6	3,6	7,2	47,4
Mikolajiv	*1262,9*	*100,0*	*100,0*	*95,1*
Ukránok	1034,5	81,9	75,6	103,1
Oroszok	177,5	14,1	19,4	68,8
Moldovánok	13,1	1,0	1,3	79,0
Odesza	*2455,7*	*100,0*	*100,0*	*93,6*
Ukránok	1542,3	62,8	54,6	107,6
Oroszok	508,5	20,7	27,4	70,7
Bolgárok	150,6	6,1	6,3	90,9
Moldovánok	123,7	5,0	5,5	85,6
Gagauzok	27,6	1,1	1,0	100,9
Poltava	*1621,2*	*100,0*	*100,0*	*92,7*
Ukránok	1481,1	91,4	87,9	96,4
Oroszok	117,1	7,2	10,2	65,4
Rivne	*1171,4*	*100,0*	*100,0*	*100,6*
Ukránok	1123,4	95,9	93,3	103,5
Oroszok	30,1	2,6	4,6	56,2
Beloruszok	11,8	1,0	1,4	73,5
Szumi	*1296,8*	*100,0*	*100,0*	*90,8*
Ukránok	1152	88,8	85,5	94,4
Oroszok	121,7	9,4	13,3	64,0
Ternopil	*1138,5*	*100,0*	*100,0*	*97,8*
Ukránok	1113,5	97,8	96,8	98,9
Oroszok	14,2	1,2	2,3	53,3
Harkiv	*2895,8*	*100,0*	*100,0*	*91,2*
Ukránok	2048,7	70,7	62,8	102,8
Oroszok	742,0	25,6	33,2	70,4
Herszon	*1172,7*	*100,0*	*100,0*	*94,8*
Ukránok	961,6	82,0	75,7	102,6

(Folytatás az előző oldalról.)

	Lakosság (ezer fő)	%-os arány		2001-ben az 1989. évihez viszonyítva
		2001	1989	
Oroszok	165,2	14,1	20,2	66,2
Hmelnickij	*1426,6*	*100,0*	*100,0*	*93,8*
Ukránok	1339,3	93,9	90,4	97,4
Oroszok	50,7	3,6	5,8	57,6
Lengyelek	23,0	1,6	2,4	62,7
Cserkaszi	*1398,3*	*100,0*	*100,0*	*91,6*
Ukránok	1301,2	93,1	90,5	94,2
Oroszok	75,6	5,4	8,0	61,8
Csernyivci	*919,0*	*100,0*	*100,0*	*97,7*
Ukránok	689,1	75,0	70,8	103,4
Románok	114,6	12,5	10,7	114,2
Moldovánok	67,2	7,3	9,0	79,5
Oroszok	37,9	4,1	6,7	60,1
Csernyihiv	*1236,1*	*100,0*	*100,0*	*87,5*
Ukránok	1155,4	93,5	91,5	89,4
Oroszok	62,2	5,0	6,8	64,4
Kijev város	*2567,0*	*100,0*	*100,0*	*99,8*
Ukránok	2110,8	82,2	72,5	113,3
Oroszok	337,3	13,1	20,9	62,9
Szevasztopol város	*377,2*	*100,0*	*100,0*	*95,4*
Oroszok	270,0	71,6	74,4	91,8
Ukránok	84,4	22,4	20,7	103,3
Beloruszok	5,8	1,6	1,9	78,0

A krími tatár kérdés: politika, jogalkalmazás és retorika*

OKSZANA SEVEL

„Ma ebben a teremben történelmi lépést tettünk Ukrajna jogállamiságának megerősítése érdekében, Ukrajna dicsőségére, amelyet megerősít és gyarapít a Krím félsziget. Minden lehetségest megtettünk annak érdekében, hogy az országban béke és rend legyen a népek között."

(Leonyid Hracs, a krími parlament elnöke, az Ukrajnai Kommunista Párt krími köztársasági bizottságának elnöke. Felszólalás 1998. december 12-én az ukrán parlamentben a Krími Autonóm Köztársaság Alkotmányának elfogadása alkalmából.)[1]

„A Krími Autonóm Köztársaság Alkotmánya a krími etnikai közösségek egyikének monopóliumát teremti meg politikai, gazdasági és kulturális tekintetben. [...] Elképzelhetetlen Ukrajna jogállami és demokratikus úton való fejlődése, ha nem képes elismerni a krími tatár nép természet adta jogait és törvény adta érdekeit, amely nép kényszer-kitelepítés után tér vissza őshazájába. Éppen ezért az Alkotmány hivatott arra, hogy garantálja a krími tatárok képviseletét az autonóm köztársaság parlamentjében és a helyhatalmi szervekben, a krími tatár nyelv egyenjogúságát az államnyelvvel és az orosz nyelvvel, biztosítsa az egyenrangú részvételt a gazdasági és a kulturális életben."

(A krími tatároknak a Krími Autonóm Köztársaság Alkotmánya elfogadása elleni tüntetésén elfogadott nyilatkozat. 1998. december 21.)[2]

---

* Шевель Оксана: Кримські татари та українська держава: питання політики, правозастосування та значення риторики. *Кримські студії*. 2001. № 1 (7). 10–31. A tanulmány 2001-ben készült, ám mivel a Krími Autonóm Köztársaság alapokmánya elfogadásának apropóján mutatja be a krími tatárok helyzetét, amelyben azóta sem következett be lényeges változás, közlése fontos. A krími tatárok kérdésével számos írás foglalkozik, ám ez az a tanulmány, amely a kérdésben járatlan olvasó számára is sokrétűen foglalja össze a sztálini érában deportált, majd a független Ukrajnába visszatelepített krími tatárok helyzetének döbbenetes képét és a krími autonómia valós történetét. A tanulmány utolsó részét, amely 2001-től napjainkig foglalja össze a krími tatár kérdést, felkérésünkre, és a tanulmány szerzőjének jóváhagyásával, Emine Ziyatdinova, a Lembergi Ivan Franko Nemzeti Egyetem magiszter hallgatója írta meg. (A szerk.)

1 Стенограма засідання Верховної Ради України.

2 Резолюция митинга протеста крымских татар против утверждения Конституции Автономной Республики Крым, закрепляющей бесправное положение коренного народа Крыма. *Авдет*, 24 декабря 1998 г.

Ezerkilencszázkilencvennyolc decemberében az ukrán parlament jóváhagyta a krími alkotmányt.[3] Ezt az eseményt hosszú csatározás előzte meg Kijev és Szimferopol között a krími autonómia jellegéről. Az ukrán kormány, a belföldi és a külföldi megfigyelők egy része az alkotmány jóváhagyását úgy kommentálta, hogy ezzel megoldották a „krími problémát" – elejét vették a Krím elszakadását célzó orosz szeparatista törekvéseknek azzal, hogy megerősítették a félszigetnek mint Ukrajna szerves részének státusát, ugyanakkor több kérdésben önálló döntési jogkörrel ruházták fel a régiót. Azonban sem Kijev, sem Szimferopol nem lehetett maradéktalanul elégedett a végre megkötött kompromisszummal, mert az alkotmány teljes mértékben ignorálja a több mint 260 ezer krími tatár érdekeit, akik számára a megelőző évtizedben tették lehetővé a visszatelepedést a közel fél évszázaddal korábban bekövetkezett deportálás után, s immár a félsziget 2,5 milliós, zömében orosz lakosságának 12%-át teszik ki.[4]

A krími tatárok által az 1990-es évek eleje óta megfogalmazott követelések egyáltalán nem találtak meghallgatásra, ami súlyos politikai feszültségekhez vezetett a félszigeten. Az alábbi tanulmányban ezekkel a követelésekkel, illetve a központi ukrán és a krími hatalom reagálásának okaival, hátterével foglalkozunk. A krími elit végig teljesen elutasító volt a krími tatárok politikai követeléseivel szemben, ugyanakkor a hivatalos ukrán politika nem volt sem határozott, sem következetes a kérdésben, sokkal inkább lavírozni próbált sokszor egymással összeegyeztethetetlen célok elérése érdekében. Ezek a célok a következők: a Krímet megtartani Ukrajna kötelékében, elébe menni a krími oroszoknak, megelőzni, hogy az oroszok és a többi nemzeti kisebbség kollektív jogokat kezdjenek követelni, leállítani a krími tatárok tömeges tiltakozását, kivédeni a következetlen és rendszertelen ukrajnai törvénykezés buktatóit. Ilyen körülmények között az ukrán hatalom képtelensége arra, hogy egyértelműen kezelje a krími tatárok politikai követeléseit, tulajdonképpen az egész ukrán politika súlyos problémáit visszatükrözte, úgy mint biztosítani

[3] Президент України. «Закон України Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим.» Документ № 350-XIV (23 грудня 1998 р.). http://alpha.rada.ua/laws/pravo/all/1998/zk/f03500evzk.htm

[4] Az 1989. évi szovjet népszámlálás szerint a Krím lakossága 2 458 600 fő volt, akik 37 etnikai csoporthoz tartoztak. A legnagyobb etnikai csoportot az oroszok alkották (1 622 542 – 67%), utánuk következtek az ukránok (625 919 – 25,7%), majd a krími tatárok (38 365 – 1,58%). (Idézi: Олег, Габриэлян – Сергей, Ефимов – Вячеслав, Зарубин и др.: *Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство.* Симферополь, Издательский дом «Амена», 1998. 228.). A 2001-es adatok szerint a krími lakosság 12%-át a krími tatárok, 64%-át az oroszok és 23%-át az ukránok alkotják.

az egyéni és csoportos jogokat a soknemzetiségű állam demokratikus átalakításának folyamatában, összeegyeztetni a széttagolt társadalom különböző csoportjainak politikai és ideológiai követeléseit. Bármennyire is paradoxon, éppen a központi hatalom bizonytalansága – együttesen a krími tatárok és a krími oroszok kompromisszumot nem ismerő retorikájával – vezetett oda, hogy a Krím elnyert egy labilis, ám békés status quot. A kijevi kormány hol egyik, hol másik csoport követeléseit látszott támogatni, így egyik sem lehetett teljesen bizonyos a végkifejletet illetően. Ez a „politikamentes politika" csak a körülmények szerencsés közrejátszása miatt működhetett, semmiképp sem egy kiszámított forgatókönyvet váltott valóra, éppen ezért nem is oldotta meg a krími tatárok követeléseivel összefüggő politikai, jogi és etnikai problémákat, ami a Krímen az etnikai béke és stabilitás elengedhetetlen feltétele.

A krími tatárok politikai és jogi követelései, és a hatalom válaszai

A 260 ezres krími tatár közösségnek igen sokféle problémával kell szembenéznie mind szociális-gazdasági, mind kulturális, mind politikai és jogi téren. Gazdaságilag a krími tatárok igen nyomorúságos helyzetben vannak, még az amúgy depresszív krími gazdasághoz képest is. A krími tatároknak legalább 60%-a munkanélküli (ez minimum kétszerese a félsziget teljes lakossága munkanélküliségi mutatójának), mintegy 50%-uk számára nem biztosított a lakhatás. A 291 krími tatár település mintegy 25%-ában nincs áramellátás, 70%-ában vizellátás, 90%-ában nincs aszfaltút, 96%-ában nincs vezetékes gáz, csatornahálózat pedig egyikben sincs kiépítve.[5] 1991 és 2001 között Ukrajna a krími tatárok repatriálására 300 millió USD-t költött, ami az ország általános gazdasági helyzetét tekintve, jelentős összeg. Ebből 10 millió USD nemzetközi és civil szervezetek adománya.[6]

[5] Ільясов, Ремзі: Аналіз соціально-економічного становища кримськотатарського народу в Криму. In: *Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар. Матеріали круглого столу. 17 березня 1999 року.* Київ, Український Незалежний Центр Політичних Досліджень, 1999. 51; Council of Europe Parliamentary Assembly. «Repatriation and Integration of the Tatars of Crimea.» Document No. 8655 (18 February 2000). By Committee on Migration, Refugees and Demography. Rapporteur Lord Ponsonby, United Kingdom, Socialist Group. http://stars.coe.fr/doc00/EDOC8655.htm

[6] Ukrainian Center for Independent Political Research, Research Update, Vol. 6, No. 168, 10 April 2000.

A Szovjetunió felbomlása óta Ukrajna egyedül viseli a krími tatárok visszatelepítésével kapcsolatos költségeket, noha a Független Államok Közösségének tíz állama 1992. október 9-én egyezményt írt alá *A deportált személyek, nemzeti kisebbségek és népek jogainak visszaállításáról*, amely kimondta többek között, hogy az aláíró országok együttesen viselik a krími tatároknak a Krímre való visszatelepítésével járó költségeket.[7] Ahogy Ukrajnában egyre mélyült a gazdasági válság, egyre radikálisabban csökkent a programra fordított összeg: 1992-ben – 95,2 millió USD, 1994-ben – 59,6 USD, 1997-ben – 6,9 millió USD.[8] 1999-ben a költségvetésben 4,8 millió USD-t állítottak be erre a célra, végül csak 3,2 milliót fordítottak rá.[9] Becslések szerint a krími tatárok teljes integrációja mintegy 2 milliárd USD-t emésztene fel, amit semmiképp nem bír el az ország költségvetése.

A szociális-gazdasági problémákon[10] túl azonban számos politikai és jogi aspektusa is van a krími tatárok visszatelepítésének. Az utóbbiak megoldása nem annyira pénzkérdés, mint a törvényhozás és politikai akarat kérdése. Azonban éppen ebben a tekintetben ütközik olyan fontos állami feladatokkal, mint a Krím orosz többségének kezelése, az országban élő több mint 100 etnikai kisebbséggel való jóviszony fenntartása és ezzel egyidejűleg az ukrán nemzeti öntudat erősítésének kérdése stb. A krími tatár vezetők által leggyakrabban emlegetett politikai és jogi követelések: jogi biztosíték a krími tatár képviselet biztosítására a krími és az országos hatalmi szervekben; a krími tatár nép medzsliszének (33 tagú, a kurultáj – össznemzeti kongreszszus – által megválasztott szervezetének) hivatalos elismerése a krími tatár nép választott képviseleteként; a krími tatároknak a Krím és Ukrajna őshonos nemzeteként – és nem nemzeti kisebbségként – való elismerése; az ukrán állampolgárság automatikus megadása mindazok számára, akik történelmi

---

7 Бішкекська угода. СНГ. «Соглашение по вопросам, связанным с восстановлением прав депортированных лиц, национальных меньшинств и народов». (9 октября 1992 г.). Az aláíró FÁK tagországok közül 1997-ig azonban csak 4 ratifikálta (Örményország, Tadzsikisztán, Ukrajna és Üzbegisztán). *Гражданин* (видання кримської громадської організації "Фонд по натурализации и правам человека "Содействие") № 3, грудень 1996 р.

8 Hivatalos adatok. Közli: Габриэлян – Ефимов – Зарубин (1998) i. m. 151.

9 Hivatalos adat. Közli: *Крымская газета*, 4 лютого 2000 р.; українська служба Радіо "Вільна Європа" – Радіо "Свобода", 4 лютого 2000 р. Az előző évhez képest 1999 némi előrelépést jelentett, mivel a betervezett összegnek nagyobb hányadát (68%-át) fordították ténylegesen a célprogramra.

10 Lásd erről: *Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар. Матеріали «круглого столу». 17 березня 1999 року*. Київ, Український Незалежний Центр Політичних Досліджень, 1999.

hazájukba térnek vissza; a krími tatár nyelvnek Ukrajna egyik hivatalos nyelveként való elismerése.[11] A krími tatárok megfogalmazták azt is, hogy a Krím félsziget területi autonómiáját a krími tatárok nemzeti-területi autonómiájára kell változtatni.

A krími tatárok képviselete a krími hatalmi szervekben

A krími tatár vezetők által leggyakrabban hangoztatott politikai probléma, hogy a krími tatárok nincsenek megfelelő módon képviselve a krími hatalmi szervekben. A félsziget lakosságának 12%-át kitevő népességnek egyetlen képviselője sem került be a 96 tagú krími parlamentbe az 1998-as választások alkalmával (az egyetlen krími tatár tag kommunista és „internacionalista" nézeteket vallott, a kommunista párt támogatásával jutott be a törvényhozásba, a krími tatárok azonban nem fogadták el saját képviselőjüknek). 1994 és 1998 között a 98 krími parlamenti helyből 14-et tartottak fenn a krími tatárok számára.[12]

A kvótáról szóló rendelkezés ideiglenes volt és az 1998. márciusi választások előtt megsemmisítették. A krími parlamentbe a választásokat többségi rendszerben, „egy személy – egy szavazat" elven tartották meg, aminek következtében egyetlen krími tatár képviselő sem tudott bekerülni a törvényhozásba, ugyanis elszórtan élnek a félszigeten, egyetlen választási körzetben

[11] A krími tatárok legfontosabb politikai, valamint gazdasági és kulturális követeléseinek foglalatát lásd a *Krími tatárok felhívásában*, amit Ukrajna elnökéhez, Ukrajna népképviselőihez, az ENSZ emberi jogi biztosához, valamint az EBESZ-hez intéztek. (*Автот*, 13 січня 1997 р.). Musztafa Dzsemiljov, a krími tatár nép medzsliszének elnöke állítása szerint a felhívást 100 ezer 18. életévét betöltött krími tatár írta alá (*Автот*, 24 листопада 1998 р.). A követelések között szerepel az anyanyelvű oktatás biztosítása minden szinten, a hagyományos földrajzi nevek visszaállítása a Krímen, a krími tatár írásban visszatérni a latin ábécére, a Krímen a földprivatizáció során figyelembe venni a krími tatárok érdekeit, kárpótolni a krími tatárokat a deportálás során elvesztett vagyonukért.

[12] Ezt a kvótát a krími parlament először elutasította, majd miután a krími tatárok tömegesen demonstráltak és blokkolták a vasúti közlekedést, 1993 októberében jóváhagyta. A krími tatároknak biztosított 14 hely mellett, egy-egy helyet kaptak a többi deportáltak is (örmények, bolgárok, görögök, németek). Lásd erről: Wilson, Andrew: *The Crimean Tatars. A Situation Report on the Crimean Tatars for International Alert*. London, International Alert, 1994. 16–17; Wilson, Andrew: Politics In And Around Crimea: a Difficult Homecoming. In: Edward Allworth (ed.): *The Tatars of the Crimea: Return to the Homeland. Studies and Documents*. Duke University Press, Durham, N.C., 1998. 299–302.

sem képeznek többséget,[13] így esélyük sincs képviselőt választani maguk közül. A Krímen a hivatalnokoknak mindössze 1%-a, illetve a milicistáknak 0,1%-a krími tatár.[14] A városi és nagyközségi képviselőtanácsokban átlagosan az összes képviselő 9% krími tatár, és csak a legalacsonyabb szinten, a falvakban éri el a részarányuk a lakosság összlétszámához viszonyított részarányukat (11,8%).[15]

A képviselői kvótarendszer megszüntetése, illetve annak bármiféle egyéb olyan mechanizmussal való helyettesítésének hiánya, amely által a krími tatárok megfelelő képviselethez juthatnának, a külföldi megfigyelők kritikáját is kiváltotta, ám annak semmiféle hatása nem volt. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet demokratikus intézményekkel és emberi jogokkal foglalkozó irodája a következő ajánlást tette: „a krími parlamentbe való választások rendszerének nagyobb lehetőségeket kellene biztosítania a krími tatárok számára. Ehhez az arányos választási rendszer egyes elemeit kellene bevezetni."[16] Az EBESZ nemzeti kisebbségi főbiztosa éveken keresztül ismételgette, hogy kvótás rendszerrel vagy egyéb módon biztosítani kell a krími tatárok megfelelő képviseletét a választott testületekben, az összlakossághoz viszonyított arányszámuknak megfelelő mértékben.[17] Ám a belső

---

13 Верховна Рада України. «Закон України Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.» Документ № 134–98ВР (3 березня 1998 р.). http://alpha.rada.ua/laws/pravo/all/1998/zk/0118098vzk.htm. A 26 krími közigazgatási járás közül 7-ben haladja meg a krími tatár lakosság; a legmagasabb az arányuk a Szovjet járásban (29,3%). (Hivatalos kormányzati statisztika. Közli: Ильясов (1999) i. m. 47.) A közigazgatási járások és a választási körzetek határai nem esnek egybe; az 1998-as választások előtt 100 választási körzetet alakítottak a Krímen.

14 Parallel report to the Council of Europe's. Фундація дослідження та підтримки корінних народів Криму, 23 грудня 1999 року. http://www.egroups.com/group/crimea-l--teklan.com.tr/

15 Hivatalos kormányzati statisztika. Eszerint 1999-ben a 6 557 helyi tanácsi képviselőből 581 (9,01%) volt krími tatár. Nagyon hasonló adatokat mondott Musztafa Dzsemiljov is: szerinte a 6 529 megválasztott képviselőből 529 (8,99%) volt krími tatár. *Авдет*, 24 листопада 1998 р. Ugyancsak az *Авдет* c. lap közlése szerint a járási tanácsok képviselői között 5,1%, a köztársasági rangú városi tanácsokban 1,6%, a városokban 8,7%, a nagyközségekben 3,9%, a falusi tanácsokban 11,8%, Szimferopol város kerületi tanácsaiban 4,9% a krími tatár képviselők részaránya.

16 OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. «Republic of Ukraine, Parliamentary Elections 29 March 1998.» (1 April 1999). http://www.osceprag.cz/inst/odihr/election/ukra1-2.htm

17 CSCE High Commissioner on National Minorities. «Letter to Anatoly Zlenko, Minister of Foreign Affairs of Ukraine, and the letter of reply.» Document No. 23/94 (14 June 1994). http://www.osce.org/inst/hcnm/recomm/ukraine/1994/12c234.html; OSCE High Commissioner on National Minorities.

ellenzék – a krími vezetés és az ukrán parlament baloldali erői (bár az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a jobboldal is óvatos ebben a kérdésben) – olyannyira erősnek bizonyult, hogy rendre megakadályozott minden olyan kísérletet, amely a megfelelő krími tatár képviselet megoldását szolgálta volna.

Az ukrán állampolgárság problémája és a krími tatárok választói jogai

A krími tatár repatriálók egyik legnagyobb problémája, hogy nem kapják meg automatikusan az ukrán állampolgárságot. Az 1990-es években visszatért mintegy 260 ezer krími tatárból 108 ezren 1991. november 13-a után tértek vissza, amikor életbe lépett az immár független Ukrajna állampolgársági törvénye. Ezért ők már nem kapták meg automatikusan az állampolgárságot, hanem végig kellett csinálniuk a honosítási procedúrát, mint bárki másnak. Ebből a csoportból mintegy 25 ezren hontalanok voltak egész addig, amíg 1997 áprilisában módosították az állampolgársági törvényt, amely lehetővé tette, hogy a hontalan státusú személyek könnyített eljárással kaphassák meg az állampolgárságot. A többi 83 ezren továbbra sem kapták meg az állampolgárságot, mert leküzdhetetlen pénzügyi és jogi akadályokba ütközött, hogy lemondjanak korábbi állampolgárságukról;[18] valamennyien FÁK-országokból telepedtek vissza a Krímre, a többségük, 62 ezren Üzbegisztánból.[19]

«Letter to Hennady Udovenko, Minister of Foreign Affairs of Ukraine, and the letter of reply.» Document No. REF.HC/10/95 (12 October 1995). Prague OSCE Documentation Center reference and number. http://www.osce.org/inst/hcnm/recomm/ukraine/1995/27hc105.html; OSCE High Commissioner on National Minorities. «Letter to Hennady Udovenko, Minister of Foreign Affairs of Ukraine, and the letter of reply.» Document No. REF.HC/7/96 (15 May 1996). Prague OSCE Documentation Center reference and number. http://www.osce.org/inst/hcnm/recomm/ukraine/1996/35hc76.html; OSCE High Commissioner on National Minorities. «Letter to Hennady Udovenko, Minister of Foreign Affairs of Ukraine, and the letter of reply.» Document No. REF.HC/4/97 (14 February 1997). Prague OSCE Documentation Center reference and number. http://www.osce.org/inst/hcnm/recomm/ukraine/1997/44hc47.html

[18] Mivel Ukrajna csak egy állampolgárságot ismer el, az ukrán állampolgárság elnyerésének egyik feltétele, hogy dokumentálni kell a korábbi állampolgárságról való lemondás tényét (1997. évi állampolgársági törvény, 17. cikk, 1§). Верховна Рада України. «Закон України Про громадянство України.» Документ № 210–97ВР (16 квітня 1997 р.).

[19] Az ENSZ menekültügyi főbiztosa szimferopoli képviselőjének adatai, hivatalos kormányzati statisztikák alapján (UNHCR. «Statistical Overview.» 1 November

A helyzet 1998 augusztusától változott meg, amikor az ukrán és az üzbég állam egyezményt írt alá a korábban deportált személyek állampolgársági ügyének könnyített rendezéséről.[20]

Az 1998. márciusi állapot szerint, azaz a parlamenti választások időpontjában 80 ezer krími tatárnak (a szavazókorúak több mint felének) nem volt meg az ukrán állampolgársága, ezért részt sem vehettek a választáson.[21] Ez új gyakorlat volt, mivel az 1994. évi elnökválasztáson és az 1991. évi, Ukrajna függetlenségéről szóló referendumon a repatriáltak is véleményt nyilvánithattak, ehhez elegendő volt felmutatni egy lakhelyigazolást – az 1992. évi FÁK-egyezmény 1. cikke alapján, amely ugyanolyan politikai jogokat biztosított a deportáltaknak, mint az aláíró országok állampolgárainak.[22] E jogok megvonása miatt 1998 februárjában és márciusában a Krímen tömeges tiltakozási hullám vonult végig, ezúttal erőszakos cselekmények is előfordultak. A hatalom azonban rendíthetetlen maradt, nem engedett sem a krimi tatárok nyomásának, sem az EBESZ és az Európa Tanács javaslatának, hogy a Krímen állandó lakhellyel bíró krími tatároknak tegyék lehetővé a választásokon való részvételt (tekintettel az állampolgárság megszerzésének nehézségeire).[23]

1999.). Azon krími tatárok számára, akik szerettek volna lemondani az üzbég állampolgárságról, az jelentette a legfőbb akadályt, hogy a procedúráért az üzbég állam 100 USD-t kért, és a kérelmezőnek személyesen kellett megjelennie a kijevi üzbég követségen.

20 Azonban ez az egyezmény sem oldotta meg az állampolgársággal kapcsolatos összes problémát. Az 1997-es ukrajnai állampolgársági törvény és az 1998-as ukrán–üzbég egyezmény hatálya az egyszerűsített állampolgársági eljárásról ugyanis csak a deportáltakra és leszármazottaikra terjed ki, azonban nem vonatkozik a családtagokra – a férjre, a feleségre vegyes házasság esetén. Ezenkívül még van 21 ezer krími tatár, akik más FÁK országok állampolgárai (10 ezren Oroszország, a többiek Tadzsikisztán, Kirgizia és Kazahsztán állampolgárai), akikre megfelelő államközi egyezmények hiányában nem vonatkoznak a könnyítések.

21 Az ukrán állampolgársággal nem rendelkező személyek nem csak a választásokból vannak kizárva, hanem a privatizációból, az ingyenes felsőoktatásból is, illetve nem lehetnek állami hivatalnokok.

22 Vö: Бішкекська угода.

23 *Известия*, 12 березня 1998 р.; *Юрт*, 24 березня 1998 р.; OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. «Election Observation Mission, Republic of Ukraine, 29 March 1998. Preliminary Joint Statement Issued on 30 March 1998 by the OSCE and the Council of Europe Parliamentary Assembly.» (30 March 1999). http://www.osceprag.cz/inst/odihr/election/ukra1–1.htm; Council of Europe Parliamentary Assembly. «Report on Honoring of Obligations and Commitments by Ukraine.» Document No. 8272 http://stars.coe.fr/doc98/EDOC8272.htm

A választási eredmények egyértelműen tükrözték azt a helyzetet, hogy a krími tatár szavazókorú lakosság több mint fele meg volt fosztva a választójogtól. Számos esetben fordult elő, hogy a krími tatár képviselő megválasztása néhány szavazaton múlt.[24]

Jó nemzetközi visszhangja volt az ukrán állam fáradozásainak, hogy megoldja több mint 100 ezer krími tatár állampolgársági kérdését.[25] Az állampolgárság kérdése után újabb vita alakult ki a krími tatár vezetők és az ukrán állami vezetés között. Számos ukrán politikus azt állította, hogy az állampolgárság elnyerésével a krími tatárok elvesztették mindenféle jogukat arra, hogy bármilyen tekintetben kivételezett csoport legyenek, hiszen az állampolgársággal egyenlő jogokat nyertek a többi ukrán állampolgárral, ezért velük azonos módon élhetnek az ukrán törvények által biztosított politikai jogokkal.[26] A krími tatár vezetők ezzel nem értettek egyet, arra hivatkozva, hogy az érvényben levő többségi választási rendszer alkalmatlan arra, hogy krími tatár képviselők bejuthassanak a krími parlamentbe, ami tanúbizonyságul szolgál arra, hogy a félsziget többi lakójával azonos jogok biztosítása érdekében, mivel a krími tatárok minden választási körzetben kisebbségben vannak, szükség van olyan köztes megoldásra, mint például a kvótarendszer.

Musztafa Dzsemiljov szerint, ha az 1998. évi választások alkalmával minden körzetben egyetlen krími tatár jelölt indult volna,[27] akkor „elméletileg három képviselő megválasztására lett volna lehetőség (a 62., a 64. és a 69. választási körzetben). A többi 97 körzetben akkor sem lett volna ez lehetséges, ha minden krími tatár szavazó az egyetlen krími tatár jelöltre adta volna is a vok-

[24] *Авдет*, 24 листопада 1998 року.

[25] Példaként lásd többek között: Lord Ponsonby felszólalása az Európa Tanács parlamenti közgyűlésén 1999. április 5-én. http://stars.coe.fr/verbatim/20002-/E/0002051500E.htm

[26] Vjacseszlav Olescsenko, az ukrán államelnöki hivatal állami-jogi főigazgatóságának helyettes vezetője kijelentette, hogy nem a kvótákra vagy egyéb kivételezésre kell hagyatkozni, hanem „ha majd lesz állampolgárság, lesz képviselet és lesz állami hivatal is [...] Ukrajna Alkotmánya kizárja az állampolgárok közötti különbségtételt korra, fajra, etnikai hovatartozásra való tekintettel [...] Az alaptörvény szellemében nem kvótákról kell beszélni, hanem segíteni kell a krími tatárokat a tanulásban, a szakmai fejlődésben, az ukrán társadalomba való integrálódásban. Csak ily módon nyílnak meg előttük a lehetőségek." Vö: *Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні: питання та перспективи. Матеріали «круглого столу». 3 червня 1999 року.* Київ, Український Незалежний Центр Політичних Досліджень, 1999. 49–50.

[27] A kvóta megadásának ellenzői azt állítják, hogy a krími tatárok hibája, hogy 1998-ban egyetlen képviselőt sem választottak meg a soraikból – mivel több körzetben több krími tatár jelölt is volt.

sát.[28] Ennek okai nyilvánvalóak. Először: a mindent átható sovinizmus következtében a krími tatárok csak saját népük szavazataira számíthatnak. Másodszor: a krími tatár települések szét vannak szórva a félszigeten. Harmadszor: megsértve az 1992. évi FÁK-egyezményt, a krími tatárok több mint felét kizárták a szavazásból, mert még nem kapták meg az ukrán állampolgárságot."[29]

A krími tatárok medzsliszének jogi státusa

A krími tatárok medzsliszének és a kurultájának a jogi státusa olyan probléma, amely 1991 júniusában keletkezett, amikor összehívták a krími tatárok második kurultáját.[30] Első ízben volt a helyszín Szimferopol. Ezen a kurultájon megválasztották a 33 tagú medzsliszt, amelynek az lett volna a szerepe, hogy „a krími tatár nép egyetlen legitim képviseleti szerve legyen a kurultáj ülései közötti időszakokban".[31] A krími tatárok követelték a hatalomtól, hogy ismerje el a kurultájt és a medzsliszt mint a krími tatár nép képviseleti szerveit, ám az ellenzők azt állítják, hogy ezek a szervezetek a hivatalos állami szervek vetélytársai, éppen ezért törvénytelenek: rögtön a második kurultáj után a Krími Legfelsőbb Tanács elítélte a medzsliszt olyan szervezetként, amely „alkotmányellenes" módon akar „párhuzamos hatalmi szerepet" betölteni.[32]

A krími tatár vezetők számára elfogadhatatlan, hogy a medzsliszt társadalmi szervezetként vagy politikai pártként jegyezzék be és tegyék hivatalossá. Továbbra is azt állítják, hogy eltérően egy társadalmi szervezettől vagy politikai párttól, amelyek az embereknek csak egy bizonyos csoportját képviselik, a medzsliszt és a kurultájt az összes krími tatár demokratikusan választotta

[28] Dzsemiljov azt is mondta: „Miért van az, hogy az oroszok több jelöltet is állíthatnak minden körzetben és meg is választják valamelyiket, mi pedig kénytelenek vagyunk egyetlen jelöltet indítani?" *Авдет*, 24 листопада 1998 р.

[29] Musztafa Dzsemiljov beszéde a 3. kurultáj képviselőinek konferenciáján. *Авдет*, 24 листопада 1998 р.

[30] Положение о Меджлисе крымскотатарского народа. *Авдет*, 11 липня 1991 р.

[31] Az 1991. évi kurultájt azért nevezték másodiknak, hogy hangsúlyozzák a történelmi jogfolytonosságot az 1917 decemberében összehívott első kurultájjal.

[32] Верховный Совет Крымской АССР. «Постановление Верховного Совета Крымской АССР О съезде (Курултае) представителей крымских татар». № 83–1 (29 июля 1991 г.).» Сборник нормативных актов Верховного Совета и Совета Министров Крыма по вопросам возвращения депортированных народов. Редакция Совета Министров Крыма. Симферополь, август 1992 г. 79–81.

meg.[33] Musztafa Dzsemiljov ezzel kapcsolatban leszögezte: „A medzslisz nem egy szervezet. A medzslisz a krími tatár nép választott képviseleti szerve. Nemzeti parlament, ha így akarják. A törvény még nem ismerte el. A hatalom azt javasolja, hogy mint társadalmi szervezetet vagy pártot jegyeztessük be, egyenrangúan a Sörbarátok Társaságával. Mi ezt nem tesszük meg."[34] A krími tatár vezetők amiatt is aggódnak, hogy amennyiben a medzsliszt mint társadalmi szervezetet vagy pártot jegyeznék be, akkor a hatalom úgy tekintene rá, mint a több mint 50 krími tatár társadalmi szervezet egyikére és kihasználná a különböző csoportok eltérő nézeteit. Ennek a taktikának az a célja, hogy a medzslisz szerepét háttérbe szorítsa, leseperje azokat a problémákat, amelyek megoldásának szükségességét ez a szervezet folyamatosan napirenden tartja.[35]

Noha a krími tatár vezetők a medzsliszt és a kurultájt a krimi tatár nép választott képviseleti szerveinek tartják, tagadják, hogy ez a két intézmény a hivatalos állami szervekkel párhuzamos struktúrát képezne. Refat Csubarov, a medzslisz elnökhelyettese szerint a medzslisz tanácsadó testület, amellyel a kormány konzultálhatna a politikai kérdések egy szűk körében, melyek kizárólag a krimi tatárokra vonatkoznak.[36] A medzslisz státusával kapcsolatos nézetkülönbségeknek, különösen a krími államhatalmi szervek ellenséges viszonyulásának nemcsak jogi, hanem (elsősorban) politikai vonatkozásai vannak – a medzslisz és az uralkodó krími elit számos kérdésben eltérő álláspontot képvisel. Tovább bonyolítja a helyzetet az attól való félelem, hogy a medzslisz hivatalos elismerésével precedenst teremtenének az Ukrajnában élő többi etnikai csoport számára, amelyek szintén hasonló követelésekkel állhatnának elő.

A medzslisz státusát illetően patthelyzet állt elő, azonban 1999. május 18-án, amikor a krími tatárok emlékmenetet szerveztek Szimferopolba 1944-ben történt deportálásuk 55. évfordulója emlékére, Ukrajna elnöke rendeletet írt alá, amellyel elnöki tanácskozó testületet hozott létre a krími tatárok kérdésben, s ebbe a testületbe a medzslisz 33 tagja került be, élükön

[33] A kurultáj képviselői és a medzslisz tagjai megválasztásának módjáról lásd: Wilson (1998) i. m. 286–289. A kurultáj és a medzslisz szabályzatát közli: *Авдет*, 16 грудня 1997 р.

[34] Interjú Musztafa Dzsemiljovval. *Комсомольская правда в Украине*, 17 березня 2000 р.; átvette a *Крымские новости*, № 49. http://www.crimeanews.com/news49.htm

[35] Refat Csubarov, az ukrán parlament képviselője, a krími tatár medzslisz elnökhelyettese. Інтерв'ю 9 липня 1999 р., Київ.

[36] Uo.

annak elnökével, Musztafa Dzsemiljovval.[37] Ez a testület persze nem egyenértékű a medzslisz hivatalos elismerésével, noha sokan úgy tartják, hogy ezzel a medzslisz vált a legfőbb véleményformálóvá a krími tatárokkal kapcsolatos ügyekben. Cáfolja ezt, hogy a tanácskozó testület csak papíron létezik, nem fejt ki tényleges munkát.

Nemzeti kisebbség vagy őslakó nép?

A fenti politikai és jogi természetű problémák szoros kapcsolatban vannak egy sokkal alapvetőbb, politikai és jogi értelemben ellentmondásos kérdéssel – az „őslakó nép" fogalmával az ukrán törvényhozásban és a krími tatároknak ilyenként való elfogadásában, követeléseiknek megfelelően. Az ukrán hivatalos nemzetiségi politika Ukrajna minden nem ukrán nemzetiségű polgárát nemzeti kisebbséghez tartozónak tekintette, a krími tatárokat pedig nemzeti kisebbségnek, amelynek tagjait korábban deportálták. Ezzel a kormány a nemzeti kisebbségekhez tartozók egyéni jogait próbálta hangsúlyozni, elkendőzve a csoportos jogokat, különösen az etnikai alapúakat. A deportáltak fogalmát a hivatalos politika kategóriaként használta, eltekintve az egyes etnikai csoportok megkülönböztetésétől.[38] Ezt a hivatalos álláspontot támasztja alá Henagyij Udovenko akkori ukrán külügyminiszternek 1995 novemberében az EBESZ kisebbségi főbiztosához intézett levele, amelyben leszögezte: „Meggyőződésünk szerint ezen problémák megoldásának [a Krímből deportált népek reintegrálásának] feltétele az érintett személyeknek a deportáltak kategóriájába, s nem valamely etnikai csoporthoz való sorolása. Az utóbbi véleményünk szerint nem kívánatos precedenst teremtene Ukrajna alkotmányos rendszerének fejlődése szempontjából."[39]

A krími tatárok azonban őslakó népnek tartják magukat, s nem pedig nemzeti kisebbségnek, megkülönböztetik magukat a többi deportált csoporttól

[37] Президент України. «Указ Президента України Про Раду представників кримськотатарського народу.» Документ № 518/99 (18 травня 1999 р.).

[38] 1941–1944 között a Krímről részben vagy teljes egészében több etnikai csoportot deportáltak: 1941-ben több mint 50 ezer németet, 1944-ben pedig 11 ezer örményt, 12 ezer bolgárt, 14 ezer görögöt, valamint összesen 1500 osztrákot, románt, magyart és olaszt. Овод, Владимир: *Миграционные процессы в Крыму: история, проблемы, перспективы*. Симферополь, 1997.

[39] OSCE High Commissioner on National Minorities. «Letter to Hennady Udovenko, Minister of Foreign Affairs of Ukraine, and the letter of reply.» Document No. REF.HC/10/95 (12 October 1995). Prague OSCE Documentation Center reference and number. http://www.osce.org/inst/hcnm/recomm/ukraine/1995/27hc105.html

több tekintetben is: történelmileg a nemzeti fejlődésük a Krímen ment végbe, nincs anyaországuk vagy őshazájuk a Krímen kívül, ami valóban döntő különbség.[40] A krími tatár vezetők határozottan ellenzik, hogy különösen a hivatalos retorikában a Krímből deportált többi csoporthoz hasonlóan beszéljenek róluk is. A krími tatárok azzal érvelnek, hogy a Krímből deportáltak egyéb csoportjaihoz tartozók (örmények, bolgárok, görögök, németek) nem a tényleges deportáltak leszármazottai, hanem a Szovjetunió más területeiről telepedtek le a félszigeten, a krími tatárokat azonban tömegesen, mint egy adott nemzet tagjait telepítették ki. Éppen ezért az egyéb nemzetiségek közül deportáltak jogai és a krími tatár népnek mint nemzetnek a jogai minőségileg eltérő kérdések.[41]

Jogi értelemben a hivatalos álláspont az „őslakó népek" fogalmáról soha nem volt egyértelmű, egyebek között a krími tatárok tekintetében sem. Az Alkotmány 11. cikke elismeri, hogy Ukrajnában élnek őslakó népek – a tituláris nemzet és a nemzeti kisebbségek mellett. A 92. cikk a törvényhozásra hagyja az őslakó nép fogalmának meghatározását. Azonban 2001-ig nem fogadtak el olyan törvényt, amely foglalkozott volna a kérdéssel, sőt, a nemzetközi jogalkotásban sem véglegesítették még az ezzel kapcsolatos

[40] Van még két csoport – a karaimok és a krimcsakok (1989-ben együttesen is kevesebben voltak 2 ezer főnél), amelyeknek szintén nincs anyaországuk a Krímen kívül. A krími tatárok őket is a Krím őshonos népeinek tartják. (Vö: Бекіров, Надир: Право крымских татар как коренной нации Крыма на самоопределение. Украинское государство и современная этносоциальная ситуация в Крыму. In: Іван, Курас (ред.): *Кримські татари – історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу): матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 13–14 травня 1994 р.* Інститут національних відносин і політології Національної академії наук України, Київ, 1995. 61–62.) Annak ellenére így van ez, hogy ez a két csoport, a krími tatároktól eltérően, nem kérte őshonos népként való elismerését. A krími tatárok őshonos népként való elismertetésének jogi indoklását lásd Бекіров (1995) i. m; *Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»? Матеріали «круглого столу». 5 лютого 1999 року.* Київ, Український Незалежний Центр Політичних Досліджень, 1999. 6–15

[41] Részletesen erről az érvelésről lásd Nadir Bekirovnak, a medzslisz politikai-jogi csoportja elnökének tanulmányát. Бекіров (1995) i. m. 61. Az 1997-ben közreadott hivatalos kimutatás szerint a Krímből 5 062 örményt, 1 302 bolgárt, 4 002 görögöt, 2 309 németet deportáltak. Финогеев, Борис –Матвеев, Николай: *Пространственные перемещения населения Крыма: немцы, греки, болгары. Современный аспект.* Управление миграции при Совете министров Автономной Республики Крым; Научно-исследовательский институт социально-трудовых отношений Министерства труда и социальной политики Украины. Симферополь, «Таврия-Плюс», 1999. 15.

álláspontot.[42] A krími tatárok státusára és az őslakó népekkel kapcsolatos állami politikára vonatkozó törvénytervezetek nem jutottak túl a vita fázisán.[43] Az ukrán parlament 2000. március 2-án döntött egyáltalán arról, hogy április 5-én napirendre tűzik a deportált krími tatár nép és nemzeti kisebbségek Ukrajnába önkéntesen visszatérő tagjai jogainak biztosítását célzó törvénykezésről és állami politikáról.[44] Erről még az 1999. májusi találkozó alkalmával egyezett meg Leonyid Kucsma államfő a medzsilisz vezetőivel – mely alkalommal a medzsilisz tagjaiból álló elnöki tanácskozó testületről is döntöttek –, azonban a parlamenti vitát kétszer is elnapolták, csak azután kerülhetett rá sor, hogy 2000 januárjában jobbközép többség alakult ki az ukrán törvényhozásban.[45] A parlamenti vitának az lett az eredménye, hogy a képviselők javasolták, hogy tovább kell dolgozni az állami etnopolitikai koncepción, valamint a krími tatár nép státusával kapcsolatos törvénytervezeten.[46] Erről április 20-án parlamenti határozatot is hoztak.

Az őslakó népek fogalmáról és a krími tatárok ezzel kapcsolatos követeléseiről szóló viták komolysága ellenére az ukrán törvényhozásban azután sikerült először napirendre tűzni ezeket a kérdéseket, miután a függetlenedés óta először jobboldali többség alakult ki a parlamentben. Éppen ezért nem túlzás azt állítani, hogy nem annyira törvénykezési nehézségek akadályozták az előrejutást, hanem sokkal inkább politikai és ideológiai természetű megfontolások.

---

42 Vö: *Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»? Матеріали «круглого столу». 5 лютого 1999 року.* Київ, Український Незалежний Центр Політичних Досліджень, 1999.

43 Az Ukrajnából deportáltak rehabilitálásáról szóló törvénytervezet 1992 júliusától a parlamenti bizottságok előtt volt. *Авдет*, 8 липня 1996 р.

44 Верховна Рада України. «Постанова Верховної Ради України про проведення парламентських слухань з проблем законодавчого регулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу і національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну.» Документ № 1532-III (2 березня 2000 р.).

45 Research Update of the Ukrainian Independent Center for Political Research, Vol. 6, No. 168, 10 April, 2000; Belitser, Natalya: «The Constitutional Process in the Autonomous Republic of Crimea in the Context of Interethnic Relations and Conflict Settlement.» Paper presented at the CREES workshop supported by the ESRC funded project «Fuzzy Statehood and European Integration in Central and Eastern Europe» (ref. L213252001). University of Birmingham, England, 10 March 2000.

46 UA Today, 5 April 2000; "УНІАН", 5 квітня 2000 р.

A Krími Autonóm Köztársaság Alkotmányának elfogadása[47] látszatra az alkotmányos rendet erősítette, a valóságban azonban semmilyen módon nem reagált a krími tatárok politikai követeléseire. A krími tatár vezetők és számos – nem tatár származású – megfigyelő véleménye szerint az Alkotmány elfogadásával nem javult, hanem romlott a krími tatár közösség politikai-jogi helyzete.[48] A krími Alkotmányban nincs benne a krími tatárok képviseletének kérdése a helyhatalmi szervekben; a krími tatár nyelvvel kapcsolatos rész igen távol áll attól, amit maguk a krími tatárok szeretnének;[49] az ukrán Alkotmánnyal ellentétben a krími Alkotmány egyetlen szót sem ejt az őslakó népekről. A krími Alkotmány csak az alábbi kategóriákat ismeri: állampolgárok, külföldiek és hontalanok; használja még a „nemzetiségek" és a „Krímből deportált polgárok" kifejezéseket[50] – az utóbbi kifejezés azt jelenti, hogy a deportáltakat egyénenként és nem csoportként vagy csoportokként kezeli.

A krími tatárok és a krími autonóm vezetés: a konfrontáció története

A krími tatárok követelései kollektív jogaikat illetően süket fülekre találtak a Krímen. Hivatalosan mindig azzal indokolták az elutasítást, hogy „a soknemzetiségű Krím minden lakóját egyenlő jogok illetik meg".[51] A valóságban

[47] A Krími Autonóm Köztársaság Alkotmánya 1999. január 12-én lépett életbe, miután 1998. október 21-én a krími parlament, 1998. december 23-án pedig az ukrán parlament jóváhagyta azt.

[48] Musztafa Dzsemiljov azt nyilatkozta, hogy a krími Alkotmány elfogadásával „a probléma csak tovább éleződött, mert a krími tatárok jogait teljes mértékben ignorálták." *День*, 1 квітня 1999 p. Lásd még: Sedochenko, Alevtina: The Crimean Imbroglio. *Analysis of Current Events*, Vol. 11, No. 1–2 (January–February 1999). 14–15; Belitser (2000) i. m.

[49] A Krími Autonóm Köztársaság 1998-as Alkotmányának 10. cikke (1§ és 2§) előírja a krími tatárok és a többi kisebbség nyelvének „funkcionálását, fejlődését, használatát és védelmét", valamint az anyanyelvű oktatást „az ukrán törvényeknek és a Krími Legfelsőbb Tanács rendelkezéseinek megfelelően". Vö: Президент України. «Закон України Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим.» Документ № 350-XIV (23 грудня 1998 р.). http://alpha.rada.ua/laws/pravo/all/1998/zk/f03500evzk.htm. A krími tatárok azt követelik, hogy a krími tatár nyelvnek ugyanolyan státusa legyen a Krímen, mint az államnyelvnek (az ukránnak) és az orosznak.

[50] Krími Autonóm Köztársaság Alkotmánya, 18. cikk. 21§. (Президент України, 1998 p.)

[51] Выступление Председателя Верховной Рады Автономной Республики Крым Грача Л. И., 11.04.2000. http://www.part.org.ua

az uralkodó elit elzárkózása a krími tatár követelésektől politikai és ideológiai ellentéteken alapszik, melyeket fokoznak a több évszázados, rögzült szláv–muzulmán sztereotípiák, a kölcsönös bizalmatlanság a krími tatárok és a krími lakosság többsége között, amely többséget az etnikai oroszok és az eloroszosodott ukránok képezik. Mind az egyszerű emberekben, mind az elitben él a fenntartás a tatárokkal szemben. A krími parlament egyes képviselői nyíltan beszéltek arról, hogy „a tatárok semmi másra nem alkalmasak, mint a piaci kereskedelemre",[52] az ukrán parlamentben pedig az egyik kommunista képviselő azt is kétségbe vonta, hogy szükséges volna a krími tatárok 1944-es tömeges deportálásának elítélése (mert a „megszállókat támogatták").[53] Ezek a kijelentések arra sarkallják a krími tatárokat, hogy ne fogják vissza magukat politikai ellenfeleik minősítésében. A krími tatár vezetők a krími oroszokat „gyarmatosítóknak"[54] nevezik, a krími vezetést pedig „a moszkvai Politikai Bizottság kihelyezett tagozatának", amely „arra törekszik, hogy visszaállítsa a félszigeten a bűnös kommunista rezsimet és a krími tatár népet végleg eltörölje a föld felszínéről".[55]

A krími tatárok és a Krím kommunista vezetésének antagonista viszonya a késő szovjet időszakban vette kezdetét, amikor a krími tatárok tömegesen kezdtek visszatérni a Krímre, s azóta nem következett be a megbékélés. Musztafa Dzsemiljov egyik nyilatkozatában a félsziget vezetését nevezte a krími tatárokat fenyegető „legnagyobb veszélynek".[56] A két népcsoport közötti politikai és ideológiai ellentéteket nehéz lenne eltúlozni: a krími lakosság többségének, valamint a krími vezetés oroszpárti és kommunista szimpátiái éles ellentétben állnak a medzslisz és a krími tatárok többségének kommunistaellenes és ukránpárti beállítódásával; gyökeresen eltérő nézeteket vallanak többek között a NATO-val, Koszovóval, a csecsenföldi háborúval kapcsolatban. A Krím szláv lakosságának többsége a szláv szövetség híve: Oroszország,

[52] Верховная Рада Автономной Республики Крым. 1999. «Стенограмма встречи председателя Верховной Рады Автономной Республики Крым Грача Леонида Ивановича с членами Совета аксакалов крымских татар при Председателе Верховной Рады Автономной Республики Крым.» 13.

[53] Слова Павла Бауліна, депутата від Комуністичної партії, під час парламентського слухання 5 квітня 2000 року. Research Update of the Ukrainian Center for Independent Political Research, Vol. 6, No. 168, 10 April 2000.

[54] Інтерв'ю з Мустафою Джемільовим 1992 року. Turkistan-N (9 жовтня 1998 р.)

[55] Az 1999. április 8-án Szimferopolban megtartott tiltakozó nagygyűlés határozata. "Резолюция митинга протеста крымских татар и демократических организаций Крыма "Нет колониализму и коммунистической тирании в Крыму и на Украине!"", Сімферополь, 8 квітня 1999 р.

[56] *Kyiv Post*, 23 жовтня 1998 р.

Ukrajna és Belorusszia egyesülését, vagy valamilyen egyéb szláv egységet – feltétlenül Oroszország részvételével – tartana kívánatosnak. A krími tatárok többsége ezt határozottan ellenzi. Az 54 krími tatár szervezet vezetőinek[57] szinte mindegyike elítéli a Szovjetuniót, illetve feltámasztásának eszméjét, és nem látnak lehetőséget a Független Államok Közösségének fenntartásában sem.[58] Két vezető[59] kivételével mindegyik az Ukrajnához tartozás híve, és nem tartják kívánatosnak a csatlakozást Oroszországhoz.

A krími tatárok és a félsziget orosz nyelvű lakossága ellentétes nézeteket vallott a krími autonómia jellegét és jövőjét illetően is. 1991-ben népszavazáson újították meg a félsziget autonómiáját – a Szovjetunió időszakában az Ukrán SZSZK Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársasága volt. A referendumot a Krím Kommunista Pártja kezdeményezte, miután megkezdődött a krími tatárok tömeges visszatérése és Ukrajnában egyre több híve kezdett lenni az ország függetlenedésének (a Szovjetuniótól való elszakadásának). A krími tatárok bojkottálták ezt a referendumot, mivel úgy vélték, hogy a félszigeten a krími tatárok nemzeti-territoriális autonómiáját kell megteremteni. A referendummal kapcsolatban az volt a véleményük, hogy a kommunisták ki akarják használni a lehetőséget az összes krími tatár visszatérése előtt, s a krími tatárok nemzeti területén a II. világháború után betelepedett lakosság orosz autonómiát akar megszavazni, a legszélesebb jogkörökkel, hogy ha a helyzet megkívánja, bármikor csatlakozhassanak Oroszországhoz – a II. világháború után betelepülők zömének anyaországához, vagy pedig egy időre önálló államként létezhessenek.[60] A krími tatár vezetők egyetértenek abban, hogy a területi autonómia hivatalos státusa ellenére, a krími autonómia lényegében az oroszoké, így nincs létjogosultsága. „Miért van autonómia a Krímen? Miért nem lehet a Krím egyszerűen az ország egyik megyéje? Ezt az autonómiát az oroszoknak hozták létre, mivel a Krímnek egyetlen olyan sajátossága van, amely megkülönbözteti az ország összes többi régiójától – hogy itt a lakosság többsége orosz" – mondta Lenur Arifov, a Millet Párt

[57] Констянтин, Михайличенко – Владимир, Притула – Юлія, Тищенко та ін.: *Громадські та політичні лідери кримськотатарського народу. Інформація станом на 15 травня 1999 року*. Київ, Фонд Демократії, 1999.

[58] Egyikük a Krími Tatárok Nemzeti Mozgalmának vezetője, másikuk a Kommunista Párt tagja. Még két krími tatár vezető elítéli ugyan a Szovjetuniót, a megoldást azonban a FÁK fenntartásában látja.

[59] Mindketten a Krími Tatárok Nemzeti Mozgalmának tagjai.

[60] Джемільов, Мустафа: Национально-освободительное движение крымских татар. In: Курас (ред.) i. m. 5–20.

elnöke, mely egyébként ellenzékben van a medzslisszel.[61] A krími autonómia tényleges szerepét illető nézetüknek megfelelően a krími tatárok szemfényvesztésnek tartják a „minden krími lakos egyenlő jogait" és a „Krím soknemzetiségű összetételét" hirdető hivatalos retorikát, amely szerintük csak arra hivatott, hogy leplezze a krími tatárok diszkriminálását az orosz többség által. Nadir Bekirov, a medzslisz politikai-jogi csoportjának vezetője rámutatott: „Az orosz és oroszpárti krími politikusok egy mitikus 'krími nemzet' létezését hirdetik [...] amely a Krím önrendelkezésének szubjektuma lehet. [...] A krími tatárokat fölöslegesként kezelik a másfél milliós orosz nyelvű lakosság mellett, mely utóbbi ma a félsziget többségét alkotja, így szavazáskor nem kell senkire és semmire tekintettel lenniük. [...] A Krímen egyetlen kérdésben sem lehet egyszerű többséggel szavazni, mert ez elkerülhetetlenül etnikai diszkriminációhoz vezet."[62]

A krími vezetés elzárkózását attól, hogy a krími tatároknak bármiféle csoportos jogokat biztosítson, a jogegyenlőség hangoztatásába csomagolja. A krími elitek úgy állítják be álláspontjukat, mint „a krími nemzeti kultúrák és csoportok dialógusának politikáját [...] amelynek célja a Krím etnikai sokszínűségének megőrzése".[63]

A krími elit egy része a krími tatárok követeléseit, melyeket a medzslisz – „az ún. őslakó nép illegális szervezete" – fogalmaz meg, nacionalista és extrémista törekvéseknek tekinti, melyek „brutálisan megsértik Ukrajna és a Krím alkotmányait és törvényeit, az emberi jogokat és az állampolgárok egyenlőségének elvét".[64] Az egyenlőséget és a jogokat hirdető retorika

---

[61] Аріфов, Ленур. Колишній член кримськотатарського Меджлісу і голова партії Міллет. (Інтерв'ю 22 червня 1999 р., Сімферополь); Михайличенко – Притула – Тищенко – Ткачук i. m. Nem ért egyet a medzslisszel a Krími Tatárok Nemzeti Mozgalma, pedig mindkét szervezet vezetői az 1960-as évek krími tatár ellenzéki mozgalmának résztvevői voltak, útjaik az 1980-as évek végén váltak el. A Mozgalmat a krími tatároknak mintegy 5%-a támogatja. A Mozgalom sajnálatosnak tartotta a Szovjetunió felbomlását és egy szláv–türk szövetség híve volt, a Krím ukrajnai vezetését „megszállónak" tartotta, elzárkózott a medzslisztől és az ukránpárti erőktől, a krími vezetéssel való együttműködést szorgalmazta. A krími tatár mozgalmon belüli törésvonalakról lásd: Wilson (1998) i. m. 283–286; Губогло, Михаил –Червонная, Светлана: *Крымскотатарское национальное движение.* Москва, Российская академия наук, Центр по изучению межнациональных отношений, Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1992, том 1, 171–200, том 4, 89–116.

[62] Бекіров (1995) i. m. 65–66, 75.

[63] A krími parlament négy frakciójának felhivása, melyet az 1996. júliusi kurultáj után tettek közé. Idézi: *Авдет*, 29 червня 1996 р.

[64] Az orosz közösség felhívása. Közli: *Крымское время*, 14 грудня 1999 р.

ellenére a krími vezetők azzal védekeznek a medzslisz el nem ismerésének ügyében, hogy az nem képviseli az összes krími tatár véleményét, vannak más nézeteket valló csoportok is, s ez a legfőbb gond, nem pedig a krími tatárok politikai követeléseinek esetleges „extrémista" jellege.

Leonyid Hracs, a krími parlament elnöke, aki magát a krími tatár kvóta vagy bármilyen más sajátos alkotmányos megállapodás „elvi ellenzőjének" tartja, mivel minden kivételezés „a radikálisok spekulatív céljait szolgálja",[65] 1999 áprilisában mégis létrehozta a „krími tatár vének tanácsát" mint a parlamenti elnök konzultatív testületét. A „vének" – az akszakálok – azonban egyetlen krími tatár szervezetből kerültek ki, így aligha mondható el a tanácsról, hogy a krími tatárok képviseleti szerve lenne,[66] bár azt állították magukról, hogy a medzslisz törekvéseinek zömével egyetértenek, bár magához a medzsliszhez negatívan viszonyulnak.[67] Paradox, hogy ugyanezen célok – az arányos krími tatár képviselet garantálása a helyhatalmi szervekben, az őslakó nép státusa, a nyelvi jogok kibővítése, sőt, a nemzeti-territoriális autonómia követelése – miatt tekinti a krími vezetést a medzsliszt „extrémistának" és zárja ki a vele a partnerség lehetőségét.

Még meglepőbb, hogy a krími vezetőség támogatja azokat a krími tatár csoportokat, amelyek szemben állnak a medzslisszel, így többek között az akszakálokat, bár céljaik nagyrészt azonosak a nemkívánatos szervezettel. Ennek a magatartásnak nyilvánvaló ideológiai okai vannak. A medzslisszel ellentétben az akszakálok elfogadóan viszonyulnak a krími kommunistákhoz és a krími vezetéshez, és elutasítják az ukránpárti, a medzslisz és Kijev által támogatott erőket, valamint támogatják a Krímnek Oroszországhoz csatolását célzó próbálkozásokat is.[68] A krími házelnök az Akszakálok Tanácsának létrehozásával az ukrán államfő hasonló törekvését próbálta megelőzni, sikertelenül, hiszen egy hónappal később az államfő is megalakította a konzul-

[65] Idézi: Wilson (1994) i. m. 31. Lásd még: Выступление Председателя Верховной Рады Автономной Республики Крым Грача Л. И., 11.04.2000. http://www.part.org.ua

[66] Az akszakálok tanácsának hivatalos neve: a Krími Tatár Nép Veteránjainak és Aktivistáinak Konferenciája. Верховная Рада Автономной Республики Крым. «Стенограмма встречи председателя Верховной Рады Автономной Республики Крым Грача Леонида Ивановича с членами Совета аксакалов крымских татар при Председателе Верховной Рады Автономной Республики Крым.» 1999 г. 28–31.

[67] Interjú Rafat Dzsemiljov és Eszkander Umerov akszakálokkal, Szimferopol, 1999. június 22.

[68] Uo.

tatív tanácsot, amelybe a medzslisz tagjait vette be, ezt a szervezetet tekintve partnernek a párbeszédhez.

A krími tatárok és az ukrán jobboldali erők – bizalom és gyanakvás között

A politikai szembenállás és az egymást kizáró politikai követelések a Krímen, ahol, az egyik elemző szerint, „a tatárok minimális követelései is meghaladják azokat a maximális engedményeket, amire a szlávok hajlandók",[69] arra sarkallták a krími tatárokat, hogy Kijev és az ukránpárti erők támogatását kérjék. Ennek érdekében úgy állították be magukat, mint a Krím legfőbb ukrán párti ereje, ily módon szövetséget kötve Kijevvel a krími szeparatizmussal szemben, amit Kijev igyekezett megakadályozni. Politikai követeléseikkel Kijev sokkal óvatosabban bánt, mint a krími vezetés, ám a krími tatár kérdés kezelésében nem mutatott semmiféle következetességet, s nem beszélhetünk folyamatos támogatásról.

Az alábbiakban a krími tatárok és a különböző ukrajnai politikai erők szövevényes viszonyának hálójából megpróbáljuk kibogozni a legfőbb szövetségesüknek bizonyult jobboldali erőkhöz fűződő viszony szálait.

A krími tatárok és az ukránpárti politikai erők együttműködése nem újkeletű, a szovjet időszakra nyúlik vissza. Ebben a viszonyban igen erősek az érzelmi szálak. Mindkét nemzeti mozgalom kulcsfigurái mindkét népet a szovjet állam áldozatainak tekintették, s régóta személyes ismeretségben voltak egymással. Musztafa Dzsemiljovot és az Ukrán Nemzeti Mozgalom (közkeletű nevén: RUH) azóta elhunyt vezetőjét, az ukrán függetlenség „atyját", Vjacseszlav Csornovilt három évtizedes barátság kötötte össze. Mindketten szovjet gulágba száműzött politikai elítéltek voltak, innen ismerték egymást. A krími tatárok nagy tisztelettel tekintenek Petro Hrihorenkóra, az ukrán származású szovjet tábornokra, aki az 1970-es években lépett fel a krími tatárok jogainak védelmében. A krími tatárok utcákat neveztek el településeiken Hrihorenkóról, 2000-ben pedig a hatalom tiltása ellenére emlékművet állítottak neki Szimferopol főterének közelében.

A krími tatárok és az ukránpárti csoportok a Krímen az 1990-es évek elejétől stratégiai partnerekké váltak, miután világossá vált, hogy az oroszpárti szeparatizmus és a kommunista elit közös ellenségük. Mivel a Krímen a politikailag aktív ukrán közösség igen kisszámú, a krími tatárok lettek a félsziget

[69] Sedochenko (1999) i. m. 15.

legfőbb ukránpárti erői, helybeli szólás szerint „a Krímen az ukránokat krími tatároknak hívják".[70] A krími tatárok támogatták az ukrán függetlenséget és az ország területi egységének megőrzését, Kijev mellé álltak a krími autonómiával kapcsolatban a félsziget vezetésével folytatott vitákban. Az 1991 decemberében megtartott népszavazáson Ukrajna függetlensége mellett foglaltak állást; valószínűsíthető, hogy a krími tatárok szavazatainak köszönhetően lett meg a Krímen is a több mint 50 százalékos (52,4%) szavazati arány ebben a kérdésben. 1994 januárjában a krími elnökválasztáson Mikola Bahrovra adták a voksukat, az egyetlen olyan jelöltre, aki nem követelte a Krím elszakadását Ukrajnától. 1996 decemberében pedig a krími tatár medzsilisz nyilatkozatban ítélte el az orosz parlament határozatát, amely kimondta, hogy Ukrajnának nincs joghatósága Szevasztopol város felett.[71] Az 1994. júniusi és júliusi ukrajnai elnökválasztás során Leonyid Kravcsukot támogatták Leonyid Kucsmával szemben; az utóbbi ugyanis kampányában arról beszélt, hogy szorosabb kapcsolatokat akar kiépíteni Oroszországgal és a Krímen nagyarányú győzelmet aratott.[72]

Az ukrán nacionalista pártok a késő szovjet időszaktól kezdve nyilatkozataikban és dokumentumaikban[73] azt hangoztatták, hogy támogatják a krími ta-

[70] Джемільов, Мустафа: Крымскотатарский вопрос в свете политических событий в Украине. Доклад М. Джемилева 17.02.2000 на конференции в Брюсселе. *Кырым*, 12 марта 2000 г. http://www.crimeanews.com/poezdka.htm

[71] «Заявление Меджлиса крымскотатарского народа В связи с рассмотрением в Совете Федерации Российской Федерации вопроса о российском статусе Севастополя.» (7 декабря 1996 г.).

[72] A Krímen a szavazók 98,7%-a Kucsmára adta a voksát. (Wilson, Andrew: Presidential and Parliamentary Elections in Ukraine: the Issue of Crimea. In: Maria Drohobycky (ed.): *Crimea: Dynamics, Challenges and Prospects*. American Association for the Advancement of Science, Rowman & Littlefield, 1995. 107–131.) Musztafa Dzsemiljov a 3. kurultájon azt mondta, hogy a krími tatárok azért támogatták Kravcsukot, mert az 1994 májusában bejelentette, hogy a krími tatároknak joga van az önrendelkezésre. (*Авдет*, 8 липня 1996 р.) Kravcsuk a következőket mondta: „A krími tatár nép, a világ összes népéhez hasonlóan, jogosult a saját földjére, a saját országára. Hiszem, hogy eljön az az idő, amikor mindenki megérti ezt, és mindent megteszek annak érdekében, hogy ez valóra váljon." Виступ Президента України Л. М. Кравчука на вечорі-реквіємі, присвяченому 50-річчю депортації кримських татар з Криму. Idézi: Бажан, Олег –Данилюк, Юрій: *Кримські татари, 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців*. Національна академія наук України та Інститут історії України. Київ, Рідний край, 1995. 314.

[73] Például: "Звернення Ради Національностей Народного Руху України до Верховної Ради України про ставлення до Меджлісу кримськотатарського народу" (серпень–вересень 1991 р.); "Постанова Центрального проводу Народного

tárok politikai követeléseit. Előrelépés a krími tatár–ukrán együttműködésben, amely addig szinte csak deklaratív szinten létezett, az 1998-as választások előtt történt, amikor az Ukrán Nemzeti Mozgalom (RUH), az első számú ukrán nacionalista párt felvette a listájára a 9. és a 49. helyen Musztafa Dzsemiljovot és Nadir Bekirovot, a medzslisz tagjait. Dzsemiljov biztos befutó helyen állt, s a kijevi parlament két krími tatár képviselője közül ő lett az egyik.

A másik képviselőt, Refat Csubarovot, a medzslisz elnökhelyettesét a krími egymandátumos körzetben választották meg. Az addigra az ukrán állampolgárságot megszerző 65 ezer krími tatár választó támogatásának köszönhetően a RUH a harmadik helyen végzett a félszigeten, a szavazatok 6,77%-át szerezve meg, amivel példátlan sikert ért el az eloroszosodott keleti és déli országrészben, ahol az ukrán nacionalista pártok mindig csekély sikerre számíthattak.[74] Három járásban, ahol magas volt a krími tatárok részaránya, a RUH 10,4%-os, 10,5%-os, illetve 11,8%-os eredményt ért el.[75]

Bár kétségtelenül van jelentősége annak, hogy két krími tatár képviselő is bejutott az ukrán törvényhozásba, ennél komolyabb eredmény a jobboldallal való együttműködésből 2001-ig nem született. Ennek több oka van: a krími tatárokat támogató jobboldali pártok és csoportok nem tettek szert kellő befolyásra az ukrán parlamentben és a kormányban; számos ukrán nacionalista politikus gyanakvással szemlélte a krími tatárok egyes követeléseit, azok „valóságos" célját; az ukrán nacionalista erők számára nem a krími tatár kérdés volt a legfontosabb, így választóikhoz el sem jutott ezzel kapcsolatos álláspontjuk.

Bár a kommunista párt után az időszakban a RUH volt a második legnagyobb párt, az 1990-es években a parlamentbe jutott jobboldali és jobbközép erőknek az a része, amelyik támogatta a krími tatár törekvéseket, az ukrán parlamentben a képviselőknek csak mintegy 15%-át adta. A 2000. januári parlamenti válság (amelyet az államfőnek a parlamenttel szembeni bizalmatlansági indítványa váltott ki) következtében mesterségesen bár, de először sikerült az ukrán parlamentben a jobboldali erőknek megszerezni az egyszerű többséget; az abszolút többséghez azonban nem volt meg a kellő szavazati arány. A krími tatár követeléseket elvető baloldal mindig meg tudta

---

Руху України про відновлення національних прав кримськотатарського народу" (9 вересня 1991 р.). Lásd: Бажан – Данилюк (1995) i. m. 309.

74 Az 1998-as választások alkalmával a RUH az ország déli és keleti régióiban mindenütt a szavazatoknak kevesebb, mint 5%-át szerezte meg; az 1994-es parlamenti választások alkalmával a krími választópolgároknak még csak 0,01%-a támogatta a RUH-ot.

75 Forrás: Центральна Виборча Комісія України. http://195.230.157.53:8082/index.htm; *Зеркало недели*, 4 квітня 1998 р.

akadályozni a vonatkozó törvények elfogadását. 1992-től folyamatosan szó volt a krími tatárok státusának és a deportáltak rehabilitálásának törvénybe foglalásáról, de 2001-ig nem sikerült érdemi megegyezésre jutni. A különböző pártok által delegált bizottsági tagok nem tudtak egységes álláspontot kialakítani, a baloldal pedig folyamatosan elővette azt az érvet, hogy a krími tatároknak adandó kollektív jogok precedenst teremtenének az orosz és egyéb kisebbségek hasonló követeléseihez; nem fogadták el azt az érvelést, hogy a krími tatárok helyzete különbözne az országban élő többi nemzeti kisebbség helyzetétől.[76]

Ráadásul, noha az ukrán nacionalista pártok stratégiailag együttműködtek a krími tatárokkal, annak érdekében, hogy a Krímen megerősítsék a központi (kijevi) hatalmat és az ukrán befolyást, a krími tatárok törekvéseit csak elvben támogatták, azt soha nem mondták ki, hogy egyetértenének hosszú távú elképzeléseikkel, amelyek többek között a 2. kurultáj által 1991 júniusában a krími tatár nép szuverenitásáról szóló nyilatkozatból, a krími tatárok nemzeti-territoriális autonómiára való törekvéséből következnek.

A szuverenitásról szóló nyilatkozat kimondta, hogy „a Krím a krími tatárok nemzeti autonóm területe, ahol csak nekik van joguk az önrendelkezésre", és hogy „a krími tatár nép újjászületése csak a saját szuverén nemzeti államában képzelhető el".[77] A nemzeti államiság követelése az ukrán nacionalisták számára elfogadhatatlan úgy a krími tatároktól, mint akár az oroszoktól. A krími tatár vezetők ugyan folyamatosan hangsúlyozták, hogy a nemzeti önrendelkezés Ukrajna határain belül is megvalósítható, amennyiben a politikai jogokat és a tatárok nemzeti újjászületését jogi mechanizmusok tudják szavatolni, és hogy az önrendelkezési jog követelésével egyáltalán nem az önálló államiság megteremtését célozzák.[78] Bár ezek a kijelentések nem hatástalanok, a gyanú árnyékát nem képesek eloszlatni.

Független megfigyelők úgy vélik, hogy a radikális célok és a radikális nyilvános retorika ellenére a krími tatár medzsilisz centrista politikai gyakor-

[76] Ukrainian Center for Independent Political Research, Research Update, Vol. 6, No. 168, 10 April 2000.

[77] Декларация о национальном суверенитете крымскотатарского народа (28 июня 1991 г.). Idézi: Губогло – Червонная (1992) i. m., том 2, 109–112.

[78] Musztafa Dzsemiljov folymatosan arról beszél, hogy a krími tatárok „nem mondanak olyat, hogy teljesen független államot akarnának. Arra törekszünk, hogy nemzeti-territoriális autonómiát kapjunk Ukrajna határain belül, vagy szuverén demokratikus köztársaságunk legyen, ugyancsak Ukrajna részeként." Інтерв'ю з Мустафою Джемільовим 1992 року. *Turkistan Newsletter*, 9 жовтня 1998 р.; lásd még: *День*, 1 квітня 1999 р.; *Комсомольская Правда в Украине*, 17 березня 2000 р.

latot folytat, beleértve a nemzeti állammal és az önrendelkezési joggal kapcsolatos kérdéseket is.[79] Bár a nemzeti-territoriális autonómia és az önrendelkezési jog követelése nem került le a napirendről, az 1990-es évek elejéhez és közepéhez képest, amikor még kétségbe vonták a krími parlament és a krími vezetés legitimitását, politikailag reálisabb célokra helyezték a hangsúlyt, mégpedig a parlamenti és a helyhatósági képviselet garantálásának követelésére.[80] Az 1999 októberében megtartott kurultáj alkalmával hosszas és éles vita után a küldöttek megegyeztek abban, hogy az önrendelkezési jog követelésének és a krími tatár állam kívánalmának inkább elméleti szerepe van, erről tudományos körökben kell vitázni, nem pedig politikai fórumokon.[81]

Az ukrán nacionalisták nagy része Ukrajnát unitáris államnak akarja látni, és a „föderalizálást" teljes mértékben elvetik, míg a krími tatárok pozitívan viszonyulnak egy esetlegesen föderatív berendezkedésű Ukrajnához. Ebben a tekintetben kibékíthetetlenek a nézetkülönbségek.[82] Az Ukrán Nemzeti Mozgalmon belül sem alakult ki teljes egyetértés a Krímmel és a krími tatárokkal kapcsolatban; bár a vezetők „hibának" tartották a krími berendezkedést, nagy részük a Krímet legszívesebben az ország egyik megyéjeként látnák. Akik esetleg egyet is értenek a krími tatárok autonómia-követelésével, legfeljebb a kulturális autonómiát tartják elképzelhetőnek, s egyesek egyáltalán nem rejtik véka alá azt a meggyőződésüket, hogy idővel a krími tatárok épp annyi problémát okozhatnak az országnak, mint az adott időben a krími oroszok.[83]

Végezetül pedig a jobboldaliak több ízben beáldozták a krími tatárok kérdését a baloldaliakkal a Krímről folytatott vitákban. Az egyik legjobb példa erre a választási törvény. 1995 márciusában az ukrán parlament és az államfő, annak érdekében, hogy a Krímen egyszer s mindenkorra véget vessenek a szeparatizmusnak, hatályon kívül helyeztek néhány krími törvényt (többek között az 1992-es Alkotmányt, amely tartalmazta az elszakadási jogot és az elnökség intézményét a félszigeten). Hatályon kívül helyezték a krími választási törvényt, amelyet a krími parlamentben akkor még létező krími tatár frakció nagy nehézségek árán vitt keresztül. A(z orosz) szeparatizmust

79 Pl. Wilson (1994) i. m. 27.

80 Vö: Wilson (1998) i. m.

81 В Крыму проходит Курултай крымскотатарского народа. http://www.crimeanews.com/kurultayr.1.html

82 Михайличенко – Притула – Тищенко – Ткачук (1999) i. m.

83 В'ячеслав, Піховшек – Констянтин, Михайліченко – Ілона, Білан – Світлана, Конончук та ін.: *Народний Рух України: Довідник: 60 біографій. Інформація станом на 1 вересня 1996 року.* Український Незалежний Центр Політичних Досліджень. Київ, Фонд Демократії, 1996.

megakadályozandó, a törvények módosításakor senki nem foglalkozott azzal, hogy ezeknek milyen hatása lesz a krími tatárokra. A korábbi választási törvény hatályon kívül helyezése után egy hónappal fogadta el az ukrán parlament az új választási törvényt, amely az állampolgársághoz kötötte a szavazati jogot és olyan bonyolult eljáráshoz, illetve rövid határidőhöz kötötte a deportáltak választási körzeteinek létrehozását, ami a krími tatárok körében közfelháborodást okozott és a választások bojkottálásához vezetett.[84]

Az ukrán parlament által 1997. december 26-án elfogadott választási törvény a Krím számára ugyanúgy vegyes választási rendszert írt elő, mint az ország egészében (a képviselők felét egyéni körzetekben, másik felét pártlistákon kell megválasztani). Azonban az 1998. márciusi választások előtt az ukrán államfő megvétózta a törvény több kitételét és a végleges változat, amelyet 1998. február 12-én szavazott meg a kijevi parlament, a Krímben a többségi választási rendszer érvényesítését írta elő.[85] A krími tatároknak a vegyes választási rendszer sokkal jobban megfelelt volna, mint a többségi, amely alapján végül egyetlen képviselőt sem tudtak megválasztani. A vegyes választási rendszer egyik ellenzője éppen a RUH volt, a kommunisták viszont támogatták, mert így több helyet tudtak volna szerezni a krími parlamentben; a többségi rendszer az akkori államfőpárti politikai erőknek kedvezett.[86] Ilyen körülmények között a krími tatárokkal igazából senki nem törődött. Beszédes tény, hogy 2000. április 5-én, amikor a kijevi parlamentben a krími tatárok kérdése volt napirenden, a 450 képviselőből mindössze 100 volt jelen,[87] ami nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy a képviselők döntő többségét cseppet sem foglalkoztatta a krími tatárok problematikája és annak lehetséges megoldása. Valószínűleg még kevesebben voltak azok, akik valóban megértették a kérdés lényegét és képesek voltak túlmenni a „tatárok – iszlám – Törökország – NATO – Oroszország – szláv egység" típusú sztereotípiákon[88] és a törvénytervezeteket konkrét értékükön kezelni, nem pedig ideológiai alapon megítélni.

---

[84] Верховна Рада України. «Закон України Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих рад в Автономній Республіці Крим.» Документ № 124–95ВР (6 квітня 1995 р.); ИТАР-ТАСС, 20 апреля 1995 р.; *Авдет*, 8 липня 1996 р.

[85] Верховна Рада України. «Закон України Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.» Документ № 134–98ВР (3 березня 1998 р.). http://alpha.rada.ua/laws/pravo/all/1998/zk/0118098vzk.htm

[86] *Крымские известия*, 30 декабря 1997 г.; УНІАН, 12 лютого 1998 р.

[87] Crimea-L, 10 квітня 2000 р.

[88] Refat Csubarov sajnálkozását fejezte ki, hogy a képviselők és a politikai pártok hajlamosak így megítélni a krími tatár kérdést, s nem pedig a konkrét hatások

A krími tatárok és a hivatalos Kijev

Ha egyetlen szóval kellene jellemezni az időszakban az ukrán kormány hivatalos politikáját a krími tatár kérdést illetően, akkor a legmegfelelőbb kifejezés a következetlenség. A krími tatár problematika gyakran átláthatatlan ideológiai és jogi szövevényében a megfogható hivatalos politika és hivatalos reagálás hiánya nem különösebben meglepő, még ha ez így nincs is rendjén.

A hivatalos Kijev a különböző időszakokban különböző megfontolásokból és politikai számításból viszonyult a krími tatárok politikai követeléseihez. Az ukrán társadalmon belüli politikai és ideológiai széttagoltság az eliteket is érinti, s ennek következtében képtelenek egységes álláspontra helyezkedni nem csak a krími tatárok ügyében, hanem általában a nemzet kérdésében. A jogi akadályok, úgy mint a hatályos törvények hiányosságai és ellentmondásai, a megfelelő jogi háttér hiánya újabb olyan tényezők, amelyek akadályozzák a krími tatár kérdés megoldását. A különböző kormányzati szervek véleménye nem csak a konkrét lépések, hanem azok jogi háttere tekintetében is eltérő. Egyesek úgy vélik, hogy a nemzeti kisebbségekre vonatkozó törvények elegendő alapot jelentenek, mások szerint a krími tatárok státusát külön törvényben kellene szabályozni. Arról sincs egységes álláspont, hogy egy ilyen törvénynek csak a krími tatárokra kellene vonatkoznia, vagy általában a deportált népekre, vagy az őslakókra, vagy mindezekre együttesen.[89]

Akárcsak a jobboldali politikusok, a hivatalos Kijev is a krími tatárokra támaszkodik a Krímen az orosz szeparatizmus ellenében, a legfontosabb azonban a Krím megtartása Ukrajna részeként, s nem pedig a krími tatárok helyzetének rendezése. Az, hogy a krími tatárok gyakorlatilag feltétel nélkül támogatják a központi kormányzatot a krími szeparatizmus leküzdésében a FÁK-országokban példa nélküli, s ez a körülmény tette lehetővé Kijev számára azt a kétlaki magatartást, hogy támogassa a krími tatárokat, amikor a krími szeparatizmusról van szó,[90] és más körülmények között

alapján. *Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні: питання та перспективи. Матеріали «круглого столу». 3 червня 1999 року.* Київ, Український Незалежний Центр Політичних Досліджень, 1999. 61.

89 Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»? i. m.

90 Az ukrán állampolgársággal nem rendelkező krími tatárok 1995 előtti és utáni választójogának különbözősége jó példa arra, hogy a jogilag korrekt érvelés a politikai változások mellett és ellen is hathat. Shevel, Oxana: Crimean Tatars in Ukraine: The Politics of Inclusion and Exclusion. *Analysis of Current Events*, vol. 12, no. 1–2 (January–February 2000) 9–11.

könnyen „beáldozza" őket, hogy ne váltsa ki a Krím nagyszámú orosz választópolgárainak haragját.

Tekintettel arra, hogy a krími tatárok feltétel nélkül (objektív módon) támogatják Kijevet ebben a geopolitikai konfliktusban, a kezükben az egyetlen „adu" a Kijevvel való kapcsolatokat illetően a hihetetlen képességük önmaguk megszervezésére és mozgósítására. Ez tette lehetővé, hogy olyan méretű tömegdemonstrációkat szervezzenek, melyek hatására a hatalom nem egy ízben meghátrált.[91] Mindenki nagy szerencséjére a krími tatárok deklaratívan tartózkodtak az erőszaktól, ám ennek ellenére előfordultak erőszakos esetek, összetűzés a milíciával.[92] A „krími tatárok demonstrálnak – a hatalom engedményeket tesz a krími tatároknak" mechanizmus csak még feszültebbé teszi a helyzetet a Krímen, és a krími tatár mozgalom radikalizálódásának veszélyével fenyeget. Ezt a veszélyt a radikálisnak tartott krími tatár vezetők is elismerik, hozzátéve, hogy elítélik a hatalom taktikáját, amely gyakorlatilag ösztönzi a tiltakozó akciókat saját céljai elérése érdekében.[93]

Mind a krími csinovnyikok, mind az ukrán kormányhivatalnokok a krími tatár kérdést elsősorban szociális-gazdasági problémaként igyekeznek beállítani, áthelyezve a hangsúlyt a krími tatárok politikai követeléseiről, mind belföldön, mind külföldön, hogy ezzel bírják rá a nemzetközi közösséget a krími tatároknak a Krímen való integrálásának anyagi megsegítésére.[94] Az is nyilvánvaló, hogy az egyéni emberi jogokat helyezik az etnikumok csoportérdekei elé, s a nyilvános diskurzusban a politikai döntéseket jogi terminológiába csomagolva igyekeznek eladni.[95] Ennek a hozzáállásnak vannak mind pozitív,

[91] Az egyik legnyilvánvalóbb példa a kvótarendszer bevezetése 1993 októberében a krími parlament által, valamint a kormány 1995. augusztusi határozatai (részletesebben lásd: Shevel i.m.), valamint az államfő 1999 májusában kelt dekrétuma a medzslisz tagjaiból áll konzultatív tanács létrehozásáról.

[92] 1998 februárjában és márciusában a krími tatároknak a választási törvény elleni tiltakozása nem egy esetben erőszakos cselekményekbe torkollott.

[93] Mikola Sulha, az Ukrán Szociológiai Intézet igazgatóhelyettese, volt kisebbségügyi és migrációs miniszter azt mondta, hogy a hivatalos politika reagálás a tatárok nyomására: „A kormány több tucat dokumentumot fogadott el a krími tatárok kérdésében. Azonban ezek nem a hivatalos álláspontból következtek, hanem a tatároknak a hatalomra gyakorolt nyomására adott válaszok voltak." *Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні: питання та перспективи. Матеріали «круглого столу». 3 червня 1999 року.* Київ, Український Незалежний Центр Політичних Досліджень,1999. 55.

[94] Lásd többek között az ukrán delegáció nyilatkozatát az Európa Tanács parlamenti közgyűlésén 2000. április 5-én *A tatárok repatriálása és integrációja a Krímen* beszámoló megvitatásakor. http://stars.coe.fr/verbatim/20002/E/0002051500E.htm

[95] Ennek jó példái az 1998-as választási törvény körüli viták.

mind negatív következményei. A nyilvánosságban a „denacionalizált" és „depolitizált" etnopolitika megakadályozta a politikai viták elfajulását bizonyos kényes kérdésekben. Az 1997-es állampolgársági törvény háromnapos vitája során a „krími tatár" kifejezés egyetlen egyszer hangzott csak el, noha a törvény főként velük volt kapcsolatos.[96] A törvénynek azokat a kitételeit, amelyek arra vonatkoztak, hogy a krími tatárok könnyebben juthassanak az ukrán állampolgársághoz, politikai és etnikai szempontból „semleges" terminológiával írták le: „azon személyek, akik Ukrajna területén születtek vagy folyamatosan ott éltek, valamint leszármazottaik (gyermekeik, unokáik)".[97] Ez a körülírás tulajdonképpen a krimi tatárokat jelentette, anélkül, hogy világosan megnevezte volna őket; ez is egyfajta konfliktuskerülő etnopolitikai fogás volt.

Csakhogy az a retorika, amely az egyéni jogokat a csoportérdekek elé helyezi, a problémák türelmes, visszafogott és fokozatos kezelésére szólít fel, de nincs mögötte tényleges szándék a problémák megoldására, nem egyéb, mint demagógia, amely nem lehet adekvát hozzáállás a megoldatlan politikai kérdésekhez. A krími tatárok esetében többnyire az előbbi történt, s aligha folytatható a végtelenségig. Refat Csubarov szerint „a krími tatárok mindig türelmesen vártak, hogy azoknak a problémáknak a sokasága, amelyekkel a Krímre való visszatérésük során szembe kell nézniük, normális úton, jogi eszközökkel megoldódik. Amikor azonban ráébredtek, hogy ez nem így van, elkezdtek alternatív jogi megoldásokat, alternatív lehetőségeket keresni a politikai és jogi problémák megoldására [...] Árulja el valaki, hogyan tudnánk (az ukrán társadalomba) integrálódni olyan körülmények között, melyeket nélkülünk alakítanak? [...] Nemrégiben elfogadták a Krím Alkotmányát. Ki törődött a krími tatárok véleményével? Hol voltak a [kijevi] jogászok és a végrehajtó hatalom, akik hisznek abban, hogy mindent meg lehet oldani a hatályos törvények keretében? [...] Mi a Krím őslakó népének tartjuk magunkat, s önazonosságunk ennél többet nem is kívánna meg, ha léteznének egyéb mechanizmusok problémáink megoldására".[98]

Némi előrelépés mégiscsak történt. A krimi tatár elűzött nép volt, amelynek megtiltották, hogy visszatérjen hazájába, s nem ismerték el önálló etnikai csoportnak sem. Visszakapták nemzetiségüket, visszatérhettek a Krímre, ám

[96] Стенограма слухань закону про громадянство: 30 жовтня 1996 р., 27 лютого 1997 р., 16 квітня 1997 р.

[97] Az 1997 áprilisában elfogadott állampolgársági törvény 2. cikkének 3§-a. Верховна Рада України. «Закон України Про громадянство України.» Документ № 210–97ВР (16 квітня 1997 р.).

[98] Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»? Матеріали «круглого столу». і. т. 69–71.

ezzel újabb problémák özöne merült fel. 1991 februárjában, amikor az ukrán parlament napirendre tűzte a krími autonómia megújításának kérdését, a krími tatárok képviselőit meghívták ugyan, azonban nem szólalhattak meg „abban a kérdésben, amely a hazájuk státusát illette".[99] Az 1990-es évek elején Rafat Csubarov még demonstrációt szervezett a kijevi parlament előtt, amit szétvert a milícia, később maga is ennek a parlamentnek a képviselője lett.

Mi történt 2001 óta?[100]

Ukrajnában továbbra is fokozottan problematikus a Krími Autonóm Köztársaságban fennálló helyzet, igen erősek a krími tatár és az orosz nemzeti mozgalmak. Tíz év telt el azóta, hogy 1998-ban elfogadták az autonóm terület alkotmányát, melynek meg kellett volna oldania a „krími kérdést", ám az eltelt idő tanulsága szerint a helyzet nem hogy javult volna, hanem tovább súlyosbodott. A „krími kérdés" fő összetevője a krími tatárok helyzete, melyben nem történt változás, továbbra is fennállnak a szociális-gazdasági, kulturális és jogi problémák. Az utóbbi években e problémák sora egy újabbal egészült ki: a földosztás és az önkényes földfoglalás borzolja a kedélyeket. A központi kormánynak és a helyhatalmi szerveknek nem sikerült ezen a téren megoldást találni.

Az 1990-es évek eleje óta változatlanok a krími tatárok követelései: a krími tatár nép rehabilitálása, státusának törvénybe foglalása, Ukrajna őshonos népeként való elismerése, nemzeti önkormányzati szerveinek (kurultáj, medzslisz) hivatalossá tétele, a képviseleti arány megnövelése a végrehajtó szervekben és a krími parlamentben. Az 1997-ben elfogadott és 2001-ben módosított állampolgársági törvény,[101] valamint az Ukrajna és Üzbegisztán között 1998-ban megkötött kétoldalú szerződés a deportált személyek és leszármazottaik állampolgárságáról kezelni tudta a visszatelepített krími tatárok állampolgársági ügyeit.

Az eltelt időszakban megtartott választások során összességében növekvő tendenciát mutatott a megválasztott krími tatár képviselők aránya. A 2007-es

[99] Cemiloglu, Mustafa: A History of the Crimean Tatar National Movement. In: Maria Drohobycky (ed.): *Crimea: Dynamics, Challenges and Prospects*. American Association for the Advancement of Science, Rowman & Littlefield, 1995. 105.

[100] Ennek a résznek a szerzője Emine Ziyatdinova, a Lembergi Ivan Franko Nemzeti Egyetem magiszter hallgatója. (A szerk.)

[101] Закон від 18.01.2001 № 2235-III «Про громадянство України» http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2235-14

előrehozott parlamenti választások során a korábbi két képviselővel szemben egy krími tatár képviselő került be a kijevi törvényhozásba, a krími parlamentbe viszont 7, a városi és járási tanácsokba 137 (125-öt Ukrajna Népi Mozgalma, 2 a Krími Tatár Blokk, 8 Júlia Timosenko Blokkja, s még 2 egyéb pártlistákon), a községi és nagyközségi tanácsokba pedig több mint 900 krími tatár képviselőt választottak be. A 309 községi és nagyközségi elöljáróból 24 krími tatár (7,7%) (2002-ben 13 krími tatár falusi bírót választottak csak meg). A Krími Autonóm Köztársaság helyhatalmi szerveiben a krími tatár képviselők aránya 15% (2004 májusában – 14% volt). 2008 elején 407 krími tatár hivatalnok dolgozott az államigazgatásban (7,9%). Továbbra is komoly gondot jelent, hogy a karhatalmi szervekben kevés a krími tatár. 397 krími tatár milicista az állomány 5,2%-át képezi. A krími tatárok közül igen kevesen jutnak vezető pozíciókba.[102]

Bár a krími tatárok egyre növekvő számban vannak jelen a helyi hatalmi szervekben, a képviselethez jutásuk nincs törvényileg szabályozva, a javuló tendencia nem az állami politika, hanem háttéralkuk eredménye.

A nemzeti önkormányzati szerveket az állam továbbra sem ismeri el hivatalosan. Az államelnök mellett működő krími tatár tanácsadó testület munkája jóindulattal sem nevezhető hatékonynak. 1999–2004 között a testület mindössze 4 alkalommal ült össze, és összesen 60 ajánlást fogadott el. 2004–2008 között egyetlen teljes létszámú ülést sem sikerült megtartani, bár a medzslisz tagjai időről időre találkoznak Ukrajna elnökével. Ilyen találkozóra került sor a Krímen található államelnöki rezidencián 2006 augusztusában, melyen részt vett Musztafa Dzsemiljov, Refat Csubarov, Remzi Iljaszov és az oktatással, a földosztással, a tulajdonnal stb. kapcsolatos kérdések kerültek napirendre.[103] 2007. február 7-én Viktor Juscsenko államfő arról tárgyalt Refat Csubarovval és Musztafa Dzsemiljovval, hogyan lehetne kezelni a krími tatárok és a helyhatalmi szervek között felmerülő konfliktusokat.[104]

A krími tatárok továbbra is a leginkább ukrán párti lakossága a Krím félszigetnek. 2002-ben a krími tatár vezetők politikai szövetséget kötöttek a Mi Ukrajnánk Népi Szövetséggel, a parlamenti és az elnökválasztások alkalmával is ezt az oldalt támogatták. A szövetségtől a krími tatárok sokat vártak,

[102] Тищенко, Юлія – Халілов, Рустем – Капустин, Михайло: Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. УЦНПД. http://www.ucipr.kiev.ua/

[103] Новини BBC Ukraine http://www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2006/08/060821_yusch_crimea_oh.shtml

[104] Газета конгресу національних Громад України Форум Націй http://forumn.kiev.ua/57-02-2007/57-02-07.jpg

különösen politikai-jogi kérdésekben, azonban a várakozások nem teljesültek, nem iktatták törvénybe a krími tatárok rehabilitálását és státusát sem.

2004-ben a kijevi parlament elfogadta a nemzetiségi alapon deportált személyek jogainak visszaállításáról szóló törvényt, Leonyid Kucsma államfő azonban nem írta alá, hanem visszaküldte a törvényhozásnak.[105] Az azóta hivatalban levő elnök, Viktor Juscsenko többször kinyilvánította, hogy támogatja a törvénytervezetet, azonban az azóta sem került a parlamentben napirendre. 2008 márciusában a Nemzetiségi és Vallásügyi Állami Bizottság közétette a törvénytervezet módosított változatát.[106] 2008 szeptemberében az ukrán kormány jóváhagyta a törvénytervezetet, amely többek között tisztázza a következő fogalmakat: „deportálás", „deportált személy", „deportált személy családjának tagjai", „állandó lakhely". Nehéz megmondani, hogy a tervezetet mikor tűzi napirendjére a kijevi parlament. Ezzel ellentétben a krími tatárok státusáról szóló törvény elméletileg sincs napirenden.

A jobboldali politikai erőkhöz fűzött remények nem teljesültek. A Mi Ukrajnánk Blokk hivatalos honlapján Musztafa Dzsemiljov egy interjúban leszögezte: „Eltelt három év és semmi nem történt: nem sikerült megoldani a földkérdést, a nyelvkérdést. Az állam semmit nem tesz a krími tatárok helyzetének kezelésére, azon túl, hogy évente ad valamennyi pénzt szociális segélyezésre."[107]

A belpolitikai instabilitás egyik következménye, hogy az ukrán állami vezetés érdemben nem foglalkozik a krími tatárok kérdésével, nem reagál a történésekre. A hivatalos Kijev krími politikája nem nevezhető következetesnek. A szociális-gazdasági és kulturális kérdések mellett a politikai követelések teljesen háttérbe vannak szorítva. Továbbra is érvényesült a forgatókönyv: tömeges tatár tiltakozási akciókra a hatalom engedményekkel válaszol. Az utóbbi évtizedben egyre több tiltakozó megmozdulásra került sor (a deportálások 60. évfordulója kapcsán, az „emlékműháború", a piac (bazár) körüli konfliktusok – a helyén ma Bahcsiszarajban egy muzulmán mecset áll,

[105] Проект Постанови про проекти законів України про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою, Проект Постанови про направлення на повторне друге читання проекту Закону України про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою, Пропозиції Президента до Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=16774

[106] Офіційний сайт Державного комітету України у справах національностей та релігій http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=71387572772FCBC01A846C3420198E94?art_id=130332&cat_id=45925

[107] Офіційний сайт блоку «Наша Україна – Народна Самооборона». Інтерв'ю з Мустафою Джемілєвим від 19.05.2008 р. http://nuns.com.ua/news/3299/

a régi mecsetek visszakövetelése, a tömegverekedések a Cotton Bárban, egy központi mecset felépítéséért indított akciók stb.). 2006–2007-ben a krími tatárok önkényes földfoglalásai borzolták a kedélyeket.[108] Az ukrán hatalom csak akkor reagált az eseményekre, miután a helyzet kezdett kritikussá válni. A földkérdés rendezésére több törvényt is elfogadtak. A központi hatalom rendelkezéseinek útjában áll azonban a tatárellenes helyi hatalom. A regionális vezetés gyakran ignorálja az államfő és a kormány utasításait. Az etnikai közösségek kérdése megoldatlan marad.

A kijevi, a regionális hatalom és a krími tatár vezetők között nem alakult ki konstruktív párbeszéd, a krími tatár kérdés 2008 végén még mindig nincs megnyugtatóan rendezve.

[108] Тищенко – Халілов – Капустин і. т.

KRONOLÓGIA

1985

március 10. Meghalt Konsztantyin Csernyenko, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának (SZKP KB) főtitkára.

március 11. Az SZKP KB soron kívüli plénumán Mihail Gorbacsovot választották főtitkárrá. Kezdetét vette a peresztrojka ('átalakítás') és a glasznoszty ('nyíltság') időszaka.

május 7. Az SZKP KB elfogadta az iszákosság és az alkoholizmus elleni küzdelemről szóló rendeletet.

1986

február 25. Összeült az SZKP XXVII. kongresszusa.

április 26. Robbanás következett be a Kijev melletti Csernobili Atomerőműben.

május 14. Mihail Gorbacsov először beszélt nyilvánosan a csernobili katasztrófáról.

1987

április 11–12. Taskentben a krími tatárok nemzeti mozgalmának kezdeményező csoportja levélben fordult Mihail Gorbacsovhoz, hogy minél hamarabb engedélyezzék visszatelepülésüket szülőföldjükre, a Krímre.

július 10. Kijev. Vitalij Maszol lett az Ukrán SZSZK miniszterelnöke (gépgyári mérnök, igazgató, 1972-től állami hivatalnok).

december 7–10. Washington. Mihail Gorbacsov és Ronald Reagan csúcstalálkozóján aláírták a közép-hatótávolságú rakéták felszámolásáról szóló szerződést.

december 21. A szovjet hatalom ukrajnai kikiáltásának 70. évfordulóján mondott ünnepi beszédében Volodimir Scserbickij, az Ukrán SZSZK elnöke először nevezte az 1932–1933-as „élelmezési problémákat" éhínségnek.

1988

június 7. A moszkvai *Pravda* közzétette a szövetkezeti törvényt.

június 10. Kijevben a krími tatárok ügyeivel foglalkozó állami bizottság a *Pravda Ukraini* című lapban tette közzé, hogy az érintett szervek

megszüntettek minden korlátozó intézkedést a krími tatárok jogait illetően, szavatoltan egyenlő jogokat élveznek a többi szovjet állampolgárral, többek között a lakhely megválasztása tekintetében.

június 28. Moszkvában az SZKP XIX. országos konferenciáján a társadalom átalakításának és demokratizálásának kérdéseivel foglalkoztak. Döntöttek arról, hogy megszűnik a pártszervek ellenőrzése a végrehajtó hatalmat gyakorló tanácsi szervek felett.

június–augusztus. Szovjetuniószerte méltatták, hogy a Kijevi Rusz 1000. éve vette fel a kereszténységet.

szeptember. Néhány kárpátaljai magyar iskolában megkezdték a magyar történelem fakultatív oktatását.

október 1. Andrej Gromiko nyugdíjba vonult, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke Mihail Gorbacsov lett.

november 20. Moszkvában a Legfelsőbb Tanács soron kívüli ülésszakán módosították a szovjet alkotmányt és a népképviselők megválasztásáról szóló törvényt, azaz törvényerőre emelték a XIX. pártkonferencián elfogadott új politikai irányelveket.

1989

február 11. Kijevben megalakult a Tarasz Sevcsenko Ukrán Nyelvi Társaság.

február 15. Befejeződött a szovjet csapatok kivonulása Afganisztánból.

február 26. Ungváron megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ). Elnök: Fodó Sándor.

február–március. Az ukrajnai sajtó széles körben megvitatta Ukrajna Népi Mozgalmának (a RUH) programját.

március 1. A szovjet–magyar határon megnyíltak az első olyan határátkelők, amelyek a kishatárforgalmat biztosítják.

március 15. 1944 óta első ízben ünnepelte szabadon nemzeti ünnepét a kárpátaljai magyarság.

március 26. Népképviselő választások a szovjet Legfelsőbb Tanácsba.

július 12. A szovjet Legfelsőbb Tanács Nemzetiségügyi Bizottsága a krími tatárok kérdésével foglalkozó bizottságot alakított.

július 16. Tiszaújlak határában felavatták a Rákóczi-szabadságharc első győztes csatájának színhelyén újjáépített turulmadaras emlékművet, amelynek eredetijét 1945-ben lerombolták. Ettől kezdve minden évben megtartják a Turul-ünnepséget, a kárpátaljai magyarság legnagyobb találkozóját.

szeptember 8–10. Kijevben megalakult a RUH.

szeptember 28. Kijev. Volodimir Scserbickij leköszönt az UKP KB főtitkári posztjáról. Utódja Volodimir Ivasko.

október 27–28. Az USZSZK Legfelsőbb Tanácsának ülésszakán törvényt fogadtak el a köztársaság népképviselőinek megválasztásáról, valamint jóváhagyták a nyelvtörvényt.

december 4. A Szovjetunió elítélte az 1968-as csehszlovákiai bevonulást.

december 13. Kijevben hatályon kívül helyezték a görög katolikus egyházat betiltó 1949-es rendeletet.

1990

január 7. Több évtizedes szünet után Ukrajnában először méltatták széles körben a (z ortodox) karácsonyt.

január 30–31. Megalakult a moszkvai patriarchátusnak alárendelt Ukrán Pravoszláv Egyház.

február 27. Moszkvában törvényt fogadtak el az elnöki (államfői) tisztség bevezetéséről a Szovjetunióban; módosították az 1977-es alkotmányt.

március 4., 18. A legfelsőbb tanácsi és a helyhatósági választások első és második fordulója az Ukrán SZSZK-ban.

március 6. Moszkva. Elfogadták a magántulajdonról szóló törvényt.

március 11. Vilniusban a Litván SZSZK Legfelsőbb Tanácsa nyilatkozatot fogadott el a litván államiság újjáélesztéséről.

március 12–15. Moszkvában népképviselők soron kívüli harmadik kongresszusán a Szovjetunió elnökévé választották Mihail Gorbacsovot. Ismét módosították a szovjet Alkotmányt, megnyitva az utat a többpártrendszer előtt.

március 29. Kijevben megalakult az Ukrán SZSZK nemzetiségekkel foglalkozó állami bizottsága.

április 3. Moszkva. A Legfelsőbb Tanács törvényt fogadott el a Szovjetunió szövetségi tagköztársaságai kiválásának rendjéről.

június 11. Az ukrán köztársaságban a „moszkvai időről" (két órával van előrébb a közép-európai időnél) áttértek a „kijevi időre" (egy órával van előrébb a közép-európai időnél).

június 12. Moszkvában az Orosz Föderáció népképviselőinek első kongresszusa nyilatkozatot fogadott el az Orosz Föderáció szuverenitásáról.

június 20. Kijevben megsemmisítették az UKP KB által az 1940-es évek végén – az 1950-es évek elején hozott, az ukrán irodalom, művészet, történettudomány fejlődését hátrányosan érintő határozatokat.

június 28. Kijevben az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa napirendjére tűzte az állami szuverenitás kérdését.

július 2–13. Moszkvában az SZKP XXVIII. kongresszusán elfogadták a *Humánus, demokratikus szocializmus felé* című programdokumentumot.

július 16. Kijevben az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa elfogadta az állami szuverenitásról szóló nyilatkozatot. A napot állami ünneppé, a függetlenség napjává nyilvánították.

július 23. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács elnökévé választották Leonyid Kravcsukot, az UKP KB másodtitkárát.

július 24. Kijev főterén, a Hrescsatikon összegyűlt tömeg követelésére felvonták a sárga-kék nemzeti színű zászlót.

július 30. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács határozott az ukrán köztársaság területéről a szovjet hadseregbe behívott katonák visszahívásáról.

augusztus 3. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács törvényt hozott az Ukrán SZSZK gazdasági függetlenségéről.

augusztus 24. Jeszenszky Géza és Anatolij Zlenko külügyminiszterek Budapesten közös nyilatkozatot írtak alá. „Mindkét ország népei közeledésében fontos szerepet hivatottak játszani a két ország területén élő nemzetiségi csoportok."

október 15. A Nobel Békedíjat Mihail Gorbacsov kapta meg.

október 23. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács megsemmisítette az Ukrán SZSZK Alkotmányának 6. cikkelyét, amely a kommunista párt vezető szerepét mondta ki és elfogadta Vitalij Maszol kormányfő lemondását.

november 14. Az Ukrán SZSZK új kormányfője Vitold Fokin (bányamérnök, bányaigazgató Donbászon, 1971-től az USZSZK Állami Tervhivatalában dolgozott, 1987-től annak elnöke).

november 19. Kijevbe látogatott Borisz Jelcin, ahol egyezményt írtak alá az Ukrán SZSZK és az Orosz Föderáció együttműködéséről.

1991

március 17. Országos referendumot tartottak a Szovjetunió egysége megőrzésének kérdésében. A lakosság többsége a szövetség fennmaradása mellett adta le voksát. Kárpátalján az ukrajnai átlagnál kevesebben (62%) mondtak igent az unióra.

április 1. Megszűnt a Varsói Szerződés, a közép-európai szocialista országok katonai szövetsége.

április 17. Az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanács törvényt alkotott az ukrajnai politikai represszió áldozatainak rehabilitálásáról.

április 23. Novo-Ogarjovóban Mihail Gorbacsov találkozott 9 szovjet tagköztársaság vezetőivel (a balti államok, Örményország, Grúzia és Moldova képviselői nem voltak jelen). A belpolitikai helyzetet vitatták meg.

május 31. Leonyid Kravcsuk, az USZSZK és Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke Budapesten nyilatkozatot írt alá az USZSZK és Magyarország kapcsolatainak alapjairól. A két fél vállalta: „Megteremtik a feltételeket ahhoz, hogy mielőbb megkezdhesse tevékenységét a magyar konzuli intézmény az USZSZK-ban és az ukrajnai konzuli képviselet az MK-ban."

június 12. Borisz Jelcint közvetlen népszavazással az Orosz Föderáció elnökévé választották.

június 28. Budapesti ülésükön a tagállamok feloszlatták a Kölcsönös Gazdasági Segítségnyújtás Tanácsát (KGST), a közép-európai szocialista országok gazdasági együttműködési szervezetét.

június 30. Befejeződött a szovjet csapatok kivonulása Magyarországról.

július 5. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács döntött a köztársaságban az elnöki (államfői) pozíció bevezetéséről.

július10. Borisz Jelcin orosz elnök rendeletben tiltotta ki a politikai pártokat az Orosz Föderáció állami hivatalaiból.

augusztus 10. Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter megnyitotta a Magyar Köztársaság kijevi főkonzulátusának ungvári képviseletét.

augusztus 18. A késő esti órákban Moszkvában rendkívüli bizottság vette át a hatalmat. Mihail Gorbacsov szovjet elnököt a Krímen tartották fogva. Moszkvában rendkívüli állapotot vezettek be, a hadsereget az utcára vezényelték.

augusztus 19. Oroszország vezetői nyilatkozatban ítélték el a puccsot, ellenállásra szólították fel a lakosságot. Leonyid Kravcsuk ukrán elnök nyíltan nem foglal állást. Az ungvári városi tanács viszont törvénytelennek minősítette a moszkvai hatalomátvételt.

augusztus 20. Az ukrán Legfelsőbb Tanács Elnöksége kinyilvánította, hogy a moszkvai rendkívüli bizottság döntései Ukrajna területén nem érvényesek.

augusztus 21. Moszkvában Borisz Jelcin elnök bejelentette a puccs meghiúsulását. A katonaságot visszarendelték a laktanyákba.

augusztus 24. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács rendkívüli ülésszakán kikiáltották Ukrajna függetlenségét. Ez a mai független ukrán állam születésnapja.

augusztus 26. Az ukrán köztársaságban betiltották a kommunista pártot.

augusztus 31. Ungvár főteréről eltávolították a Lenin-szobrot. Kárpátalján utolsóként Csap „adja meg magát", ahol népszavazást is tartottak a kérdésben.

szeptember 4. Kijevben a Legfelsőbb Tanács épületére felhúzták a nemzeti kék-sárga zászlót.

október 5. Megalakult az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség.

október 8. Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta az állampolgársági törvényt.

október 22. A szovjet vezetés elítélte az 1956-os magyarországi szovjet beavatkozást.

november 1. Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta az ukrajnai nemzetiségek jogairól szóló törvényt.

november 4. Kijev. A Legfelsőbb Tanács elfogadta az államhatárról szóló törvényt.

december 1. Az Ukrajnában megtartott országos népszavazáson a lakosság 90%-a támogatta a köztársaság függetlenségét. Az elnökválasztáson Leonyid Kravcsuknak a választópolgárok 60%-a szavazott bizalmat (közgazdász, különböző pártfunkciókat töltött be, 1970-től az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságában tevékenykedett, 1990–1991-ben az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöke volt, ebből a pozícióból választották államfővé). Kárpátalján a választópolgárok 78%-a a terület különleges státusú önkormányzatára, a Beregszászi járásban 81,4%-a a magyar autonóm körzet megalakítására szavazott.

december 2. A független Ukrajnát elismerte Lengyelország és Kanada.

december 3. A független Ukrajnát elismerte Magyarország.

december 4. Megnyílt Magyarország kijevi nagykövetsége.

december 6. Antall József magyar miniszterelnök Kijevbe látogatott. A látogatás során Leonyid Kravcsukkal aláírták a magyar–ukrán alapszerződést.

december 7–8. Belovezsszkaja Puscsa. Breszt közelében Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suskevics belorusz elnök megegyeztek, hogy a Szovjetuniót felszámoltnak tekintik, s létrehozzák helyette a Független Államok Közösségét.

december 10–12. Ukrajna, Belorusszia és Oroszország semmisnek nyilvánította a Szovjetunió megalakulásáról szóló 1922. december 30-i szerződést.

december 21. Alma-Atában a 15 volt szovjet tagköztársaságból 11 aláírta a Független Államok Közösségének megalakításáról szóló egyezményt.

december 25. Lemondott Mihail Gorbacsov, a Szovjetunió elnöke.

1992

január 1. Ukrajna területén bevezették a hivatalos fizetőeszközt, a rubelt kiegészítő kupont.

január 30. Helsinkiben Ukrajna az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) tagja lett.

március 4. Az ukrán Legfelsőbb Tanács elfogadta a privatizációs törvényt.

március 24. Megnyílt Ukrajna budapesti nagykövetsége.

május 5. Szimferopolban a krími Legfelsőbb Tanács kikiáltotta a Krími Köztársaság függetlenségét.

május 6. Szimferopolban a krími Legfelsőbb Tanácsa elfogadta a Krími Köztársaság Alkotmányát.

június 25. Kijevben megalakult a kijevi patriarchátusnak alárendelt Ukrán Pravoszláv Egyház. Isztambulban Albánia, Örményország, Azerbajdzsán, Bulgária, Grúzia, Görögország, Moldova, Románia, Oroszország, Törökország és Ukrajna létrehozta a Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködési Szervezetet, a Fekete-tenger partvidéke államainak gazdasági együttműködő fórumát.

június 30. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács törvényt fogadott el jogkörök megosztásáról az Ukrajna és a Krími Köztársaság államhatalmi szervei között.

szeptember. A krími Legfelsőbb Tanács a krimi Alkotmányt hozzáigazította Ukrajna Alkotmányához.

október 2. Kijevben lemondott Vitold Fokin kormányfő.

október 2–22. Valentin Szimonenko az ukrán miniszterelnök (1983 és 1992 között az odeszai városi tanács elnöke, 1992 júliusától az államfő megbízottja Odesza megyében). Utódja Leonyid Kucsma (mérnök, párttitkár, 1960–1992 között hadiipari és űrtechnológiai vállalatoknál, többek között Bajkonurban dolgozott különböző tisztségekben, vezérigazgató a dnyipropetrovszki gépgyárban, 1990-től parlamenti képviselő, a Legfelsőbb Tanács nemzetbiztonsági bizottságának tagja).

1993

április 30. Ungváron megalakult a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége. Elnök: Dupka György.

május 15. A Kárpátaljai Ruszinok Társaságának munkácsi konferenciáján megalakították Podkarpatszka Rusz árnyékkormányát. Az eseményt a vezetők Pozsonyban jelentették be, ami diplomáciai feszültséget okozott Ukrajna és Szlovákia között.

június 16. Életbe lépett a magyar–ukrán alapszerződés.

július 9. Moszkvában az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsa Szevasztopolt orosz várossá és a Fekete-tengeri flotta központi bázisává nyilvánította.

szeptember 3. Maszandra. Leonyid Kravcsuk és Borisz Jelcin államfők jegyzőkönyvet írtak alá a Fekete-tengeri flotta körüli helyzet rendezéséről.

szeptember 9. Kijevben lemondott Leonyid Kucsma miniszterelnök. Utódja Juhim Zvjahilszkij (mérnök, bányaigazgató Doneckben, 1990-től képviselő, 1992 novemberétől a donecki városi tanács elnöke, 1993 júniusától első miniszterelnök-helyettes).

október 5. Ukrajnában ismét legalizálták a kommunista pártot.

november 18. Kijev. Az ukrán Legfelsőbb Tanács ratifikálta az atomfegyverek korlátozásáról szóló Start-1 egyezményt és a lisszaboni jegyzőkönyvet.

1994

január 14. Moszkvában Ukrajna, Oroszország és az USA háromoldalú egyezményt írtak alá az Ukrajna területén található atomfegyverek leszereléséről.

március 10. Beregszászon megnyílt az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház. Főrendező Vidnyánszky Attila.

március 23. Brüsszelben Ukrajna és az Európai Unió partnerségi és együttműködési egyezményt írt alá.

március 27., április 10. Ukrajnai parlamenti választások első és második fordulója. A több mint 5.600 képviselőjelöltből az első fordulóban csak 49 képviselőt, a másodikban újabb 289 képviselőt választottak meg, végül 366-an kaptak mandátumot a 450 fős parlamentbe. 28 politikai párt állított jelöltet. Az újabb és újabb pótválasztások elhúzódtak a következő soros parlamenti választásokig. 30 körzetben így sem sikerült képviselőt választani. A kommunisták 25%-ot, a népi mozgalom 5,9%-ot, a parasztpárt 5,34%-ot, a szocialisták 4,15%-ot értek el, de rajtuk kívül még kilenc párt képviselője jutott be a Legfelsőbb Tanácsba (Ukrán Köztársasági Párt, Ukrán Nacionalisták Kongresszusa, Ukrajna Keresztény-demokrata Pártja, Ukrajna Demokratikus Újjászületésének Pártja, Ukrajna Demokratikus Pártja, Munkapárt, Ukrajna Szociáldemokrata Pártja, Ukrán Konzervatív Köztársasági Párt, Ukrajna Társadalmi Kongresszusa). A 169. számú beregszászi választókerületben, az egyedüliben, ahol magyar képviselő a győzelem esélyével indulhat, a független jelölt Tóth Mihály, beregszászi járási elnöki megbízott győzött.

június 16. Ukrajna miniszterelnöke Vitalij Maszol lett (1987 júliusa és 1990 októbere között ukrán miniszterelnök, 1990-től parlamenti képviselő, a Legfelsőbb Tanács költségvetési bizottságának tagja).

június 26. Az ukrajnai elnökválasztás első fordulójából Leonyid Kravcsuk és Leonyid Kucsma jutott a második fordulóba.

július 10. Az ukrajnai elnökválasztás második fordulójában az ország elnökévé Leonyid Kucsmát választották meg (1992 októbere és 1993 szeptembere között miniszterelnök volt).

július 24., július 31., augusztus 7. Az ukrajnai parlamenti választások harmadik, negyedik és ötödik fordulója.

szeptember 15. Beregszászon megnyitották a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolát.

november 16. Az ukrán Legfelsőbb Tanács törvényt fogadott el arról, hogy csatlakozik az 1968-as Atomsorompó Egyezményhez.

november 27. Szolyván felavatták a Sztálinizmus Áldozatainak Emlékparkját.

1995

március 3. Jevhen Marcsuk lett a megbízott miniszterelnök (1963-tól az ukrán KGB operatív, majd elhárító tisztje, tábornok, 1990–1991-ben védelmi miniszter, 1991 novemberétől 1994 júliusáig az Ukrán Nemzetvédelmi Hivatal vezetője, utána miniszterelnök-helyettes).

április 4. Kijevben Ukrajna és Magyarország egyezményt írt alá a II. világháború során a másik ország területére került kulturális értékek visszaszolgáltatásáról és az együttműködésről.

április 14. A krími parlament elnöke az orosz dumában kért segítséget az ukrán állam és a krími köztársaság közötti konfliktus rendezéséhez.

május 31. Leonyid Kucsma államfő referendumot írt ki az államfő és a parlament iránti bizalomról.

június 1. Az ukrán Legfelsőbb Tanács megvétózta az államfő által kezdeményezett bizalmi referendumot.

június 8. Leonyid Kucsma államfő és Olekszandr Moroz házelnök alkotmányos szerződést írt alá az államhatalmi szervek működéséről az Alkotmány módosításáig. Jevhen Marcsuk tényleges miniszterelnök lett.

szeptember 26. Ukrajna tagja lett az Európa Tanácsnak.

november 1. Szimferopolban a Krími Autonóm Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa jóváhagyta az új krími Alkotmányt.

1996

május 28. Pavlo Lazarenko lett Ukrajna miniszterelnöke (agronómus, kolhozelnök, vállalkozó Dnyipropetrovszk megyében, 1992-től az államfő megbizottja Dnyipropetrovszk megyében, 1995 szeptemberétől miniszterelnök-helyettes).

június 1. Befejeződött az ukrajnai stratégiai atomfegyverek Oroszországba szállítása, ahol megsemmisítik azokat.

június 28. Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta az ország új Alkotmányát.

július 5. Kijevben Leonyid Kucsma államfő az új Alkotmány elfogadása apropóján felmentette a kormányt.

július 10. Az ukrán Legfelsőbb Tanács ismét Pavlo Lazarenko miniszterelnöknek szavazott bizalmat.

július 12. Kijevben ünnepélyes keretek között aláírták az Alkotmány törvénybe iktatását. A népképviselők hűségesküt tettek Ukrajna népére.

szeptember 2. Az országban bevezették az új ukrán fizetőeszközt, a hrivnyát, mely a kuponnal megerősített szovjet rubelt váltotta fel.

október 16. Kijevben a Legfelsőbb Tanács jóváhagyta az alkotmánybíróság létrehozásáról szóló törvényt.

november 14–16. Leonyid Kucsma államfő meghívására hivatalos látogatást tett Ukrajnában Göncz Árpád államfő, aki beszédet mondott az ukrán parlamentben. Kárpátalján a két elnök jelenlétében adták át a Magyarországot Ukrajnával összekötő Csap–Záhony Tisza-híd felújított szakaszát. Ukrajna és Magyarország megállapodást kötött a háborúban elesett katonák és a polgári áldozatok emlékhelyeinek megőrzéséről és megörökítéséről, valamint sírjaik jogi helyzetéről.

1997

január 16. Moszkvában Ukrajna és Oroszország egyezményt írt alá a vízummentességről.

május 21. Kijevben a Legfelsőbb Tanács jóváhagyta a helyi önkormányzatokról szóló törvényt.

május 28. Kijevben Ukrajna és Oroszország egyezményt írt alá az orosz Fekete-tengeri flotta állomásoztatásáról Ukrajna területén

május 30–31. Kijevben Ukrajna és Oroszország kölcsönös barátsági, együttműködési és partnerségi szerződést írt alá.

június 19. A kárpátaljai származású Vaszil Durdinec lett az ország megbízott miniszterelnöke (komszomol- és pártfunkcionárius, 1978 és 1991 között

ukrán belügyminiszter-helyettes, 1992 januárjától a parlament alelnöke, 1995 júliusától miniszterelnök-helyettes).

július 16. Valerij Pusztovojtenko lett az ország miniszterelnöke (gépészmérnök, igazgató Dnyipropetrovszkban, 1986-tól városi hivatalnok, 1990 áprilisa és szeptembere, valamint 1994 júliusa és 1997 júliusa között kancelláriaminiszter, a közbeeső időben a kereskedelmi és hitelbank elnökhelyettese).

szeptember 24. Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta a népképviselők megválasztásáról szóló törvényt, amely bevezette a vegyes választási rendszert.

október. Szovjet utódállamok – Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán, Moldova – létrehozták a GUAM (a társult országok nevének kezdőbetűi) szubregionális szövetséget (1999 és 2005 között Üzbegisztán is hozzátartozott), melynek fő céljai közé tartozik az eurázsiai szállítási folyosó biztosítása, az európai integráció elősegítése.

november 12. Ukrajna és Magyarország megállapodást kötött a határon átnyúló együttműködésről. A megállapodás a területi és helyi önkormányzatok közötti közvetlen kapcsolatok létesítéséhez nyújt jogi kereteket.

1998

március 1. Életbe lépett az Ukrajna és az Európai Unió közötti partnerségi és együttműködési megállapodás.

március 29. Ukrajnában parlamenti választásokat tartottak. 21 önálló politikai párt és 9 politikai tömörülés vett részt a választásokon, közülük a parlamenti küszöböt a következőknek sikerült átlépni: Ukrajna Kommunista Pártja – 24,65%, a RUH – 9,4%, a szocialista párt és a parasztpárt közös baloldali blokkja – 8,56%, Ukrajnai Zöld Párt – 5,44%, Népi Demokratikus Párt – 5,01%, Hromada – 4,68%, Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja – 4,01%, Ukrajna Progresszív Szocialista Pártja – 4,05%. A kijevi parlamentbe egyetlen magyar képviselő, Kovács Miklós, a KMKSZ elnöke jutott be.

április 13. Az ukrán államfő rendeletet adott ki a nyugdíjreformról.

április 29. Az ukrán államfő rendeletet adott ki az agráripari komplexum reformjáról.

június 1. Az ukrán fővárosban felavatták a magyar kulturális központot.

október 6. Kijevben a Legfelsőbb Tanács jóváhagyta a földtörvényt.

október 27. Budapesten Magyarország és Ukrajna egyezményt kötött a katasztrófák és súlyos balesetek megelőzése és azok következményeinek felszámolása érdekében történő együttműködésről és kölcsönös

segítségnyújtásról, illetve a végzettséget tanúsító okiratok, valamint tudományos fokozatok egyenértékűségének kölcsönös elismeréséről.

november 9. Katasztrofális árhullám söpört végig Kárpátalján, a Tisza mentén.

december 23. Az ukrán Legfelsőbb Tanács jóváhagyta a Krími Autonóm Köztársaság Alkotmányát.

1999

január 19. Az ukrán elnök rendeletet írt alá a nem mezőgazdasági rendeltetésű földterületek eladásáról.

január 21. Az ukrán elnök rendeletet adott ki az Ukrán Egység napjának bevezetéséről.

március 25. Kijev közelében autóbalesetben meghalt Vjacseszlav Csornovil, a legerősebb jobboldali párt, a RUH elnöke, a közelgő elnökválasztás esélyese.

április 1. Moszkvában Ukrajna és Oroszország elnökei kicserélték a ratifikált egyezményt, melyben Oroszország elismerte a független Ukrajnát és annak határait.

április 23. Kijevben a Legfelsőbb Tanács törvénybe foglalta, hogy Ukrajna részt vesz a nemzetközi béketeremtésben.

szeptember. A Nemzetközi Valutaalap felfüggesztette átutalásait Ukrajnának.

október 31. Ukrajnában elnökválasztást tartottak. A második fordulóba Leonyid Kucsma és Petro Szimonenko jutott tovább.

november 14. Az elnökválasztás második fordulójából Leonyid Kucsma került ki győztesen.

december 22. Viktor Juscsenko lett Ukrajna miniszterelnöke (közgazdász, kolhozban könyvelő, majd 1977–1985 között falusi bankkirendeltség vezetője, 1985–1989 között a Szovjetunió Állami Bankja ukrajnai kirendeltségének vezetője, majd ukrán bankokban tölt be vezető pozíciókat, 1993 januárjától az Ukrán Nemzeti Bank elnöke).

2000

január 13. A 450 tagú ukrán Legfelsőbb Tanácsban először sikerült parlamenti többséget teremteni 237 képviselővel.

április 16. Leonyid Kucsma elnök vitatott körülmények között megnyerte azt a népszavazást, amely nagyobb hatáskörrel ruházta fel a parlamenti ellenzékkel szemben.

február 22. Kijevben a Legfelsőbb Tanács eltörölte a halálos ítéletet.

december 15. Végleg bezárták a Csernobili Atomerőművet.

december. A Nemzetközi Valutaalap méltatta az ukrán szerkezetátalakítást és a gazdaság teljesítményét és ismét felújította átutalásait Ukrajnának.

2001

február. Az Európai Unió felszólította az ukrán hatóságokat, hogy indítsanak vizsgálatot Georgij Gongadze oknyomozó újságíró meggyilkolása ügyében. Ellenzéki megmozdulásokon elhangzik, hogy az újságíró halálában Leonyid Kucsma elnök is érintett.

március 16–17. Katasztrofális árvíz pusztított a Tisza-mentén.

március 22. Elfogadták Ukrajna törvényét a kárpátaljai különleges (szabad) gazdasági övezetről, amely 737,9 hektárnyi területre vonatkozik.

május. Anatolij Kinah lett Ukrajna miniszterelnöke (moldovai születésű, Leningrádban szerzett hajómérnöki diplomát, hajógyárakban dolgozott, 1990-től népképviselő a kijevi parlamentben, 1992 márciusa és 1994 júliusa között az államfő megbízottja Mikolajiv megyében, utána 1995 júliusáig a mikolajivi megyei tanács elnöke, majd miniszterelnök-helyettes, 1996 szeptemberétől elnöki tanácsadó, 1996 szeptemberétől az Ukrajnai Vállalkozók Szövetségének elnöke, 1998 márciusától a parlament iparügyi bizottságát vezette, 1999 szeptembere és 2000 januárja között ismét miniszterelnök-helyettes).

június 27. Az Ukrajnába látogató II. János Pál pápa boldoggá avatta a kárpátaljai Romzsa Tódor mártír püspököt (1911–1947), aki 1944–1947 között állt a Munkácsi Görög Katolikus Püspökség élén.

2002

február 6–7. Mádl Ferenc köztársasági elnök Kijevben Leonyid Kucsma elnökkel folytatott megbeszéléseket. A magyar államfőt Kárpátaljára elkísérte Anatolij Kinah, Ukrajna miniszterelnöke is. Az ukrán kormányfő a magyar kedvezménytörvény kapcsán kiemelte: Kijev nem fogja kérni a munkavállalási kedvezmény kiterjesztését az ország valamennyi polgárára. A vendégek Beregszászban felavatták a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola kollégiumát.

április 7. Három pártnak (Ukrajna Kommunista Pártja, Ukrajna Szocialista Pártja, Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja) és három választási tömörülésnek (Mi Ukrajnánk, Julia Timosenko Választási Blokkja, Egységes Ukrajnáért) sikerült túllépnie a 4%-os parlamenti küszöböt. Gajdos

István, az UMDSZ támogatottja lett az ukrán parlament magyar képviselője – az Ukrajnai (egyesített) Szociáldemokrata Párt színeiben.

november 21. Viktor Janukovics lett Ukrajna miniszterelnöke (gépészmérnök, nemzetközi jogász, akadémikus, 1969-től donbászi nagyvállalatoknál dolgozott, 1996 augusztusától a donecki megyei tanács elnökhelyettese, 1997 májusától elnöke).

december 3. Ungváron a megyei önkormányzati testület arról döntött, hogy Ukrajna Legfelsőbb Tanácsánál kezdeményezik a ruszinok önálló nemzetiségként való hivatalos elismerését.

2003

szeptember 19. Oroszország, Belorusszia, Kazahsztán és Ukrajna egyezményt írt alá a gazdasági szövetséget jelentő Egységes Gazdasági Térség létrehozásáról.

november 1. Magyarország és Ukrajna között bevezetésre került a vízumkényszer. Ukrajna, valamint Szerbia és Montenegró magánútlevéllel rendelkező állampolgárai ettől az időponttól magyar vízummal utazhatnak be Magyarországra, és az első belépéstől számított korábbi 30 helyett 90 napig tartózkodhatnak az országban úti céltól függően. A magyar állampolgárok továbbra is vízum nélkül utazhatnak a két országba, a munkavállalási vagy jövedelemszerzési céllal kiutazók továbbra is vízumkötelesek. Alig van olyan ország, ahová az ukrán állampolgárok szabadon utazhatnának, ami alól a volt szovjet tagköztársaságokból alakult független államok egy része sem kivétel.

2004

április. Megkezdte működését a 2003-ban elindított kétoldalú, ukrán–magyar Nyíregyházi Kezdeményezés céljainak – integrációs tapasztalatok átadása, humánerőforrás-fejlesztés – megvalósulását segítő EuroClip-Euro-Kapocs Közalapítvány.

szeptember. Románia a Hágai Nemzetközi Bírósághoz fordult a Fekete-tengerben, a Duna-deltával szemben található Kígyó-sziget hovatartozása ügyében. A kőolaj és földgáz lelőhely Ukrajnához tartozik, a kontinentális talapzat egy részére azonban Románia is igényt tart.

október 31. Megtartották az elnökválasztás első fordulóját. Mivel egyik jelölt sem érte el az eredményességhez szükséges 50%-ot, új fordulót írtak ki.

november 21. Megtartották az elnökválasztás második fordulóját Ukrajnában.

november 22. Vlagyimir Putyin orosz elnök gratulált Viktor Janukovicsnak az ukrán elnökválasztáson aratott győzelméhez. Az alulmaradt Viktor Juscsenko az eredmény miatt tiltakozásra szólította fel híveit.

november 26. Havier Solana (Európai Unió), Aleksander Kwaśniewski (Lengyelország), Ján Kubiš (EBESZ), Valdas Adamkus (Litvánia), Borisz Grizlov (Oroszország) próbált közvetíteni Viktor Janukovics és Viktor Juscsenko között. Az utóbbi a választások megismétlését követelte.

november 27. Az ukrán Legfelsőbb Tanács politikai válságnak nyilvánította az országban kialakult helyzetet, nem ismerte el a választási eredményt.

december 1. Az ukrán parlament menesztette Viktor Janukovics miniszterelnököt, aki nem értett egyet a döntéssel és bírósághoz fordult.

december 3. A Legfelsőbb Bíróság kimondta az elnökválasztás érvénytelenségét.

december 26. Ukrajnában megtartották a „narancsos forradalomnak" nevezett tiltakozási hullám eredményeként kiírt megismételt elnökválasztást, melyet Viktor Juscsenko nyert meg (1999 decembere és 2001 májusa között az ország miniszterelnöke volt). A világsajtót bejárták a képek a dioxinnal megmérgezett államfőről.

2005

január 5. Leköszönt Viktor Janukovics miniszterelnök.

január 11. Kihirdették a 2006. december 26-i elnökválasztás hivatalos végeredményét: Viktor Juscsenko a szavazatok 51,99%-át szerezte meg.

január 23. Viktor Juscsenko államfőt beiktatták hivatalába.

január 24. Viktor Juscsenko államfő a „narancsos forradalomban" őt támogató Julia Timosenkót nevezte ki miniszterelnöknek (dnyipropetrovszki születésű, a közgazdasági tudományok kandidátusa, gépgyárban dolgozott, majd egyéni vállalkozó, 1995–1997-ben az Állami Energiahivatal elnöke, 1998-tól parlamenti képviselő, a költségvetési bizottság elnöke, 1999-ben saját pártot alapított, 1999 decembere és 2001 januárja között miniszterelnök-helyettes).

február 4. Az ukrán parlament jóváhagyta Julia Timosenko miniszterelnöki kinevezését.

február 11. Kárpátalján letartóztatták Iván Rizak volt kormányzót, a korábban hatalmon levő Ukrajnai (egyesített) Szociáldemokrata Párt vezető politikusát, akit az Ungvári Nemzeti Egyetem rektorának öngyilkosságba hajszolásával és egyéb bűncselekményekkel vádoltak meg. A Rizak-ügyet több volt felső vezető letartóztatása követi, amit az új ellenzék politikai boszorkányüldözésnek minősít.

február 18. Mikola Tomenko miniszterelnök-helyettes bejelentette, hogy állami tulajdonba kell venni a Dinamo futball klubbot, melyet az U(e) SZDP-közeli vállalkozók birtokolnak.

február 17. Megalakult a KMKSZ Ukrajnai Magyar Párt (KMKSZ UMP). Elnök: Kovács Miklós.

március 1. Viktor Juscsenko államfő bejelentette, hogy elfogták a Gongadze-gyilkosság elkövetőit.

március 4. A Gongadze-ügyben kihallgatásra beidézett Jurij Kravcsenko volt belügyminiszter öngyilkos lett.

március 24. Megalakult az Ukrajnai Magyar Demokrata Párt (UMDP). Elnök: Gajdos István.

április 9. Az országban váratlanul megugrottak a benzinárak. Julia Timosenko miniszterelnök kartelezéssel vádolta meg az ukrán üzemanyagpiac 80%-át ellenőrző orosz szállítókat.

április 16. Az ukrán Külügyminisztérium bejelentette, hogy 2017 után nem fogják megengedni az orosz Fekete-tengeri flotta állomásozását a Krímen – addig erre szerződés kötelezi Ukrajnát.

május 4. Roman Zvarics igazságügy-miniszter elismerte, hogy nem professzor, sőt, felsőfokú végzettsége sincs. Benyújtotta lemondását, amit az államfő nem fogadott el.

május 22. Ihor Sztrembickij fiatal ukrán rendező diplomamunkája, az *Útitársak* című alkotás nyerte el rövidfilmes kategóriában az Arany Pálmát Cannes-ban.

június 8. Az orosz Gazprom bejelentette, hogy véget akar vetni annak a barter-megállapodásnak, amelynek értelmében Kijev mintegy 25 milliárd köbméter orosz földgázt kap évente az Ukrajna területén áthaladó gáz tranzitjáért.

július 8. Moszkva. Az orosz parlament egyhangú határozatban szólította fel Mihail Fradkov kormányfőt, hogy radikális módon emeljék fel a gázárat a volt Szovjetunió olyan tagállamainak, mint a „narancsos forradalom" utáni Ukrajna, amelyek eltávolodtak Moszkva vonzáskörétől.

szeptember 8. Távozott posztjáról Julia Timosenko miniszterelnök.

szeptember 22. Jurij Jehanurov lett Ukrajna miniszterelnöke (az oroszországi Jakut ASZSZK-ban született, építészmérnök, vállalatvezető, 1993–1994-ben gazdasági miniszter-helyettes, 1997 februárja és júliusa között gazdasági miniszter, utána 1998 áprilisáig a Vállalkozásfejlesztési Állami Bizottság elnöke, 1999 decembere és 2001 májusa között miniszterelnök-helyettes, utána az államfő hivatalában vezető szakember).

november 22. Moszkva és Kijev nem tudott megállapodni a gázárról, ezért elmaradt Mihail Fradkov orosz miniszterelnök ukrajnai látogatása.

november 23. Alekszandr Medvegyev, a Gazprom alelnöke „lopásnak" nevezte azt a kijevi bejelentést, miszerint Ukrajna közvetlenül kiszolgálná magát abból a gázvezetékből, amelyen az európai orosz export 90 százalékát szállítják, ha leállnának az Ukrajnának szánt orosz szállítások.

december 13. Alekszej Miller, a Gazprom vezetője kijelentette, hogy januártól leállítják az ukrajnai szállításokat, ha Ukrajna nem írja alá a tarifaemelést.

december 27. Jurij Jehanurov ukrán kormányfő kijelentette, hogy Kijevnek szerződés alapján joga van a területén át Európába szállított gáz 15 százalékára, tranzitköltségként.

december 29. Vlagyimir Putyin orosz elnök 3,6 milliárd dolláros hitelt ajánlott Ukrajnának, hogy piaci áron vehessék meg az orosz gázt, Viktor Juscsenko ukrán elnök azonban elutasította az ajánlatot.

2006

január 1. A Gazprom leállította a gázszállítást Ukrajnának.

január 3. Moszkva helyreállította a nyugati importőröknek szánt gázmennyiség szállítását, és arra kérte az Európai Uniót: gyakoroljon nyomást Ukrajnára, hogy ne csapolja meg az Európának szánt gázt.

január 4. Az orosz Gazprom és az ukrán Naftohaz megállapodtak a Kijevnek szolgáltatott gáz árában.

március 26. Parlamenti és helyhatósági választásokat tartottak Ukrajnában. A bejegyzett 126 pártból 45 párt és tömörülés került fel a választási listára. A 225 választókerületben közülük öt jutott be a Legfelsőbb Tanácsba, azaz az ukrán parlamentbe: Régiók Pártja 32,14% (186 mandátum), Julia Timosenko Blokkja 22,29% (129 mandátum), Mi Ukrajnánk Blokk – 13,95% (81 mandátum), Ukrajna Szocialista Pártja 5,69% (33 mandátum), Ukrajna Kommunista Pártja 3,66% (21 mandátum). Ezúttal nem sikerült magyar képviselőt juttatni az ukrán parlamentbe – eltérően az előző három ciklustól.

április 10. Hivatalossá váltak a választási eredmények.

május 25. A parlament első ülésnapja.

június 22. A három parlamenti frakció (Julia Timosenko Blokkja, Mi Ukrajnánk Blokk, Szocialista Párt) 239 képviselőből megalakította a „narancsos koalíciót".

július 7. A Szocialista Párt tagjai hivatalosan kiléptek a „narancsos koalícióból". A választásokon győztes Régiók Pártja, valamint a Szocialista Párt és a Kommunista Párt megalakította a „válságellenes koalíciót", amely Viktor Janukovicsot jelölte miniszterelnöknek (Régiók Pártja).

augusztus 4. A parlamenti többség megszavazta Viktor Janukovicsot miniszterelnöknek (második Janukovics-kormány). Timosenkóék ellenzékinek nyilvánították magukat, a Mi Ukrajnánk (Juscsenko államfő pártja) azonban tárgyalásokat kezdett a „válságellenes koalícióba" való belépésről.

október 17. A Mi Ukrajnának frakciója bejelentette, hogy nem tárgyal tovább a kormánykoalícióval és ellenzékben marad.

október 23. Viktor Juscsenko ukrán elnök részt vett az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójának budapesti ünnepségein.

2007

február 24. Julia Timosenko Blokkja és a Mi Ukrajnánk Blokk közös ellenzéki frakciót alakított.

március 21. A parlament megszavazta gazdasági miniszternek Anatolij Kinahot, az ellenzéki Mi Ukrajnánk Blokk jelöltjét.

március 22. A Mi Ukrajnánk Blokkhoz tartozó Gyáriparosok és Vállalkozók Pártja, melynek vezetője Anatolij Kinah, azt javasolta parlamenti képviselőinek, hogy lépjenek ki az ellenzéki frakcióból és csatlakozzanak a kormánykoalícióhoz. A kormánykoalíció ugyanezen a napon úgy döntött, hogy „válságellenes koalíció" helyett „nemzeti egység koalíciója" néven működik tovább.

március 23. Julia Timosenko Blokkjából 5 képviselő és a Mi Ukrajnánk Blokkjából 6 képviselő átült a kormánykoalíció padsoraiba.

március 29. A parlamenti képviselők rendkívüli gyűlésén bejelentették, hogy Viktor Juscsenko államfő május 27-re új parlamenti választásokat ír ki.

április 2. Viktor Juscsenko államfő aláírta a rendeletet a parlament feloszlatásáról. Ugyanezen a napon a kormány alkotmányellenesnek nyilvánította a rendeletet és az alkotmánybírósághoz fordult.

szeptember 30. Közös megegyezéssel megtartották az előrehozott választásokat. A Régiók Pártja 34,37%-ot, Julia Timosenko Blokkja 30,71%-ot, a Mi Ukrajnánk – Népi Önvédelem Blokk 14,15%-ot, Ukrajna Kommunista Pártja 5,39%-ot, Litvin Blokkja 3,96%-kot szerzett. Kovács Miklós, a KMKSZ UMP elnöke a 99. volt Viktor Juscsenko államfő Mi Ukrajnánk Blokkjának listáján, Tóth Mihály, az UMDP tiszteletbeli elnöke

pedig a Szocialista Párt listáján került a 11. helyre, ám az előrehozott parlamenti választások nem hoztak sikert a magyar jelölteknek.

december 18. Julia Timosenko lett Ukrajna miniszterelnöke (második Timosenko-kormány).

december 21. Nyolc új EU-s tagállam, közte Magyarország csatlakozásával a schengeni övezet elérte Ukrajna határát.

2008

január 28. Brüsszelben Julia Timosenko ukrán miniszterelnök elővette az ukrán politikában 2005 óta emlegetett tervet: építsék meg a Fehér Áramlatot (White Stream), amely a közép-ázsiai gázt a Kaszpi-tengeren, Észak-Kaukázuson, a Fekete-tengeren és Ukrajnán keresztül vezetné Európába. A 2004-es ukrajnai elnökválasztás után, amikor Ukrajna eltávolodott Oroszországtól, az utóbbi kiemelten kezdte kezelni a nem Ukrajnán keresztül vezető energiavonalak kérdését. Németországgal, Olaszországgal és Franciaországgal megállapodást kötött a tervbe vett észak-európai gázvezetéken, Északi Áramlaton (Nord Stream) keresztüli szállításokról, illetve elhatározta az Oroszország és Törökország között a Fekete-tenger alatt húzódó Kék Áramlat (Blue Stream) vezeték meghosszabbítását Románián, Magyarországon keresztül Ausztriáig, Ukrajna megkerülésével. Az utóbbinak később, miután Törökország visszakozott, Déli Áramlatra (South Stream) változott a neve, s Magyarország után Bulgária is betársult. Mind az Északi, mind a Déli Áramlat projekt fő partnere az orosz Gazprom. Az EU által tervbe vett Nabucco vezeték Oroszországot elkerülve juttatná Európába a közép-ázsiai és az iráni földgázt (csatlakozott hozzá az osztrák ÖMV, a bolgár Bulgargaz, a román Transgaz, a magyar MOL és a török Botas).

május 16. Ukrajna hivatalosan a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 152. tagjává vált.

október 8. Viktor Juscsenko államfő feloszlatta a parlamentet.

október 29. Az ukrán parlament nem szavazta meg az előrehozott választások finanszírozását rögzítő törvénytervezetet.

november 11. Viktor Juscsenko államfő bejelentette, hogy elhalasztják a decemberre tervezett előrehozott választásokat.

Összeállította: Fedinec Csilla

Ukrajna közigazgatási térképe

A kötet tanulmányai

Арбєніна Віра: Росіяни в Україні: соціальний статус, самопочуття, процес інтеграції в Українську націю. In: *Етносоціологія. Навчальний посібник.* Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 293–300.

Аза Лариса: Двомовність в Україні: сучасний стан. In: *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін.* За ред. д. е. н. Ворони В. М., д. с. н. Шульги М. О. Київ, ІС НАНУ, 2007. 392–380.

Брайчевська Олена, Малиновська Олена: „Нетрадиційні іммігранти" у Києві. In: Олена Брайчевська – Володимир Волосюк – Олена Малиновська – Ярослав Пилинський – Ненси Попсон – Блер Рубл: *„Нетрадиційні іммігранти" у Києві.* Київ, Стилос, 2003. Вступ: 9–11; Розділ 1: 22–39; 49–51; Таблици: 1.1.4 (34); 1.3.1 (66); 1.3.2 (69); 2.2.3 (121); 2.2.4 (123); 3.3.4 (268); 3.3.6 (274); 5.1.12 (360).

Данилов Сергей: Мусульмане Украины: соціально-географический очерк. In: *Исламская идентичность в Украине.* Киев, издательский дом «Стилос», 2006. 11–27.

Fedinec Csilla: Parlamentarizmus Ukrajnában és a kárpátaljai magyarok. *Kézirat. A szerzőnek Pártok és ideológiák Ukrajnában. Az egypártrendszertől a politikai tömörülésekig címmel a Regio 2007. 3. számában, és Magyarország az ukrán külpolitikában címmel a Limes 2008. 3. számában megjelent tanulmányainak átdolgozott, javított változata.*

Геец Валерий: Будущее Украины между ЕС и ЕЭП. *Kézirat, amit a szerző bocsátott rendelkezésünkre a kötetben való megjelenéshez. A szerk.*

Головаха Євген, Паніна Наталя: Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження). In: *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін.* За ред. д. е. н. Ворони В. М., д. с. н. Шульги М. О. Київ, ІС НАНУ, 2007. 12–23.

Головаха Євген, Паніна Наталя: Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до „помаранчевої революції". *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2006. № 3. 32–51.

Іваненко Олена: Село, селяни і аграрна реформа: український варіант. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2007. № 2. 128–149.

Євтух Володимир: Етнонаціональна динамика українського суспільства. *Kézirat, amit a szerző bocsátott rendelkezésünkre a kötetben való megjelenéshez. A szerk.*

Куценко Ольга: Україна в трансформаційних процесах: Quo vadis? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2007. № 1. 18–32.

Міхеєва Оксана: Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька). In: *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Матеріали другої наукової конференції (Донецьк, 14 квітня 2006 р.)* Донецьк, ДонДУУ, 2006. 175–184.

Паніотто Володимир: Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994–2007). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2008. № 1. 197–214.

Портнов Андрей: Упражнения с историей по-украински (Заметки об общественных измерениях функционирования истории в постсоветской Украине). *Ab Imperio.* 2007. № 3. 93–138.

Прибиткова Ірина: Ринок праці України та його міграційний потенціал: суспільний портрет за результатами соціологічних досліджень. *Український монітор: зовнішня та безпекова політика. Україна в міжнародних відносинах.* 2003, № 20 (осінь). 75–85.

Ручка Анатолій, Скокова Людмила: Культурні зміни в українському соціумі на зламі XX та XXI століть. *Kézirat, amit a szerzők bocsátottak rendelkezésünkre a kötetben való megjelenéshez. A szerk.*

Шевель Оксана: Кримські татари та українська держава: питання політики, правозастосування та значення риторики. *Кримські студії.* 2001. № 1 (7). 10–31. *A 2001–2008 közötti időszakot összefoglaló záró részt Ziyatdinova Emine írta meg a felkérésünkre, és Sevel Okszana, az eredeti tanulmány szerzője hozzájárulásával kerül közlésre a tanulmány részeként. A szerk.*

Середа Вікторія: Місто як *lieu de mèmoire*: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* 2008. Вип. 2. 73–99.

Стегній Олександр: Типи політичної культури регіональних спільнот України. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* 2008. Вип. 2. 32–56.

Вашрова Наталья: Тенденции развития религиозной жизни в современной Украине. *Kézirat. A tanulmányt a szerző felkérésünkre, a kötetünk számára készítette el. A szerk.*

A kötet szerzői

ARBENYINA, VIRA (Арбєніна Віра)
Vaszil Karazin Harkivi Nemzeti Egyetem, Harkiv

AZA, LARISZA (Аза Лариса)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

BRAJCSEVSZKA, OLENA (Брайчевська Олена)
Kijevi Szlavisztikai Intézet, Kijev

DANILOV, SZERHIJ (Данилов Сергій)
Közel-keleti Kutatások Központja, Kijev

FEDINEC CSILLA (Фединець Чілла)
MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest

HEJEC, VALERIJ (Гесць Валерій)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Gazdasági
és Prognosztizáló Intézete, Kijev

HOLOVAHA, JEVHEN (Головаха Євген)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

IVANENKO, OLENA (Іваненко Олена)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

JEVTUH, VOLODIMIR (Євтух Володимир)
Mihajlo Drahomanov Nemzeti Pedagógiai Egyetem Szociológiai,
Pszichológiai és Vezetéstudományi Intézete, Kijev

KUCENKO, OLGA (Куценко Ольга)
Vaszil Karazin Harkivi Nemzeti Egyetem, Harkiv

MALINOVSZKA, OLENA (Малиновська Олена)
Nemzeti Biztonságpolitikai Főiskola, Kijev

MIHEJEVA, OKSZANA (Міхеєва Оксана)
Donecki Állami Vezetéstudományi Egyetem, Doneck

PANYINA, NATALIJA (Паніна Наталя)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

PANIOTTO, VOLODIMIR (Паніотто Володимир)
Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet;
Kijevi-Mohilai Akadémia Nemzeti Egyetem, Kijev

PORTNOV, ANDREJ (Портнов Андрій)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Európai Kutatások Intézete, Kijev

PRIBITKOVA, IRINA (Прибиткова Ірина)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

RUCSKA, ANATOLIJ (Ручка Анатолій)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

SEVEL, OKSZANA (Шевель Оксана)
Tufts University, Medford

SZEREDA, VIKTÓRIA (Середа Вікторія)
Lembergi Iván Franko Nemzeti Egyetem, Lemberg;
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

SZKOKOVA, LJUDMILA (Скокова Людмила)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

SZTEHNIJ, OLEKSZANDR (Стегній Олександр)
Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, Kijev

VASROVA, NATALIA (Вашрова Наталя)
Ukrán Katolikus Egyetem, Lemberg

ZIYATDINOVA, EMINE (Зіятдінова Еміне)
Lembergi Iván Franko Nemzeti Egyetem, Lemberg

A REGIO KÖNYVEK sorozat eddig megjelent kötetei:

TÓTH LÁSZLÓ (vál.): *Szélén az országútnak Csehszlovákiai magyar költők, 1919–1989.* Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1990.

ÉBERT TIBOR: *Jób könyve. Pozsonyi regényfantázia.* Budapest, Széphalom Könyvműhely, Regio, 1991.

FÁBRY ZOLTÁN: *Üresjárat, 1945–1948. Napló a jogfosztottság éveiből.* [Közread., vál., szerk.: Lanstyák István – Repiszky Tamás – Tóth László.] Budapest – Regio, Pozsony – Madách, Kalligram, 1991.

GRENDEL LAJOS: *Elszigeteltség vagy egyetemesség. Esszék, cikkek, interjúk.* Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1991.

LITVÁN GYÖRGY – SZARKA LÁSZLÓ (összeáll.): *Duna-völgyi barátságok és viták Jászi Oszkár közép-európai dossziéja.* Budapest, Gondolat, 1991.

MASARYK, TOMÁŠ GARRIGUE: *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdésről és az antiszemitizmusról.* [Szerk. Fazekas József.] Budapest – Regio, Pozsony – Madách, Kalligram, 1991.

ORTVAY TIVADAR: *Pozsony város utcái és terei eredeti kutatások alapján.* [Hasonmás kiad. Szabó Lilla utószavával.] Budapest, Püski, Regio, 1991.

PRAŽÁK, RICHARD. *Cseh–magyar párhuzamok. Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról.* [Ford. Kovács G. László – Deák Eszter – Sztaneu Mária.] Budapest, Gondolat, 1991.

VARGA E. ÁRPÁD: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez.* Budapest, Regio, MTA Történettudományi Intézet, 1992.

CSURDI SÁNDOR (szerk.): *Kisebbségkép a tömegtájékoztatásban a Kisebbségkép a tömegkommunikációban címmel 1991. december 13–14-én megrendezett konferencia anyagai.* Budapest, Regio, 1993.

TRENCSÉNYI, BALÁZS – PETRESCU, DRAGOS – PETRESCU, CRISTINA – IORDACHI, CONSTANTIN – KÁNTOR, ZOLTÁN (eds.): *Nationalism and Contested Identities: Case Studies on Romanians and Hungarians.* Budapest – Regio, Iaşi – Polirom, 2001.

BAUMGARTNER, GERHARD – KOVÁCS ÉVA – VÁRI ANDRÁS: *Távoli szomszédok Jánossomorja és Andau, 1990–2000.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

KÁLLAI ERNŐ (ed.): *The gypsies – the roma in Hungarian society.* [Transl. by Gábor Várkonyi.] Budapest, Teleki László Found, 2002.

KOVÁCS ÉVA (szerk.): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

SZERBHORVÁTH GYÖRGY (szerk.): *Viszolygás a várostól. A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról.* [Ford. Barthos Lehel et al.]. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

ZEIDLER MIKLÓS: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

FEDINEC CSILLA (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004.

KOVÁCS ÉVA (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* Budapest, Teleki László Alapítvány, PTE BTK Kommunikációs Tanszék, 2004.

KOVÁCS ÉVA (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Budapest, Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, 2007.

PAPP Z. ATTILA (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról.* Budapest, Magyar Külügyi Intézet, 2008.

Kiadta a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2009. Első kiadás. Oldalszám 424. Felelős kiadó Szigeti László. Olvasószerkesztő Szerbhorváth György. Borítóterv Hrapka Tibor. Nyomdai előkészítés Kalonda Bt. Nyomta az Expresprint Kft., Partizánske.

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2009. Prvé vydanie. Počet strán 424. Vydavateľ László Szigeti. Jazykový redaktor György Szerbhorváth. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Kalonda Bt. Vytlačil Expresprint spol. s r. o., Partizánske.

A hosszú ideje önálló történelmi múlttal rendelkező európai országok csoportja 1991-ben, a Szovjetunió felbomlásával több új állammal, köztük Ukrajnával gyarapodott. Az ország lakossága a függetlenséget össznépi lelkesedéssel fogadta, úgy értelmezve a helyzetet, hogy ezáltal hirtelen egy jóléti állam polgárai-vá válnak. Ez idő tájt az ukrán parlament eltökélten tárgyalt „Polubotok kincséről" – arról az aranykészletről, amelyet állítólag Pavel Polubotok hetman a 18. század elején helyezett el az Angol Bankban. A politika nyíltan és teljes komolysággal hirdette, hogy a felgyülemlett kamatokkal együtt „Polubotok kincséből" minden ukrajnai lakosra mintegy 300 ezer font jut. A kincs – ami nincs – helyett az országnak saját erejéből kellett szembenéznie az állam- és nemzetépítés nehézségeivel, a politikai, gazdasági reformok buktatóival.

Ez a könyv az eltelt időszakot elemzi szaktudományos szempontból, de a szélesebb olvasóközönség számára is érthető formában – az emlékezetpolitikától elindulva, a regionális identitásokon keresztül egészen az olyan aktuális kérdésekig, hogy vannak-e még Ukrajnában hagyományos mozik, mi jelenti ma a szórakozást az ötvenmilliós országban, mit jelent a vallásosság, ki a gazdája a földnek, jelen van-e az antiszemitizmus, miről szól a nagypolitika, s hogyan vesznek abban részt az ukránok, az oroszok, a tatárok, a magyarok; továbbá, hogy mi is az a szurzsik.